

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

Жолы болған *жобалаушы*

*Ғылыми экспедициялардың
күнделіктері*

**Алматы,
2019**

ӘОЖ 910
КБЖ 26.89
Ж 82

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің
Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті
жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау,
зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің
іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару
және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді*

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің жанындағы
«Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында дайындалып,
Университеттің ғылыми кеңесінде бекітілген.

Рецензенттер:

С.Қирабаев – ҚР ҰҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор; **Қ.Сартқожаұлы** – тарих ғылымдарының докторы, профессор;
Н.Кәмелханұлы – ғылым докторы (PD), Пекин; *Ғылыми редакторлары:*
Д.Махат – тарих ғылымдарының докторы, **Е.Сыламханұлы** – магистр.

Жұртбай Т.

Ж 82 ЖОЛЫ БОЛҒАН ЖОЛАУШЫ.

Ғылыми экспедициялардың күнделіктері.

*Тұрсын Жұртбай. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір»,
2019. – 352 бет.*

ISBN 978-601-217-661-2

Қазақстан Педагогика ғылымдары академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Күнделіктері» – күнінің қалай өткенін есте қалдыру үшін емес, көргенін – көңіліне түйіп, соны өз елінің өмірімен, тарихымен салыстырып, пікір қорыту үшін жазылған. Тектік тамырлар суыртпақталатын терең эсерлер, тосын көзқарастар, ой орамдары, біз білмейтін не түйсіне бермейтін ғылыми ныспылар мен тұспалдар, сирек деректер көпшілік қауымның ынталы ықылысын оятары кәміл.

Жинақ әдебиетшілер мен тарихшылардың, мәдениеттанушылар мен саясаттанушылардың, ғылыми көпшіліктің, жалпы зиялы оқырман қауымның назарын аударатыны сөзсіз.

ӘОЖ 910
КБЖ 26.89

ISBN 978-601-217-661-2

© Тұрсын Жұртбай, 2019
© ЖШС РПБК «Дәуір», 2019

АЛЕКСАНДРИЯ КІТАПХАНАСЫ

(Мысыр)

Ұлттық руханиятты әлемдік деңгейде дамытуға деген ерекше пәрменді ықыластың негізінде жүзеге асқан бұл сапар мен үшін тосыннан басталды. Өткен жылдың желтоқсан айының ортасында сол кездегі Премьер-Министр Иманғали Тасмағамбетов шақырып алды да: «Қазақ тарихы мен руханиятына қатысты дүние жүзіндегі барлық деректерді бір орталыққа жиып, оны ғылыми айналымға түсіретін «Отырар кітапханасының» болашақтағы даму бағдары мен тұжырымдамасын жасап, республика жұртшылығының назарына ұсын. Александрия кітапханасын арабтар қалпына келтірді. Біз де өзіміздің Отырарымызды тірілтіп, осыдан мың жыл бұрын да әлем өркениетінің бір отауы болғанымызды бүкіл әлемге жаңа Астанада көрсететін кез келді. Кітапхананың және ғимараттың тұжырымдамасы мен жобасын бір жарым айдан кейін талқылаймыз. Соған дайындал», – деді.

Пәрмен қатты, бұйрық тез, тапсырма шұғыл болды. «Отырар кітапханасын» Еуразия Ұлттық университетінің жанынан құру туралы Үкімет Қаулысы шыққаннан бергі екі жылдың ішінде оның қызмет ауқымы реттеліп, мақсат-міндеті анықталып, жұмысы да жолға қойылып қалған. Тұжырымдама дайын еді. Тек Александрия кітапханасының тарихи орны мен қалпына келтірілгенін білгенімізбен, оның үлгісін ұстана қоярлықтай нақты мағлұмат жоқ-тын. Соны уәж ретінде айтқанымызда: «Он күннің ішінде Мысырға аттанып кет. Жаңа жылға дейін барып кел» деп, тиісті адамдарға нұсқау берді. Шұғыл нұсқаудың орындалуы Сыртқы істер Министрлігі және Білім және Ғылым министрлігіне тапсырылды. Премьер-Министрдің атына жазған қатынас қағаз өзіме келіп, одан қайта Үкіметке кіргенше бір ай өтті және қаражаттың жоқтығына байланысты іссапар кейінге қалдырылыпты. Демеушіні менің өзім іздеп табуым керек. Қаңтардың екінші жартысында Премьер-Министр ғимараттың

жобасы мен Александрия кітапханасының іс-тәжірибесі туралы есепті сұратқан кезде біздің әлі өкше көтермегенімізді естіп, табан астында бір адам үшін өзінің жеке №8 өкімін шығарды. Төрт күннен кейін жолға шықтық.

Алдын-ала айта кетерім: осы өкім болмаса, сонымен қатар Қазақстанның ЕАР-дағы Төтенше және өкілетті елшісі Б.Әміреевтің, елшіліктің жауапты қызметкерлері А.Исағалиев пен М.Қабазиевтің, Алматыдағы Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ректоры, доктор Махмұд Хиджази мен профессор Ш.Керімнің көмегі тимесе, біздің іс-сапарымыздың мақсатының орындалу-орындалмауы екіталай екеніне кейін көзіміз анық жетті. Еліміздің руханияты жасаған еңбектері үшін оларға шын жүрегімнен зор ілтипат білдіруді өзімнің азаматтық парызым деп санаймын.

Газет оқырмандары Александрия кітапханасы жайында мұнан бұрын да хабардар етілген. Өткен жылы 18 қазан күнгі нөмірдегі «Күлден көтерілген» атты мақалада әлемдік өркениет тарихындағы орасан оқиғаға – Александрия кітапханасының ашылуына қатысып қайтқан С.Абдрахманов бірсыпыра мәлімет берген болатын. Дегенмен сол тақырыпқа тағы оралып соғып, тақырыпты толығырақ аша түсудің реті бар сияқты көрінеді. Өйткені, біздегі Отырар кітапханасының болашақта қалай қалыптасары осы мәселені біздің қалай зерттеп-білуімізге де байланысты екендігіне көзіміз жетіп отыр.

Перғауындар елінің пирамидасын көру де бір арман. Бірақ өмірлік мақсатын кітаппен байланыстырған адам үшін біздің жыл қайыруымыздан 3 мың жыл бұрын ұйымдастырылып, 2300 жыл бұрын «даналық үйіне» айналған Мысыр еліндегі Александрия (Аль-Искандрия) кітапханасын бір көріп қайтудан аңсарлы мақсат бола қоймас. Аджамда «патшалар жолы», Еуропада «жібек жолы» деп аталған, үш өркениетті жалғастырған күре жолдың күрмеуіндегі Отырар кітапханасын қайта жаңғырту барысындағы біздің әрбір талпынысымыз да осы кітапханаға көп тіреле беретін. Сұрақ бар да жауап жоқ еді. Басты мақсаттың бірі де Мысыр еліндегі кітапханадағы қазақ руханиятына қатысты деректерді анықтау, жазбаша тарихи-мәдени мұраны сақтау және дамыту жөніндегі халықаралық маңызы бар ірі ғылыми-мәдени орталықты құру тәжірибесін зерделеу болғандықтан да, Каирдағы күндеріміз Египет Ұлттық кітапханасы директорының орынбасары Х.Камалмен кездесуден басталды. Бұдан кейінгі президенттік

Мағди кітапханасының директоры С.Ф. Хиджазмен, Мұбарак (Президент) кітапханасының директоры профессор М.Микаэлмен кездесіп, кітапханалардың жалпы құрылымымен, сирек кітаптар және қолжазбалар қорымен жан-жақты таныса келіп, Каирдағы халықаралық кітап жәрмеңкесін көргеннен кейінгі түйген ойым – «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының Тұжырымдамасы мен оның қазіргі атқарып отырған жұмысы Египет Ұлттық кітапхананың тәжірибесімен толық үйлесіп жатқанына анық көзім жетті. Иссапар барысында барлық кітапханалармен: екі елдің арасындағы мәдени байланысты халықаралық деңгейде барынша нығайтып, дамытуға атсалысуға, жазба және рухани мұраларды сақтауға қатысты өзара мүдделі шараларды бірлесе отырып шешуге, сирек қолжазбалар мен кітаптардың көшірмелерін алмасуға, халықаралық жобалар мен тендерлерге бірлесе қатысуға, көне қолжазбалар мен кітаптарды оқып, зерттеп, аударуға көмек көрсетуге, болашақ «Отырар кітапханасының» ғимаратын жобалау, салу, жабдықтау барысында өзара тәжірибе алмасуға, мүмкіндік болған жағдайда мамандар алмасуға уағдаластық жасалды.

Мұның барлығы протоколдық сыпаттағы қасаң сөйлемдер болғанымен де біздің алған мақсатымыздың орындалуына тікелей қатысы бар аса маңызды мәселелер еді. Бұл осы мекемелермен тікелей байланыс жасауға мүмкіндік туды деген сөз. Сонымен біздің дәрегейімізге берілген аз күннің ішінде анықталған мәселелер мыналар болды.

Египеттің Ұлттық кітапханалары мен архивтерінде жалпы түркі, шағатай, кейбірі екі тілде жазылған 5154 қолжазба бар екен. Қай қолжазбаның қайда, қандай сөреде, не жөнінде екендігі туралы арғы тегі тараздық Насреддин Мұбашширдің 5 томдық каталогын іздестіріп жүріп әзер қолға түсірдік. Бұл болашақ зерттеушілердің жұмысын жеңілдетері сөзсіз. Мұны қазақ тіліне аударса да артықтық етпес еді. Соның ішінде аль-Фарабидің 18 қолжазбасы мен сұлтан Бейбарыс туралы 1 қолжазба Ұлттық кітапхананың сирек қолжазбалар қорында сақталыпты. Пікір алысу барысында бұлардың көшірмесін үш-төрт айдың мөлшерінде жасап беруге Х.Камал мырза уәде берді. Осы уағдаластықты одан әрі тиянақтау Қазақстан елшілігі арқылы жүргізілетін болып келісілді.

Қазақ тарихына тікелей қатысты және орыс тілінің өзіне әлі толық аударылмаған ежелгі тарихшылар: Ибн-Батутаның 6 томдығын, ат-Табариің 6 томдығын, әл-Фарабидің 5 кітабын

Худуд-ул әл-Фарабидің 5 кітабын Хадуд-ул әл-Алямнің, «Бейбарыс пен мәмлүктер тарихы» туралы 6 кітапты, Ғазалидің 9 томдығын, Түркі қолжазбалары каталогының 5 томдығын және басқа да қазақ тарихына қатысы бар 40-қа жуық кітаптар мен фотоальбомдарды сатып алдық. Бейбарыс туралы деректердің 10 томдық жинағы шыққан екен. Каир жәрмеңкесінде талап алып кетіпті. Басқа дүкеннің қызметкері кейін тауып беретін болып уәде етті. Ғылымға қабілеті бар араб, парсы тілін жақсы білетін Насыредин Адай атты әл-Әзхар университетінің студентіне тиісті қаражатты қалдырып кеттім, Алла жазса, қолға тиіп қалар деп үміттенемін. Өзге де құнды кітаптар кездесті, оны сатып алуға қаражат көтермеді. Әсіресе, бүгінгі рухани иман тарихы мен ұлттық тәуелсіз сананы қалпына келтіруге аса ділгір Қасиетті «Құран-Кәрім» мен Ғазалидің арнайы түсініктемемен басылған 40 томдығы сөреде жәудіреп қалғандағы біздің көңіл-күйімізді өзге емес, кітап құмар қауым терең түсінеді деп ойлаймын. Әр жылдың қаңтар айында бүкіл араб елдеріне ортақ Каир кітап жәрмеңкесі өтіп тұрады екен. Соның ашылу кезінде бір адамды тек кітап сатып алу үшін арнайы жіберудің еш артықтығы болмас еді-ау деген ой келді. Тіпті болмаса бұл шаруаны елшілікке жүктеген жөн шығар. Елшіміз Бағдат Әміреев – арғы-бергіні білетін өзі де тіл маманы.

Жалпы алғанда бізге қажетті және іздеп жүрген жәдігерлеріміз Египеттің Ұлттық кітапханасында (содан кейін Бейрут кітапханасында) екен. Алматыдағы Нұр-Мұбарак университетінің ректоры М.Хиджази мырза бұрын осында директор қызметін атқарғандықтан ба, кітапхана қызметкерлерінің Қазақстан туралы мәліметтері мол және бізге жақсы көзқараспен қарайды екен. Осы ынтымақтастықты одан әрі дамытып тұрақтандыруға, екі ел арасындағы мәдени байланысты нығайту тұрғысындағы биік мәртебелі кездесулерде баянды етілсе құба-құп. Әсіресе, қолжазбалардың көшірмесін алдыруға, реставрация жасауға, мамандар алмасуға қол жетсе үлкен игілікті іс болар еді деп ойлаймын.

Ал Александрия кітапханасына келетін болсақ, ол туралы алған мағлұматымыз бен түйген ойымыз мынадай. Әлем руханиятының тарихына академия, музей, кітапхана деген ұғымды қалыптастырып, адамзат өркениетінің аңсары мен нысанына айналған бұл қаланың негізі Ескендір Зұлқарнайынның – Александр Македонскийдің әмірімен милидиден бұрынғы 332-331 жылдары қыс айында қаланды. Бас сәулетшісі ертіп родостық Дейнекратты тағайындады. Құрылысты жүргізген навкратистік

Клеоменс. Алғашқы Бас кітапханашы – Аристотельдің шәкірті, Афинаның бұрынғы билеушісі фалестік Деметрий. Александр Македонский өзінің шығысқа бет алған жорығының құрметіне Ніл дариясының Жерорта теңізіне құяр сағасына салынған, батыс пен шығысты, құрлық пен мұхитты жалғастырып тұрған бұл шаһарға астана дәрежесін береді. Ол аз уақыттың ішінде бүкіл азаматтық өркениет пен дүниежүзілік сауданың орталығына айналады. Македонскийдің жорығынан түскен олжаның барлығы тікелей осы қаланың мұқтажына жұмсалды. Соның нәтижесінде әлемнің жеті кереметінің бірі – Александрия шамшырағы, патша сарайы, театр мен стадион, кітапхана, музей дүниеге келді. Ескендір Зұлқарнайын тосын дерттен қайтыс болған соң оның денесін бал толы табытқа салып Вавилоннан Александрияға алып келеді. Содан кейін мысырлық балгерлер оны бальзамдап, Сема сарайының астына жерлейді. Кейіннен жер сілкінісі кезінде Ескендірдің қабірі де, Клеопатраның сарайы да, кітапхана да жер астына түсіп жоқ болған. Сарайдың орны белгілі болғанымен де Македонскийдің қабірі осы күнге дейін табылмай келеді. Ол жерге қазіргі Александрия кітапханасы салыныпты. Зәулім құрылыстың 12 жылға созылуына жер астын төрт қабатты үйдің мөлшеріндей қазғанына қарап, мұнда патшаның денесі мен қазынасын іздестіру жұмысы да коса жүргізілгеніне күмәнданбауға болады. Ал әйгілі Александрия шамшырағының орнына ХҮ ғасырда даналық сұлтан Қайтбай шеркес қамал салды. Ол қазір де мүйістің сәнін келтіріп тұр.

Кітапхананың негізін қалап, дамытқан, қайта жаңғыртқан Македонскийдің қолбасшыларының бірі Птолемей Сотер (Құтқарушы) мен оның ұлы Филадельф. Олар Александрияны дүниенің рухани астанасы еткісі келді. Сол тұста аты әйгілі ғалымдар мен ақындардың, философтардың, дәрігерлердің, сәулетшілердің барлығын осында алдыртып, ғылыми мектеп ұйымдастырды. Музейон – муза сарайы атанған бұл даналық үйінің негізгі мақсаты – ғалымдардың басын қосып, олардың идеясын бірігіп жүзеге асыруға мүмкіндік жасау еді. Ғұламалардың еш алаңсыз ғылыммен айналысуына барлық жағдай жасалды. Олар сол ғимаратта тұрады, сол жерде зерттеу жұмыстарын жүргізеді, сондағы оқу залдарында шәкірттеріне дәріс оқиды. Александрияның даңқын Афинадан да асыру үшін сол замандағы ең озық жазу мен өнер саласына қатысты барлық жәдігерлер әкелінеді. Онда Аристотельдің кітапханасынан бастап гректің

Эсхил, Софокл, Еврипид сияқты трагик ақындарының қолжазбаларына шейін сақталды. Александрияға келген әрбір көпес кітап сыйлауға міндетті болды. Ал қаланың айлағына аялдаған кемелердегі қолжазбалар дереу тәркіленіп, ақы иелеріне оның көшірмелері ғана қайтарылып отырды. Ең үлкен лауазым иесі – кітапханашы деп аталды. Зенедот, Аполлон Родосский, Эртасфан, Аристофан, Евклид, Архимед, Каллимах ғана сондай атаққа лайық деп саналды. Каллимах жасаған кітаптардың каталогы ақыл-ойдың асқан даналығы ретінде бағаланды. Филадельфтің патшалығы тұсында кітапханада 4000 мың том қолжазба мен 90 мың түпнұсқа сақталды. Қыш кітаптар мен папирус жазуларының музейі болды. Миладиден бұрынғы 47 жылы қыш кітаптар мен қолжазбалардың саны 700 мыңға жетіпті. Түпнұсқа мен көшірмені айыратын, қолжазбаларды реставрация жасайтын арнайы шеберхана болған. Бұл тұстағы ғұламалар ақсүйектерден де жоғары бағаланып, патша дәрежелес өмір сүрген. Папирустың орнына теріні пайдалану жолға қойылды.

Бірақ... Иә, бірақ өзінің баласын өлтіріп, етін турап әйеліне берген Птоломей VIII немесе Эвергэт III тұсында Александрия өртке оранып, музейондықтар қуғынға ұшырайды. Александрияның «қарғысқа ұшырау кезеңі» әйгілі Клеопатрамен тікелей байланысты. Оны бірінші рет өртеген Цезарь. Ал Клеопатраның көңілін табу үшін Антоний оған теріге жазылған 200 мың том кітап әкеп берген. 273 жылы Аврелиан патшалық еткен кезде кітапхана екінші рет өртенеді. Алайда кейіннен қалпына келтіріледі. Ал 415 жылы патриарх Феофил бастатқан христиан фанатиктері кітапхананың құжыраларын аралап жүріп қолжазба атаулыны отқа жағады, музейон шәкірттерін мүшелеп өлтіреді. 640 жылы Александрияны арабтар жаулап алған соң кітапхана өзінің бұрынғы беделінен айырылады. 642 жылы сакаба Әмір ибн Әл-Астың: «Кітаптарды не істеу керек?» деген сауалына Омар халиф: «Кітаптардың мазмұны «Құранмен» сарындас болса онда артық, ал «Құранға» қарсы болса – зиянды» деп екіұшты жауап қайырған. Осы кітапхананың тарихын зерттеуші, профессор Мұстафа ал-Аббаси: «Мұхаммед пайғамбар ғылымды Қытайдан іздесең де сауап» деген пікіріне сүйеніп, жоғарыдағы қауесет кейінгі кергі жорығы тұсында шыққандығын дәлелдепті. Кітапхана X ғасырға дейін жұмыс істеген. Содан кейін харон Рашид пен ал-Мамуннің, әсіресе Махмұд Ғазынауидің тұсында ғылыми орталық Бағдад пен Шамға ауысып, кітапханалар «даналық үйі» деген ат пен дүниеге мәлім болды. Сол даналық үйінің бір

отауы ежелгі Отырар қаласынан бой көтерген. Біздің рухани қасиетіміз болып саналатын әйгілі Отырар кітапханасының Александрия кітапханасымен тамырластығы мен тағдырластығы осылай басталады.

Өкінішке қарай: «Александрия кітапханасынан кейінгі екінші кітапхана Отырарда болған» деген сөзді нақты кім жазып кеткені әлі де анықталмай келеді. Бізге мәлім пікірлердің барлығы да тек аңыздық сыпатта баяндалған. Ал соған қарамастан да Александрия мен Отырар кітапханаларының арасындағы «даналық жолын» жалғастырып тұрған екі түрлі негіз бар. Біріншісі, олардың екеуі де бір-біріне бимәлім әрі жат екі өркениеттің арасына парасат көпірі болды. Екінші, екеуі де жаугершіліктің отына өртеніп, күлтөбеге айналды. 1974 жылы мысырлық ғалым Лофти Давидар ЮНЕСКО-ның алдына Александрия кітапханасын қайта жаңғыртып салу туралы ұсыныс жасап, дүние жүзі зиялыларының назарын аударады. Бұл игілікті іс 1988 жылы қолдауын тауып, ЮНЕСКО дүние жүзіне жар салады, сөйтіп, Еуропа мен Америка зиялылары Александрия кітапханасын қалпына келтіруге жұмыла іске кіріседі. Израиль мен араб елдері арасындағы қырғи-қабақ қарым-қатынасқа байланысты кітапхананың ашылу мерзімі құпия сақталған. Сөйтіп 12 жылға созылған құрылыс өткен жылы аяқталып, салтанатты түрде ашылды.

Бізді, өзіміздің елшіліктің бас хатшысы Арман Исағалиев екеуімізді Александрия кітапханасы Бас директорының орынбасары, доктор Г.А.Халифпен (Бас директоры проф. Исмаил Сирадж-ад-Дин ол кезде Давос саммитіне қатысуға кетіпті) және қолжазбалар орталығы мен ежелгі ескерткіштер музейінің директоры Ю.Зидан мырза қарсы алды. Халиф мырзамен екі сағаттан астам уақыт бойы емін-еркін пікір алысудың барысында біраз мағлұмат алдық. Сонда көңілге түйгеніміз мыналар. Халықаралық сәулет тендеріне 140 ірі-ірі фирмалар қатысады. Соның ішінде норвегтің Сноэльта студиясының жобасы жеңіске жетеді. Жартылай күн шеңбері кескініндегі ғимарат әрі тұғырлы, әрі көзге жұмсақ әсер қалдырады. Қабырғаларына 120 елдің жазу үлгісі таңбаланған. Ғимараттың 13 қабатының 4 қабаты жер астында. Жалпы көлемі 45 мың шаршы метр, оның ішінде оқу залы 20 мың шаршы метр. Әуел бастағы құны 170 миллион долларға белгіленгенімен, ең соңғы ақпарат бойынша құрылысқа жұмсалған қаржы 400 миллионнан асып түскен. Қазір онда 700 адам қызмет етеді, кітапхананың жылдық шығыны 1,5 миллион долларды құрайды. Қалай болғанда да бұған деген мүдделер ықыласы өте мықты.

*Александрия кітапханасы
Бас директорының орынбасары,
доктор Г.А.Халиф.*

Кітапхана тікелей ЮНЕСКО мен Президенттің қамқорлығында. Оның Бас директорының құқы – Ресейдегі Эрмитаждың директорының құқынан да (ол мәдениет министрінің орынбасары қатарлас) жоғары, заңмен бекітілген мемлекеттік хатшы мен сыртқы істер министрінің дәрежесінде, халықаралық экономикалық саммиттерге тұрақты түрде қатысып тұрады екен. Өйткені сол басқосуларда Еуропа қауымдастығы мен АҚШ үкіметі бірлесе отырып арнайы қаржы бөлетін көрінеді. Кітапхананың төрағасы – Президент Хүсни Мұбарактың өзі. Алқа кеңесінің

төрайымы – президенттің жұбайы Сюзанна Мұбарак. Кеңестің құрамына халықаралық қауымдастыққа беделі бар, оның пікірімен есептесетін 22 елдің қоғам, ғылым, өнер қайраткерлері мен Нобель сыйлығының лауреаттары мүше. Кітапхананың ішкі-сыртқы саясаты мен қаржы көзін, даму бағытын осы кісілер анықтап, белгілейді. Олардың шешімі Президент қол қойған соң барып күшіне кіреді. Кітапхана мемлекеттік бюджеттен тыс, тек қана шет елдік демеушілердің қаражатымен қамтамасыз етіледі.

Кітапхананың құрылымы өте күрделі әрі жан-жақты. Қызмет аясы 5 түрлі бағытқа топтастырылған:

1-бағыт. Жазу тарихы орталығы мен көне мұралар музейі. Мұның өзі әлем жазуының тарихы, араб жазуының тарихы, бес өркениеттің мұралары, ескерткіштер мұражайы деп тармақтала береді. Олар негізінен жер астындағы төрт қабатты қамтиды.

2-бағыт. Реставрация және консервациялау орталығы. Ол ең соңғы ғылыми-техникалық жабдықтармен жарақталған, лабораториялары мен шеберханаларының өзі бір-бір ғылыми-зерттеу институтына пара-пар сияқты. Мұнда археология, химия, тарих, тіл, этнография, мүсін, сурет, әдебиет т.б. салалардың мамандары топтасқан.

3-бағыт. Ғылыми-зерттеу департаменті. Бұл жерде ежелгі жазу мен ескерткіштерді зерттейтін ғалымдардан бастап

астрономдарға дейін жұмыс істейді. Әңгіме иесі олардың бағыт-бағдарын нақты ашып айтпады. Ғалам қозғалыстары мен жер шарының аясындағы дыбыстарға дейін бақылау жасай алатын обсерватория мамандары қызметтерінің құпиясы кітапхананың мүддесінен тыс екендігін емеуірінінен ғана аңғаруға болатындай.

4-бағыт. Жаңа технология департаменті. Кітапхана қызметкерлерінің үштен бір бөлігі осы салада жұмыс істейді екен. Обсерваторияның техникалық инженерлері де солардың қатарына қосылса керек. Дел осындай жасақталған кітапхана әлемде әзірше жоқ. Мысал келтірейін. Бізді экранның алдына әкеліп, бір нүктені басып қалды, Көне кітаптың беті ашылды. Сағидидің қолжазба кітабы екен. Әлгі бетті техника кәдімгі кітаптың өзі сияқты қолымен парақтап ашып көрсетті. Екінші ноқатты басып қалғанда дауыс естілді, сөйтсек тура сол беттегі өлең жолдары дауыстап оқылып тұр екен. Үшінші ноқатты басқанда әлгі жолдардың ағылшынша нұсқасы көрініс берді. Төртінші ноқатты түрткенде үлкейткіш әйнек шыға келді. Әр нүктенің өзін бадырайта көрсетіп, саусағыңмен ілесе жылжып отырады. Оның компьютерлік құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуінің өзіне миллиондаған АҚШ доллары жұмсалғанын (өздері нақты көрсетуден жалтарды) айтсақ та жеткілікті болар. Ал ақпараттарды жинайтын электрондық жүйелердің қызметін талдауға менің өрем жетпейді, олар да бүге-шігесіне дейін түсіндіріп жатпады.

5-бағыт. Мәдениет институттары. Мұнда кітапхана қызметінен бастап осындағы ресторанда өтетін сауық кештеріне дейінгі тіршіліктің бәрі қамтылған. Жеке мәдениет сарайы, халықаралық симпозиумдар өтетін зал, қонақжай, ресторан, көрме залдары бар. Соның ішінде ерекше назар аударғаны – жарнама департаменті. Бұған олар ерекше мән береді екен. Барлық халықаралық байланыстар солар арқылы жүзеге асады. Кітапхананың оңтүстік бүйірінде арқалы жабық көпір көшенің арғы бетіндегі Александрия университетіне тікелей барып жалғасады. Студенттер сол арқылы қатынайды.

Александрия кітапханасы 12 жыл бойы салынған дедік. Оған Египеттің бірде-бір тиыны шықпапты, шығынның негізгі бөлігін Франция, Италия, Испания, Германия, Норвегия, Швеция, яғни, масондық және Рим папасына қарасты мемлекеттер мен сол сенімдегі алпауыттар көтеріпті. Обсерватория мен ғаламдық жабдықтарды Америка мойнына алыпты, 8 миллион кітап қорын сақтайтындай сыйымдылығы бар, негізінен SD арқылы қызмет

көрсетуге бағытталған. Қазір оның қоры 500 мың томды қамтиды. Соның ішіндегі 50 мың көне карта, 100 мың қолжазба, папирус пен орамдар, құймалар бар. Обсерватория арқылы әлемдегі әрбір қозғалысты қадағалап отырады. Кітапхана ғимаратының қайта және архи-авангардтық емеуіріндегі стильде салынғанын: «Шығыс пен Батыс өркениетін жалғастырып, олардың арасына көпір болу үшін істедік» деп түсіндірді. Мамандардың түсініктері мен түсіндірулеріне қарап, бұл кітапхана екі өркениеттің арасындағы рухани байланыспен қоса араб елдеріне батыстық идеяны тарату, рухани үгіт-насихат жүргізу, оларға қажетті ақпараттарды жинап-тарату мақсатын қоса атқаратындай әсер қалдырды.

Оған норвегтер ұсынған кітапхананың архитектурасы толық дәлел. Жеті қабатты ғимарат теңіздің жағасына, шығып келе жатқан жарты күннің келбетіне ұқсастырылып көлбей салынған. Теңізбен бөліп тұрған дөңгелек қабырғада латын, араб, шумер, санскрит, бір бұрышында ғана қытай иероглифінің бедері ойылған. Теңіз бен екі ортада бассейн, одан кейін обсерватория орын алған; Бұл – күн, жер, су үшеуінің бірлігі деп түсіндірілді. Тұтастай көлбей орналасқан ашық түсті шатырдың бетінде күннің дақтары сияқты күнқағарлардың көлеңкелері түсірілген, шатыр лотостың символын білдіретін діңгектерге салмақ түсіріп тұр. Ішіндегі әр бағанның өзі осындай астармен қырлана салынған. Ғимараттың ең астыңғы қабатында – ежелгі гректердің, екінші кабатта – римдіктердің, үшінші кабатта – ежелгі египеттіктердің (өздері копттарды арабтан бөлек тек деп санайды екен), төртінші кабатта – мұсылмандық арабтардың мұраларына мол орын берілген. Қай мәдениет жердің қай қыртысы тұсында өмір сүрді, сол заманға орай орналастырыпты.

Мұның барлығын болашақ «Отырар кітапханасын» салғанда біздің қандай идеология ұстанатынымызды ескере жүру үшін әдейі егжей-тегжейлі жазып отырмын. Сол тұрғыдан алғанда төмендегідей жайларды да аңғарта кетуді міндетім деп санаймын.

Әр кірпішінен астар іздеген бізге солай көрінді ме, білмеймін, кітапхана мен оның құрылысының шын астарын өз басым басқаша түсіндім.

Мысалы: Македонский Еуропадан шығып Жерорта теңізі арқылы Египеттің жағалауына кеп тоқтап, осы қаланы салды, сүйегі де сонда жерленді. Ол аспан мен жерге түгел иелік ету үшін Күншығысқа жорыққа аттанды. Жарты күн – сол Александр бағындырған күн шығысты білдіреді, сәулетшілер сол арқылы: «Біздің де негізгі бағытымыз сол жақта» деген емеуірінді білдірген.

Жарты күннің оңтүстік жағы кетік, ол – Александрдың Африканы жаулай алмағандығын мегзейді. Лотосқа ұқсас бағаналардың тіреу тұсындағы бұрыштарының көлеңкелері алты бұрыштанып көрінеді. Мұның қандай нысана екенін таратып айтпаса да түсінікті. Пікірлері таза еуроцентристік ұғымда қалыптасқан. Жалпы Қазақстанды естулері болғанымен мағлұматы мүлдем аз, бізді моңғол тектес ұлт деп түсінетін сияқты. Көне жазулар орталығы мен ежелгі мұралар музейінің директоры, Орта Азияның «маманы» деп есептелетін д-р Юсиф Зиданға Күлтегіннің жазуын көрсеткенімізде: «Бұл грек жазуы ғой, сіздер оқи алмай жүрген шығарсыздар» деген сыңай танытты. Оған астарлап-әдіптеп: «Сіз ғылымды саясат ретінде түсінетін ғалым екенсіз, түркология деген ілімнен хабарыңыз жоқ па еді, енді танысыңыз» деп тиісті жауабын бергендей болдық. Бірақ сөзіміз мәдениетті түрде аударылғанын кейін білдік. Алайда осы пікір алмасудағы ырғасуды кітапхананың Бас директорына жеткізуді, өзіміздің ішкі наразылығымызды протокол жүргізуші Шариф пен Динадан өтіндік. Компьютерін қанша мазалағанымен, өзгені былай қойғанда Қазақстан мен оның Президенті Н.Назарбаев туралы бірде-бір мәлімет тауып бере алмады.

Бұл – үлкен ойланарлық жай. Елші алдағы уақытта Александрия кітапхана-насына арнайы бармақ екен. Қазақстан туралы қандай мағлұматтар мен кітаптарды алып бару қажет және осы оқиғаны да ескере отырып, оған тиісті жауап дайындаса екен деген тілегімді елшіліктің жауапты хатшысы Арман Исағалиевке айттым. Өте қабілетті жігіт, елші Бағдат Әміреевтің арабшасына арабтардың өзі таңдай қағатын көрінеді. Сондықтан да тілегіміз нәтижесіз болмапты. Б.Әміреев мырза ресми түрде барып, барлығын да өз орнына қойды деген хабарды осыдан екі ай бұрын қуана-қуана естідім.

Көңілге осындай сызат пен күдік қалдырғанына қарамастан бұл үлкен ойға жетелеген іссапар болды. Әсіресе, Бейбарыстың мешітін көргеніміз ерекше әсер қалдырды. Каирдың дәл ортасында екен. Кезінде ағылшын отарлаушылары мәмлүктерді қорлау үшін оны атқора ретінде пайдаланыпты. Кіре берісте: «бұл мешіт Қазақстан елшілігінің қамқорлығында. Қайта өндеу жұмыстары қолға алынды» деген ақпарат жазылған тақтайшаны көрдік. Мешіт жұмыс істейді екен. Оның жаңғыруына араб мемлекеті де мүдделі сияқты. Мың естігенің бір көргенге жетпейді екен. Барлық тарихы таныс сияқты көрінген мәмлүктердің тағдырына да басқаша көзқараспен қарайды екенсің.

Ал болашақ Отырар кітапханасының ғимараты туралы сапар мақсатына орай: **1.** Отырар кітапханасы – мемлекеттік, ұлттық маңызы бар, халықаралық қауымдастықтың назарын аударатын, әр саланың мамандарының қатысуымен жүзеге асырылатын стратегиялық (саяси, рухани) мәдени-тарихи кешенді құрылыс ретінде қаралып, арнайы Үкімет Қаулысы қабылданса. **2.** Кітапхана Кеңесі құрылып, оның Төрағасы Премьер-Министр немесе Мемлекеттік хатшы болса. **3.** Жұмысты бір орталықтан реттеп отыратын арнайы құрылыс дирекциясы құрылса. **4.** Архитектуралық жобасына республикалық тендер жарияланса. Ғимараттың бірінші қабатына – көне ескерткіштер мен таңбалардың, екінші қабатына – көне түркі жазбаларының, үшінші қабатына – жазу тарихының мұражайлары, төртінші қабатына – мемориалдық кітапханалар, бесінші қабатына – Тәуелсіздік тұсындағы мұралар орналасса. **5.** Жазу тарихы, қолжазба, сирек кітаптар орталықтары мен реставрация шеберханалары ашылса. **6.** Аса қуатты компьютерлік орталық құрылса. **7.** Негізгі тұтқа етіп қос өркениеттің өзара ұштасуын білдіретін Еуразия идеясы алынса. **8.** Көне түркілік Көк Аспан, Жер, Су және Мәңгілік Ел идеясы Отырар кітапханасының негізгі тұжырымдамасы болса, – деген ұсыныс жасадық. Мұны жүзеге асыру – ұлттық руханиятымыздың мәңгілік сақталатынының және салтанатының кепілі болса керек. Бұл ретте, ең алдымен сирек қолжазбалар қоры бар кітапханалар мен мұражайлар, мұрағаттар біріге отырып, үлкен тұжырымдама жасауға тиісті. Қазір әр мекеменің қоймасында күтімді-күтімсіз жатқан құнды мұраларды бір орталыққа жинап, реставрациялауға ұмтылған дұрыс. Шағын мекемелік мүдделерді ұлттық мүддеге ұйыстыру қажет. Осыған қосымша айтарым, өзімнің осы пікірлерімді университет ректоры М.Жолдасбеков мырзаға да баян еттім. Бірақ бұл университет көтере алатындай салмақ емес. Жалпы ұлтты ойландыруға ұйытқы болатын көкейкесті мәселелер баршылық болғандықтан да, іссапардан түйген ой-пікірімді баспасөз арқылы кеңірек жеткізуді мақсат еттім. Мұның барлығы да Президенттің Жолдауындағы «Мәдени мұра» бағдарламасымен тікелей астасып жатыр. Үлкен іске ұмтылсақ, ұлы мақсатты көздесек, бірауызды бірлікте болсақ, алыстағы арман емес, күні ертең орындалатын рухты шараның бірі. Оған Қазақстанның екпін алған экономикасы кепіл бола алады.

Ақпан-наурыз, 2003.

«АҒА!..»

(Иран)

Тарихымыздың түп кіндігі шиеленісе байланған парсы жұртының топырағын басып, көңіл иіріміне иірілген тылсымдардың жауабын табу – ұзақ жылдардан бергі ойсоқты мақсаттың бірі болатын. Бұрын екі рет орайы келіп тұрып, қисыны кеткен жайы бар еді. Бұл жолы ұзақ жылдары Тегеран (Тегеран) радиосының қазақ бөлімінде қызмет атқаратын бауырымыз әрі шәкіртіміз Қуанышбек Қари жыл сайын дәстүрлі түрде мамыр айының соңында өткізілетін Аятолла Хомейниді еске алу күндеріне мейман ретінде шақырып, барлық келім-кетім рәсімін Иран жағы өз мойнына алатынын, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы зәрулік танытып отырған кітапханалар мен мұражайлардың қорымен де танысудың мүмкіндігі туып тұрғандығын айтқанда, ризалығымызда шек болған жоқ.

Алайда шақыру мен сапарға шығудың арасы тым тығыз болғандықтан да, әдетте дайындығы аптаға жуық созылатын керекті библиографиялық анықтамаларды ақтарыстырып, қажетті деректерді қағыстыруға мүмкіндік болмады. Асығып әрі булыққан бір шарасыз күйде аттандық. Аэропортта өзімнің жан бауыр тартқан ағам әрі дауагерім, профессор қоңырқаз (Орынғали) Әдібаев ағамен қауыша амандасып, сапарлас болатынымызды білгенде қанаттана ұшаққа отырдық. Дегенмен де, сапар барысының бурыққан қарбаластығы сондай, күнделік жүргізуге де мұршамыз келмеді. сондықтан да көңілге ұйыған көп те терең әсердің ой ұйытқыларын қысқа қайырумен шектелдік.

Арғы-бергі тауарихтан парсы мен иран жұртының аты тура «Шахнамеде» суреттелгеніндей және қазіргі саяси сахнада дуылдатып жүргеніндей буырқанған, қаһарланған, шаһар аспаны «лә-илла-һа ил-лал-лаһа-латып» зікір салып тұрғандай елестейтін. Қап тауының қапталындағы көзге таныс Арарат шыңын (ирандықтар мен түріктер мұны басқаша атайды, нақты аты дәл

казір жадыма түспей тұр) сүйкей өтіп ұшақ алаңына қонғанда, сондай бір тыныш та сабырлы тіршілікке тап болдық. Аспан асты шығыс софыларының даналық ойының аужайына тынып, байыпты ырғақпен мүлгіп тұрғандай күй кештік. Күні кешегі миллион адам «лә-илла-һа ил-лал-лаһалап» Тегран аспанын күңіретіп, Аятолла Хомейниді алақанына салып қарсы алған буырқаныстың белгісі болып азаттық ұстыны ғана мұнараланып тұр. Қап тауының оңтүстік қолтығына жантая орналасқан Тегранның қызылды-жасылды түнгі оттары да әлем-жәлемсіз биязы сәуле шашады.

Осыдан бір жарым ғасыр бұрын ғана Иранның екінші баламасы сияқты көрінетін Ширваншаһтың шығысы, бүгінгі біз білетін Әзірбайжан гаремнің сәнін келтіретін екі жирен шашты орыс кәнізәгінің бодауына берілген болатын. Содан кейін сонау Әдхамдағы астанасын Тегранға көшірді. Осыдан бастап үш мың жылдық патшалық құрған парсы жұртының тарихы өнеркәсіпті өркениетпен көмейлете араласып, әлемдік саяси сахнадағы белсенді «ойыншыға» (әрине, бүгінгі саяси термин) айналғаны анық байқалады. «Жирен шашты» сылқымдардың қалыңмалы үшін Ресей патшасын қызықтырғаны Дербент те, Ширванд та емес, Бачының (Бакудің) мұнайы болатын. Ұмытпасам, 1924 жылы парсы жұртын жүздеген жыл билеп келе жатқан түркі текті Ахмед шаһты Каспий арқылы босып барған ақ гвардияшы казак жүздігінің көмегімен құлатып, көне Пехлевилендің жасырын қалған он екі жасар тұқымын таулы Мазандаранның шатқалынан «тауып», оған есаул атағын беріп, таққа отырғызған Ресей империясының екпінін кеңес өкіметі іліп ала жөнелді. Соның бір желеуімен «Иран рузиді» жазған біздің Сабыр Шәріпов те Тегранға тап болған болатын. Жалпы Иранның солтүстігінде, Тегран қаласында өмір сүру үшін ол кезде парсы тілін білудің діттеген қажеттілігі аз еді. Өйткені, күні кешеге дейін, яғни, Ахмед шаһ құлағанға шейін сарай тілі де, солтүстік Иранның тілі де түрік тілінің әзірбайжандық мақамы болатын. Әдхамдағы парсылар Тегранның етегін енді басып, Пехлевидің дәуірі енді жүріп, парсылана бастаған.

Бұған мейрамхана мәзіріндегі «Айран», «куырдақ» (гоурдак), құрт (гүрт), тонар (дөнәр) деген сөздерді оқығанда көзіміз анық жетті. Оның үстіне, казак дастарханынан кейінгі елу жылда қағажау қалған тарыкөже, уашкөже, уыз, қатық, сүзбе тұнып тұрған мәзір еріксіз елең еткізді. Мейманханада дүние жүзінің барлық ұлттарының өкілі дәм татады. Ал дастархан мәзірінің сүт тағамдары казакы дәстүрді еске түсіреді. Біздің сөзімізді естіген

даяшы да күлімдеп кеп, бас изеп, ерекше ілтипат танытты. Оның қас қабағына қарасақ, біздің сөзімізді түсініп тұрған сыңайы бар.

Сөйтсек, мейманханадағы мейрамханалардың барлығында бір кездегі сарай мәзірі дайындалады екен, ал мына күтушілердің дені түріктер, бізше айтқанда, әзірбайжандар болып шықты. Бірақ, Аятолла Хомейнидің: Иранда – парсы, түрік, түрікмен, ауған деген ұлт жоқ, Иран ислам мемлекетінің мұсылмандары ғана тұрады, ал мұсылманда – милләт жоқ – деген идеологиясын қатаң сақтағандықтан да, өзінің тегін қас-қабақпен білдіруден басқа амалы жоқ. Сондықтан да даяшылардың бізге «Аға!» деп тіл қатқанына ішіміз қатты жылыса да, онша таңырқағанмыз жоқ. Дегенмен де, отыз миллионға жуық түркі нәсілінің, соның ішінде кешегі дәурендерде «Қорасанға қой айдап» жүрген, бүгін қашқай атанып кеткен үбіріміздің пәс қабағы көңілге кіреуке салды. Бұрынғы дүдәмәл – дүдәмәл ма, енді ол күдік пен кәдікке ұласты.

Таң сыз бере оянып, Қап тауына жамырай өрмелеген Тегранды тамашалап, көзіммен – көк тіреген мұнаралар мен көгілдір күмбездерді іздедім, көңіліммен – құлақ құрышын қандыра азан әуенін күттім. Мұнаралы көк тіреген күмбез көзге шалынбады, әуенді азан да естілмеді. Тып-тыныш. Бұл қалай? Әлгі «ислам фундаментализмінің ошағына айналған, дүниеге қауіп төндіріп тұрған, таңғы намазын Америка мен Израйльге қарғыс айтумен бастайтын ел», шынымен, осы ма? Аспан да, аула да, көше де қалыпты. Азаттық даңғылының екі шығанында екі төбе ерекше менмұндалайды. Бірі – телемұнара, екіншісі – бес жүз аятолла дәрежелі ғұламалар кеңесі орналасқан даналар үйі. Ислам Иран республикасының барлық саясаты мен мемлекеттік шаралары сол арада шешіледі. Ең құпия, ең құрметті, ең киелі төбе де сондай сабырлы. Адамдар да жайбарақат.

Әрине, ақ тақиялы ұлттық киім үлгісі басым. Бірақ сәлде мен шалма шалынбады. Әйелдердің ішінде еуропалық үлгімен жүргендер де, жеңіл ғана желек жамылып, көлік жүргізіп жүргендер де көп. Ал отбасында кәдімгі желек жамылумен шектелетін көрінеді. Қарлы шынға арқа сүйеген шаһардағы мынау байсалды көрініске қарап, мұқым Әджәм жұрты қалың бір ойға батқан ғұламалық қалып танытты. Бүкіл Иран жұртын көз алдымызға «лә-илла-һа ил-лал-лаһалатып» зікір салдырып қойған қастаншықпағыр үгіт-насихат дегенді айтсаңшы. Бұл елде мешіттер әр ауланың ішінде, ғимараттардың аясында тасада орналасады екен. Әр үйдің өз мінбері бар. Дауыстап азан шақырылмайды. Сонда

ғана Абайдың «имамсыздық намазда, қызылбастар салған жол» деген сөзі еске түсті.

Біз, «Қорқыт» пен «Қобыланды» жырларында кәпір, қалмақ, жау делініп, жағымсыз кейіпкер ретінде суреттелетін қызылбастарды – парсы жұрты деп қабылдаймыз. Бұл жаңсақ ұғым. Қызылбастар (қызылбашылар) – Иран жеріндегі хорасандық көшпелі түркілер. Олар соғыс кезінде бір-бірін тану үшін он екі қызыл жолақты сәлде оранған. Ғазынауилер мен Қазан ханның, Исмайыл шаһтың тұсында Амудария мен Сыр бойына жорыққа аттанған. Абай айтып отырған қызылбастардың «намазға имамсыз жығылатын» рәсмияты мынадан туындаса керек. Сүннит тарихатында имамсыз намаз оқылмайтыны белгілі. Ал әскери жорық кезінде бес уақыт намазды өтеу үшін он мыңдаған қолды жиып қойып, уағыз айтып, сәждеге жығылдыратын имамды күтіп отыру өте қиын. Кез-келген сәтте шабуылға, жорыққа аттануы мүмкін және олардың басын қосу да оңай емес. Имам соғыста қаза тапса, оның орнына кісі тауып, оны мұқым әскер танитындай етіп таныстыруға да мүмкіндік бола бермейді. Істің бәрі шұғыл. Барлық сарбаздар намазға бас қойған кезде тұтқиылдан шабуыл жасап, қырылып қалу қаупі сан рет қайталанған. Сондықтан да кез-келген әскер кез-келген жерде намазды өз бетінше оқи беруге мұрсат берілген. Бұл әскери пәрмен бейбіт тіршілікте де күшін жоймай, намаз оқудың дәстүрі ретінде сақталып қалған. Қызылбастардың имамсыз намаз оқитынын Абайдың тілге тиек етуінің астары осында. Міне, енді сол рәсімді көзімізбен көрдік.

Ойымыздың қатпарындағы қалыптасқан қасаң да жалған көзқарасты өзгерткен бетбұрыс – ұлы шайырлар мен даналар еліндегі осынау бір ұлы маңғаз тыныштық пен сабырлы ырғақ болды. Сондықтан да ендігі ынтызарымыз Рудаки мен Фердаусидің, Сағди мен Омар Наямның ғұламалық әлеміне ауысты. Өкінішке орай, Аятолла Хомейнидің еске алу күндері ұлттық рәсім болғандықтан да, кітапханалар мен мұражайлардың қорымен еркін танысуға мүмкіндік болмады. Алайда ондай мәтқапылықты ойластырған Қуанышбек Қари университеттің кітапханасындағы қазақ тарихына қатысты деректер мен сирек кітаптарды қағыстырып, Қожа Ахмет Иассауидің, софы Аллаярдың қолжазба кітаптарының және қазақ хандарының бірінің белгісіз бір хатының көшірмесін түсіріп алғанын айтты. Ең олжа оқиға, жамиғат кітапханасындағы сирек қолжазбалар мен кітаптар каталогінің көшірмесін алуға қол жетті (Мұндағы деректер кейін дерліктей қазақшаға аударылып, оқырмандар кәдесіне ұсынылды).

Жеке бір адамның түркі тарихына қатысты жинақтаған кітапханасы сатылады екен. Қызықтық. Қызыққаннан артық біздегі қауқар қайсы. Қаражат қайда, екінші ондай қат дүниені елден шығарып әкету үшін бір айдан астам уақыт қажет. Ал Иран шенеуніктерінің «әс-сабыр рахымы» мысырлықтарға жетпегенімен де, қалыңқы ғана кем түсетініне кейін көзіміз жетті. Бір күндік пұрсаттың жарты күніне тиесілі талпыныс үшін бұл да аз олжа емес. Сонымен қатар Аятолла Хомейнидің толық шығармаларының басылымын елшілік арқылы жеткізіп беруге уағдаластық, алайда ол уәж әртүрлі себептерге байланысты кейін орындалмай қалды. Мені тәнті еткені, көне кітаптар мен қолжазбаларды сақтау, түптеу мәдениеті болды. Сондай қарапайым әрі сапалы. Біз үшін қат қызметтің бірі.

Ендігі бар аңсарымыз Қап тауының тамақбауындағы аңызда айтылатын «Жәмшид бағына» ауды. Жотаға қарай түйетайлана орналасқан бақтағы қауыз, тостаған көл, емен, сирен тоғай, зерлі орындықтар, жеңіл күнкағарлы себеттер, гүлзарлар табиғи жарасымымен ынтызар етеді. Әсіресе, гүлдің хош иісі жан сарайынды ашады. Қазіргі ертегіге бергісіз жасанды бақтардан көрі саялы да жылышырайлы.

Жаяу серуендей отырып дүниежүзінің назарын аударған Аятолла Хомейнидің тұрған үйіне беттедік. Өмірінің соңын өткізген киелі шаңырақ құжыра-құжыра орамдардың ортасында, қия бетке екі қабатты етіп сатыланып салынған қарапайым ғана үй екен. Осынау шағын шаңырақта отырып әлемнің саяси сахнасына төңкеріс енгізген ақыл иесінің өмірі де, тұрмысы да сондай қарапайым. Ғұсни жазумен өрнектелген оюлар мен парсының түскілемдері, кітап сөрелері, жайнамаз, тәсбихтер, иығына ілген желбегей шапаны ғана көз тұндырады. Мәжіліс залы, байланыс құралдары жеке орналасқан. Жазу және демалыс бөлмесіндегі шыны көргізбенің астына қойылған қатиралары мен парақтарды Қуанышбектің көмегімен оқып шықтық. Мені таңдандырған сол қатираның бетіндегі: «Ғылымның мүддесі үшін шайтанмен де тіл табысуға бармын» деген сөзі болды.

Міне, даналықтың сыры қайда жатыр! Аятолла Хомейни – алланың хикметін ғылым арқылы таныған, білімді ар ілімін игеру үшін бойына сіңірген, нағыз толық адам! Жаның жәннатта болсын! Өттең, осынау ақыл-ой мәуланасының философиялық тәфсірлері мен шығырларының қазақ тіліне аударылмағаны қандай өкінішті десеңізші! Шарифатты жаттанды әрі қасаң қағидалармен түсіндіріп

жүрген, шайтанның атын атасаң алдына қойған асын харам санайтын дүмбілез қирағатшылар еске түседі. Біле-білсек, шайтан да алланың өзі жаратқан мақлұхаты. Біздің дүниетанымымыз каншама кейіндеп қалған десеңізші. Тура сол сәтте, елге қайтқан соң Аятолла Хомейнидің философиялық тәфсірлерін аударуды ұйымдастырармын-ау деген ниетіміз қилы-қилы қисынды-қисынсыз себептермен күйбең тіршіліктің көлеңкесінде қалып қойды. Жамиғатпен бірігіп намазға жығылып, осынау бір қасиетті шаңыраққа қарай-қарай аңғардың екінші бетіндегі ираншаһ Пехлевидің сарайына қарай беттедік.

Үш мың жылдық тарихы бар, бала кезден әфсаналар мен дастандардан, хикаялар мен ертегілерден аңысы қалған Иран шаһтарының сарайын көрмей кету – өзінді-өзің және көркем талғамың мен көзқарасыңды қалыптастырған таным жолын сыйламау болып табылады. Пехлевиді жетпісінші жылдары Алматыға келгенде арқан тастам жерден көргеніміз де бар еді. Иран шаһтарының үш мың жылдық тойын ғажайып салтанатпен өткізіп, іле Аятолланың мысынан ығып тақты тастап, шет ел ауғаны да көз алдымызда. Біз үшін ең бастысы, сонау Туран мен Иран тамыр тартатын Афрасияб пен Рүстем, Ишпақай мен Асархаддон, Дарий мен Кир патша өмір сүрген ықылымнан бергі тарихымыздың бір ұшы байланған шаһристанның мысы мен місін сезіну еді. Мүмкін, түсінігімізге сәуле түсіретін саңлау ашылып қалар ма деген дәеміміз де болды.

Сандал ағашы бой түзеген аңғардағы ерекше қорғауға ие сарай ордасының қақпасынан өтуге Аятолла Хомейниді еске алу рәсіміне келген меймандығымыз септігін тигізді. Күдіктенгеніміздей, шаһтың сарайы да, мұражайы да, өзі тұрған үй де жабық екен. Сол арада Қуанышбек Қари бауырымыздың майда парсы тілі кәдеге асты. «Екі бірдей білдей профессор» деген ишарасын түсініп тұрмыз. Ақыры Риза Пехлевидің өзі тұрған үйге кіргізді. Ол кезде шынысарай, әйнексарай дегенді көрмеген басымыз, мына жарқыраған сарайға кіргенде дымымыз шықпай қалды. Аса құнды мұраларды шаһ өзімен бірге алып кетсе де, өзін патша тағына отырғызған, казак жүздігі есаулының шенді шекпені ілулі күйінде қалыпты. Маршал, генерал дәрежесін аламын десе де қолынан ешкім қақпас еді, бірақ сол есаул шенінде өзінің жеке жасауылын басқарыпты. Мұндағы көз жауын алатын асыл жиһаздар мен бұйымдарды атап тауыса алмайсың. Біздің көз қиығымыз кітапханасына түсті. Неше түрлі зерлі мұқабалы фолианттар

әйнек сөрениң ішінде тізіліп тұр. Шаһтың жұмыс бөлмесі, жатын сарайы, аспұзылы, күтушілер құжырасы, күзетшілер шебі... Одан әрі сарай. «Қазақ есіктен сығалады дегенше, төрге шықты дей бер» деген ағайындарымыздың мәтелі тегін айтылды дейсің бе, біз де кешегі сарай, бүгінгі мұражайдан бір-ақ шықтық.

Мұнда негізінен Иран тарихының барлық патшалық атрибуттары мен әскери қару-жарақтар сақталған. Қайсысын айтып тауысасың. Түс ауа кіргеміз. Ат шаптырым мұражай-сарайдың мұразаттарының ішінен Ақсақ Темірдің алмас қылышын әзер іздеп тауып, ондағы жазуды ежіктеп оқып тұрғанымда, желке тұсымнан: «Аға!» деген дауыс естілді. Жалт бұрылып қарасам Иран әскерінің формасын киген бауырымыз тұр. Сасқалақтап: «Ой, бауырым! Сен мұнда қайдан келіп қалдың? Ирандағы қазақ бауырларымыздың бірімісің?» деп қолымды ұсынып, сөйлей жөнелдім. Енді «әлгі бауырым» парсыша ләппайлата шұбыртты. Еріксіз екінші бұрышта жүрген Қуанышбекті шақырдым. Сөйтсем: «Кеш болды. Енді сыртқа шығуларыңызды өтінемін» деп тұр екен. Ал, ирандықтардың барлығы да, оның ішінде сарай әскері де өзінен үлкен адамды «аға» деп атайды екен. Сарай тәртібі бойынша солай.

Көшеге шығып, көлік аялдамасына келгенде бір келіншек тағы да «Аға!» деп тіл қатты. Таксидің кезегін сұрағаны екен. Содан кейін жүргізушіге де «Аға» деп жөнін түсіндіріп жатты. Кешкі асқа келгенімізде көз таныс даяшылар да «ағалап» қарсы алды. Үш мың жыл бойы иран шаһының сарайы «ағалап» өмір сүрген бе сонда! Ал біздің «Алтын ордамызда» қасиетті «Аға!» деген сөз «ович»-«евичтің» шылауына оратылып, жұтылып кеткені қашан! Қайран, қадіріңнен айналайын, Аға! Сөйтсем, сарай айналасындағы қолданыстағы терминдер мен тағам мәзірлерінің дені түркі тілінде айтылады екен. Оның себебін ертеңгі үлкен мәжілістің үзілісінде бір-ақ түсіндім. Мен үшін бұл да үлкен сабақ әрі ынтызарымды аударған сұрақ болды. Сондықтан да Қуанышбекке ертеңгі халықаралық конференцияда тегі нағыз парсы және ашық пікірлі тарихшымен таныстыруды тапсырдым. Ол әр жаққа хабарласып, жөн сұрасып жатты.

Тегеранның таң нұрымен ерекше шұғылаға орана асқақтайтын телемұнара орналасқан төбе – үлкен саяси орталық болып есептеледі екен. Күзеті де күшті, сақтығы да ерекше әрі бұл Ирандағы ең беделді тұлға Рафсанжанидің тікелей дәрегейіндегі стратегиялық-идеологиялық орталық екен. Аятолла Хомейнидің

Ортадағы профессор Абдолла.

Мазандарандағы туыстарыңа барып көмектеспейсің бе? – деп барып демін алды.

Соның алдында ғана таулы Мазандаранда күшті жер сілкінісі боп, төтенше жағдай жарияланып, әскерилер көмекке аттанған болатын. Абдолла ғұламаның ашық әрі мәймөңкелемей тура айтқан сөздері маған да сенім беріп:

– Мазандаранда менің туысым жоқ. Ол парсы баһадүрі Рүстемнің отаны емес пе. Сіз нағып жүрсіз?, – дедім.

– Жоқ, профессор мырза. Сіздерге кеңестің кері насихаттағы жалған ақпараты өтіп кеткен. Рүстем – сенің атаң, түркі. Біз, нағыз парсылар, Рүстемді түрік батыры деп есептейміз. Демек, сенің атаң, – деді саусағымен менің кеудемді нұқып. – Сен кімнің тұқымысың өзің, білесің бе?

Қай қитұрқыға салып тұрғанын кім білсін, Фарабидің өмір сүрген кезінен жаңылдырғысы келген Александрия кітапханасының профессоры Зидан сияқты мені сынап тұрмасын – деген кәдікпен мен:

– Менің Отаным – Тұран, бабам – Афырасияб, Рүстем – Иран шаһының баһадүрі, демек, сіздің баһадүр бабаныз, – дедім.

Абдолла профессор байыбына түсіп, ойлана жауап берді:

– Расында да, батыс пен күншығыс зерттеушілері Афырасибты – түрік, Рүстемді – парсы деп жаңсақ түсіндіреді. Тіпті, Рудаки, Фердауси, Руми де түркі текті ақындар. Парсының өзіне жалғыз Ғафиз ғана тиесілі, оның өзі де қожа. Бізде: «Түрік тілін

өлеңге жібер, парсы тілін мәмілеге жібер» деген мәтел бар. Шындығы солай, профессор. Мұның еш жалғандығы жоқ. Мен сізді Исфаһан университетіндегі дәрістерді тыңдауға шақырамын. Сонда бүгін де бұркемеленіп айтылатын көп мәселені ашық түсіндіремін. Біз, қазір олардың тегін айтпай, жалпылай Иран ислам шайыры деп атаймыз, – деді.

Ал керек болса! Біз ғой дәл бүгін де «шығыстың жеті жұлдызын» парсы ақындары деп дәріс өтіп келеміз. Сонда парсы тілі мен әдебиетінің мамандарына осы шындық та белгісіз бе?! Қызылбастар мен ғазынауилер туралы сұрап едім, тағы да сұқ саусағымен менің кеудемді нұқыды. Менің санам төңкеріліп түсті. Афырасияб та, Рүстем де, Сияуыш та, Рудаки де, Фердауси де, Руми де, Исфаһан университетінің тарих профессоры Абдолланың айтуынша, менің түп аталарым болып шықты: «Нағыз парсы тарихы – Әджам тарихы. Исфаһанға кел. Сонда кеңінен әңгімелесейік. Мен де сен сияқты ашық пікірді ұнатамын»– деген уәжден соң үзіліс аяқталып, төс қағыстырып қоштастық.

Профессор Абдолламен пікір алысқан жарты сағаттың ішіндегі таным төңкерісін санаға сіңіріп, бойға тарату үшін бір күн де, бір апта да, бір ай да жеткіліксіз еді. Аятолла Хомейнидің аспан мен жерді күңіrentкен жалпы милли қатымынан соң Исфаһанға сапар шекпек ойымыз арттағы жұрттың алаңымен жүзеге аспай қалды. Сол тілектің үміті әлі де үзілген жоқ. Софы аллаярдың «Сәбәт-ул әжизин» (Әлсіздердің тірегі) атты софылық жырлары қазақ тіліне қотарылып, «Қазақ қолжазбалары» атты он томдықтың жетінші томынан орын алды. Ал Қожахмет Иассауидің «Хикметтері» Қуанышбектің өзінің аударуымен Иранда басылып шықты.

Санамыздың саңлауын ашқан бір сапардың өтеуіне осы да аз риздық болмаса керек, ағайын! Тек көз байланып бара жатқанда Пехлеви шаһтың мұражай-сарайында ту сыртымыздан естілген, үш мың жылдық тарихтың кепіліндей күмбірлеп шыққан «Аға!» деген үн әлі де құлағымыздың түбінде жаңғырығып тұр.

2004, қараша.

ТАҢ БИШІЛЕРІ ЕЛІНДЕ

(Қытай күнделіктері)

Бейжің. 7 наурыз 2006 жыл. Дәм тартып түнгі онның мөлшерінде Бейжіңге де келіп түстік. Бар алаңдағаным кітаптар еді. Кітапсіз қалай дәріс өткізуге болады және Бейжіңде мұндай көп томдықтар қат шығар. Оны кім еңбектеніп әкеле қойсын. Екі қорап. Екі орыс әйелі Алматы аэропортында өз жүктерінің есебінен артық салмақ ұстап тұрған кітаптарды тіркеуден өткізіп берді. Пекинде де сол екі келіншекті қараға ұстап соңынан жүріп отырып кеденнен өте шықтым. Шыңжаңда болса ғой мұның өзі бір апталық әңгіме. Көптің соңынан ілесіп келе жатсам:

– Тұрсын аға!, – деген дауысты естідім.

Денелі, шашы артына қайырылған, үлкен дөңгелек көзді, галстукты, қара торы жігіт сол жақтағы шынтақбасардың артында тұр. Профессор, факультеттің партия ұйымының хатшысы Мұхтар Әбілқажұлымен осылай таныстық. Тағы да бір торы жігіт:

– Ассалаумағалейкум, Тұрсын мырза!, – деді.

Мені «мырзалатып» жіберген бұл қай қазақ деп ойланғанымша Мұхтардың:

– Профессор Жан-дин-жин!, – дегені.

Астанада бір састырған (телефонмен) Жан-дин-жин (Бейжіңдік Жан) профессор өстіп екі састырды.

Көлікпен Бейжіңге тарттық. Қызыл шамның қызыл сәулесіне оранған, жаһанға жалпағынан жайлып жатқан қаланың көлемін ұшақ айналып барып қонарда көргем. Жатсынбағанымен де түсініксіздеу рай танытты. Таңданып та, жатсынып та үлгермедім. «Ағылып, жосылып, қыбырлап-жыбырлаған нөпір жұрт шығар алдымнан» деп күткен қаламыз, тұрғыны қалыпты ғана санды камтитын шаһар сияқты көрініп кетті.

Қонақүйге келдік. Жайлы бөлме. Мұхтарды бұрыннан көрген жігітімдей еркін сезіндім. Сұлтан (Жанболатұлы) ағаның таныс-

тыруы екеуміздің де сүйегімізден өтіп кеткендей. Сыпайы жөн-жобамен қоштастық. Ыстық (қайнақ) су дайын екен. Шөл бастым. Себезгіге шайынып, сергіп алдым.

8.03.06. Бейжін – күн бишілері тұратын шаһар екен. Таң сыз бере сызылған әуеннен ояндым. Сөйтсем терезенің алдындағы майданда бес жүзге тарта адам би әуеніне ілесіп баяу ырғақпен жайлап қана билеп жатыр жатыр. Жасы мен қарты, ері мен әйелі аралас. Өренжілердің саны мол. Әр қайсысы әр жаққа иіліп, шалқайып, бұралып, ырғалады. Бет-бетімен билесе де жалпы тұтас майданды алып қарағанда әуен мен қимыл өзара үндесіп кетеді екен. Мына қарама-қарсы, қым-қуыт әрекет пен әуеннің үндесуінің өзі миллиардтар еліндегі миллиард тән мен жанның үйлесімін танытқандай. Мұхиттың алып арпалысты толқындарының қарама-қарсы бағытта екпіндей тоғысып, іле тына қалған толас күйінің мінезі оның халқына да мінез боп жұққандай. Әйтпесе, құдай сақтасын... Мынау дүрмектің үйлесімі кетсе үйінді ғана қалдыратын дүлей күш екені анық. Әйтеуір, бұл – ұйқысы ашылмаған адамдардың таң сәрісін жамылған ұйқыашары ғана. Күнделіктің тақырыбын «Күн бишілері елінде» деп қойғым келді.

Түсіме Жарасқан мен інісі Әуесхан кірді. Қоңыр бояулы түс. Қабағында бір алаңы бар. Қатулы емес, бірақ Жарасқанның ширығып алғандағы күйі.

Осындай екіойлы елегізген бойда сыртқа шықтым. Бейжің-дегі алғашқы қарсы алған таңым. Таңғы алтының мөлшері болса керек. Қонақүйдің алдын «Үшінші белдеу» жолы кесіп өтеді екен. Аялдамаға көлік қауырт келіп, қауырт кетеді. Қалың нөпір ұшып шыққан шыбын сияқты быж ете қалады да, зу етіп жоғалып кетеді. Іле қас-қағымнан кейін сол көрініс тағы қайталанады. Жағаны үздіксіз лықсып шайған теңіз толқыны сияқты. Сол аралықта бірінің өкшесін бірі басқан көше сыпырушылар және сансыз «шайтанарба» – велосипед жүргіншілері өтеді. Кемпір мен шалдар «шайтанарбаны» қосаяқтап қайшылағанда жастарға жеткізбейді. Тағы да көлік, тағы да адам нөпірі, тағы да сыпырушылар тізбегі... Сыпырушылар неге осынша жиі? Көліктегі жүргіншілер тасқыны сәл тосаңсыған сәтте байқадым, жолдың үсті «ақ жоңқа» ... түкірік пен қақырық болып қалады екен. Жолдың майланып кететіні сондай, адам тайып жығылатындай (араға алты жыл салып барғанымда Бейжіңдегі бұл «ақ жоңқаның» мүлдем жойылғанының куәсі болдым. Олимпиада тұсында тазалық тұрғысынан

қатаң мемлекеттік шаралар жүргізіліпті. Ресторандағы қақырынып-түкірініп отыратындар да тиылыпты – Т.Ж.).

Аялдамадан алыстай бергенімде қобыздың талып жеткен ащы үні шықты. Ілгері жүріп едім бәсеңсіді, кері жүріп көпірдің қасынан өтіп ем, тағы да көмескі тартты. Аң-таңмын. Ақыры жаяу көпірдің үстіне шығып ілгері жүрдім. Баспалдақтың қалтарысында бір қайыршы, кәдімгі өзімізге таныс екі көзі басыр соқыр қайыршы алдына бас киімін жайып қойып, жұдырықтай ғана шанағы бар, мойыны ұзын саз аспабын тартып отыр. Үні қобыздан айнымайды. Ішегі де қыл, өзі еспемен тартылады. Ал таң қалмай көр. Қазақ емес екені анық. Монғол ма, тибет пе? Оларда қобыз бар ма еді? Ұзақ тыңдап, нәпақасын бердім. (Ертеңінде осы арадан өткенде Нұрбақанға шайтанқұлақпен хабарласып, дауысын «шайтанқұлақ» арқылы естіртіп, мұның «Арху хун» (хүн қобызы) деп аталатын солтүстік аз ұлттарынан тараған саз аспабы екенін білдім – Т.Ж.). Сөйтіп, Бейжіңдегі алғашқы таңымды қобыз үнімен қарсы алдым. Бұл әсер жаңағы «таң бишілерінің» әсерін бәсеңсітіп жіберді.

Енді ұзаққырап серуендеп ем үлкен бақшаға кездестім. Қызықтың көкесі, «бидің» әкесі сонда екен. Темір шарбақтың сыртынан бір шақырымдай аумақты шолып шықтым. Бір жерде – көне қытай биі, бір жерде – вальс, бір жерде – батыс биі, бір төбешікте – саксафон, бір төбешікте – сыбызғы, бірінде – сырнай, бірінде – оркестр ойнап, бірінде – хормен ән айтып жатқан адам. Ең биік төбешікте бір әйел жоғары дауыспен, екінші бүйірде бір еркек жуан дауыспен ариядан үзінді орындап жатыр. Ішіне кіруге ұмтылып ем, арнайы рұқсат қағазы не ақша төлеу керек екен. Қалайда бір соғармын деп қонақжайға қайттым (Кейін бұл бақша менің Бейжіңдегі ең сүйікті саябағыма айналды – Т.Ж.).

Ертелетіп Мұхтар келді. Екеуміз іргесі тиіп тұрған университеттің оқу ғимаратына бардық. Факультеттің адамдарымен таныстырды, Нұргүл, Тоқан, Шаулиян іспетті кафедра қыздары ізетті жандар көрінді. Еркін – тіл маманы. Нұрбақан – әдебиетші. Жас. Сол жігіт менің Бейжіңдегі жансарым болды. Түстендік. Мұнда мұсылман оқытушылары мен шәкірттерге арналған жеке асхана бар. Мұнда ас мәселесіне қатаң қарайды. (Таза қытай мәзірін әзірлейтін аспұзылдар ішіне кіріп барғаныңда ескерту жасайды. Содан кейінгі таңдау өзінде. Ұшынсаң да жауап бермейді. Біздің «батырлардың» бірден аспұзылға бас қойып кертіп, пысқырынып-түшкірініп жүретіні сондықтан – Т.Ж.). Әлгі асханаға шамалы

Ұлттар университетіндегі алғашқы таныстық, солдан оңға қарай: Факультет деканының орынбасары, профессор Еркін Ауғали, Ұлттар университеті жанындағы аз ұлттар институтының директоры Вын жы хуан, автор, факультет деканы, профессор Жан дин жиң, факультет партия ұйымының хатшысы, профессор Мұхтар Әбілқақұлы. Екінші қатарда шәкірттер: Әсия, Гүлсайраш, Бисара, Жайнар. Оқытушылар: Тоқтарбүбі, Сәуле – Шау лияң.

несие өткізесің. Тым арзан болғандықтан да бір маусым тегін тамактанғандай боласың. Мысалы, мен өткізген 100 юань төрт айдың ішінде таусылмады).

Түстен кейін Нұрбақан қаланың жайы мен жапсарын түсіндірді. «Боғда» дәмханасынан әлгі несие шекті беріп кешкі ас іштік. Мұхтар мейманханаға кештетіп келді. Біраз сұхбаттастық. Мәдени демалыс болды.

9.03.06. Әрине, тағы да таң сыз бере ояндым. Терезені ашып «таң бишілерін» тамашаладым. Түсіме Нұрғазы аға, Назигүл кірді. Бұлар да қатты жабырқау. Дегенмен де, бұрын мазасы кетіп жүрген ұйқы түзелген сияқты. Үзіп-үзіп ұйықтасам да, жиналып келгенде толық ұйқының орынын толтырады. Мүмкін уақыт межесі ауысқандықтан болар.

Сағат 10-да дәрісті – Қазақ әдебиетінің тарихына қысқаша шолуды – бастап кеттім. Әлдебір нәрсе қитығыма тисе болды, ширығып, шандата жөнелуші едім. Ебепке себеп оңай табылды. Дәріске осы Бейжіндегі ересек адамдар, Шанхай мен Даляннан шәкірттер келіп отыр екен. Бұл – үлкен сын. «Сынассақ –

сынасайық» дедім де, «Не болса да – тәуекел» деп «Дулығаны» негіз етіп, Тарғытай мен Ишпакайдан бастай жөнелдім. Жан, Мұхтар және өзге де бейтаныс адамдар қатысып отырды. Байқаймын дәрістің құлақ күйі дұрыс. Енді ертоқымымның оңалатынына сендім.

10.03.06. Бүгін түсіме Оралхан кірді. Айман екеуі қатар жүр. Олардың да түр-түсі қоңыр.

Жұма, сенбі, жексенбі – үш күн шәкірттер бос. «Ұлттар баспасының» наурызына бардық. Шығармасы бұрыннан таныс, жасы қатарлас жазушы Әкбармен таныса алмадым. Наурызды атауға: Бейжіңдегі Халық кеңесінің құрылтайы мен мемлекеттік жиналысқа келген Халық кеңесінің уәкілі – Задыхан, Шын-жандағы партия хатшысы – Асқат бастатқан облыс әкімдері мен елшіліктің өкілдері келіпті. Пекиндегі ақсақалдар түгел жиналыпты. Жанболаттың (Әуіпбаевтің – Т.Ж.) қаламына іліккен Мұхамеджан ақсақалмен тізерлесе отырдым. Бұл кісі ерекше тәртіп сақшысы көрінеді. Бірден сездім. Өзінің де жасырғысы жоқ. Зейнеткерлікке дайындалып жүр екен. «Мәдениет төңкерісі» кезінде Бейжіңге келіп, жасыл жасақшы боп орнығып қалған. Өзі: «Сауатым шамалы. Бірақ партия тәртібін сақтауға барымды саламын. Осындағы қазақтардың қариясымын. Хасен генералдың досымын. Аз күнде зейнетке шығамын» деп ашық айтады. Аты әйгілі, Маоның оққағарларының бірі болған Хасен генералдың келінімен таныстырды, жөн сұрастым. Хасеннің үш баласы бар екен. Ұлының аты – Қайсар, музыкант, композитор. Немересі Жайна Алматыда – КазГУ-де оқиды екен. Жұма күнге қонаққа шақырды. Маоның әйгілі: «Ұлы қорғанға шықпаған, Бейжіңнің жоныма үйрегін жемеген жігіт – жігіт емес» деген өлеңін тәмсіл етіп, «Үйректің жон етінен жонылған Бейжіңнің атақты қуырдағын жасап беруге» уәде етті (Сол жолы да, алты жылдан кейін барған соң да бұл уәде орындалмады. Қайсардың өзімен дастархандас болдық. Бірақ біз сүйінер өнерін көре алмадық. Аздап қазақша түсінеді. Жиырма жасында қазақты тұңғыш рет көрген адам үшін бұл да үлкен жетістік – Т.Ж.). Осындағы қазақ радиосы бөлімінің бастығы Жұмабайдың ұлы Қанатбекпен таныстым. Отанбек ән айтты (Ол кейін елге қоныс аударды – Т.Ж.). Университеттің қыздары «Қара жорғаны» былқылдатып та, сылқылдатып та билейді екен. «Қарттар мен әжелерсіз» Бейжіңдегі күндердің мағынасы болмайтынын, көп нәрсеге қолым жетпейтінін біле-

мін. Бәрін бірдей бауырыңа баса алмайсың, сондықтан да бірден әңгімесі мен әзілі жарасқан Тұрсын апайдың қолтығына кіруге тырыстым. «Жігіті» де, өзі де төре екен. Жіптің ұшығы болатын тақырыптың өзі сұранып тұрғандықтан да тез шүйіркелестік... «Ұлттар баспасының» қазақ бөлімінің бас редакторы Әлімжанды көрдім. Бұрыннан етбауыр «бала» еді. Менің «Кетбұға» атты кітапшам Бейжіңнен былтыр шығыпты деп естігем. Рас екен.

Көңілді күн, көңілді отырыс, бар таныстықтың басы басталған құтты күн болды. Бұл күнгі әңгіме ұшы кейін суыртпақтала жатар. Сондықтан да таратып жатпаймын.

Кешке бөлмеге Нұрбақан келді. Ұзақ әңгімелестік. Тарихи санасы тұнық жігіт екен.

11.03.06. Түсіме Зәки (академик Ахметов – Т.Ж.) марқұм кірді, кітабын беріп жүр. Неге? Көңіліме бір түрлі алаң кірді.

«Тәртіп сақшысы» Мұхамеджан ақсақал таңғы 8.00-де келді. Сағат 11.00-ге үйіне қонаққа шақырды. Мәжбүрлі мейман болдым. Андысқан сөздің дәнегі бола ма. Зорлап «ұрттатып» еді, аллергиям ұстап қызарып, қышынып кеткен соң, зорлығын қойды. Қонақүйде осында дайындық курсына келген Салтанат (Әлмұрзаева) баламмен таныстым. Әкелі-балалы болдық. Күндіз Нұрбақанмен қыдырдым.

Түскі мызғуда түсіме Әйімхан, Әсел, Дияр кірді. Машина. Қар. Таудағы үй. Д. – сондай кекті ызғарын ішіне сақтаған. Ішіндегі ызадан жарылып кете жаздап, мені таудағы үйіне апарып, шиебөріленіп жек көріп жүр. Мас та болсам арыстан екем. Содан жүрексініп тұр... Қызық. «Түс түлкінің тезегі» деген осы екен-ау!

Бұл ненің нысанасы? Тағы да қара басып жүрмесін?!

12.03.06. Түсіме Жәнібек (Кәрменов – Т.Ж.) кірді. Бұл не боп кетті? Кілең (көбі) өлген адамдар. Әйімхан мен Әсел, Д. олардың ішінде неғып жүр? Қонақ үйдің астында бұрын зират болмап па екен (Секемшіл жүрек сезген екен бір жамандықты. Жалғыз апайым Әйімханның бауырына сол көктем күндері айықпайтын дерт жабыса бастапты – Т.Ж.).

Таңертең ерте тұрып Қызыл бамбук бағын тағы да сыртынан шолып шықтым. Нұрбақанмен таңғы шәй іштім. Мұхтар келді. Түсте Шыңжаңның әкімдеріне арналған түстікке шақырды. Келістім.

Сағат 11.00-де Орталық Халық құрылтайының уәкілі Задыхан т.б. ел тізгінін ұстаған адамдармен аятолла Хоменей,

Рафсанжани отырған мұсылман ресторанына бардым. Бұл өзі бір түрлі мырза, сыралғысыз сырласу болды. Алтайдың әкімі Мәуленмен таныстым. Іштартқандай сыңайластық. Саясат пен биліктің адамдары болғандықтан да артық-ауыс сөз қозғалған жоқ. Осы Бейжіңдегі мемлекеттік аударманың тізгінін ұстаған, қасының қалыңдығына орай өзім «Құйжыңтау» деп қағытқан Жарқынның бір әзілі көңіліме келсе де, бетін қайтарғым келмеді. Өзі де «мәмілегер» қу ғой, сезді. Мәулен әкім Юанышикай мен Баймолда, Қара Оспан жайлы желеусіз дерекпен жуып-шайған болды. Соған да тәубә (Мәуленмен сол жолғы таныстық кейін Алтай өлкесін аралауға үлкен септігін тигізді – Т.Ж.). Мәзір де ерекше, дәмі де ерекше, тұздығы да ерекше, ал құнының тұздығы бәрінен ерекше болды. Әсіресе, киттің екі елі мұрты салынған сорпасының бәсі алтыннан қымбат екен. Ішке жұтылып кетті. Әйтпесе, құрт қосқан қойдың сорпасының қолына су құя алмайтын қылдың осынша қымбатқа түсіп, жігіттерді қинайтындай «шікінайы» байқалған жоқ.

Кешке, қонақжайда Мұхтар қытайдағы атақты екі қатын патша – Узы тян мен Сы чи тайху ханымдардың хикаяларын ұзақ әңгімелейді. Мен ұйып тыңдадым:

– Ши-ань қытайдың ескі астанасы. Қытай қорғаны сол шаһардан басталады. Таң дәуірінде ерекше дәуірлеген. Әсіресе, Узы тянь патшайымның тұсында құпия оқиғаларға толы болыпты. Узы тяньнің күйеуі ерте өлген. Соның орнына өзі патшайым болған. Тақты екі ұлына да бермеген. Ал қызы жас кезінде мұның ойнасын көріп қойған. Ұзатылып кеткен соң, екі қабат кезінде у беріп (не қытықтатып) өлтірген. 150 метр терең үңгі қаздырып, соған көмген. Көзі тірісінде тұтас таудан сарай салдырған. Ол тау алыстан омырауы ашық әйелдің төсі сияқты боп көрініп тұрады. Екі аяғы – екі тау жотасы. Шоқының басындағы күйеуінің қабірінің қасына өзінің қабірін тірісінде салдырған.

*«Алқызыл бамбук ағашы»
бақшасындағы Сы чи тайху
патшайымның сөйіл сарайының
алдындағы сандал ағашы.*

Құлпытастың алдына аза тұтып келген 60-тан аса адамның мүсіні қойылған. Келген елшілердің көңіл білдірген жазуларын құлпытастарға жаздырмаған. Керісінше, елшілердің кім екенін олардың мүсінінің арқасына жаздырған. Кейін мүсіндердің бәрінің басы шабылған. Ішінде кісесі бар түркі елшісінің де мүсіні бар. Узы тынның қабірстанын гоминдаң әскері зеңбірекпен атқан. Тастардың кей жері ғана сынған. Бұл сарай әлі өз жұмбағын ашқан жоқ. Ашқызбайды.

Ал Сы чи ханым, яғни, «шымылдық сыртынан билеуші» патшайым 1911 жылы жасы 60-тан асқанда жүкті болып қалып, түсік тастауға келмеген соң, жұмбақ жағдайда өлген. Сөйтсе, 45 жасында бойын ләззәтқа билетіпті. Ел ішінен егіз баланы тапқызып алып, оның біреуін жұрттың көзінше әтек еткен. Кейін оны өлтіріп, сыңарын өзінің қасына күзетке алдырған. Содан Сы чи тайху патша сарайынан Бейжіңнің тау беткейіндегі Ихоян бақшасына қарай жазда сейілге шығады. Жолай қазіргі ұлттар университетінің жанындағы ұлттық кітапхана орналасқан көлге тоқтап, шатыр тігіп жатқан. Түнде әтекті шақырған. Сөйтіп, әтекті өзіне жақындатып... күнтимесін сипатып бойына үйреткен. 60 жастан асқанда сақтықты ұмытып, андаусызда жүкті боп қалған. Бұл Бейжіңнің көнекөз шалдарының әфсаналары. Шындығын кім білген?

Мұхтардың екі қатын патша туралы хикаясы мені жазушы ретінде қатты ынтықтырды. Енді осы екі ханымның тұсындағы тарихи оқиғаларға ерекше ден қоюға бекіндім. Зинақорлық өз алдында, мұнда қытайдың ұлы қасіреті жатыр. Түн ортасында таркастық. Қытайды іштен танудың басы осылай басталып кетті. Алла сәтін салған күні Шианьді де көретін шығармын деген түбірлі байлам жасадым және енді осындай ауызекі әңгімелерді қағазға түсіріп отыруға бекіндім. Шындығы ретіне қарай анықтала жатар.

Себезгі қабылдап, сергіп алдым. Бүгін түсіме кім кірер екен?

13.03.06. Түсіме Нұрғазы аға мен жеңгем Сәкеш кірді. Түстері қоңырқай, әлде бір нәрсеге аландаулы ма, өкпелі ме, әйтеуір, өңдері қатыңқы көрінді. Кеше де шайтанқұлақпен сөйлескемін. Ел-жұрт, ағайын-ажын аман болатын.

Лекция ресми түрде басталды. Дәрістің өз қызығы өзінде. Әрине, бүгінгі кезекте абайтану. Іргелете, кеңінен қамтып, тереңдете шырға тарттым. Абай жарықтық, ел, мемлекет, саясат таңдамайды. Қайсы қияға салсаң да, қандай тақырыпты қозғасаң

де, қандай емеуірін білдірсің де, неғылайыны болсашы. Тілінді түртіп, жүрегінді суырып, ақылыңды сауып шыға береді. Рахат. Өренжілердің ынтасы, ой ауаны, танымы тәбетті ашады. Сабақтан соң Бақытбек, Өмірбек, Еркінжан, Құрмангүл т.б. балалар шығарып салды. Жолай еркін әңгімелестік. Олар маған бауыр баса бастады, мен де оларды бауырыма тарттым.

14.03.06. Бүгін Бақытбек пен Өмірбек шығарып салды сабақтан. Серуендей жүріп әңгімелестік. Маған беймәлім әрі есте ұстауға тиісті жер тарихы туралы әңгімелер айтты. Бақытбек – Бұратоладан екен. Бұл Алакөл мен Қапалдың желкесінен төніп тұрған Жоңғар Алатауының жотасы, Жоңғар Қақпасының ауызы, кәдімгі «Алашанкоу» деп жүрген «Алатау сағасының» өзі. Бір бүйірі Жәркенттің Қазантапқан мұзды асуымен жалғасады. Бұл өзі тарихи оқиғалардың қамбасы. Не біз жақтан, не бұл жақтан тарихшы, жазушы шығып жарытпаған жұрт. Әйтпесе, арысы Шыңғыс пен Жошы, қазақ хандығы, жоңғар шапқыншылығы мен Қабанбайдың қарсы шабуылы, берісі шекара бөлісі мен ақ пен қызыл тұсындағы үркін тұсындағы құпиялы, қатпарлы оқиғалар мен жер бедеріне қатысты тарихи шындықтар тұмса күйінде жатқан мықтың үйі сияқты өңір. Маралдысай, Бұғылысай, Қорғасынкұйған, Қазанжапқан, Токта, Бардық (Барлық), Арқанкерген сияқты ерекше қасиетті дәрілік шөпке ие, есте жоқ ескі заманнан бүгінге дейін саяқ аңшылар мен жортуылшылардың, дәруіш дүнгендер мен лакпа қытайлардың ындынын кептіріп келген, кешегі шекара бөлісі кезінде де керілген өңешті созыдырып, көнін кептірген кепиетті жер. Әрине, ол бопсада біздің сатымсақ мәмілегерлердің жұтқыншағы тығындалып қалды да, көзін май басты.

Бақтыбектің айтуынша: сол Қапал мен Алакөлге сүңгідей қадалған мүйіс мұзтаулар – Арғытау, Ортасай, Шеткісай, Тастұғыр деп аталады екен. Тастұғырдың мұздағында ерімеген мүрде сақталыпты.

Жайлауға барған кезінде Өмірбектің көргендері:

1). Арғытаудың асуының ауызында «Қосжүрек» деп аталатын жотада қазақ бейіті бар екен. Беті кеудеден келетін дөңгелек таспен жабылған. Іші дөңгеленіп біткен. Шаңырақ пен күлдіреуіші бар. Тура ортасында – сырық. Ішіндегі қазынасын біреулер ұрлаған. Онда адам мен ат көмілген. Қазір жайлауға барған жұрттар сырыққа ат байлайды екен. Ежелгі зират екені анық. 2). Арғытауға

апаратын жіңішке жолдың бойында адамның басынан асатын дөңгелек тас бар. Соның бетіне баланың саусағымен екі қарыстай 2 тағаның бедері ойылған.

Екінтіде келгенг Еркінжан: суда өсетін гүлдің атын «тұң-ғиық» деді.

Кешкі серуенде Мұхтар Әбілқак: Бүкіл қытайды булықтырып, тұншықтырып, құса мен үрейден өлтіре жаздаған жөтелді біз «Сарыс» деп атаймыз. Обадан бетер үрей туғызды. Дүние жүзінің де төбе шашы тік тұрды. Бүкіл мемлекет шекарасы, барлық қала жабылды. Шәкірттер жазғы демалысқа шығарылмады. Үйлерімен қоштасып, көздері жылаудан былаудай болып ісіп жүрді. Біз де ағайынмен қоштасып қойдық. Сарыс жұққан адамның өкпесі бір аптада іріп кетеді екен. Соған алты айдың ішінде ем тапты. Әйтпесе... Ал сол тұмаудың тұсында бір де бір қазақ ауырған жоқ. Себебі, қазақтың етті пайдалануы сарысты жұқтырмайды екен. Содан бері қытайлар шөптерін етпен араластырып жейтін болды, – дегенді айтты.

Шынында да дүниежүзін үрейлендірген сол сарыс – «тауық тұмауы» мына миллиард тылсымның ішінде өлім үрейін сепкені қандай қорқынышты. Алла бетін ары қылсын.

Мұның барлығы керек мағлұматтар.

17.03.06. Жұма күні Пекиннің хайуанаттар паркіне өзім жаяу барып, билет алып кірдім. Жолда, жаяу көпірдің тұсынан өткенде баяғы қобыздың дауысын тағы да естіп барсам, сол соқыр абызым сол баяғы қобызға ұқсас тостағандай аспабын – «архуын» тартып отыр. Сәл қымқырыңқы дауысы бар. Бағзы ғұн дәуірінің бір белгісі. Осының өзі сол ғұндардың тұқымы болып жүрмесін! Санасы мен қаны сұйылып кетсе де, көкірегіндегі арғы бір аңсар арху арқылы түп тұқиянының әуенін сыртқа шығартып тұр ма, кім білсін. Қытайдың солтүстік өлкелеріндегілердің, соның ішінде «Ли» ныспылардың түпкі тегі түркілер деп есептеледі екен. Расында да, арғы ғұнды былай қойып, бергі түркі, монғол дәуіріндегі он мыңдап, жүз мыңдап ішкеріге қоныстанған, Тоныкөк пен Білге қағанның жасақтары мен тұқымдары із-түссіз сіңіп кетуі мүмкін емес қой. Бірақ олардың санасында түркілік саңлау қалмаған. Тек мына арху ғана алыс тұқымдарын іздеген кәрі көкшулан бөрі сияқты тегін іздеп тұр ма? Өнімсіз ой. Бірақ негізсіз емес. Бұл нышанды да ескере жүріп, жұқанағын жүйелеу керек екен.

Зоопаркке кіре берістегі оң жақтағы тордың ішінен ұларды көрдім.

О, шарасыз құстарым-ау! Маған қарап, торды тырмалап, мойныңды созып, екеуің неге шыр-шыр етесіңдер. Неге сонша шырылдайсыңдар? Даланың иісін сездің бе? Тордағы сенде не шара? Еркіндіктегі менде не шара?

Каирде осындай бір шарасыз шырылдаған қараторғайды көріп ем.

Бала не басқа ұлт өкілдері көруге келгенде ішке – үйшігіне кіріп кетеді. Өзгелер кетіп, мен жалғыз қалып едім, үйшігінен шығып, қайтадан торға жабысып, екеуі қосыла сұңқылдай жөнелді.

Не дейсіңдер, ұлар? Хан Тәңір мен Ұлытаудың тастағы мен самалын сағындың ба? Үйшігіңе өзіңнің атың да жазылмапты-ау? Білмеген бе?

Мен айтар едім, «Ұлар» деп, «Ұлытаудың ұлары» деп.

Бірақ тамағыма өксік тығылып тұр, ұлар?

Ана архудың созылыңқы ыңырсуы, ұлардың сұңқылы көңілімді кәдімгідей алағызытып кетті.

18.03.06. Бүгін сенбі. Мұхтар бауырым бейнетаспасын алып, асай-мүсейін асынып-тартынып келіпті. Тянь ань мин сарайына – Үкімет үйіне апарды. Бұл – Құбылай іргесін көтерген патша сарайы. Қытайдың ұлттық нысанасы. Қытай осы «Аспан асты сарайынан» басталады. Әуелі көпшіліктің көңкесіне отырдық, содан кейін жерсты жолымен жүрдік. Жер бетіне көтеріле бере кеудеміз құжынаған адамға тірелді. Алдымызда қыбырлаған қылқыбыр, жыбырлаған жүн-жыбыр, яғни, адамның шашты бастары. Әр тұстан сидиып, қылқиып шетелдіктердің желкесі, жауырыны көрінеді. Алаңның ішін былай қойып, алаңға баратын жолдың өзі «тірі кептеліс». Әйтеуір бойымыздың сәл еңселі болғанына шүкір, Мұхтардың молынан пішілген басындағы бұйра шашы адастырар емес. Бұл адамдардың тоғысы емес, кәдімгі құмырысқаның илеуі. Табандай баспалап алаңға өттік. Тыныс сәл кеңіді. Ауыл-қыстақтан келген адамдар бірден белгілі. Майжолға отыра қалып аяқ асты демей тамақтанып жатқандар да бар. Алыстан келсе керек.

Танысуды Мао цзе дуньнің мавзолейінен бастадық. Дүниені төңкерген XX ғасырдың халықтар көсемінің әйнектің ішіндегі балызамдалған мәйіті тура Мәскеудегі Лениннің мәйіті сияқты сәл сарғыштанып, сартап боп қалыпты. Өңі, яғни, бет терісі құрғап, ескіріңкі тартыпты. Халық көп. Бірінің өкшесін бірі басып тұр. Тоқтауға болмайды екен. Сырт айнала беріп

әшекей-үшекейлерге мойын бұрдық. Қызыл коммунистердің көсемдері мен маршалдарының мүсіндерінен, олардың тарихи суреттерінен көз қамалады. Несіпбекке арнап атасының бейнесі бар пионерлердің белгішесін алдым. Ол қайбір жарыған пионер болды дейсің. Елуге келгенде кеудесіне тағып, арманынан бір шықсын. Мавзолейден жылап шығып жатқандар да бар. Дені ересек ауыл адамдары. Олардың көсемге деген махаббаты әлі сарқылмапты. Біздегі Сталин өлгенде жылағандардың хал-күйі көз алдыма келді. Бұл елде отыруға, тамақ ішуге, киім ауыстыруға, қақырынып-түкірінуге орын таңдамайды. Сондықтан ла алаңда алқақотан үйіріліп отырғандарға назар аударудың өзі ыңғайсыздық тудырады екен (Алты жылдан кейін барғанымда бұл әдеттің сап тиылғанын көріп таң қалдым – Т.Ж.). Тағы да көптеген ойлар оралды, бірақ оны ашық айтып, пікір бөлісу әдепсіздікке жатса керек. Ол – тағдырдың еншісіндегі тақырып.

Алаң ішіндегі сендей соғылысқан адамдардың арасынан бір тізбек толқынға ілесіп Халық құрылтайының үйіне бет алдық. Ол 1954 жылы қазанда салыныпты. Көлемі 15 гектар. Мәжіліс залының көлемі 3 600 шаршы метр. Мәжіліс залының ішін араладық. Маодан – Сұлтан ағаға, одан Задыханға дейінгі ел ағалары отырған тарихи зал. Шығыс Түркістан өкілдері отыратын тұсты шамамен межелеп барып сәл тынығып алдым. Тура осы залда, міне, елу жылдан бері әлемді дүрліктіріп басылған қаншама шешім қабылданды. Соның ішінде 1959–1989 жылдар арасындағы тұңғыық отыз жылды айтсаңшы. Сол кезеңге тура келіп туралып кеткен қайран жас өмірлер! Бейжіңдіктер өзгелерге қарағанда еркін пікірлі келеді. Соның өзінде сол жылдарды еске алғанда басын шайқап, қабағы түйіліп: «Ол тарихтың жабылған беттері» деп қолын сермей жөнеледі. Кинохроникалардан көрген осы залдағы көріністер көз алдыңды еріксіз қамап алады. Ал қазір сондай тыныш, ұрандатқан дауыс, шартылдаған шапалақ, дуылдаған бет жоқ. Момақан ғана кеңістік. Алда қандай қарбаластардың куәсі болар екен деңі – деген ойлы күдікпен орынымнан көтерілдім.

Бұл зал – миллиардтардың Мұхит толқынын 12 баллға көтеріп, түсіретін тылсым иірім. Бүгін тыныш. Тәубә.

Сондай ауыр салмақтан еңсемді түзеп атақты Тянь ань мин мінбесіне көтерілдім. Әрине, билет алдық. Халық құрылтайы үйі, жаңылмасам, аптасына екі рет бұқараға есігін ашады. Сонда кемінде ай сайын жүз мың адам осы мінбеге көтеріледі. Солардан түскен қаржының өзі ғимаратты күтуге жетіп-артылатын шығар.

*Міне, тура осы арада тұрып, 1949 жылы 1 қазанда
Мао цзе дунь: «Қытай Халық Республикасы құрылды»
деп жариялаған. Алыста сол жақта көрініп тұрған
Маоның мавзолейі, оң жақтағы ұзын ғимарат мұражай.*

Мінбер Шығыс қақпаның үстінде. 1949 жылы 1 қазан күні Мао цзе дунь осы мінберде көк шапкісін қолына алып, сермеп тұрып:

– Жуңхуа Халық республикасы құрылды. Жуңхуа ұлты бүгіннен бастап белін көтерді!.. Жуң-хуа халық республикасы жасасын! Жұңго рэмен вэнсүй! – деп сөйлеген жерінен 3 елі ары, не 5 елі бері тұрып суретке түстім (Сол араны қоршап қойыпты. Демек дұрыс!).

Сол мінберден алаңға қарадым. Қалың халық легі ағылып келіп жатыр, ағылып кетіп жатыр, ағылып сендей соғылысып жүр. Менің ойыма 1989 жылғы Пекин оқиғасы оралды. Студенттердің ереуілі, шынжыр табанды танкілер, қызыл жоса алаң. Кинохроникадан көрген көріністер қалпына келе қалды. Шығыс шеттегі Мемлекеттік мұражайдың қасында тұрған бір қазақ баласының тақ маңдайына «қаңғыған оқ келіп тиген». Халық қаһарманының қатарына қосыла ма, жоқ па, білмеймін, бірақ неге меңзегенін кім білсін, өзінің әкесінің ырымдап қойған аты – Қаһарман екен. Ұмытпасам, 1969 жылы 4 айдың 6 күні туып, 1989 жылы 4 айдың 6 күні (не 6-айдың 4-і күні, күнделіктен толық ажырата алмадым – Т.Ж.) оққа ұшқан. Алтайдың Шіңгіл ауданынан. Осы «оқ» десе шіңгілдіктердің ерекше «салымы» бар, қашанда солардың кеудесімен «қалжыңдасады» да жүреді. Бұл жолы да қаңғыған октың өзі «қаңғып жүріп» шіңгілдің Қаһарманын іздеп тауыпты. Сүйегі жасырын түрде Бейжіңдегі мұсылмандар зиратына жерленген. Әке-шешесі ұлының «ауырып өлгенін» ке-й-ін естіген. Бұл да тағдырдың тәлкегі. Кенет менің де маңдайымның ортасы

тыз ете қалды. Сипап көрдім, бір тамшы тер екен. Оған да шүкір. Үнсіз күрсініп ішкі қорғанға қарай беттедім.

Тарихтың еншісіне кеткен сол бір қасірет күндерінің шежіресінің беті кейін ашылар. Сонда еске түсірер біреп сөзді жазып қойдым. Дүниеге жария оқиғаны, қорғанның ішінде қайталағанның шамы жоқ шығар.

Енді тарихи ғимарат – Гу ғыңның, патша сарайының ішіне кірдік. Мұндағы әсер мүлдем басқаша. Негізін 1470 жылы Құбылай хан қалаған. Булян-янь бектігінің жері. Үйсін қағанты кезі. Ұлы қорғанның салынуы тегін емес. Ол осы арадан 80 шақырым. Гу ғыңның 4 жағын су қоршап тұр. Жалпы 4 бұрыш қытайдың ойлау жүйесінің өлшемі болса керек. Сол 4 бұрыштың іші лабиринт. Соны шешкен адам ғана қытайды түсіне алады. Қақпаның табан тасы 60-70 сантиметр. Тақ тұрған үйге дейін баспалдақ биіктей береді. Үйдің салмақ түсетін ұстындары тек жуан дінгектерден тұрады. «Балкы сарай» – әлемдегі 18 мың ғаламның тепе-теңдігін сақтайды-мыс» деген сенім бар. Сондықтан да, «Аспан асты сарайы» – Жер кіндігі, жер кіндігі дегеніміз – билік кіндігі – деген емеуірін. Сарайдың ішінде 9999 бөлме бар екен. Қытайлар санды 9 жеткізбейді, мыңнан асырмайды. Сарайларында 9, не 99, не 999 бөлме болады. Төрт санына жоламайды, нольге және тоқтамайды. 4 – оларда өлімнің белгісі, ал 10, не 1000, не 10 000 тек тәңірге ғана тән сан.

Таксарайдағы алтын қазанның, алтын тактың алтындарын «8 қарақшы», яғни, жұңгоны XIX ғасырда жаулап алған 8 мемлекет (ағылшын, француз, португалия, испания, жапония т.б.) қырып жеткен (Жалпы жұңгодегі барлық пұтхананың да да алтындарын жонып әкетіпті). Ал канизактардың құжырасын Мұхтар екеуіміз сүйсіне араладық. Әсіресе, Сы чи ханымның бөлмесін, өзіміз білетін этек оқиғасымен байланыстырып қызыға көрдік. Оның сырын Мұхтар айтқан. Сы чидің 1911 жылғы жұмбақ өлімі осы құжырада өткен.

Оның сырын Мұхтар екеуіміз білеміз! Бір-бірімізге жымыңдасып қойдық.

Түс ауа Оңтүстік қақпадан сыртқа шықтық. Дүнген асхана-сына барып ес жиып, таңдай жібіттік. Мұхтар өзінің Бейжіңдегі бұлаң кезеңде өткен бұла жігіттігінің хикаяларын әңгімелейді: Осы асханадан 10-15 тиынға тойып тамақтанушы едік – деді. Сенеміз. Сенбеске, қарсы қояр куә қайсы.

Содан кейін немересінің туған күнін жасаған Құрман ақсақалдың тойына бардым. Бұл Бейжіңдегі бұрын көрмеген

үлкендердің қалғанымен танысу кеші болды. Әуелі Мұхтардың келіншегі, Сұлтан ағаның қарындасы Майрамен, жазушы Әкбармен және Жарқынмен жарқын таныстым. Бурылтоғайдың әкімімен жүздестім. Тұрсын тәтенің «саусағын» көрдім (бұл өзі тәп-тәуір игілікті әңгіменің арқауы). Жігітімен (Сағат ағамен) жете таныстым. Отанбек ән айтты. Біздің балалар – Камизат, Жұпар, Пакизат биледі. Буындары былқылдап, қазақы әдепті сақтап биледі. Жарқын – ысылған дипломат-аудармашы. Пекиндегі қазақтардың гүл-гүлі де, бұлбұлы да, естісі де, еркесі де осында.

Бір той аздық еткендей, сол күні кешке қырғыздардың наурызына бардық. Бәрі алдынала кесіліп, пішіліп қойған. Бас тартуға болмайды. Қызық басталды... Сол баяғы Отанбек дәулен ән айтты. Біздегі Нұргүлдің жігіті, қырғыздардың күйеу баласы, бұрынғы атақты биші, қазір би мектебінің ұстазы Әнуәрмен жақын таныстым. Тоқтарбүбінің жігіті Әділ көңілді азамат екен. Ғылым докторы. «Манастың» маманы. Айтуларына қарағанда, Манасты компартияның қатарына өткізуден басқа шараның бәрін жүзеге асырыпты. Қызылсудың әкімінің орынбасары қырғыз емес екен. Ой, қырғыздарға ішін камптитып, кеудесін керіп, қоқиланып баққаны-ай! Байқаймын, мына қырғыздардың тілі ұйғыршыланып кеткен екен. Бір дүнген қызы Хазар мемлекетінің тарихын зерттейді екен. Өзім білген мағлұматтарды, хазар тарихы туралы айналымнан түспей келе жатқан жалған хаттардың жөнін түсіндірдім. Артамоновты білмейді. Онда қалай хазар мемлекеті туралы жазуға болады?

Тағы бір дүнген келіншек қырғызға тиіпті. Өзі тәрбиелі екен. Әй, десеңші, бір сарттанған қырғыз мазасын алды-ау! Адамның жыны келеді. Кезінде мен де сөйтіп жүрдім бе? Әй, ұят-ай! Ол ұялмады, ұялтты.

Жарқынның айтуынша: оңтүстікте өсетін бармақтай бұршақты «жертүйнек» дейді екен.

19.03.06. Бұл бір ерекше күн болды. Пекиндегі бар қазақ зиялыларына арнап «Ұлттар баспасының» қазақ редакциясы наурыз өткізді. Сонау елуінші жылдардың ортасында Қытайдағы аз ұлттардың баспасы мен аударма редакциясы үшін салынған бұл бес қабатты үй – бүкіл пекиндік қазақтардың орда – отауы екен. Іші кең. Төріне осы ғимаратты ашқан кезде қатысқан компартия көсемдерінің суреті үлкейтіліп ілініпті. Талай тығырықта сол сурет ғимаратты аман алып қалыпты. Былайша

айтқанда кепілге ілінгендей. Наурызға Пекиндегі ақсақалдар мен сонда оқитын барлық қазақ студенттері жиналды. Концерт қойды. Тойды Еркін профессор ашты. Мен бата бердім. Жазушы Әкбармен қатар отырып тереңірек таныстым. Әлімжан екінші жағымда отырды. Бір жайлы жігіт екен. Әкбар екеуміз еркін сөйлестік. Шешен, нақ-нақ, қадап-қадап айтады. Тұрақты сөз тіркестерін орынды пайдаланады. Одан бүгінгі қытай әдебиетінің жай-күйін сұрадым. Әкбар:

– Осыдан бұрын: қытай жазушылары «мәдени майданнан» соң авангард, символизм, тақырып еркіндігі деп 15-20 жылдай босып та, бөсіп те жүрді. Сөйтіп, ескінің соңы, жаңаның алды болғысы келді. Көне көздер кітапты қалыңдатып, жастар бейпіл-беттетіп жазды. Олар тағдырлар тоғысындағы толқынға ұрынды. Мысалы:

Маған қара түн қара жанарлы қос көзін берді,

Мен сол жанарлы қара көзіммен дүниенің жарығын іздеймін, – деп жазған Гу шың мәдениет революциясы тұсында таяқ жеген ақын.

Кейін шет елге кетіп қалды. Онда жалғыздықтан құсаланып, әйелін өлтіріп, ақыры істі боп тынды. Соңғы жылдары олардың арасы алшақ тартты. Қазір өздерінің ұлттық дәстүріне көше бастады. Проза да, поэзия да белеске шықты. Сыни ой, эссе жазу әдеби шеберліктің үлгісі болып бара жатыр. Әлемді қарататын қаламгерлер мойындалмай келеді. Халықаралық көркем талғам да саясаттанып барады. Біз мойындамайтын жазушылар түрлі әдеби сыйлыққа ілігіп кетіп жатыр. Шығарма өлмейді, ал аударманың күні өлшеулі. Өлмейтін аударма жоқ. Қарттардың ішінен тоқсаннан асып дүниеден қайтқан көне көз Заң қы жан ақынды ертеңге ілесіп барады деп айтуға болады. Қазақ жазушылары шығармаларында мақалдап кетеді. Жаңа дәстүрге үйлесушілер де бар, – деп қысқаша мағлұмат берді.

Шығыс Түркістандағы қазақ жазушыларының дауасы мен дауасыз дертінен хабарым бар. Ал Гу шыңның өлеңіндегі емеуірінді де, теңеуді де, тұрлаусыз тағдырын да түсінуге болады. Мен Әкбардан: біраз уақыт қалың қытайдың ішінде әр түрлі ортада болуым мүмкін. Сондықтан да кез-келген ортада, кез-келген жағдайға үйлесе кететін бір шумақ өлең тауып, соны ләмімен жаттатып үйретіп беруін өтіндім. Ол ауырып барып өз ажалымен өлген (ал бұл осы өлеңді кез-келген ортада ашық айта беруге болады – деген сөз) кәрі қытай ақыны Заң қы жаның:

Қолым алып қайта қойғаным – сенің жазған хатың.

Қолыма алып қайта қоя алмайтыным – сенің көңілің, – деген жолдарын жазып берді.

Ұнады. Ең бастысы қандай ортада болсын осы шумақты қытай тілінде оқып жіберіп: Менің де қолыма алып, қайта орынына қойып отырғаным – мына тостаған, ал қолыма алып қайта қоя алмайтыным – сендердің көңілдерің, – деп тәфсірлеуге оңтайлы екен. Қуана-қуана қытайдың төрт түрлі дыбыс екпініне сап жаттап алдым. Әкбар күліп: «Саған қатып тұр» деді. Жан дин жин де құптады. Кәдімгідей еңселеніп қалдым.

Бейжіңнен шыққан «Кетбұға» атты кітапшамды көрдім. Мұқабасы сүйкімді екен.

Жазушы, етбауырласқан Жұмабай Біләлдің ұлы Қанатбекпен бұл жолы етене таныстым: «Жаманды жамандауға болмайды, жақсыны жамандауға болмайды. Екеуі де одан өзгермейді» деуіне қарағанда өр, өжет, еркін мінезді және бетті жігіт көрінді. Өздерінше айтқанда «Бейжіңдегі қазақ радиосын ұстап тұр» екен. Өлең жазады. Бала кезінде әкесінен ұрланып талдың басына шығып алып қандай да бір жолмен Шәуешекке жеткен, әкесі үйге әкелген «Жұлдыз» журналы мен қазақ кітаптарын тығып оқып жүріп сөзге үйір болып кетіпті. Қазақстан Тәуелсіздік алғанда қатты қуаныпты.

Наурыздан шыққан соң Бақытбек, Мұнай, Әнуар, Нұргүл, Әлімжан, Қанатбек бәрі бізді – Әкбар, Мұхтар үшеумізді «самауыр сорпаға» апарды. Етті таңдаған жеріңнен жонып алып көз алдында қуырып та, пісіріп те, түшпара етіп түйіп те береді. Ұзақ әрі еркөңілді отырыс болды. Сол арада Шәуешектен Жүкең – Жұмабай ағамыз «шайтанқұлақтатып» ұлына мені жалғызсыратпау туралы тапсырма беріп жатты. Кеш қарая шыққан «самауыр сорпадан» соң Қанатбек мені бөліп алып кетіп тағы бір ресторанға апарды... Демалыс күндері болғандықтан да ауыздықты тартқамын жоқ. Бейжіңге бойды да үйрету керек қой.

20-23/03-06. Дәріс жалғасты. Күн сайын Нұрбақанмен қытай тарихы, ондағы түркі мен қазаққа қатысты көне деректер жөнінде талмай әңгімелесеміз. Нұрбақан: «Мектепте қытайша оқып, қытай балаларына қосылып қазақ балаларын «сауатсыз, жабайы» деп мазактап, олармен төбелесіп өстім. Кейін Лэнжудегі университетте сол жабайының бірі өзім екенін біліп, қатты өкіндім. Сол жылдардағы кемдігімді толтырғым келеді. Жыраулар поэзиясы

катты қызықтырады. Екі жыл болды докторантураға дайындалып жүрмін. Бір жарым миллиардтың арасынан әдебиеттануға оншақты ғана орын беріледі. Ондай сынақтан сүзіліп өту оңай емес. Бірақ қалайда мақсатыма жетемін» дейді. Жетсін.

Шәкірт балалар да жақындай бастады. Лекцияға басқа университеттерден, Бейжіңдегі қызмет орындарынан адамдар келіп тындап жүр. Етенелері: Еркінжан, Бақытбек, Өмірбек, Құрмангүл және Тілек. Бар мақсаттары:

1. Жұңғода жүріп Қазақстанның бір керегіне жарасaq.
2. Қазақстан! Сол аман болсын!
3. Қазақстанды тереңірек білсек екен. Шіркін, екі елдің студенттерінің кездесуін өткізсе!

Орынды тілектер. Әдебиетке сусап тұр. Өздері таңғы 6⁰⁰-де оянып дәріске дайындалады. Сабақтары таңғы 8⁰⁰-де басталады. 21⁰⁰-де аяқталады. Содан кейін тағы екі сағат тәкірәлайды. Неткен шыдам! Армандары – орыс, ағылшын, қытай тілін еркін игеру, сөйтіп, «іске жарау!».

Әрине, «іске жарайды».

24.03.06. Бүгін Қазақстан елшілігі наурыз тойын атап өтті. Үш қазақ үй тігіліпті. Райманды (бізде, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының орынбасары болған) көрдім. Күйеуі Серік – генерал-майор, елшіліктегі әскери аттешада істейтін. Үш жыл осында болып, енді елге қайтудың камында жүр екен. «Ерсайын» есімді ШОС-та істейтін жұптаныс жігітпен шүйіркелестім. Сирек деректерді іздестіру барысында септігі тие ме деген дәмем болды. Елші Жәнібек Кәріпжановпен жүздестім. Бойын тартып сөйлейді екен. Мүмкін елшілерге тиесілі еңбек тәртібі шығар. Гугыңға (№1 мемлекеттік мұрағат) рұқсат алуға көмектесуін өтіндім. «Бұл өзі тұйық мемлекет қой. Әр нәрсеге рұқсат алу өте қиынға соғады. Көрейік» деп кеңесшісіне иек қақты. Кеңесші құп алды. Мерекеден кейін хабарласатын болдық. Бірақ бір үмітсіздікті аңғардым.

Содан кейін тігілген қазақ үйлерді аралап өттік. Концерт көрдік. Елшілік маған бір түрлі жеңіл-желпі мекемедей көрінді. Әлде бәрі де – өзіміз, қазақтар, соның ішінде қазақстандық қазақтар болған соң ба? Біздің өзіміз десе сондай бір кісіркеніп тұратын ғадетіміз бар емес пе. Сол маған да жұққан сияқты. Әйтпесе, бәрі де өзімсіп-ақ жүр. Концертте өнер көрсеткен Қазақстан студентері, соның ішінде мұнайшы студенттер өте ұлтжанды көрінді. Олардың ұлттық қасиеттері шетелде ашылған

сияқты. «Мұнайшы студенттер» ансамблі «Алтын адам» биін, «Алдар көсенің» әзіл-қалжыңдарын көрсетті. Домбырамен ән айтылып, күй тартылды. Пекин студенттері де (біздің) өнерлі екен. «Қаражорғаны» билеп, бәрімізді былқылдатып қойды. Әлімжан мен Мұхтар үшеуіміз асханалатып көңілді қайттық.

Кешке мектепте және университетте қатар оқыған жерлесім, марқұм Абайбектің қызы Әлия іздеп келді. Өткенді еске түсірдік. Әлем тілдері университетінің түлегі, осында дүние жүзіндегі ең таңдаулы, дәрежесі жоғары оқу орындарының бірі – Пекин университетінің докторантурасында оқиды екен. Жеткен өресіне қуандым. Әкесінің орынына жүретіндіктен келіп тұруын өтіндім.

25.03.06. Екі нәрсеге алаңдап ояндым. Біріншісі, түс көрмеген түнім жоқ. Түн ортасында оянып алып, елегізіп барып қайта мызғысам, тағы да әлгі түстің жалғасын көремін. Бүгін түсіме әуелі Асқар (Егеубай) кірді. Қабағы кіртіңкі. Содан кейін екінші курстас досым Құрманғазы кірді. Таңға жуық Нұрғазы аға, балалары Назигүл, Нұржан және оның балалары, Әмина кірді. Алматыдағы 9 қабатты үйдің 9-қабаты. Бүкіл Қазақстан көшіп келген бе? Іштерінде жеңгем Сәкеш жүр. Әйтеуір көңілсіз, жүрек тырнайтын көріністер. Екінші алаңым – бұл жердің тұзсыз, бірақ бұрышы тым ащы тамағына ауызым уылып кетті. Оның басты себебін кеше лағманның кеспесінің өзін ғана жеке жегенде білдім. Бұрышын ащылатқанымен асқа тұз салмайды екен. Тек бұрыш дәмін білдірмейді екен. Татымсыз дәм татқандай тығырынып шай қойып жүргенімде Мұхтар келді. Өңі жарқын: «Ал енді жас баланың ауызындай уылған аузыңыздың дәмі кіретін болды. Біз, бейжіңдіктер, қуырмаш пен шөп-шалаңға үйреніп алғамыз. Қазы-қартаңызды менсінбей, жылдап сүрлеп қоямыз. Мынау былтыр келген сүрі мен қазы. Биылғысы биылдық сізге жетеді. Шетінен Майра қарындасыңыз пісіріп беріп тұратын болды. Ал, қане» деп дастарханға жайып үлгергенше мен де бәкімді жонып жіберіп, тұзы қанық сүрі қазы мен сүбеден бірді тіліп таңдайыма салып кеп жібергенде ... Пах, шіркін! Көзім де жанып, аузымның дәмі де кіріп, қабағым да ашылып сала берді. Дәм алдында әлгі қазының бір тілімін таңдайымда ұзақ талғадым (Осы жолдарды жазып отырғанда таңдайыма кәдімгідей дәм кіріп қалғанына сезіндім). Оған да шүкір.

Күндіз оқылуға тиісті дәрістің жоспарын жасадым. Әрине, бұрынғы желіге ішкі құрылымдық өзгерістер енді, әсіресе,

ұғым мен сөз мәнеріне баса назар аудардым. Мұндағы тыңдаушының аңсарын ескермеске болмайды. Олардың танымы мен көзқарасына өзгеріс кіргізетін тұстарда емеуірін мен астарды тереңдетіп, әсерлетіп жібермесе, діттеген мақсатқа жетпеуім мүмкін. Құрбангүл мен Нұрбақан келді. Шайға тісбасар, ең бастысы тұз алдырдым. Шіркін, қара тұз болса ғой! Құрбангүлдің дипломдық жұмысы Құнанбай бейнесі екен. Серуендеп жүріп қиялмен Шыңғыстауды аралап кеттік.

26.03.06. Бүгін Нұрбақан, Әлия үшеуміз Қытайдың Ұлттық музейіне бардық. Келуші аз. Есігінің алдындағы биік әрі кең баспалдақта тұрып Тянь ань мин сарайына ұзақ қарадым. Ат шаптырым алаңның қай тұсынан атылған оқ осы арада тұрған шіңгілдік бозбала Қаһарманның маңдайына келіп тиді екен? Кіреберістегі дүңгіршектен 14 кітаптан тұратын «Қытайдың қысқаша тарихы» атты басылымды алдым. Жинақы баяндалыпты әрі суреттері бар. Ішінен киіз үйдің мыстан құйылған шағын бедерін көргенде қатты қуанып кеттім. Осы үшін де Пекинге келуге болады (Сауытбек көргендерің мен түйгендеріңді «Егеменге» мақала етіп жазып тұр деп еді. Соған дерек ретінде мұражай туралы әсерім «Қатираға» дербес жазылды).

Кешке сатып алған «Қысқаша 24 тарихты» шолып шықтым. Қытай тарихын түсінуге, оның ішінде көшпелілерге қатысты деректерді сүзіп шығуға болатындай мағлұмат алатын жинақы жинақтар екен. Ішіндегі суреттердің түсінігін Еркінжанға аударуға бердім.

Нұрбақан, Әлия үшеуміз «Боғда» дәмханасынан тамақтандық. Бұл осы Вы гунь сунның (Ұйғыр қыстағы) батыс қақпасындағы мұсылмандарға арналған ең көпшілікқолды аспұзыл. Иесі ұйғыр.

28.03.06. Бүгін жұңго сапарындағы айтулы күн. Мейманханадан өзіме арналған екі бөлмелі, асханасы бар жаңа пәтерге көштім. «Боғданың» қарама қарсысындағы 14 қабат үйдің 10-қабаты. Кең. Нұргүл мен Тоқтарбүбі, Сәуле – Шау лянх керекті ыдыс-аяқтың бәрін әкепті. «Балалы үй – базар» деген. «Құнанбайшыл» Құрмангүл мен әңгімешіл Өмірбекті «Өкіл балам» – деп ресми түрде жариялап, үйдің бар мүкәммалын екеуінің дәрегейіне өткізіп бердім. Еңбек бөлісі өз еріктерінде. Өмірбек сөзге де, кеспе кесуге де «жарап» тұр екен. Бірден тұз салған

жіңішке кеспе дайындауды «бұйырдым». Құрмангүл шыжылға кіріскенде Өмірбектің әңгімесін «Қатирама» түртіп отырдым. Оған «Мәдениет әңгімелері» деп ат қойдым.

Өмірбек Қанайұлы: – Менің ауылымда (Құтыби ауданы Торғайты ауылы) Айт Мүлікұлы деген ертеде қазақ елінен оқып келген өнерлі, ел сөзін жиған, өлең жазатын адам болды. Екі ернінің асты-үсті қап-қара қал, кісіні қарғаса – қарғысы тура тиеді екен. Сондықтан өзі де қарғамайды, жұрт та қарғатпауға тырысады. Жиған кітаптарын «мәдениет төңкерісі» тұсында жайлаудағы жартастың қуысына тығыпты, қалғандарын ата зиратына көміпті. Соларды «тап» дегенде, зираттағы белгісін жасырынып барып алып тастап, «білмеймін» депті. Тергеуге қатысқан Шеризат деген кедейден шыққан «қызыл қорғаушы» Айттың басын «алатаяқпен» ұрып отырып сұраққа алыпты. Кейін сол жарақаттан қайтыс бопты. Айт зираттың басына барып, шөпті жұлып отырып, әлгі Шеризатты қарғапты. Содан Шеризат қол-аяғы сал боп, он тоғыз жыл жатты. Сол кісінің жамағаты, әкемнің апайы Күләш өлерінде балаларына: – Шеризатты қарғап еді. Қарызы мойынымызда қалмасын. Барып көңілін сұрап тұрыңдар,– депті. Әкем апайының өтінішін орындап, Шеризат өлгенше анда-санда барып тұрды.

Міне, кітап үшін құрбан болған тағы бір тағдыр иесі табылды. Өмірбек енді өз ауылының жер тарихы туралы әңгімеге көшті:

– Біздің жақта «Қызылтас», «Қызылжар» деген тарихи жер бар. Тұрланнан басталып, Сауан ауылынан үзіледі. Сауанға қарай Еренқабырғаның бауыры мен бөктердің арасын жағалап, бірте-бірте кертпештеніп биіктеп отырады. Быдырмақ адыр, жусаны қалың. Тасқа тас қиысып біткен. Жартастан әрі бұта-қарағанданып кетеді. Бұлақтың басындағы сол жартаста адамның, бұғының таңбасы бар. Тағы да сол жерде «Сайтан төбе» деген жер бар. Ақын Омарғазы Айтанның айтуынша, ол – көне зират. Түнде үілдеп, дауыс шығарып тұрады. Маңайынан қойыртпақ, құм-құм темірге айналмаған балқымалар да кездеседі (Қазір несі қалды дейсің?). Тағы да Есенасу – Тасбаспалдақ деген асу бар. Ертеде бір ханның алтын-күмісін 40 есекке артып, Еренқабырғадан асырып жасырып көмеді. Сол үшін тастан баспалдақ жасапты-мыс – деген аңыз бар (Көмейіне құбыр тығылған «Қызылтастыбұлақ» есіме түсіп кетті).

Тағы да Ақтұйық деген жер бар. Оған Құтыби ауданы Торғайты ауылының жайлауынан Тасбаспалдақты басып өтіп,

Арғытау (Сыртқы тау) арқылы тек салт жігіттер барады. Асудан жылқы, ұсақ мал ғана өтеді. Сол Арғытауда «Сынап көл» деген көл бар. Екі көлдің ортасы бөлініп тұр. Бірі үйіріліп, толса – екіншісі құрып қалады. Сөйтіп алмасып тұрады. Оны «Көккөл» деп те атайды. Содан соң Тепшік, Кеңсай, Тоғызқалмақ, Тасүйден өтеді. Әкем Қанай жылқы баққан. 20 жыл. Содан кейін жақсы білемін. Жолда 2 үңгір бар. Жылқыға ащылататын тұз артып алғанда сол үңгірге қонады. Міндетті түрде қу отын алып барады. Ол отынды сонда тастап, бұрынғы қойған отынды жағады. Шәуімі бар. Шәй қайнатып ішіп, қайтадан құрым киізге орап, орынына қойып кетеді. Ол заң. «Тоғызқалмақтан» өткен соң (Ертеде 9 жігіт қыз алып қашып, осында бекінген екен. Олар бекінген тас үйді кейін өзен арнасын бұзғандар алып кеткен) – Ақтұйық басталады.

Бұраталамен екі ортадағы жасыл жазираны «Ақбұйрат» дейді, ол алыстан көрінеді. Әкем сол Ақбұйратқа бірнеше рет баруға ұмтылыпты. Қай жағынан барсаң да – тік құлама жартаас екен. Тұйық. Содан «Ақтұйық» атанған. Біздің ауылдан Ақбұйратқа Жымпы деген кісі ғана барыпты. Аңшы болатын. Ол өзі сүйегі жеңіл адам екен, үнемі жаяу, ешкімді ертпей салт жүреді екен. Ортасын өзен тіліп ағып жатқан жартастың бір жағынан екінші жағына секіріп кетеді екен. Сол 30-жылдары «Ақбұйраттан» бұғы атыпты. Нағыз аңшы – жаралы аңды алмай жібермейді. Обалсынады. Жараланған бұғыны үш күн аңдыпты. Сөйтсе, жартасты жанамалап шығатын жол бар екен. Сол жолмен жотаға шығыпты. «Ақбұйраттың» ортасы көкпеңбек көл екен. Көлдің жағасындағы қалың бұғылардың ортасындағы жалғыз үйді көреді. Киіз үйге кіреді. Ешкім жоқ. Біраздан кейін кемпір мен шал кіреді. Бұған айран береді. «Осыны қанағат ет» дейді. Мұның әңгімесін естіп: – Е, ындыныңды қуып келген екенсің ғой, ол бұғы саған жоқ, өлсең де таба алмайсың. Кейін қайт, – дейді. Түнде астына қара құрым киіз салып беріпті. Таңертең тұрса – өзі жатқан киіздің айналасын ойып әкетіпті. Үй де жоқ, кемпір мен шал да жоқ. Содан ауылына қайтып келген соң Жымпы аңшылықты қойыпты, – деп Өмірбек әңгімесін аяқтады.

Жә, бұл қазақ ертегілеріндегі Сарбас аңшы кезіктіретін және Мәшһүр Жүсіптің жазбаларындағы – «көшпелі дүние» болды. Жараланған бұғы – кәрі бұғы болған. Сондықтан Жымпыға кәрі шал мен кемпір жолыққан деп жорамалдауға болады. Демек, көрінген аңның жасына сәйкес – сол жастағы адам кейпіне түседі.

Дереу сол Арғытауды көргім келіп кетті. Шығыс Түркістаннан қарасаң да, Қазақстаннан қарасаң да – Арғы тау, арғы тау. Өлгі «Ақбұйратты» біздің қазақтар ұмытпасам ««Бұғылысай», «Арқанкерген» деп атаса керек. «Бұғылысай» жұпар шөп өсетін қасиетті сай болса керек. Әйтеуір, сол сайға бұғы, дүнген, қытай үшеуі құмар. Ал мен – бұл үшеуі де, қазақ Жымпы да емеспін. Демек, көре алмаймын деген сөз.

«Шұрқылтай» деп – мойындағы өңеш қуысын айтады екен. Айттым ғой, Өмірбектің білмейтіні жоқ. Жасы жетпеген шал.

Қызып кетіп, бұл әңгімеге Нұрбақан да қосылды. Ол «Бөрінің құмалағы» – Мұнори ботайы туралы айтты. Ботайымыз – шолғын, яғни, қарауыл мұнарасы. Қазақтар «Балшықтөбе» дейді. Бір-бірінен көз көрім жерде мұнартып тұрады. Ел шетіне жау келсе, сол мұнарада арнайы сақталған бөрінің құмалағын тұтатады. Қылқыбыр құмалақтың қаракөк түтіні аспанға тік созылып шығады. Бұл атой салған белгі. Қытайлар оны «Лаң иән» – «бөрінің құмалағының түтіні» дейді екен. Бұл мұнаралар Құтби мен Санжіде қазір де бар көрінеді. Өмірбек:

«Шөп (мақта) – жүн болады, Сиыр – пұл болады. Қылшық – қыл (арқан) болады, Үйің толы жын болады» – дегенді қосып қойды. Расында да, радио, теледидар, білгесаяр, шайтанқұлақ, таспа, бейнетаспа бәрі қатар қосылса, «үйірлі жын» болмағанда не болады.

Содан кейін Нұрбақан монғолдың Теңір атты әншісі орындайтын «Теле жырының» шығу тарихы туралы әңгімелейді. «Ойыңа ой қосып, ойынды дамытуға және қайта таразылап, қорытындылауға мүмкіндік беретін ең басты және жемісті тәсіл – өз ақылыңа жүгіне отырып өзгенің пікірін тыңдау» – деп тарихшы Тойиби айтқандай, «Дулығадағы» және Нұрбақанның жазбасындағы осы «Теле жырын» желіге тарта отырып арнайы дәріс дайындауға бекіндім.

«Өз үйім, өлең төсегімде» кеңінен көсіліп кең сөйлесіп, үйдің кеспесін ішіп қауғандасып қалдық. Бұл да болса бір құдайдың бергені. Өйткені, қытайда бәріне көндігуге болады, тек астың дәмі келіссе болды. Сондықтан да бұл басты мәселенің бірі. Басқа қалаға барарда мұндағы адамдар ең бірінші қай жерде дәмді мұсылман аспұзылы бар соны таңдайды, содан соң барып сол маңнан оңтайлы жатын орын қарастырады. Онсыз көшің де, өзін де қаңғырып қаласың.

*Гугыңның ғылыми қызметкерлері жариялаған альбомдағы
«Батыс өңірді бағындыру» атты суреттер топтамасының
бірінің үзгіі.*

28.03.06. Бүгін университеттің кітапханасына бардым. Жалпы құрылымымен, оқу залдарымен, кітап қорымен таныстым. Қазіргі талаппен салынған. Сөрелері – темір. Ылғыл мен құрғақты реттеу үшін әр сөренің қаңылтыр қақпағының астына тақтай қойылыпты. Бөлім меңгерушісі ғылым докторы екен. Фамилиясы – Ли.

Әрине, қазақ кітаптары аз. Мен әкелген үш жүзге жуық кітапты бір сөреге қойса дұрыс болар. Танданарлығы, мұндағы қазақ кітаптарының дені елуінші жылдардың соңына дейін шыққан көне басылымдар. Біз көрмеген басылымдар мен аудармалар еріксіз бас шайқатады. Содан кейін барып тоқсаныншы жылдардағы әдебиеттер қылаң береді. Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі жеке бір қабатта екен. Енді жабдықталып, реттеліп, тізімделіп сөреге қойылып жатыр екен. Көзқырын салып өттім. Аялдау әдепсіздік. Бұрышта өте ескі қолжазбалар бума-бумасымен, қат-қатымен, қабат-қабатымен қатталып тұр. Құнды қолжазба екенін біле тұрып, оны оқи алмау қандай азап десеңші. Тек: көне иероглифті мен түгіл қытайдың әдебиет профессорлары да оқи алмайды – деген сылтау ғана көңіл жұбатты. Бұған Еркін мен Нұрбақанның ғана тісі батса керек. Ғылыми кеңесші ғалым келіншек бүгін келмейді, дәрісте екен. Ли Байдің, Ду Фудың, Сыма сиянның көне қолжазбалары бар екен. Демек, менің де көкейімді тескен деректер мына бумалардың арасында жатқаны анық.

Кенет... есік жақ шеттегі қолжазбалардың жыртылған беттерін үтіктеп, өңдеп, желімдеп, беттеп, түптеп, мұқабамен қаптайтын столдың үстінен шартабақтай қағазға сызылған суретті көзім шалды. Бірінің үстіне бірі қойылған жиырмадан астам ... «қытай империясының батыс өңірді», яғни, Шығыс Түркістанды жаулап алу барысын бейнелейтін, әр суретті императордың өзі көріп, түсінік беріп, мөрін басып, мақұлдаған, түпнұсқасы кезінде Францияға әкетілген сызба суреттер! Мұндай сирек құндылықты көрген кезде ерекше көңіл-күйінді білдіруге болмайтын кәнігі мұрағаттанушылардың тақыстығына салып, кітапханашыдан жай ғана жөн сұрадым. Әрине, оны ғылыми қызметкерлер біледі. Қатты қызықтырса фотокошірмесін жасатуға болады! Бұл неғылған «батпан құйрық, айдалада жатқан құйрық!». Бізде фотоаппарат жоқ боп шықты. Сөйтіп тұрғанда ғылыми кеңесші де келді. Ендігісі, біз білетін үйреншікті сөз. Арнайы қатынас, бастықтардың рұқсаты, шарт, ақша аудару... керек! Университет басшылығының атына Мұхтар сұрау жібермек болды...

Қалай дегенмен де бұл кітапхананың сирек қорынан не іздеуге болатынын білдік. Бір күнге соның өзі үлкен олжа.

29.03. 06. Бүгін екі күн дайындалған таң дәуірінде дүниеге келген «Шылы (Теле) жырының» шығу тарихы туралы лекция оқыдым. Бұл жырдың мәтінін өренжілер жақсы біледі. Теңірдің орындауында үнемі тыңдайды. Бірақ ол жырдың өз тарихтарына қандай қатысы бар? Қандай жағдайда туған? Қалай тарады? Теле ұлысы кімдер? Бірінші көк түрік қағанатының алғашқы уығын шанышқан, телелердің еңсесін көтерген Жабағы жабғының тұқымы кімдер? Оның үрімдері осы дәрісті тындап отырған өздері емес пе? Әфсананың ара-арасында Теңірдің әнін қосып қойып отырдым. Әсірелік деменіз, білген де жақсы. Бірақ сол білгенінді орынымен пайдалана білгенің – одан да жақсы.

Дәріс жақсы өтуін жақсы өтті-ау, бірақ сабаққа сондай бір шабытпен көтеріліп келе жатқан көңілімді, ғимараттың алдында тосып тұрған Еркінжан атты шәкіртім судай басты. Өзімше еркін дәріс болған соң осы он күнде үйренген қытайшамның «биік өресін көрсетейін» деп әлгі Әкбар үйреткен За қы жанның өлеңін Абайдың өлеңін оқығандай мақамға салып, дауысымды қырнап жаттап алғамын. Соны Еркінжанға: «Начы лай иоуу фанды шияды шы ниді шин» деп оқи жөнелмесім бар ма. Түсінбеген соң барымды сап екі рет мақамдап оқыған соң Еркінжаным: «Ағай! Ағылшынша қандай жатық сөйлейсіз!» дегені. Қайдағы ағылшынша! «Ендеше

кай тілде оқып тұрсыз?» дейді. Күйіп кеттім. Күйгенмен жанбайсың. Сөйтсем, бір «шин» деген сөз төрт дауыс екпінінде 54 мақаммен айтылады екен де, олардың әр қайсысы жеке бір мағына береді! Мен оны бір ырғақпен сыдыртып шыққан соң «ағылшынша» болмағанда қайтсын. Сол сәттен бастап қытайша үйренуді доғардым да, мағынасы кең тұрақты сөз тіркестерін жаттауға көштім. Мұным ақыл болды. Соның нәтижесінде өз ойымды түсіндіре алатындай «амал» таптым.

Түстікке келдім. Құрмангүл мен Өмірбек дастарханды жайнатып қойыпты. Орнықты көңіл, орынды отырыс, орайлы сөз болды. Өзімше ойымды қорыттым («Қатирада»).

30.03.06. Үймен сөйлестім. Бұл күннің қым-қуыты жеке әңгіме.

31.03.06. Жан-дин-жиң және Нұргүл Шан-шаньға (Жұпар тауға) алып барды. Бейжіңнің батысынан мұнартып тұратын табиғаты көрікті шоқы, ұлы қорғанның қайқая бұралатын тұсы. Бұрынғы патшалар мен қағандардың жайлауы, Мао демалатын саяжай. Ежелгі аты: «Жың и юань» – «тыныш, жайлы бақша». Цян лунның тұсында, 1780 жылы Тибет ламасы Жау мияу баньшанның келуі құрметіне салынған пұтхана, Цян лунның қабылдау үйі бар.

Цянь-лунның өз қолымен жазған құлыптас бар. Бәрі де оюлы (қошқар мүйіз), есіктерінің алдын бітеу арыстан (қытай ғимараттарының алдындағы арыстан мүсіндері бітеу келеді,

өйткені келген ырыс сыртқа шықпауы тиіс) мүсіндері. Таусылып бітпейтін баспалдақ арқылы ең биік шоқыға шықтық. Жан дин жиң жүгіріп шыққандай болды. Сөйтсек, күнде таңғы бесте осында келіп, «таңғы бидің» орынына шоқыға бір шығып қайтады екен. Дәтке қуат беріп, қырық бес минутта тізем қалтырамай мен де шоқының басына жеттім.

Дүниенің төбесінен қарайтын жер шоқтығы осы екен. Өзге биік тауларға мұнарланып барып қосылады екен. Демалдық. Сусындадық. Батыс жаққа сүзіліп ұзақ қарадым. Әрине, ел көрінбейді, бірақ сол қырық қабат көкжиектің шымылдығының арғы жағында ауыл бар – деген аңсар жүректі сыздатады. Ел қайда, мен қайда...

Сілем шықса да сұлдерімнің өзі дедектетіп табанға түсірді. «Көзілдірік көлдің», бізше айтқанда, «Қоржынкөлдің» жағасында суретке түсіп, тыныс алдық (қалғаны «Қатирада»). «Үрімжі» ресторанына барып түстендік.

Құрмангүл мен Өмірбек азық-түлік әкелді.

Кешке Мұхтар талайғы қонақ қарызының есесін өтеу үшін Бейжің университетінің ресторанына қонаққа шақырды. Әнуар-Нүргүл, Тұрсын апай-жігітімен (бұл кісі Сұлтан ағаның досы екен) тізелесіп отырды. Әйтеуір, осы Тұрсын апайды көрсем болды, аттас болғанымды бұлдағандай, қалжыңдаса жөнелемін. Жұмсақ жымып Әлімжан отырды. Нығанның – Нығмет Ғабдуллиннің бір мінездерін еске алады! Әкбар екеуміз қатар отырдық. Әкбардың: «Құрөзектің басына кім шықты», «Ішпесең – ішпе, жеме, мұртыңды матырып отыр» деуі сол екен, «экбари» қалжың басталып кетті. Осы кеште және ертең таңертең керек болар-ау деген мына сөздердің аудармасын Әкбардан жазып алдым: Хұй-шүй – қайтайық, Һай-а – әттеген-ай, Һай-шу немесе Хы-я – ішейік, Һай-я – шағала, Һай-ю – тағы да, О, әй-ни – сүйемін, Һай-хы – ішу, жұту. Кештен соң Әкбар үйге келді. Құрауыз қайтты. Оның түбіне «Хұй-шүй» мен «Һай-хы» жетті.

1.04.06. Бүгінгі күннің мазмұнын «Өмірбектің сорпасы-ай!» деген екі ауыз сөз толық жеткізеді.

2.04.06. Түсте Мұхтардың үйінде қонақ болып, сорпаланып алдық. Сұлтан Жанболат ағамен сөйлестім. Майраның «қызыл күрең, ыстық және тегін» шәйін қанып іштік. Бұл дегеніңіз – жарты ырыс. Өйткені Қазақстанда қорапталған шәйдің дәмі дүниенің төрт бұрышынан табылмайды.

3.04.06. Таңғы сағат 6⁰⁰-де Мұхтар келіп, осында келгеннен бері ындынымды құртып жүрген «Зы жы юанға» – «Қызыл бамбук бақшасына» апарды. Үш айлық еркін серуендеуге мүмкіндік беретін суретім басылған тұмарша әкеп берді. Оны мойныма асып алдым. Бақшаның ұзын-ырғасын қырық минутта аралап шықтық. Жорта таныстырды. Ішінде екі арал, екі шығанақ, екі мүйіс бар екен. Енді өзім де жол таба аламын. Тұмарша мойында, бақша қайда барады – дегендей.

Себезгіленіп, шәйініп, шайланып дәріске бардым.

04.04.06. Таңғы сағат 6⁰⁰-де «Қызыл бамбук бақшасына» бардым. Жалғыз жүріп, асықпай екі сағат араладым. Араладым да осындағы адамдардың ермегіне таң қалдым. Таң қалмасқа тағы болмайды. Кеше кімді, қай бұрышта, қандай әрекет үстінде, кіммен көрдім, дәл сол қалпында. Батыс есіктен кіреберісте қайық пен ескі үлгідегі, Сы чи тайхудың заманындағы шағын кемелер, айлақта шүперегін сулап алып иероглифтен өрнек салған кешегі қарт жүр, мәрмәр өткелдің үстіндегі адам тура кешегі мәнерінде иіліңкірей түсіп қармақ салып отыр.

Ескі қақпаның сол жағындағы алаңқайда қытай шахмат ойынын әскери шайқас үлгісіне түсірген ақ және сұр мүсіндер ерекше көз тартады. Қара жауынгерлердің көсемі жас, қылышы қынабынан суырылған, қалқанын кеудесіне тосқан, сәл еңкейіп, атылуға дайын тұр. Оның сарбаздары да қарсы жақтағы кеудесін керіп, аяғын алшаң аттап, бір қолын артына жасырған жанары сабырлы сұр мүсінді жасақтардың қолбасшысының әр қимылын қалт жібермей бағып тұр. Жасақтары да оңтайлы орналасқан сияқты. Орағыта аралағанда байқағаным сұр жасақтардың денінің қаруы артына жасырынған, екі көздері жауда емес, мосқал қолбасшыда, олардың келер сәтте қандай қимылға көшері және жасырған қаруының не екені (қылыш па, қанжар ма, бос мойын шоқпар ма, жебе ме) қара жасақтарға беймәлім іспетті. Кенет ... кеудесін керіп тұрған сұрғылт түсті мосқал қолбасшының ту сыртынан айнала бергенде нығыздала жұмылған, ыза мен кекке толы түйілген жұдырыққа көзім түсті. Жұдырық болғанда қандай! Мүсінші бүкіл майдан оқиғасының шешімін осы жұдырық арқылы беріпті. Ыза мен кекке толы мына жұдырыққа қылыш та өтпек емес! Аяғын алшаң салып, келсең-кел деп тұр! Сұр мосқал сөзсіз женеді. Өйткені жас қолбасшының бес қаруының не екені, қалай қимылдайтыны білініп тұр. Оның әскерінің көзі жау жақта. Ал мосқал сұрдың

жасағының көздері қолбасына қадалған. Демек оның бұйрығын күтіп тұр, өйткені оған, оның соғыс аяласына жауынгерлері сенеді. Бұйрығын айнытпай орындайды. Ендеше жеңбегенде кайтеді. Тек қарсыласының мәтқапы сәтін күтіп тұр!

Осыған таң қала үніліп тұрғанымда жастары елуді еңсерген, алпысты алқымдаған жұптар валъс әуенімен билеп, дөңгелекті айнала қалықтай жөнелді. Кеше де осы ұзын бойлы, қайырылған қара шашты жігіт ағасы ана бір талдырмаш кекселеу келіншектің мықынынан демеп, шыр айналып жүрген... Біраздан кейін полькаға, одан фокстротқа көшті. Демек, бұл қырқыншы-алпысыншы жылдардың қыздары мен бозбалалары болғаны.

Солтүстік қақпа қазір жабық. Жөндеуде. Мұнда кәдімгі тепкішек тебетіндер мен «таң бишілері», яғни, әуенге қосылып денесін тәрбиелейтіндер, одан кейінгі бамбук пен қойтастардың тасасында сыбызғы мен арху тартатындар, сырнай ойнайтындар, кекіретіндер (иә, солай, бір-біріне теріс қарап тұрып кекіреді), жұптасып (дуэт) ән айтатындар, бірігіп дене шынықтыратындар (тәрбиелейтін емес), балеттің би жүрісіне жаттығатындар, сазсырнай тартатындар, яғни, бұл шығанақта барынша халықтық дәстүрге үйірлер шоғырланған.

Шығыс қақпаның маңына барынша өркениетті өнерге бейімділер үйіріліпті. Ең үлкен шоғыр – еуропалық бал биі үлгісінде, қытайдың ұлттық биі мәнерінде, үнді биі ырғағында, танго қимылында «өнер үйренеді». Соған жапсарлас бір топ бамбукты айнала бергенде джаз музыкасымен чарльстонды, «ча-ча чаны», ламбаданы билеп жатқан топты көресіз. Екі топтың ортасында сәл оңашалау тұста балет биі «үйірмесі» бар.

Шығыс пен Оңтүстік қақпаның арасында саксафон, скрипка, фифа (жетіген сияқты), сырнай (гармонь) тартушылар мен жеке ария, ән орындаушылар орам-орам бамбуктың (нарқамыстың) қалтарысында, төбешіктерде, қойтастардың қолтығында еш нәрсеге алаңдамастан «өнерлерін» шыңдап жатады. Бір қызығы, жаңағылардың дауысы бір-біріне бөгет жасамайды, «көп шуылдақ не табар, бастамаса бір кемел» (Абай) дегізбейді. Жанына барғанда ғана дыбыстарын бір-ақ естисің. Табиғи акустика деген осы!

Ал Оңтүстік қақпаға жуық екі төбе жабайылау екен. Құшақтасқан қыз-жігіттер әуес төбе екен. Әзірше мағынасын түсінбедім.

Одан кейінгі буынтықта «Несіпбектің үйі» қораланыпты. Әйтеуір, қайда барсаң Несіпбек! «Бітеу арыстан» болмаған соң

ол да әжетке жарайтын әжет күркесі ғой. Сол маңда көлдің жағасында қайықаузы, тіскебасар, бас жазар лапастар бар. Оңтүстік пен батыс қақпаның арасында Сы чи тайхудың ұрлық сарайының орыны жатыр. Тура иегінде балық аулайтын шығанақ бар. Ескі кітапхананың сүлдері, шөл бастатын ілездеме мен жөпелдемеде жұта салатын көзге таныс күркелер, содан кейін ... әлгі шахмат майданына қайтып ораласың.

Бұл «алкүрең» немесе «қызыл күрең» нарқамыс (бамбук) бақшасының сыртқы шеңбері. Ортасында екі үлкен арал, үш үлкен шоқы бар. Оның әр қайсысы әр түрлі өнер ордасы. Қайтар тұста қосылып ән айтқан ер-әйелдің дауысы мені бақшадан шығарып салды. Ол қызықты ертең келіп көруге қалдырдым.

05.04.06. Бүгін үйге шақырту (виза) жібердім. Әуелі Әмина, содан кейін Алма мен Назым Бейжіңге келмек. Мен бар кезде, тегін үй бар кезде, қаражаттың да қол астында тұрғанында, аралататын адамдар барда келіп, көріп алғандары дұрыс. Ал Әмина осы Бейжіңде көктемді өткізіп, жазда Үрімжі, Алтай, Тарбағатайлатып Алакөл арқылы Алматыға оралмақ.

Дәріске төселіп қалдым. Үйреншікті күйге түстік.

06.04.06. Бүгін университет бойынша спорттың әр түрінен жарыс болды. Бұл өзі ұлттық намыстың сыналатын тұсы екен. Салтанатты шерумен ашылды. Әр факультеттің өз бәсекелесі бар. Ой, намыс-ай десеңші! «Күндестердің күңкіліне» қарамастан Қазақ тіл, әдебиеті факультеті бірінші орын алды! Өмірбек пен Ғалымжан спорттың 4 түрінен бас бәйгені иемденді. Бұл дегенің үлкен бедел. Енді өзге факультеттер және қыздар да олармен есептесіп жүретін болады. Өренжілер жиылып бәйгелерін «Боғдада» атап өтті. Құттықтап, мақтап, еңселерін көтеріп қойдым. Ал өздері бірінің сөзін бірі бөліп, мәз-мәйрам. Қайран жастық кешуі-ай! Университеттің ішіндегі шағын кітап дүңгіршегінен үш-төрт өмірбаяндық кітап алдым. Кешке соларды парактадым. Әкбардың Мұхаммед пайғамбар туралы кітапшасы ойлы, анық ұғыммен жазылыпты. «Қызыл сарайдың түсі» атты классикалық кітаптың авторы туралы жинақ та көп мағлұмат берді. Аудармасы да жатық екен. Ши хуандидің өміріне, әсіресе, жеке басына қатысты тосын ойларға жетелейтін деректерді есте сақтауға тырыстым. Сонымен таң да атты...

07.04.06. Бүгін ойларымды тәртіпке келтірдім. Емтихан мен сынақтың сұрақтарын Жан дин жинге бердім. Еркін, Нұрбақан келді. Мұхтар сүрленген қазы әкелді. Астанамен сөйлестім. Күнікейдің дауысын естідім. Құрмангүл кір жуды, Өмірбек әңгіме айтты.

08.04.06. Емтихан алудың жай-жапсарын келістім. Профессор Еркін Әбуғали үйіне қонаққа шақырды. Дөртуыл – Ақбарақ. Әкесінің аты – Ауғали Сәдуақас – Жеңсікбай... болып кете береді. Ауғали Сауанда әкім болған адам. Арғы мекені – Зайсанның Қараталы. Тіл маманы, түрколог, Ғыңның шәкірті. Ленинградта аспирантурада оқыған. Ұстаздары – Гузев пен алтайтанушы Насилов (Щербактың мектебі). Күндізгі 12⁰⁰-ден түнгі 2⁰⁰-ге дейін отырдық. Көп мағлұмат алдым, қытайдағы түркология ғылымының даму жолы туралы лекция тыңдадым десе де болады, маған беймәлім жайлар жөнінде түсінік берді. Қытайдағы дүнгендердің тағдыры қақында кітап жазған жазушы Жаң шың жы туралы жақсы сыпаттама берді. Мектептес досы екен. «Қатирада» жазылған сөз төркіні қысқаша мынадай:

– Қытайдағы түркология ілімі Дунхуаньдағы қазақтар «Мың үй» деп атайтын сар керішті үңгіп жасаған құжырадан Уаң дау жын атты қытай тақуасының пұтхананың таушасының бірінен 17 тілде: негізгі бөлігі – қытай, қалғаны – түрік, тибет, санскрит, соғда тілінде 24 түрлі жазумен жазылған қолжазбаларды тауып алуы сәтінен басталады. Пұтхананы жөндеуге қаржы іздеп жүрген, жазулардың мәнін еш түсінбеген тақуа оны Дуньхуанға келген еуропалық біреуге көрсетеді. Бұл – «мәдени қарақшылықпен» айналысуға ағылшынның (кейбіреулер француздың дейді) Жағырапиялық академиясы жіберген, түбі мадьяр Стейн (Штайн) екен. Әуелі он қап кітап алады. Құндылығын білген соң қалғанын 36 түйеге артып әкетеді: Енді қалғанына өздерің ие болыңдар, – дейді. Сөйтіп, қолжазбалар Белградқа, Германияға жол тартады. Гу ғыңның бас кітапханашысы Бейжіңнен: – Ганьсуға музей ашыңдар деп бұйрық берді. Гань судің уәліі оған көңіл бөлмейді. Қолжазбаларды Ләнжуге әкелуге тиісті адам оны жол-жөнекей сатады. Сол келген қолжазбалардың біразын Ғың шы мын профессор зерттеп, жариялады. Біраз жыл бұрын мен де Дунхундағы Ғылыми институтқа бардым. Кітап қоймасынан жоғалған қолжазбаларды іздедім. Ештеңе таппадым. Бар тапқаным екі бет жыртық қағаз болды. Еуропалықтар,

негізінен немістер жариялап қойған көшірмелерді көрсетеді. Өзірге дейін тың ештеңе табылмады.

Азаттықтан соң (1949 жыл) Бейжіңде аз ұлттардың мәдениет жәрмеңкесі өтті. Сонда Шианьнан, Дуанхуаннан, Шыңжаңнан әкелінген біраз мұраларды Гу ғың мен үкіметтің архив басқармасы алып қалады. Бірақ оны реттейтін маман болмаған. Ең бірінші айналысқан адам – Фың жа шын, Ғыңның ұстазы, Францияда оқыған. Батмановпен, Юдахинмен таныс. Үлгі көрген. Мамандығы тарихшы. Түрік тілін оқымаған. Ныспылы нәсілі Хан жу лиң. Қытай жазбаларындағы мұңғыл, түркі тарихын зерттейді. Шыңжаңда қызмет істеген. Ал тіл тұрғысынан зерттеген – Ғың. Фың жа шын мұны: көне түркілердің заң дестері – деген. Оның қатесін Ғың түзеді. Ғыңның аты сонымен шықты (70-80 жылдары.). Халықаралық түркологтар оны мойындады. 20 жылда 10-15 мақала жариялаған. Негізгі табыстары ретінде 2 том еңбек шығарды. Германияда екі жыл ғылыми зерттеу жүргізіп, «Майтри смит ном бітіктің» екі томын фон Габайнмен бірігіп қытай, неміс, түркі тілінде шығарды. Халықаралық сыйлыққа ие болды. Сабағының 60-70% көне түркі тілі мен ежелгі түркі әдебиетіне байланысты.

Қытай мәдениетіне Вэй (солтүстік ұлттар патшалығы) дәуірінде мәдени реформа жасалған. Ал Таң дәуірі (түркі тектілердің ықпалы күшті империя) тұсында сол мәдениетті дүниеге танытқан. Қытай ғалымдары мұны ашық айтпайды. Өйткені, Вэй – табғаш мемлекеті, түркілердің құрамасы. Қытай империясын билеген кейінгі кезеңдегі Юань (Монғол), Мәнжу императорлары сияқты. Вэй ұлты – табғаштар. Ли фамилиялылардың бәрі де табғаш. Таң империясының хандандарының ханымы – табғаштар. Таңның уәзірлері – әр ұлттан құралған. Зиялылар тобы – Ши-аньда тұратын аз ұлттардан құралған. Сол татулық – аралас ұлттар – таң империясының түбіне жеткен. Олар текшеу мен теңгермелік саясат арқылы әр мәдениетті қабылдап, бойына сіңірген. Бұл – сол тұстағы халықаралық «қарым-қатыныстың» жемісі.

Жаратылыс пен қоғамдық білім түйісіп барады. Жаратылыстанушылар рухсыз қалды. Ұлтқа қызмет етуге жарамайды. Қытайдың өзі ұлттарды біріктіру бағытын ұстап отыр. Жаратылыс ғылымы – қоғамдық, ұлттық санасыз халде.

Мен білетін Шын хандығы деректерінде Абылайдың аты 62 рет аталады. Онда: Кім келді? Не үшін келді? Не алып келді? Не беріп қайтарды? Өздерінің ойы, мақсаты не? – туралы екені айтылған. «Шың хандығы кезіндегі күн тәртібі (протоколдар)»

каталогі 20 том. Бұл да толық емес. Әлі тізімделіп жатыр. Бір күннің ішіндегі протоколдық ақпараттар түгел жазылған. Күні, айы, жылы көрсетілген. Ендігі қолға алынатын іс – сол хаттамалардың мазмұндарын баяндап, көшіріп, кітап етіп шығу. Ол іс қанша уақытта бітеді? Жалпы көлемі 100-300 томды қамтуы да ғажап емес. Қазір оның бір бөлімі жүзеге асты. Шыңжаңдағы торғауыттар мен жоңғарларға қатысты деректерге ішінара ғылыми сипаттамалар берілді. Қазаққа қатысты деректер дербес шығарылған жоқ. Мемлекет жоспарына «Шың дәуіріндегі қытай тіліндегі материалдардың мәтінін анықтап шығару» деген тақырып кірді.

20 томдық каталогтан қазақ тіліне, еліне қатысты қандай мағлұматтарды көрсете аласыздар?). Менің негізгі ғылыми бағытым: а. Көне түркі тілі және жазба тілі. ә. Қыпшақ тілі. б. Шағатай қазақ қолжазбалары. Оны байыппен саралаған дұрыс. Ең бірінші қажетті басылымдар мынау: 1. Қытай энциклопедиясы. 2. Қазіргі қытай сөздігі. 3. Көне қытай сөздігі (4 том. Қазақ тілі тарихы. 5. Шет елдегі қазақ тілінің зерттелуі. 6. Түркі тілінің тарихи салыстырмалы грамматикасы. 7. Алтайтану.

Қытайдағы Орта Азия, Монғол, Шығыс Түркістан тарихымен түрік тарихын зерттеген алғашқы қытай тарихшылары мыналар:

Хан-жу-лиң, Нанкин университетінің тарих факультетінің профессоры, 1985-86 жылдары дүниеден қайтты;

Фың жия шың – түркі, ұйғыр, юань (монғол) дәуіріндегі түрік тарихын зерттеген (70 жылдары қайтыс болды);

Вын ду жияң – таза монғол тарихымен айналысқан. Оған дейін Батыс өңірімен шұғылданған тарихшы болған емес. Бұл Еуропада жүріп шығыстану тарихымен жүйелі айналысқан, Пеллиоттан оқыған.

Жоғарыда аталғандар 40-жылдары елге оралған. Түркологияның басы солар. Содан соң Гың шы мин. Ол сырттай Фын жия шыннан дәріс алған. Басқа шәкірті жоқ. Хан жу лиң – юань (монғол) тарихи негізінде түрік тарихын зерттеген. Бақыт Еженханды оқытқан соның шәкірттері. Нәнжинде Батыс өңір (юань ши) тарихын зерттеу орталығын құрды. Олар жүйемен жұмыс істеп келе жатыр. Ал Вын ду жияң – азаттықтан соң Бейжің қаласының мәдениет бөлімін басқарған. Этнографиямен айналысты. 1978 жылдан бастап шәкірт тәрбиеледі. Екі кезек шәкірт даярлады. Бірінші кезегінде 4 адам бітірді. Солардың ішіндегі ең мықты шәкірті мен айтқан дүңген жазушысы Жаң шың

жы. Ең «нашары» – қазіргі Қытай ғылым академиясының этнография институтының директоры. Ал оның өзі Қытайдағы ұлттық мәселенің ең үлкен маманы деп танылады.

Мен «өкіл ағайым» деп отырған Жаң шың жы (ол қазақша біледі) 1974-1976 жылдары Вын ұстазының тапсыруымен үйсіндердің моласын зерттеді. Кезінде Гоминдаң мен Гунсандаң зиялыларға таласқан. Вын гунсандаңға бейім болған соң аман қалған. Біз оқуға түскен жылы (1978) Вын ұстаз Гың шы минді: қазақ класына сабақ бересің – деп осында жіберіпті. Жаңағы дүнген Жаң шын шы лин бізбен бірге қазақша оқыды. Жан монғол тілін де жақсы біледі (Мәдениет төңкерісі тұсында Монголыда үш жыл қой баққан). Өлең жазған. Алтаистика дегенді мен содан үйреніп, біліп, сезіндім. Ол маған аға және ұстаз. Екеуіміз сонда қазақ-монғол тілін салыстырып, көшпелі ұлттардың тілдік мәдени ұғымдарын зерттедік. В.В.Владимирцовтың «Көне монғол көшпелі қоғамының қоғамдық құрылымы» атты монграфиясын сүйіп оқыдық. Ол: көшпенді ұлттарда құлдық қоғам бар ма – деген мәселемен айналысатын. Ұғымдарды тұжырымдап, мағынасын талдап, феодалдық қоғамның маңызы қандай дегенге жауап іздедік. Таптық, рулық қоғам құру екен. 1978 жылы Жан алғашқы повесін жазды. Аз ұлт жазушыларының арасынан Әкпар екеуі мемлекеттік сыйлық алды. Оған дейін көшпенділердің өмірін қытай тілінде жазатын жазушы жоқ болатын. Көне тілдік стильді тапты.

Көне тарихтың ішіндегі ең қиыны – Монғол империясының тарихы. Бір қанаты «Алтынордаға» кетеді. Еуразия кеңістігін, еуропаның, орыстың, түріктің тілін білу керек. Ол кезде түрік тілін білетін қытай тарихшысы жоқ. Қытайларда: «Юань тарихынан жаңалық ашқан тарихшы – шыңға шыққан тарихшы» деген мәтел бар. Қалған дәуірдің тарихшылары мыңдап саналады. Жаңға: түрік тілін үйрен – деген ұстазы сол Вын. Сол кезде: «Солтүстік батыста – Жан шы жы, оңтүстік қытайда – Лиу ин шың (қазақтардың арасында «Нәнжінде – Еженхан Бақыт»)» деген де тіркес орын алды. Жан 2-3 жылда әңгіме, повестер жинағын шығарды. Үздік аталған жас жазушы Уан мың мен Жан шы жы болды. 3 жылдай тарих институтында істеді. Жапонияда 1 жыл тұрды. Жапониядағы көне түркілерге қатысты дерек көздерін түгел жиып әкелді (оның денін маған берді). Аты шыққан соң әдебиетке кетпесе болмады. Жазатыны монғол, дүңған өмірі. Фатима деген шешесі бар. Әкесі дүңғандар қоғамында қайраткер болған. Өзі

пекиндік. Екі әпкесі бар. Шешесін қатты сыйлап өскен: «Шешем мен үшін бір әлем» дейтін. Академия бұған екі бөлмелі үй берді. Көшірістім. 1986 жылы онымен қатар нашар оқыған сабақтасы институттың директорының орынбасары болған еді. Ол 4 бөлмелі үй алды: «Әй, бұл болмады. Теңсіздік қой» деді. Сөйтіп жүргенде Теңіз армиясы жазушылар ұйымының төрағасы: «Сен бізге кел. 3 бөлмелі үй, 1 қызмет бөлмесін береміз» дейді. Жалғыз шешесі, қызы бар. «Не істесем болады?» дейді маған. Жетекшісі өліп қапты. Оған да көшірісіп салдым. Сөйтіп, Теңіз армиясының кәсіптік жазушысы болды. 1989 жылы мамыр айында студенттер қозғалысы болды. Мен Ресейге оқуға кеткем. Ху яо бан жүректен өлді. Ол: «Компартия өзінің аз ұлттарын отарлап отыр. Шыңжаңдағы Қарамайдан шыққан мұнайдың 5% өздерінде қалдыру керек» депті. Сол үшін оны сыртпен байланыссыз қалдырыпты. Осы кезде Горбачев келіп жатқан. Студенттерді қанды қырғынға ұшыратты. Сонда Жан жын шы: «Мен өз халқын қырған армияға қызмет етпеймін» деп әскер қатарынан кетіп қалған. Қазір еркін жазушы. Өзін өзі қаламақысымен асырайды. «Жүрек сырының тарихы» атты романы қытай тілінде жарияланды. Дүнгендердің мұсылмандықты қалай қабылдаған тарихы, олардың тағдыры, шеккен жапасы, көрген азабы туралы романы еркеше бедел әкелді. Америка, жапон оқырмандары таныс. Қазір Латын Америкасында жүр. Бізде оны «ессіз машина адам», «функционер» десті. «Шығармаларында бір түрлі қарсылық бар. Сынандар» десе, жазушылар ұйымы: «Мұның тамыры тереңде. Шамамыз келмейді» – депті. Фатима атты қызы бар. Әйелі авиация саласында директор, – деп Еркін түнгі сағат екіде әңгімесін аяқтады.

Мұндай тағдырлы тұлғаларды ұнатушы едім. Сол дүнген жазушысымен танысым келді (Бірақ мен елге қайтқанша ол Латын Америкасынан Бейжіңге оралмады – Т.Ж.).

09.04.06. Күнделік түзелді. Нұрбақан мақала әкелді. Майра мен Мұхтар келді, ерулік әкеліпті. Өмірбек көже істеді. Кір жуылды. Енді Өмірбек, Құрмангүл үшеуіміз көже ішіп отырмыз.

P.S.

Мұхтардың күндізгі әңгімесінен: Сы-ши тайху өлген соң, оның денесін ірітпейтін, түнде жарқырап тұратын бармақтай жаһұт тасты мәйіттің тілінің астына салыпты. Бұл әңгімені естіген бір полковник 1998 жылы Сы чидің қабірін тауып, қазып, әлгі жақұтты

алып кетіпті. Полковниктің ұлты не жапон, не америкалық екен – деді. Бұл да бір қажетті тарихи штрих.

Енді күнделікті дер кезінде реттеп отыру керек. Сұлтан аға звондады. Мұхтар Шанхай туралы ұзақ әңгіме айтты. 1971 жылы әкесі ауырып 6 ай Шанхайда ауруханада жатыпты. Мұхтар жанында болыпты. Сонда ұйғырдың аса көрнекті ақыны Тәйіп-жанды көріпті. Сырқат қызын алып барыпты. Сонда Абайдың өлеңдерін айтып, шалдарды жылатыпты. Мен бұл ақынмен Алматыда танысып, біраз күн соңынан еріп жүріп, Ахмет Жүнісұлы мен Құрманғали Толыбайұлы үшеуінің қазақы қалжыңдарына қатты қызығып едім. Таяуда дүниеден озыпты. Шанхай туралы мынадай халық мәтелдері бар екен:

Аспанда жүрсең – періштені ал,

Жерде жүрсең – Сужудың қызын ал! (Ли Бай мен Ду Ду да өлең арнапты).

Аспанда болсаң – жұмақта тұр,

Жерде болсаң – Сужу мен Ханжу қаласында тұр.

Шанхайдың адамдары теңіздің дымы сорып тастайтындықтан да үнемі әппақ борықтай боп жүреді екен.

Е, оны көру бізге қашан бұйырар?

10/03-06. Абайтану дәрісі жақсы өтті. Тапсырма бердім. Кешке университеттің халықаралық қатынастар департаменті шетелдік оркестрдің концертіне алып барды. Канадалық, ағылшындық, монғолдық, жапондық оқытушылармен таныстым. Моцарттың, Вагнердің, Шопеннің, Чайковскийдің симфониялары орындалды («1812 жыл»). Маған қатты әсер етті. Еуропалықтар дүниені империялық музыкамен жаулапты. Бізге де әуелі музыканы күшейту керек екен. Империялық еңселі дыбыстар әр түрлі саз аспаптарының жүйелі үніне қосылып, үстемдік, өктемдік танытады. Бұл шығармаларды бұрын неге осы деңгейде түсінбегенмін?

Концерттің алдында әр аспапты таныстырды. Көрермендер ілгері-кейінді кіре береді екен. Әй, мына баланы-ай! Ерке, тынышсыз неме екен. Маза бермеді. Ақыры өзі кетіп тынды. Қасымда отырған әлгі ағылшынмен ымдасып тіл табыстық. Орындықтары біздің асханадағы орындықтар сияқты. Бос орын көп. Үзілісте орыс сөзін естіп елең ете түстім. Украинка және Қазаннан келген орыс әйелі екен. Ой, шүлдірлеп қалдым. Жалпы, концерт әсерлі өтті.

*Университет
кітапханасының
сирек кітаптар мен
қолжазбалар қоры.*

Кешке Құрмангүл, Өмірбек үшеуіміз көже іштік. Күнделікті толтырдым. Өмірбек мені ынтықтырған тақырыптарға арналған араб қарпінде жарияланған бір топ мақала әкеліпті. Енді соны оқимын.

10.04.06. Бұл бір мағыналы күн болды. Тағы 8⁰⁰-де лекцияға бардым. «Абайтану» дәрісі әсерлі өтті. Түске дейін компьютерге әріп салдырдым. Бір бет «Күлтегеннің жоқтауын» басып едім. Жоғалтып алдым. Сауатсыздық деген сол.

Түстен кейін университеттің кітапханасына барып, көне кітаптар қорымен қайыра және тереңдей таныстым. «Қатирадан» көшірме:

Ұлттар университеті кітапханасының көне кітаптар қоры 2 бөлімнен тұрады: 1. Түптемелі кітаптар. 2. Әдеттегі кітаптар. Барлығы 225 мыңға жуық. Мұнда Сұң хандығы (900-жылдар) тұсынан бергі қолжазбалар мен кітаптар сақталыпты. Өңдеу лабораториясы сыртта, яғни, мемлекеттік кітапханада. Сондай-ақ, ерекшелігіне қарай жеке кәсіпкерлермен де шарт жасасу арқылы тапсырыс береді екен. Кітапты сақтау әдісі – біздегідей, ыстық-суығы 18*. Сөрелеріне құрт түспейтін ағаш тақтайлары қойылған. Ертедегі қытайлар кітаптарды шөп дәрісі арқылы сақтапты. Қазір де дәрілеп отырады. Сирек кітаптардың 90% оқырмандарға беріледі (эрине, сыртқа шығарылмайды). Кітап сақтау мәдениеті жақсы жолға қойылған. Хань дәуіріндегі (б.б.д. III ғ.) кітаптар бар деді. Мүмкін, кейінгі көшірмелер болуы. Біз үшін арнайы рұқсат екен. Ли байдің көне қолжазбасының көшірмесін көрдім. Таң, Сұң, Ми, Цин хандығының жәдігерлерінің орта ғасырдағы көшірмелері сақталыпты. Оны да көрсетті. Хұн, түркі шежірелері мен өмірбаяны аралас жазбалар, Сұң дәуіріндегі ғұндардың жағырафиялық карта бар. Олар әлі кітапханалық жүйеге түсірілмепті. Өңдеуде-мыс.

Сақталған жәдігерлердің 3/1-нің көшірмесі жасалған. «Туаң ши» атты 1700-жылғы Шыңжаңнан әкелінген қолжазба бар екен.

Өкініштісі:

1) Сирек қорға көне қытай тарихымен айналысатын кітапхана мен архив мамандарынан басқа ешкім келе қоймайды екен. Оқытушылардың дәрістен қолы босамайды, өренжілер көне әріпті еркін оқи бермейді. Олар «өлі кітап» екен. Қызыққаным-ай! Десеңші!..

2) Мәнжу империясының жоңғармен және жоңғарлардың қазақтармен соғыс көріністері еуропалық стильмен салынған суреттерді бұл жолы арнайы тапсырыс арқылы көрдім. Бұл суреттерден сол кездегі мәнжу, жоңғар, қазақтардың киімі, құралдары, соғыс тәсілдері, елшілік рәсімі туралы көрнекі мағлұмат алуға болады. Таптырмайтын көрнекі құрал. Көшірмесін фотоға, не сканерге түсіріп алса ғой. Тағы да сөйлестік, қайталап сөйлесетін болдық. Рұқсат қағаз алу керек екен. Біз кетерде ғылым докторы Ли тың ханым келді. Кеңінен әңгімелесуді кейінге қалдырдық.

Ең үлкен олжам бүгін екініті ауған соң 3 сағат бойы, кешкі 5³⁰-дан 8³⁰-ға дейін қытайдағы түркологияның атасы, осы университеттегі қазақ тіл, әдебиеті факультетін елуінші жылдары ашқан Гың шы мын ғұламамен сөйлестім. Шал сергек сөйлейді. Мұхтар мен Жаң ди жиң аударып отырды. Өзі де арасында қазақша сөйлеп қояды. Әңгіменің арқауы «Қатирада» толық жазылды. Тек жеделдете ойға түйгендерім мынау: біз түркология Қытайда дамыды дейміз. Ол – Гыңнен басталып, Гыңмен (қазақ үшін) бітіп жүре ме деген қауіп қылаң берді. Еркін Әбуғали сияқты шәкірттері жалғастырып, еркін игеріп әкетпесе, түркология – ұйғыртанумен шектеліп қалатын сыңайлы. Гыңның өзі: «Қалың қытай түркологиядан хабарсыз. Егер ол мұраларды қазақ иемденбесе – өзбек, ұйғыр, татар алып қояды. Оның мұрагері – сендерсіңдер» деді. Гың оқымыстының өмірбаяны – қараңғыдан жарық іздеген, ғылымдағы, оның ішінде түркологиядағы жолын өзі жаққан шырақпен тапқан адамның өмірбаяны. Сондықтан да оның өмірбаянын өзі айтқан мәнерде айнытпай қағазға түсірдім:

Гың шы мын: – Мен 1929 жылы 11 айдың 28-күні Шаньду өлкесіндегі Ганьсу қаласындағы «Гың базары» деген жерде тудым. Әкем – почтальон, шешем үй шаруасындағы әйел. Менен басқа 3 қарындасым бар. Үйдің үлкені мен. Туған кезім – Жұңго тарихындағы ең аумалы-төкпелі кезеңге тап келді. 7 жылдық Жапон – Жұңго соғысы 1937 жылы басталды. Бала кезімде жапон басып

*Оқымысты, қытай
түркологиясының
атасы Гың шы мин
шәкірттерімен.*

алған аймақтағы орталау мектепте оқыдым. Солтүстік батыстағы Гоминданның артқы шебінде 80-нен астам мектеп болды. Тайхы ауданындағы, Анхуй мен Хубэйдегі мемлекеттік мектептерде ауыс-қоныс жүріп дәріс алдым. Бұл бір қанғыбастың оқуы болды. 1945 жылы жапон соғысы аяқтала сап ауылыма қайттым. Сол кезде оқудың қадірін біле бастадым. Оның алдында ағылшынша 20-30 әріпті білетінмін. Оқығаным католик діни мектебі еді. 41-жылы Инжу аралын (Харльбор) жапондар басып алғаннан кейін, католик поптарды Шаңхайға апарды, олар соғыстан соң қайтты. Ағылшын тілін солар үйретті. Ханьсу мектептеріндегі математика, әдебиет пәндері ағылшынша өтті. Ағылшынша тілім жатық, оқу деңгейі жоғары болды. Содан да шығар кейін, алпысыншы және секесенінші жылдары ағылшын тілім тез қалпына келді. Шығармаларымның үштен бірі шетелде, ағылшын тілінде жарық көруінің бір себебі де сондықтан. Мектепті 1948 жылы бітірдім, бірақ университетке түсе алмадым. Тапсырғаным – француздар Шанхайдан ашқан еуропалық үлгідегі университет еді. Содан даярлық мектебінде француз тілін үйрендім. 1949 жылы 5-айда Шанхай азат болды. Французша жақсы сөйлейтін болдым. Онша қиындыққа түспеді.

Азаттықтан соң емтихан беріп Пекин университетінің шығыстану факультетіне түстім. Түрік тілін оқыдым. Ма атты ұстазымның әйелі түрік еді, ол кейін қолға алынып кетіп, ұйғыр тіліне ауыстым. Сол кезде оқу-ағарту министрінің ұйғарымы бойынша студенттер «жер реформасына қатысу, бажыны кеңейту, зомагерлікке қарсы тұру, помещиктердің жерін тәркілеу науқанына» қатысуға тиісті болды. Мен 1951 жазда Үрімжіге, одан Ілеге бардым. 52 жылы Үрімжіге қайтып келіп, жер реформасының алғашқы курсына қатыстым. Сол жылы 9-айда Шыңжаң өз

алдына автономия болды. Ни фамилиялы адам мені ұйғырша біледі деп, Дөрбілжінге құрылтайға құжаттар дайындауға жіберді. Дөрбілжіннің қазақтары мені алып қалып, жер реформасына қатыстырды. Қазақша сонда үйрендім. Тез меңгердім. Тілдік негізім сонда қалыптасты. Дөрбілжінің қасындағы Жакку деген жерінде 52 жылдың 9-айынан бастап 53 жылдың 7-айына дейін болдым. Пекин университетінде ағылшын, француз, түрік, ұйғыр тілдерінің грамматикасын оқығанмын. Ол кезде Шәуешекке жиі барып тұратынмын. Татарша, қазақша шыққан кітаптар болушы еді. Содан Бейжіңге қайтып оралдым.

1952 жылы Оқу ағарту жүйесінде теңшеу жүрді. Орталық ұлттар университеті құрылды. Америкалықтар ашқан Нәнжиндегі социология, этнография факультеті Бейжіңге – ұлттар университетіне ауысты. 53 жылы 9-айда Институт директоры Үй лан: ұйғыр кафедрасы бар, енді қазақ кафедрасын ашу керек – деді. Міне, сөйтіп, ол міндетті атқару менің маңдайыма бұйырды. Бүгін дербес факультет атанып, шетелден сізді шақыртып отырған қазақ тіл, әдебиет факультеті осылай құрылған. 1957 жылы «оңшылдың қалпағын» кигізіп, Ішкі Монғолияға жіберді. Онда кітапханаға орналастым. Қазақ тілі кафедрасына 53-жылы түскен Бақашар (Балқаш –?), Аман (Әбен Омаров – Т.Ж.) деген жігіттер бітірді. Ол класты бастан-аяқ оқыттым. Жұмысқа да апардым. Олар мемлекеттік іске араласты. Мемлекет бойынша 7 зерттеу отряды (сол кездің термині, қазіргіше зерттеу орталығы – Т.Ж.) құрылды, соның №6 отряды қазақ тілін зерттеді. Оны мен басқардым. Сол кезде 2 үлкен жұмыс бітірдім. Соның бірі «Жұңго қазақтары диалекті» атты 300 мың әріптік баяндама (доклад) дайындадым. Екінші, 1956 жылы Алтайға бардым. Қанас көкмоншақтарының (ұранқайларының) тілін зерттедім. Қазақтар оларды – ұранхай, өздері – тобажүрміз – дейді. Менен бұрын мұнда ханзу атаулы болмапты. Итшана жегетін. Қанаста көкмоншақтар көп еді.

Өкінішке орай, сол жылдары жинақтаған көп материалдар ғылыми айналымға түскен жоқ, тіл институтында сақтаулы тұр. Тек 1989 жылы ғана «Қазақ тілінің грамматикасы» атты кітабим шықты. «Жұңго қазақтары тілінің классификациясы жөнінде» мақалам жарияланды. Жұңгодағы тоба жұрты жөнінде шет елде (Түркия, Венгрия т.б. елдерде) 6 мақалам шықты. Өйткені жұңғоликтердің: ой, бұл зерттеу емес – дейтін бір қисынсыз көзқарасы бар. 1959 жылы таза қазақ класс құрылды. Олар 1964 жылы бітірді. Бұлардан бұрын оқыған Бақашар (Балқаш – ?) «үш аймақ» мәселесіне байланысты кетті (Шығыс Түркістан мұсыл-

ман мемлекеті 1949 таратылған болатын. Бақашар – сол жылдары осы институтта оқыған, Үрімжіде ату жазасына кесіліп, еріксіз қосағы Әмина Нұғыманова екеуі кеңес одағына Владивосток арқылы өткен Балқаш Бафин болуы мүмкін. Фамилиясын Гыңғұлама толық есіне түсіре алмады. «Әйтеуір «Үш аймаққа» қатысы бар – деді. – Т.Ж.), ал Аман (Әбен) Омаров кейін кеңес одағына кетті. Естуіме қарағанда КГБ-да істепті. Онда 2 жыл орысша үйреніпті. Алдыңғы жылы келді. «50\$ зейнетақы аламын» деді. «Кетпегенде 500\$ зейнетақы алар едің» дедім. Баласы Қазақстанның елшілігінде істеді.

Содан «Мәдениет төңкерісі» басталып кетті. Бірнеше жылғы аласапыраннан кейін, 70-жылдан бастап ылғи қазақ баларын қабылдадық. Олардың оқуы, ішпек-жемегі, базаршылауы, серуені менің мойнымда болды. Ауырса ауруханаға өзім апарам. 1976 жылы Қытайда «Оңшылдардың қылмысты ісін аудару» (қайта карау – Т.Ж.) науқаны басталды. «Дазбау» (адамның қылмыстарын «әшкерелеп» жазылған үнпарақ. Оны адамның мойнына, не кез-келген жерге іліп қояды – Т.Ж.) тағы тағы жазылды. Корей, монғол студенттеріне қазақ балалары ілесті. Мені де әшкерелей жөнелді. «Дазбауларында» мағына жоқ. «Америка қағаз жолбарыс. Біз оны дазбаумен ұрып жығамыз!» дегендерге: «Сендердің естерің дұрыс па. Ғарыш ракетасын қалай қағаз камшымен ұрып жығасындар?» дегені үшін менің бәйбішем тергеу астына алынып, қызметтен қуылып, жапа шегіп кетті. Жұмыссыздардың қатарына мен де қосылдым. Қазақ шәкірттерімнен көңілім қалғаны рас. Енді оларға қалай білім үйретесің. Ғылыми зерттеу де жайына қалды. Айтқаның да, жазғаның да «жаулық әрекет» болып шығады. Әсіресе, бәйбішемнің қудаланғаны батып кетті. Менің жеке бас тіршілігім соның қолында еді... Бұл науқан аяқталғаннан соң ұйғырлардың ең лауазымды адамы Сайфиддин ұсыныс етіп, түркология класын ашуды ұсынды. Елуінші жылдардың ортасынан түркологиямен айналыскам. Негізінен қазақ жігіттерін тәрбиелегем. Олар өзімді «пантюркист» етіп шығарған соң доғарғам. Енді түркология ілімі ұйғыртануға ауысты. Соларға дәріс бердім. 1985 жылдан бастап аспирант дайындадым (Еркін Ауғали, Жан тя шань, Дуби шань т.б.). Содан кейін Сайфиддин хат жазып, бірыңғай ұйғырлардан аспирант дайындауға көштім. Токсаныншы жылдардан бастап ғылым докторларын дайындадым, мына отырған Жан дин жин соның бірі. Біреуі қазір Германияда. Жиыны 3 адам.

Жалпы назар аударған еңбектерімнің саны 1617. Соңғы 4 жылда ұлттар университетінің қамқорлығымен 5-6 кітабим жарысып жарық көрді. Негізгі еңбектерім мыналар: 1.Түркі тілі туралы зерттеулер, (Германия, неміс тілінде, 3 том, 1982 ж.), 2.Қазақ тілінің грамматикасы, (1989), 3.Шыңжаң әдебиеті мен тарихына қатысты зерттеулер (2001), 4.Ұйғыр көне заман әдебиеті, (2003), 5.Көне түркі ескерткіштері туралы зерттеу, (2005), 6.Көне ұйғыр тіліндегі қоғамдық құжаттарды зерттеу (2006). 1994 жылдан бастап денсаулық нашарлай бастады. Ми шаршады. Өзіңді-өзің тежеу басталды. 2004 жылдан бері кеңесші профессормын. «Шыңжаңдағы Тарым ойпатының көне әдебиеті», «Алтын орда дәуірі әдебиеті» пәнінен сабақ өтемін. Мәдениет төңкерісінің алды-артында қазақша сабақ беретінмін. Қазір өзбек, татар, ұйғыр, түркі, эзербайжан, хакас тілдеріндегі әдебиеттерді еркін оқимын. Шет тілінен ағылшын, неміс, француз, орыс, жапон тілдерін білемін. 2 кітап аудардым. Біріншісі – «Батыс өңір мәдениетіне шолу». Авторы Ханида Тору (жапон), екіншісі француз ғалымы Поль Пеллиоттың (Pelliot) «Үстірт Азия», яғни, «Орта Азияның қысқаша тарихы» монографиясы.

Қазақ тілінде алғаш оқыған шығармам Шыңғыс Айтматовтың «Жәмиласының» аудармасы. «Кұс жолы» повесін «Жұлдыз» журналынан оқыдым. Ерекше әсер алдым. Қазақ тілінің көркемдігі, образы, табиғи тазалығы қатты ұнады. Тілдеріне парсы сөздері көп араласқан ұйғырларға үлгі етіп айтып ем, олар қызғанып қалды. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолын», Сәбит Мұқановтың романдарын оқыдым. Тағы бір есімде қалғаны «Бізде таң атты» деген қазақ тіліне аударылған роман. Соның сюжеті есімде. Сахалин аралы туралы. Сол кезде 10 тиынға сатып алдым. Сол шығармалардағы жаңа сөздерді жазып алып отырдым. 20 қатарадан артық, әлі бар. Кейін Ли зинь шань мен Нұрбек профессорға беріп едім, алмады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» I томы да бізге келді. Ең соңғы қазақша оқыған кітабым С.Аманжоловтың зерттеуі. «Қарақалпақ – орыс сөздігінен» кейін көп оқи алмадым. Қазір тіпті азайттым.

Енді өзімнің бір-екі көзқарасымды ортаға салғым келеді. Қазақтар ауыз әдебиетін айтып келеді де, ХҮІІІ ғасырға бір-ақ көшеді. Меніңше, көне түркі жазбалары – түркі халықтарының ортақ қазынасы. Дүние жүзіндегі көптеген елдердің ауызекі тілі мен жазу тілі бір-бірінен ажырап, алшақтап кеткен. Ал қазақ тілі табиғи тұтас қалпын сақтап қалған. Сондықтан да тек қана қазіргі қазақ тілімен жазылған әдеби шығармаларды қазақ әдебиетіне

жатқызу қате. Түркі тілінің көбі дыбыстық өзгерістерге ұшырап кетті. Мысалы, «тәтті» – «татлы» деп өзгерген. Дауыссыз дыбыстардың ассимиляциялануы XV ғасырда басталған. Өзбек, қырғыз, татарлар «тау, игі» деп айтпайды. Егер көне түркі, ұйғыр жазуы деп жүрген найман жазуын – құдам бітікті қазақ жазуы деп танымасак, ол жазуларды өзбек, қырғыз, татар ағайындарың иемденіп қана кетпейді, тартып алады. Шын мәнінде ол көне мұралардың иесі қазақтар. Ағылшындар Шекспирдің ағылшынша жазғанын түсінбейді. Өткен кезеңдердегі авторлық жазулар «Алтын ордадан» шықты. Оны қазақтардың танымауы, мойындамауы қателік. Қайталап айтам, дүние жүзінің елдері өздерінің ортағасырлық жәдігерлерін түсінбейді. Қазіргі ағылшындар Шекспирді түсінбейді, бірақ ағылшындар Шекспирден бас тартқан жоқ қой. Ендеше өздеріне түсінікті өзінің ата мұрасынан қазақтар неге бас тартады? Бұл қазақ әдебиетін, тілін басқаға өз еркімен бере салғандық болмай ма? «Іле педагогикалық институтының журналында» Оғыз қаған туралы мақала жарияланды. «Оғыз қаған» жырында «ярлық» демей, «жарлық» деп жазылған. Қазақ ғалымдары: «Оғыздың тілі – біздің тіліміз емес» деді. Бұл мүмкін емес. Мен атақты француз түркологі Поль Пеллиоттың (Pelliot): «Оғызнама» Шығыс Қазақстанда дүниеге келген» деген пікіріне толық қосыламын. Сексенінші жылдары менің бір ұйғыр шәкіртім: «Не үшін біздің әдебиетті қазақ әдебиеті дейсің» деп өзіме қарсы шығып, мақала жазған. Ал олардың бетін қатты қайырайын десем, саясат көтермейді. Саясаттан қатты қорқамын. Әуелі Сайфиддин, кейін Смайыл бақылап отырды мені. Мұны сендер еркін көтерулеріңе болады. Қазір еркінсіңдер. Сонымен, мен: «Оғыз-наманың» Париждегі нұсқасы Шығыс Қазақстанда жазылған. Бұл – дәлелсіз шындық» деп есептеймін.

Екінші пікір: Қазақтың ұлы жүзіндегі – албан, суандар соғдақ дінінің ықпалына ұшыраған тайпалар. Бұл менің жеке түсінігім. Бәлкім, олай болмауы да мүмкін (күледі). Қазақ тілі Шыңжаңдағы ұлттық тілдің бірі. Сондықтан да, меніңше, ханзу (қытай) оқушыларына қазақша оқитындай мүмкіндік жасау керек. Қазақтар монғол, хұйзу (дүнген), тибет тілін үйренсін, бірақ қазіргі жағдайда ханзу тілін міндетті түрде білуі керек. Әйтпесе, өркениетке ілісе алмайды. Кенже, кем қалып қояды. Неғұрлым терең біліп, қолданса, қазақ тілі жалпыласады. Ал түркологтар міндетті түрде қазақ тілін білу керек. Ол – түркі тілінің негізі және жақсы, таза сақталған. Мысалы, жаңа ғана сабақ үстінде

бір сөз естідім: «Ақылықтау, ықылықтау – акылиу» – сақтау – деген сөз. Армян харпінде жазылған қыпшақ тіліндегі мәтінді бір шәкіртім маған аударып бер деп келді. Бұл неміс тілінде шыққан нұсқасындағы сөз екен. Ұстазын жұмсайтын студент сендерде де бар ма? Мен сияқты «атақтыны» жұмсайды өзі (күледі).

Қазақтар көне түркі тілінің түбірін, тұқымын жақсы сақтады. Ұйғырларға, өзбектерге, түріктерге басқа ұлттар мен басқа тілдік сөздер сіңіп кеткен. Түркімендерге – хорезмдіктер (сарттар, яғни, тәжіктер), Түркияға – римдіктер, гректер, армяндар, грузиндер сіңді. Сондықтан да олардың түрі де, тілі де өзге. Менің дұрыс көзқарасыма қарамастан, татарлар – орыстанған тұқым. Ноғай, қарақалпақ, құмықтардың тілі мен ділі біршама таза сақталған. Батыс жақтағы түркілердің жағдайы осы. Ал шығыстағы якут, алтай, тобалар – тұңғыстарға сіңіп кеткен. Таза түркіні зерттеймін десең – қазақ халқын зерттеу керек. Әрине, қазақ та өзіне басқа ұлттарды, мысалы тегі алтайлық скиттер (скифтер) мен оғыздарды сіңірген. Дәлелі, қазақтар: тізені – дізе, жүзді – түз, теңізді – деңіз – деп ауызекі тілде айта береді. Бұл оғыздардың ықпалы. Оғыздар батысқа қоныс аудармас бұрын қазақ даласында тұрды, жаңағы сөздер соның белгісі.

– Еңбегіңізді айттыңыз. Енді сол еңбектеріңіз қалай бағаланды?

– Жұңгода (қытайда) түркологияға жақсы қарамайды. Ал халық арасында айта қаларлықтай екі айтулы медальға ие болдым. Біріншісі: 1992 жылы Гумбольд қоры (Германия) «Халықаралық әйгілі оқымысты» деген атақ берді. Медаль мен сыйлықты қордың президенті Вайцин Зоһ тапсырды. Екіншісі, 2000 жылы Америка университеті белгілеген алтайистика жөніндегі Халықаралық сыйлыққа ие болдым. Бұл сыйлыққа дүниеде 10 адам ие болған, Жұңгодан және қазақтардан мен ғанамын (күледі). Одан кейін Гарвард университетінің, Түркияның, Жұңғоның бірнеше ғылыми журналдарының алтайистика бойынша құрметті төрағасымын. Жұңғо түркі тілдерін зерттеу қоғамының төрағасының орынбасары, «Түрік дүниесі» – сыйлығының лауреатымын.

– Әке-шешеңіз, отбасыңыз туралы мағлұмат бермедіңіз ғой.

– Шешем 1978 жылы дүниеден қайтты. Әкем ұзақ жасап 98 жасында алдыңғы жылы қайтыс болды. Үлкен қарындасым дәрігер. Шаңхайда. Зейнеткер. Екінші қарындасым, таптық күреске ұшырап, соның салдарынан жоғары оқу орынында оқи алмады. Мектептен соң бала (мені) бақты. Радио заводында

істеді. Мәдениет төңкерісі алдында үшінші шеп ұстап (соғыс жағдайында) Шаңхайға кетті. Қазір сонда. Кіші қарындасым Шәуешекке барып, перроткамен (әкесі – орыс, шешесі – қытай) үйленді. 6 баласы бар. Қазір сонда. Зайыбым – өзімнің сабақтасым. Аты-жөні – Лию шө жің. Шыңжаңда тәжірибеден өтіп жүргенде ұйғырлар Майнұр деп ат қойды. Кеңпейіл адам. 50-жылдары әкемді «кері төңкерісшіл» деп қуғынға түсіргенде, барлық ауыртпашылықты осы кісі көтерді. Зайыбым мені түсінбеген болса, маған өмір сүру өте қиын болар еді. Менің бар уақытым әкемді күтуге кетер еді. Қызымның аты – Гың хуң (Қызылгүл, Қызғалдақ деген мағына береді) 51 жаста. Мемлекеттік ауа райын бақылау мекемесінде. Ұлым – Гын шун Америкада, компьютер инженері. Жаз кезінде балалы боламыз – деп еді, реті келмеді. 1 жиен қыз бар. 82 жылы туған. Жұңғо әдебиетіне құмар. Ағылшынша үйретіп едім, оған әуесі жоқ екен.

Тақырыптан тысқары совет одағынан келген «досым» жөнінде бір сөз айтайын. «Досымның» аты Тенишев, Совет түркология қоғамының төрағасы болатын. Бізге сол келді. Ол маған апат әкелді. 1956-57 жылдары мен Орталық ұлттар институтындағы аз санды ұлттардың басын біріктіріп, бір курс аштым. Ол курсқа жетекшілік еттім. Бірінші дүние соғысы кезінде Сергей Малов қытайға келіп, Дұңхуандағы сары ұйғырларды зерттеген еді. Тенишев те соларды зерттеді. Оқыту жұмысын былай тастап қойды. Бір күні Тенишевке: «Сенің сабақ өтуге уақытың жоқ па? Неге тек сөйлей бересің. Грамматиканы неге оқытпайсың» дедім. Апат содан басталды. Ол «пикабына» (арнайы мекеменің адамы – Т.Ж.) кіріп, одан Орталық комитеттің ұлттар ісі жөніндегі комитетіне барып: «Жұңгода маман жеткілікті екен. Мені Мәскеуге қайтарыңдар» депті. Орталық комитеттің ұлттар ісі бөлімінің қызметкері Су кы жын түнде келіп: совет маманына қарсы болдың – деп жиын ашты. Ол 1 аптаға созылды. Тенишевтің сөзінен соң комсомолдан қуып шығып, төменге еңбекке жіберді. Алаңдағаным қызметімнен қуа ма деп жүрдім. Қуса күнім қараң болар еді. 60-жылдардың басында Жұңғо – Совет байланысы күрделенді. Комсомолға қайта алмады, мен де құлшынбадым. Тенишевтің 80 жасқа толуына байланысты Россия ғылым Академиясы мені шақырды. Құттықтау хат жаздым. Сөйтіп, 50 юань жұмсадым. Жауап келді. Екінші рет шақырыпты. Бас тарттым. Алдыңғы жылы 83 жасында қайтыс болғанда хабар берді. Ибамен аза хабарын жібердім. Жұңгодан советке қайтып барысымен доктор, Ғылым

академиясына мүше-корреспондент болыпты. Талай атақ алыпты. Тенишев үйленген екен, бала көрмепті. Әйелі Жұңғода емделіп, жүкті болды. Қызы – арабтанушы. Тағы да бірде кезігіп қалып, манихей жазуының мәтінін сұрады: немісше білесің бе? – деді, жауап бермей қойдым.

Тағы бір мысал. Бұрын осында «қызыл мамандану» деген бір ұран болды. Соны талқылау барысында бәйбішем: «Американың атом бомбасы – жел үрлейтін шар емес, ол да – атом. Оны қалай құртасың?» деген екен. Сол үшін сын тезіне алып, есін шығарды.

– Қытайдағы түркология ілімінің даму тарихы мен бағыт-бағдары, деңгейі туралы сіздің ойыңызды білгім келеді?

– Жұңғолықтар түріктерді зерттеуді ерте бастады. Маманданған аудармашылар да болды. Мысалы, V ғасырдағы түркі Тарбарыс қағанның «Қаза сөзінің» аударылуы соны аңғартады. Аударған Лю шы чин деген кісі. Соған қарағанда сол ғасырда түркі тілін жақсы білетін мамандар болған. Сонымен қатар Жұңғоның әр хандығы тұсында түрік, тибет тілінен аударатын тәржімашылар ұстаған. Ондайлар толып жатыр. Мин хандығы кезінде Хо шо – аударма мекемесі жасаған аударма нұсқалары бар. Басқа бір жағынан алғанда, өзгелер де ханзу тілін білген және көп болған. Соның ішінде қазақтар да бар. Ханзу тілінде қыпшақ атауы қазір «шынша», бұрынғы айтылым бойынша «кимшақ» деп дыбысталған. Бүгінге дейінгі ең кемел сөздік Шын хандығының тұсында Цянь лунь патша кезінде жасалған «Бес тілдегі сөздік» (қытай, тибет, монғол, мәнжу, түрік). Қалыңдығы бір қарыс болып жақында жарық көрді. Жұңғо төңкерісінен кейін, 1911 жылы Нанжинде «Монғол-тибет мектебін», ал 1945 жылы Гоминдаң үкіметі «Шекара саясаты мектебін» құрды. Іс жүзінде олар қазіргі орталық университеттің міндетін атқарды.

Қытай түркологиясы азаттықтан соң қолға алынып, зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Мен бірінші толқынның өкілімін. Менің мұғалімім – Ли сы мырза. Өзі Қашқарда туған. Шешесі ұйғыр. Бірақ шешесі оны мойындамаған (бас тартқан – Т.Ж.). Оның да өзіндік тарихи себебі бар. Әйелінің әкесі Шығыс Түркістан Республикасы төңкерісіне қатысқан, ал өз әкесі сол кезде (шығыс түркістандықтар тарапынан болса керек – Т.Ж.) атылып кеткен. Әйелі – педагог, затты адам. 1948 жылы Нанжин қаласына оқытушы болып келді, кейін Бейжің университетіне ауысты. Ұйғыр, татар, қазақ тілінен қытайша аударуды білгенімен де, оны қалай зерттеуді білмеді. Мысалы, мен ханзу тілін жақсы

білемін, бірақ синологпін дей алмаймын. Мен оқытушыдан грамматикамен оқытуды өтінсем болды, қапа болып кететін. Ал өзім тілді грамматика арқылы үйрендім. Шындығын айтсам, жұңгодағы түркологиялық зерттеулер жұмысы менен басталды.

Сен: шетелге бармай түркологияны қалай зерттедің десең, жауабым мынау. Әр ғалымның ұстынды негізгі ғылыми кітабы болады. 50-жылдардың орта шенінде фон Габен ханымның (түркологтар, оның ішінде қазақтар да ол кісіні «Мариям апай» деп атайды – Т.Ж.) «Ежелгі түркі тілінің грамматикасы» кітабін оқыдым. Мен ұйғыр, түрік, татар, қазақ тілін білетіндіктен де оны жақсы түсіндім. Содан кейін түркілердің байырғы тарихы ертеден басталатынын білдім. «Ерте замандағы түркі филологиясы» деген тақырып мақсатыма айналды да түркология ғылымын бойыма мықтап сіңіру үшін профессор Фон Габен ханымның әлгі «Ежелгі түркі тілінің грамматикасы» атты еңбегін көшіре отырып аударып, оқи бердім. Соның нәтижесі – алдыңғы жылы Ішкі монғол университетінің баспасынан жарық көрген менің кітабым. Ректордың орынбасары Хұң шы у кітаптың бас редакторы болды. Сергей Маловты «Древнетюркский письменности» атты еңбегін де жақсы пайдаландым. Ежелгі түркі тілін осылай үйрендім. Германияда 3 жыл тұрдым. 1981, 1987 және 1992 жылы 3 рет бардым. Бірінші жылы орнығып отырып «Майтрид смит ном бітік» дұғасын аудардым. 1991-1992 жылы АҚШ-тың Индиана университетінің Алтай тілі кафедрасында «Амитабастутраны» зерттедім.

Қазақ тілін білуім – түркологияны зерттеуге ерекше пайдасын тигізді. Өкінер жерім, қазірге дейін қазақтан бір магистр дайындай алмадым, не доктор жоқ (Шәкірті Еркін Ауғали кейін, өзінің көзі тірісінде ғылым докторы, профессор атағын алды – Т.Ж.). Негізгі кілтипан – қазақ балалары шет тіліне шорқақ, қабылдау емтиханынан өте алмайды. Бұрын емтиханнан өту деңгейі – 50, қазір – 58 балл. Енді тіпті қиындайды. Шет тілін үйрену де, оның емтиханынан өту де өте қиын.

Ал, күн кешкіріп қалды. Үш сағат отырыппыз. Бәйбішем күтіп қалды. Қайтайын. Қалған сөзді тағы да жалғастырармыз. Сен бұл әңгімелердегі саяси жайларды жазба. Саясаттан қорқамын. Саясат пәле нәрсе. Апат әкеледі, – деп орынынан қозғалды.

Мен уәдемді бердім. Неткен табанды, төзімді, еңбек азабына шыдамды адам. Түркологияға деген құштарлығы мен адалдығы қандай. Осы айтылған әңгімелердің астарын ашып жазар болса,

кандай ұлы арманның рахаты мен өкініші ашылар еді. Өттең, «Күнделіктің» өз дәстүрі бар. Дүниеде мұндай жанкешті, қазақ тіліне ғашық, сол тіл арқылы дүниеге танылған ғұлама барын біздің жалпы қазақ емес, тілші, оның ішінде түрколог ғалымдар біле бермегендіктен де, таныстыра кету үшін оның өмірбаянына қатысты «саяси апаттар» мен саяси көзқарастардан басқа қысқа мағлұматтар ғана қағазға түсті.

Еңбек азабы үшін жаратылған-ақ жан екеніне есік алдына шыққанда көзім анық жетті. Сексенді алқымдаған Ғың ғұлама ақшам мен ымырттың арасында «қаңтарулы қара айғырына» – велосипедіне мініп алып, бәйбішесіне асығып кетіп бара жатты. Ал бізде «шайтан арба» түгілі, атқа мініп жүре алатын қария қалды ма? Ауылда мүмкін бар шығар. Айтпақшы, Алматының түбіндегі Әлмеректе тұратын менің өз ағам Нұрғазы әлі аттан түскен жоқ. Шүкір.

Қош, сонымен үйге келсем, Ғыңнің шәкірті Еркін «Күлтегін» жазуының қытай тілінен қазақшаға аудармасын беріп жіберіпті. Ымырт үйіріле Құрбангүл, Мүнира, Өмірбек, Бақытбек келді. Көже ысытып іштік.

Осы Өмірбекті мен емес, Өмірбек мені оқытып жүр-ау! – дедім. Ол «Шыңжаң қоғамдық ғылымдары журналын» әкеп берді. Түнде орта ғасырдың туындысы, болып табылатын, түркі эпосы деп танылатын «Муляң жырын» оқыдым.

12.04.06. Түске дейін кітап, журнал оқыдым. Түстен кейін лекция. Абай және көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік ел» идеясы. Мәтіннің тарихи астары. Ертең сағат 10⁰⁰-де елшілікте Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаевпен кездесу. Қытай тіліндегі кітабінің тұсаукесері өтеді екен. Кешке 7³⁰-да «Глория Плазада» Райманның Қытаймен қоштасу кеші. Түнде кітап оқитын шығармын.

13.04.06. Елшілікке бардым. Сыртқы істер министріне ілесіп Келденбайдың досы Мұрат келіпті. «Түркістаннан» бір қыз бала бар. Бірден ұлдардың темекілерін «тәркілеп» алдым. Бұл жақтың шылымы құнығымды қандыраар емес. Қасымжомарт Тоқаев қытай тілінде 30 минут сөйледі. Ағып тұр. Бірақ бұл тілдің мүкісі жоғары-төменді, үзіліңкі-созылыңқы сөз екпіннен басталатынын, бір «шиң» деген сөздің 54 мақамда айтылатынын білгендіктен де, тілінді ары-бері итектетіп, күшеніп-тартып,

көмейді қырнап жарты сағат сөйлегенде бір ақаудың кетіп қалуы мүмкін ғой. Оның үстіне күнде сөйлеп, жаттығып жүрген адам емес. Тыңдап отырып өзім қысылып, Мұхтар мен Әлімжаннан: қалай, ләмі дұрыс па, дыбысталуы қалай, түсінікті шығып жатырма – деп сұрай бердім. Әйтеуір: Біздің қытайшамыздан көрі дыбысты, – деген соң көңілім тынышталды. Біз білмейді екенбіз, Қасымжомарт өзінің елшілік қызметінің алғашқы бес жылын осы қытайдағы кеңес елшілігінің «хаттамасының» қара жұмысынан бастаған, ысылған қытайтанушы екен. Сөзінің соңында: «Қарайып қалыппын» деді жымыып. Мұнысы жай «мыстандық» кішірею, елшілердің қызмет бабындағы «қылымсуы». Банкетте қазақы ет, қазы-қарта, қуырдақ, бауырсақ ... әр қайсысын бір тістеп, әй, 1 сағаттан таңдайыма басып тұрдым десе де болады. Орыстың арағын да сағынады екенсің!

Елші Жәнібек Кәріпжановқа: Қасымжомарттың әкесімен бірге істегенімді, аздап бұйымтайым барын, жолыққым келетінін айтқам. Мәзірдің соңынан оңаша бөлмеде екеуміз 20 минуттай жеке сөйлестік. Жөн сұрасқан соң мен: мұндағы көне қолжазбалар сақталған аса құпия және ескі №1 мемлекеттік мұрағатқа – Гугыңға рұқсат алып беруге көмектесуін өтіндім. Ықыласпен таңдады да: «Қиын. Өте күрделі. Ұзақ уақытты қажет етеді. Кеңес тұсында да көптің қолы жетпеді. Орыс арағын сағындыңыз ба?» деді. Емеуірінін түсіндім, несін тартынайын. Елшіге барынша септесуін өтінді. Олар да хатына жауап ала алмай отыр екен, айттым. Министрдің өзінің 15 кітабына студенттеріме арнап қол қойғызып алдым. Жылы қоштастық. Бірақ Гугыңға ресми кіруден күдерімді үзіп шықтым.

Есік алдында Әлімжан мен Мұхтар күтіп тұр екен. Елшілер қалашығын бір торуылдап өтіп, таксимен үйге келдік. Сонымен, Райманның қоштасу кәдесіне бара алмадық.

14.04.06. Бүгін Жан-дин-жин мені Ұлттық кітапханаға ертіп барды. Бұрын да сыртынан көріп, есігінен сығалап, кітап дүкеніне кіріп, жағалап жүргемін. Алдын-ала ескертсе керек, бір қыз қарсы алды. Бірден көне қолжазбалар мен сирек кітаптарды бөліміне, содан кейін өңдеу шеберханасына бардым. Ежелгі мұраларды түптеп, қаттап, тыстап, тиекті мұқаба жасап, жұтындырып қояды екен. Күн зының, Сым сянның, Бань гудің, Ли байдің, Ду қолжазба кітаптарын көрдім. Атақты Каншидің энциклопедиясы қаз-қатар тізіліп тұр. Әр жылдарғы басылым сияқты әр текті көрінді.

Шебрханада ұзақ аялдадым. Кең бөлме. Жапырақ-жапырақ көне қолжазбалардың парақтары. Егделеу қытай таныстыра бастады. Суретшілері, өңдеушілері, жұқа қағазды қиятындары, оны ысқылап көнелік сыпат беретіндер, көне жазуды қалпына түсіретіндер, оқитындар дербес сияқты. Ағаш желімін пайдаланады екен. Көзге көрініп тұрған жарақтар – ағаш үстіріктер, ағаш қышқаштар, сарғыш тартқан ескі үрдіспен жасалған қағаздар, жылы су, химиялық қосындылар. Оларды қалай пайдаланады, қолжазбалар мен кітаптарды қалай реттейді, жылын қалай анықтайды? Егде қытай мен меңгеруші келіншек ол жағын түсіндірмеді: «Бізге әкеліп бергенін өңдеп, жөндейміз» десті. Дегенмен де: не істеп жатқанын білмейтін адамды қалай өңдек (реставрация) жұмысына жібереді. Бізде бұл жағына өте қатал қарайды, – дей беріп тоқтап қалдым. Біз сорлыда осы шеберхананың өзі жоқ қой. Алматыдағы Ұлттық кітапхана лаборатроия құруға ұмтылып еді, химбиология әрі кітапханашы, әрі суретші мамандағын қоса меңгерген, бояудың құрамын анықтайтын саралаушы келіспей, түптеуші ғана айналысып отырғаны есіме түсіп, тілімді тістеуге тура келді. Екі-үш шағатай әрпінде жазылған қолжазбаның парақтарын ежіктеп оқыған болдым. ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырдағы хат үлгісі іспетті. Өлгі жігіт ағасы мен өңдеуші-суретші келіншек те көне қытай, құдам бітік (тот монғол, мәнжу) қарпіндегі пұттық мағынадағы қолжазбаларды бір сыдырғы оқып шықты. Ал бұлармен танысу үшін Кітапхана мүдірінің рұқсаты керек. Шетелдіктер танысу үшін Министрліктің, министрлікке орталық комитеттің тиісті бөлімдерінің келісімдері қажет. Бұл дегеніңіз тура жарты жылды қажет ететін қам-қаракет. Оған Елшіліктің өкілдігі жүрмейді. Оған біздің Мәдениет министрлігінің қатынасы қажет. Ал сол мәдениет министрлігінің қытайдың мәдениет министрлігімен арадағы келісімшарты болуы тиіс, ол шартта кітапхана байланысы, оның ішінде сирек қолжазбалар мен кітаптарды қарастыру ісі қаралған ба? Мұны ежіктеп соңына жету үшін жылдың өзі аздық етеді. Бастан кешіп жүрген үйреншікті жайт. Директоры шет елге кетіпті. Бұл мәселені одан басқа ешкім шеше алмайды. Мұнда тышқанның құмалағы да да мемлекеттік құпия екен! Сондықтан да үмітсіздендікіреп кітапхананың қалған бөлімдерін араладым. Тыныштық. Кәдімгі үйреншікті көрініс. Көзі жасы 70-тен асқан асқан адам кітап оқып отыр. Қолындағысы Ленин шығармасы екен! Қасына барып, ізетпен амандасып, жөн сұрадым.

– Қазір зейнеттемін. Бұрын жұмыстан қол босамай, Лениннің еңбектерін дұрыстап оқи алмап едім. Соны қайта қарап отырмын. Оқып отырған еңбегімнің аты – «Бір адым ілгері, екі адым кейін», – деді.

Бірінші таңданып қарағамын. Біз Ленинді ұмытқанымызға қаншама уақыт өтті десеңші. Бірде кенжем Назымның: «Осы Ленин деген сендердің құдайларың болыпты ғой. Ол кім? Маған айтып беріңдерші» дегенде, баламыздың Ленин атын білмей өсіп келе жатқанына таң қалғамыз. Енді Лениннің еңбектерін оқып отырған коммунистке таң қалатын болыппыз. Еңбектің атын атаған соң ғана: мына қарт қазіргі қытай социализмінің беталысына күдіктеніп: «Осы біз «бір адым алға аттауын аттадық, қазір екі адым кейін шегініп бара жатқамыз жоқ па?» деп кәдік ойлап, жауабын Лениннің еңбектерінен іздеп отырған жоқ па? деген ой келді. Әйтеуір, мына қарт коммунистің мұнда тегін келмегені анық.

Осы көргенімізді көңілге тоғытып, Жан екеуіміз үйге келдік. Көне қолжазбалармен танысып, керегімді тапсам-ау деген үміт көмескі тартты. Түскен көңілдің көленкесін Жан да түсінді. Не шара бар? «Мүмкін, Гугыңға кіріп қалармыз. Амалын іздестіріп көрейін» деп жұбатты Жан. Жұбатқаны дұрыс қой, үмітсіз шайтан. Дегенмен де Жанның сол сөзін ұстап қалдым. Мұхтар-Майра түстікке шақырды. Түстен кейін ерлі-зайыпты екеуі менің бөлмеме келді. Бұл Майра қарындасымыздың: ағамыз қалай тұрып жатыр? Ыдыс-аяғы жеткілікті ме, кірі жуулы ма, үйі сыпырулы ма деген шолғыншылық рәсімі болса керек. Балаларға нұсқау беріп жатты. Мен партия ұйымының хатшысына уайымымды айттым. «Жан бірдеңе деп қалса, үміттің үзілмегені. Күтіңіз. Қытайда: «Ойлағаны елу жылдан кейін жүзеге асса да кештік етпейді» деген мәтел бар» деді. Сонда ғана Жанның ұлты қытай екені есіме түсіп, жақсылықтан дәмепіп қалдым.

15.04.06. Таң атпай екі сағат бакшада қыдырдым. Еш мағына іздегемін жоқ. Тек аралдағы қос шоқының басына жиналып, хормен ән айтып тұрған топқа назар салдым. Таныс орыс әуендері естіледі. Мүмкін, осындағы орыстар шығар. Тура сағат 9⁰⁰-де Астанаға звондадым. Бәрі ұйықтап жатыр. Сөйтсем, онда таңғы сағат жеті емес пе! Сұңқар ұйқылы-оюу сөйлесті. Түсте Алматыға хабарластым. Барлық таныстар Ақсайдағы үйде наурыздатып жатыр екен. Сол арада отырған Жағда, Шоң әкен, Қалдыбай

ақсақалдармен, Нұрғазы ағамен, Түбітхан апайыммен, Назыммен сөйлестім. Назым наз білдірді. Алмамен сөйлестім. Ол да бұртиды! Олар қонақ шақырып жатыр екен! Сонда олар тойлайды да, мен тойламауым керек пе!

Кейде осылай, бес мың шақырым жерде өз дауысың өзінді ұстап беретіні бар. Құрбангүл ет асты. Жылқының қазысының иісі мұрыныма келгенде сүйсінгеннен жылағым келетін әдетім болушы еді. Сол есіме түсіп жадырап сала бердім...

16.04.06. Демалдым. Таңертең 2 сағат, кешке 2 сағат бақшада жүрдім. Әр төбеге ат қойдым. Қытай оюларымен өрнектелген қайырма шатырлы қалқасы, жағалата жасалған ұзын орындығы, шағын сахнасы, сазсырнай тартып отырған келіншектің сұлу мүсіні бар, егеделу тартқан еркек-әйелі жиналып, дирижердің сиқырлы таяғына бағынып, ескі әндерді хормен айтып, көңіл көтеретін төбені «Ән төбе» деп атадым. Біраз отырып ән тыңдадым. Ішінде «Катюша», «Мәскеу маңындағы кеш» атты таныс әуендер бар. Түсінікті болды. Бұлар «Кеңес – Қытай достығы жасасын!» деп ержеткен қыркыншы-елуінші жылдардың қыздары мен бозбалалары. Төбенің түбінде сыбызғы түбек, мәрмәрдан кашалған үш тұңғыық гүлге ұқсатылған саялығы бар.

Көпір арқылы жалғасатын аралдағы үлкен төбеге «Сән төбе» деп ат қойдым. Себебі, бұл Сы чи тайхудың заманында канизактар саялайтын серуен төбе болса керек. Айнала түгел көрінеді. Өзімше дене қимылын жасадым. Қайықаузында жеңіл тісбасарлығы да бар. Түрлі тәттілі-ащылы сусындар, балмұздақтар, тағы да мен білмейтін қытайдың тәттілері сатылады. Сыра да сонда. Таңдайымды жібіттім.

Кешкі серуенді батыс қақпаның бүйіріндегі мүйістен бастадым. Тұйғыық гүл бетін жапқан шағын ғана көлшіктің айналасын негізінен жықпылы мен бұрмасы, қалқасы мол жартастар, үңгіршелер, сарқырамалар қоршапты. Бірінің жолын бірі қайталамайды, екіншісіндегі адамдар көрінбейді, дауыс естілмейді әрі негізгі серуен бақшамен екі арасын өзен бөліп тұр. Ортасында қарауыл саялығы қалқияды. Демек, бұл Сы чи тайхудың күзетшілері орналасатын Қарауылтөбе болғаны. Қытайдың бақша-бау мәдениетін түсіне бастағандаймын.

Сергелдеңсіз серуендесем де кешке ауырлап қалдым. Бақытбек қасыма қонды. Құрмангүл балам залда ұйықтап жатыр. Қиналыңқырап ұйықтап шықтым.

17.04.06. Дәріс өтті. Абайдың лекциясын тәмамдадық. Енді талдауға көшеміз. Әйтпесе, тоқымаса – оқығаннан пайдасы тимейтін дәрістің бірі осы абайтану. Ал өзге дәрістерді мамырдың аяғына дейін соза беруге болады.

Кешке ұл-қызы аралас 8 бала келді. Әр қайсысының көңілін табуға тырыстым. Ән айтқызым, әке-шешесінің тағдырын, ата-бабасының, өз ауылының тарихын сұрадым. Шығыс Түркістанда тағдырсыз, тарихи оқиғаларға қатыссыз, өзегі өкінішсіз отбасы жоқ. Балалары арқылы сол бір «ұмытылған мемлекет» пен тұманды тағдырларды, олар туралы әндер мен дастандарды, аңыз бен шындықты білгім келді. Әсіресе, мен білмейтін әндерді естігім келді. Бұлардың дауыстарының өзінен өткен заманның қарлығыңқы жаңғырығы келеді. Ән мен әңгімені ауырсына отырып тыңдадым. Көненің көп көрінісі көз алдымнан өтті. Он балалы отбасы сияқты шүйіркелесіп отырып кешкі асты іштік. Әр қайсысының аты мен бейнесі жадымда сақталмағанымен де, дауыстары көңілімнің домбырасын шерттіп тұр.

18.04.06. Қазіргі қазақ әдебиеті туралы лекция әдеттегідей естеліктік сыпатқа құрылды. Автордың өзін, шығармасын, жалпы елуінші жылдардан кейінгі қазақ жазушыларының ортасын білмей, олардың жазғандарын қалай есте ұстауға болады? Бірінің мазмұнына екіншісі ұқсас ертегі сияқты араласып, қойыртпақ болып кетеді. Жазушының жеке басы дараланбай қалады. Мысалы, Қасым мен Ғалидың, Қалижан мен Хамиттың, Сырбай мен Ғафудың, Мұқағали мен Қадырдың, Тұманбай мен Жүмекеннің, Мұқанов пен Мүсіреповтің, Есенберлин мен Есенжановтың, Иманжанов пен Мұратбековтің, Ысқақов пен Жұмәділовтің, Кекілбаев пен Мағауинның, Сералиев пен Бөкеевтің қайсысы қандай шығарма жазды, өзара қандай айырмашылығы бар екендігін, олар туралы естіп көрмеген, өлі-тірісінің өзі белгісіз өренжілердің есінде қалай сақтап қалдыру керек? Ол үшін олардың әр қайсысының адамдық мінезі ерекшеленуі тиіс. Еріксіз, олардың жеке-жеке тұлғасын естелік арқылы тірілтумен түсіндіресің. Өзімше іштей бір желі жасап, әр қайсысының мінезі, өмірі, ерекше оқиғалары, шығармасының жазылу тарихына қатысты сыр шерттім. Бүгінгі дәрісті осы күндері оқыстан дүниеден озған Сәкен сері (Жүнісов) марқұмға арнадым.

Құрмангүл түсте аспұзылдан ащы-тұщысы аралас сұйықаш (көже) әкелді. Жан бітіп қалды. Астанамен сөйлесіп ем, Сұңқар:

ауырып жүрмін, – деді. Айтқаны жаныма батып кетті. Нұрғазы ағаның ұлы Нұрланмен сөйлестім. Қалдары жақсы. Әйімханның жағдайын сұрадым. Бір алаң ойымды босатпайды.

19.04.06. Бұл күн ауыр, яғни, бұларша айтсақ, қарбалас күн. Сағат кешкі 9⁰⁰-ге дейін лекция.

Түскі әредікте Еркін ойлы, қазақ әдебиетінің тарихынан мағлұматы мол, жазушыларды да жақсы білетін, толық оқитын, ұлттық көзқарасы қанық, бір түрлі қабырғалы әдебиет сыншысы болатын сияқты көрініп жүрген Еркінжан шәкіртім қалыңдығы Зираны әкеп таныстырды, көрімдігін Құрмангүлге бердім. Екеуі сабақтас болғандықтан да шымшыма қалжыңы бар. Бір күні үзілісте Еркінжан: «Қыздар! Дәметіп жүргендерің болса, тезірек қимылдап қалыңдар. Екі күн ғана уақыттарың бар. Содан кейін қолдарың жетпей қалады» депті. Онысы қалыңдығым келе жатыр дегені болса керек. Сонда Құрбангүл бастатқан біраз қыздар «өкініп», «сыңсу айтып», «махаббатын білдіріп», «жылап-сықтап» Еркінжанды түйебас жасапты. Өзіне «ғашық қыздардың» түйебасынан Еркінжанның өзі әзер құтылыпты-мыс деп естігем. Соны еске түсірудің «көрімдігі» ғой. Мен де мыстанмын-ау, осы.

Екінті ауғаннан кейінгі дәріс кезіндегі үзілісте (арасы 2 сағат) белгілі жазушы Бексұлтан Жакиевпен таныстым. Ол да апталық лекцияға келіпті. Сағат бесте Жан дин жиң Бексұлтанның құрметіне арнап Гың қарияны, Мұхтарды, Еркін Әбуғалиды қосып «Боғдадта» қонақасы берді. Бергенін тездетіп ішіп, ұрттап-жаламай, ақшамдағы дәріске асығып кеттім.

Дәрістен кейін Мүнира, Құрмангүл, Ербол бөлмеге келді. Екі сағаттай әңгімелесіп ас іштік. Мүнира өте нәзік, шамшыл талант. Шіркін, бұлақ көзін ашып жіберсе, не өз шылбырын өзі қолына алса, мөлдіретіп жазатын шыншыл жазушы болады.

Міне, енді сағат түнгі 11²⁰-да күнделік жазып отырмын. Енді өзімді де, жазуды да қолға алмасам болмайды. Бағана Алмамен сөйлестім. Бес күн болды Күнікей сөйлеспей қойды. Әнекүні шайтанқұлақпен хабарласқанымда: «Ата сен қайдасың? Астанадағылар Алматыға кетті дейді. Алматыға бардым, онда жоқсың. Астанаға кетті дейді. Астанаға келдім. Мұнда да жоқсың. Сонда қайдасың. Түк түсінбеймін» деген. Сағынып, қиялданып жүр-ау!

Үш күн болды су жылымайды. Сасып кетпесем болды.

20.04.06. Таңертең Өмірбек келіп себезгіні жөндетті. Сергіп алдым. Сергідім де: осы менің осы жүрісім не жүріс? Келгеніме екі ай болды. Кітаптан кемірген деректерден басқа мардымды бір қолжазбамен таныса алмадым. Университеттің кітапхансындағы суреттерді түсіруге рұқсат берілмеді. Ректоратқа жазылған қатынастан Мұхтар жауап ала алмай жүр. Ұлттық кітапхананың сирек қоры сылап-сипап ол шығарып салды. Министрді де, Елшіні де қосқан құпия архивтен хабар жоқ. Кеше елшінің кеңесшісіне хабарласып ем, «қарбалас екен», «жауабын күтіп отыр екен», «мұндағы мәдениет министрлігі тікелей шеше алмайды екен» деп сырғақтатқанда сол жігіттің «қиналғанына» қарап адамның өзінің қабырғасы қайысады. Қайтсын, байқұс, есіне енді түсіп, ауызына түскен сөзді айтып-ақ жатыр ғой. Тек мен одан да өткен құмүйіз едім. Кеңесші бауырым менің Ресейдің 64 мұрағаты мен кітапханасының, құпия лабораториялары мен ғылыми арнайы қорларының әрқайсысының осындай сылтаумен қапталған есігінің ебін тауып ашқанымды қайдан білсін. Ұққаным, бұлардан қайырдың жоқ екендігі. Сондайда, мінезім мен жазушылық түйсігіме жеңдірсем, бір нәрсе шығып кетуші еді. Ол мінезді кімге көрсетемін? деген ойға қалдым.

Менің бұл «мінезімді» балалар да сезіп, факультеттегі ұстаздарына жеткізді ме, жоқ мәті солай болды ма, тура осындай көңіл-күйдің үстінде отырғанымда құдай айдап деканымыз Жан дин жиннің «қал білісуге» келе қалғаны. Мағынасыз күндердің есесі қайтпайтынын, қу сөзді қуыра бергеннен мағына шықпайтынын, елде көп жұмысым қалғанын жай ауызекі сипақтатып ем, ұяты бетіне шыққан адам емес пе, «меншікті бастық бауырым» тәп-тәуір «қысылып-қымтырылып» қалды. Ойыма «мырза» деген сөз түсе кетті де не де болса тәуекел деп: «Мызалатып» жүріп мырзалатып жібердіңдер. Жан! Осы сенің әкең қазақ ішінде өсті. Демек менің ағам ғой. Сонда сен маған кім болсың? Ағама сәлем айт. Ендігі сөздің жөнін ағамнан сұра. Келгеніңе рахмет. Сау бол!» дедім. Деуін десем де жазықсыз адамды қуырғаныма ренжідім. Басқа амал қайсы.

Бұл күн сондай мазасыз оймен өтті. Ешкімге тіс жармадым.

21.04-06. Бұл бір ең жемісті ерекше күн болды. Оның мәнісі былай.

Таңғы сағат жетіде есік қағылды. Құлқынсәріден еркінситін Бейжіңде ешкімім жоқ еді. Есікті ашсам Жан дин жин!

– Ассалаумағалейум, Тұрсын аға. Менің әкем сіздің ағаныз болғанда, сіз менің ағам боласыз. Баяғыдан бері «Тұрсын мырза» деп өз ағамды өзім мырзалатып жүргенім үлкен айып болған екен. Сол айыбымды өтеу үшін сізді қазір Гугыңға алып барамын. Сағат тоғызға рұқсат қағазын жазып қойды! демесі бар ма!

Ой, Алла! Мұндай да сәттілік болады екен-ау! Әлгі біздің мәмілегерлер айлап жүзеге асыра алмаған шаруаны қазақы мінез бен жазушылық түйсіктің тәулігіне жеткізбей бітіре салғанын кара. Жанның әкесінің қазақ ішінде өскені, қазақ салтын білетіні, қазақта ағасының айтқанын айнытпай істеу керектігі туралы жазылмаған «заңның» барлығы, соның барлығын түсінетін бауырыңның болғаны қандай жақсы. Жанды «бауырым!» деп бассалдым. Асығып шәй ішіп, тездетіп сыртқа шықтық (Бұдан кейінгі негізгі ойлар «Қатирада» жазылғандықтан да бұл арада күнделікке түскен қысқаша мағлұматтық түртінділерді ғана қағазға түсірдім).

Сонымен, Жан-дин-жин Гугыңның архивіне ертіп апарды. Гу гың дегеніміз – қытайдың ең құпия, ең көне, ең қормалды мұрахаты. Мұнда бүкіл қытай тарихының көне қолжазбалары мен сирек кітаптар, патшалардың жарлықтары мен хаттамалары, келген-кеткен хаттар мен олардың жауаптары, елшіліктердің келімді-кетімді жай-жапсары (тіпті қандай қасық не сақпы қойып, қанша мөлшерде қандай тамақ беретініне дейін), сый-сияпаттар сақталған. Оған кіру үшін аса жоғары лауазымды адамның не бас директордың келісімі, меңгерушісінің қолы керек. Ол жағын Жан дин жин өзі ыңғайластырыпты. Барын салған сияқты. Тянь ань миннің (бұрынғы патша сарайының) батыс қақпасының алдына бардық. Қақпа алдынан У юань фың деген сол №1 архивтің Батыс өңірі өлкесіне қатысты бөлімінің меңгерушісі қарсы алды. Қазақша жақсы түсінеді. Бұрын жатық сөйлепті. Өзі Іле бойындағы Шапшал сібе ауданынан екен. Жөн сұраса келгенде Жанның сабақтасы болып шықты. Жетпісінші жылдардың ортасында батыс өңіріне қатысты архив деректерін жөнге келтіретін мәнжу тілін білетін маман іздегенде, сібе тілі түбірлес болғандықтан ұлттар университетіндегі бес шәкіртті осында қалдырыпты. Мұны Жан мен У юань фыңның өзара шүйіркелесіп, отбасын сұрасқанынан аңғарып сурытпақтап білдім. Жан ыңғайлаған құжаттар жағын күзетшіге көрсетіп, екінші қабаттағы У юань фыңның бөлмесіне көтерілдік.

Барлық мұрахат қызметкерлері сияқты Удың да бөлмесі, терезе алды, сөресі түрлі құжаттарға толы. Аса көрнекті жазушылы-

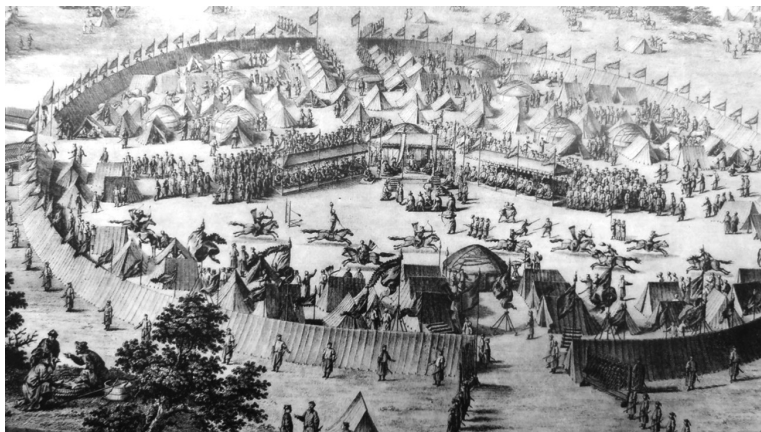
ғымен қатар, қытайдың көне иероглифі мен деректерін жетік білетін ғұлама Го мо жо осында істепті. У ғұламаның қызмет бөлмесін көрсетті. Қаламгерлігін былай қойғанда Го мо жоның осы еңбенінің өзіне алтыннан ескерткіш қоятындай түбірлі. Егер ол көне иероглифтерді жаңғыртып, мұрағатты реттеп, маңыздылығы мен тақырып тұрғысынан алғанда мемлекеттік, ұлттық мүдде деңгейіне көтеріп, өзінің сонда қызмет істеуімен үкіметтің назарын аудартпағанда, тарихи жәдігерлер қазіргідей бір ізге түспес пе еді, кім білсін. Әлем танитын тұлғалардың беделі кейде архив, кітапхана, мұражай сияқты бөзек мекемелердің бағын жандыратыны бар. Жалпы, кез-келген империяның бағын ашатын да, берекесін қашыратын да осы үш мекемеге, соның ішінде архивке деген көзқарас. Дүние жүзіне өктемдік еткен империялардың алғашқы өрлеуі осы архивті қатаң түрде реттеуге кірісуімен байланысты. Ағылшындар мен испандардың көне архивтерінен сол заманда өмір сүрген кутушілердің куәлігінің табылып жатуы соның дәлелі. Ресейде Пушкин оқыған лицейдің шәкірттері осы іс қағаздары мен мұрағатты жүргізу үшін дайындалған. Солардың арасынан шыққан алты шәкірт бей рәсуә болып жатқан патшаның архивін бес-жеті жылдың ішінде бір ортаға жинастырып, толықтай қалпына келтіріп, сыртқы және ішкі саясатты анықтап, отарлау жоспарын жасаған. Соның нәтижесінде Батысында польша мен болгар, Балкан түбегі, оңтүстігінде Қырым мен Кавказ, Шығысында Орта Азия мен Қиыр шығысқа дейінгі аралыққа ширек ғасырдың ішінде құрық салды. Басыбайлылар елі Ресейден империялық Россия деңгейінде ойлау жүйесіне жеткізген оларды Ресей князьдары «архив жүгірмектері» (дети архива) деп ерекше еркелетіп атаған. Чилиді алты жылдың ішінде әлемдік империялармен бәсекеге түсе алатын Латын Америкасындағы экономикалық қуаты күшті мемлекетке айналдырған да алты-жеті «Чили жүгермектері». «Жас түріктер» де ең бірінші жәдиттік оқу жүйесін кіргізу арқылы мемлекеттік саясатты қолға алған. Бұл жағына келгенде біз ұяттымыз. Реттелмек түгілі империя жапқан архивтің құлыбы әлі ашылған жоқ. Мұндай аңсарлы ұлы мекемегенің табалдырығын аттағанда еріксіз осындай ойға қалады екенсің. У юань фыңның таныса отырып түсіндіруіне қарағанда мұнда қытай патшаларының сонау әлмисақтан бастап соңғы патша Сы чи Фу-иге дейінгі (Сы чи тай худың ұлы) патшалықтардың барлық дәстүрлік бұйрықтары, архивтері, негізгі заңдары, әр патшаның тақ алмастыру жосындары туралы жазбалар

сақталған. Батыс өңірі, соның ішінде қазақтарға қатысты архив деректерінің 14 томдық (кейін де жалғасын тапқан, мен екінші рет барғанда 17 томы шықты деп естідім – Т.Ж.) ғылыми сипатта-масымен берілген көрсеткіш шығыпты. Егерде ол деректердің әр қайсысын «жазып жіберсе» кемінде 50 томдық дерек шығар еді. Қазақ тарихына қатысты және олардың арасындағы 62 реткі барыс-келіс пен елшілік қатынас жасалыпты.

Сол сәтте бір түрлі қорланып кеттім. Ал білдім не барын. Содан не шықты. Бұрынғы алаңға алаң мен өкініш қосылды. Шіркін-ай! Біреуін ұстап көрсем-ау! Қыз Жібек отырған күйменің қасына әкеліп, шымылдығын ашпай қайтарып жіберген жігіттей боп арманда кететін болдым-ау! Әттең, жеңгетайым қазақ болса, көрсетіп, қолын ұстатып, көрімдігін алар еді!» дегенімде, Жан дин жин күліп жіберді. У юань фың да беташар мен шымылдықаشار-дан, көрімдіктен мағлұматы бар қазағуар жігіт екен. Ол да күліп жіберіп, сарғқыштау конвертті көрсетіп, ішін ашты. Қазақ тілінен мәнжу тіліне аударылған «Қазақтардың Қабанбай батырының інісі, Орта жүздің найманның бәйжігіт руының биі Дәулетбай-дың» хаты. Қолыма ұстап көрдім. У юань фың мәнжуше оқи жөнелді. Мәнжу мен қазақ тілінің арғы бабасы бір емес пе, ұзына аңғарын саңлаулатуға болады. Бұл кісілерге өзімнің де қатысым барлығын мәймөңкелетіп сұрап алып, маңдайыма басып, қағазын сипадым. Қуанып кеттім. Менен басқа қай қазақ бұл хатты көріп, тәу етті дейсің (Иә, айтпақшы, қытай архивінің жәдігерлерін парақтап санаған Бақыт Еженхан бар. Жалпы қордың көрмесін Дариға Назарбаева аралапты. Ол кісінің қордың құжаттарымен танысуға мүмкіндігі болмаса керек). Менің бұлай мүләйімсуім У юань фыңның көңілін жібіте алмады. Көшіртпек түгілі қатты ұстап суретке түсіруге де көнбеді. Сәл кібірітктеп қалғанымызды сезгендей сол кезде бір әдемі келіншек еркін басып кірді. Жанмен ерекше еркін амандасты. Сөйтсем, бұл да Жанның сабақтасы, У юань фыңның әйелі екен. Қалжың араластыра тіл қаттым. Осы архивтегі мәнжу тіліндегі жәдігерлерді зерттейді екен: мәнжу тілін білетін мәнжу табылмай бізді (сібелерді) осында алып қалды. Егер мәнжу жазуын үйренсе, мәнжу тілін қазақтар тез үйреніп кетеді. Тілдің заңдылығы, сөздің жасалу жолы бір –деді. Сол кезде тағы бір келіншек келіп Жан дин жинмен қағыта сөйлесті. Бұл да Іледен. Ләмін шорқақтау қайыратын қазақшасы бар, бірақ сөздердің түбірін анық жеткізеді. «Мен жақсы көретін бір келіншекке ұқсайды екенсіз» деп жүрегін жылытпақ болдым. Бір

*Гуғынның ғылыми қызметкерлері жариялаған альбомдағы
«Батыс өңірді бағындыру» атты суреттер топтамасының бірі:
«Елшілік».*

керегіме жаратайыншы деп Алыпысбаевтің Ақбөпесін ауызыма алып едім, ол да еруліге қарулы қайырды. Көңілденіп қалдық. Аты – Жау үй мэй, ол да Іленің Шапталынан:

– Осында келгенде тәп тәуір қыз едім. «Қазақ,қазақ» деп қыз кезімде қызметті бастап ем, қазақ-қазақ деп ежіктеп жүріп, міне, кемпір болдым. Бұрын қазақша еркін сөйлеуші едім, қазір дыбыстаудан жаңыла беремін. Сіз келгенде еңбегімнің бір керегіне жарағанына қуанып тұрмын, – деді қалжындап.

Зады, қазақтарға қатысты құжаттарды реттеп, жүйелеп, ғылыми сыпаттамасын жазып, қағазға түсіріп, қытайшаға аударатын осы келіншек сияқты. Сізге қол жетпейтіні сияқты, қолжазбаңызға да қол жетпей тұр-ау деген сыңайдағы әзілді ұяты бетінен төгіліп тұратын Жан бауырым әдіптеп жіберді-ау деймін, ұзын сарынын бәрі де түсінді. У юань фың орынынан тұрып енді мұражаттың мұражайы мен қорды көрсетуге ниет білдірді. Иә, құдай сәтін салды деген осы. Жау үй мәйдің қолын қысып, ықыласымды «шешелетіп» (қытайша «рахмет» деген сөз) білдіріп, келіншектермен көңілді қоштастық. Го-мо-жоның бөлмесін шолып өттік.

Мұражайды ұзақ араладым. У юань фың бір сандықты ашып көрсетті. Сандал ағашынан жасалыпты. Аса құнды жазбалар мен қымбат бұйымдар сақталады екен. Бетін ашып қалғанда іші хош иіс аңқып қоя берді. Бұл құрт түсірмейтін ерекше иіс екен.

*Гугыңның ғылыми қызметкерлері жариялаған альбомдағы
«Батыс өңірді бағындыру» атты суреттер
топтамасының бірінің үзгі. Тұтқын алу.*

Бұйрықтар, жарлықтар кат-кат, қатпар-қатпар, текше-текше болып жиналған. Оқу залынан жапон жігітін көрдім. Алматыда көргем. Қазақ тарихын зерттеп жатыр екен. Токио университетінен. Бізге осындай күн қашан туар екен, шіркін. «Рұқсатын алып, ақшасын төлесе, пәлендей қиындық жоқ» деді. Шығыстану институты, оның ішінде Бақыт Еженхан келетін жер екен (кейін олар мұнда келді – Т.Ж.).

Әрі риза болып, әрі оқылмаған жәдігерлермен өзегім жалғанып қалғандай, оларды қимай қорғанның сыртына шықтық. У юань фың мені Басарықтың сыртындағы ұзын ұстынға алып барды. Ұстында тігінен: «Ат тұр», яғни, «Бұл жерде аттан түс», «Ат тұрағы (желісі) – деген сөз шағатайша жазылыпты. Шағатай тілі, яғни, түркі тілі қытай империясындағы 8 ресми тілдің біреуі екен. У юань фың: «Таниды екен!» деп қуанып кетті. Зады, мені бір қызық үшін қызығып жүрген можантопай қудың бірі ме, деп кәдіктенсе керек. Алдағы күндерге үміт артып жылы қоштастық. Жанға рахметім шексіз.

Ой, бір қуанышты күн болды.

Кешке Мұнай бауырым үйіне қонаққа шақырды. Ертеректе Алматыда бір жылдай тұрған. Жәркеннің үйінде танысқамын. Бұл да керемет көңілді кеш болуды. Қытай радиосының қазақ бөлімінің батығы Жұмабайдың ұлы Қанатбек, келініміз Фатима,

көрнекті қаламгер, аудармашы Қазымбек марқұмның жұбайы, Мұхтар мен Майра «бастық» болды. Арқардың «құм қуырдағын» Бейжіңде жеген кім бар? Бәкеңдей «бастық» (Мұнайдың үйіндегі келін, мен келіндерімнің барлығын «бастық» деп атайтын әдетім) кімде барға – көштік. Ет туралғанда Шағантоғайдан Серік Нүсіп хабарласты, Алматыдан келгеніне екі-үш күн болса керек. Менің дауысымды танып қойды. Содан... басталды. Іле Серік бауырым, Сейітжан жиен сөйлесті. Домбырада орындауға қолайлы бір өлең жаздым.

Қойшы, түнгі 3⁰⁰-де қайттық. Мұхтар мен Майра да көңілді қайтты. Менің мингауһан бастығым Майра: «Жин тянь-шы гі хау ды жы зы – Бүгін бір сәтті күн болды» деді. Айтса айтқандай, айтары жоқ күн. Негізгі мақсатым орындалды. Гугыңның ішіне кірген үшінші қазақпын! Жанға рахмет.

22.04.06. Таңертең Мұнай келді. Қазы мен құмқуырдағын сусынына қосып ала келіпті.

23.04.06. Бакшада қыдырдым. Құрмангүлге Сы чи тайхудың бағын (Зы-жу янь) таныстырдым. 4 сағат қыдырдық.

24.04.06 Әуезовтану дәрісін өткіздім. «Қорғансыздың күні» мен «Еңлік-Кебектің» жазылу тарихы мен өмірлік шындығы туралы сөз қозғалды. Шәкірттердің тілін таба алмадым. Өздері дұрыс десті. «Аттың сыры иесіне мәлім» деген. Мүмкіндігім өзіме мәлім.

25.04. 06. Кешегі лекцияның есесін бүгін қайтардым. Тілін таптым.

26.04.06. Лекция жөніне түсті. Шығармашылық психологияға қатысты еркін дәрісте жазушының жеке басындағы қуаныш-қайғының оның шығармаларынан алатын орыны мен шығармашылық тағдыры және олардың менің жеке басым әсерін айттым (Төлеужан Ысмайыловтан – Хайыржан Бекхожинге дейін).

27.04.06. Бүгін емтихан алдым. Екі нәрсеге таң қалдым. Бірінші, Мұнираның шығармасы. Қандай мөлдір талант. Мұнираның шығармашылық мінезі ішінде. Әлде бір шетін жан сыры жан түкпірінде, соны сыртқа шығарғысы келмей, қорғаншақтайтын сияқты. Ал онсыз талант ашылмайды. Бұл оның

келешегіне тұсау салуы мүмкін. Қандай қасиетті қалам иесі шығар еді, шіркін. Бір шығармасымен әлемді таңдандыратын кірпияз жазушы атанар еді. Екінші дүниесін жазбауы мүмкін. Шығармашылық психологиямен айналысқандықтан да маған Мүнираның жазушылық жолы солай қалыптасатын сияқты. Ал жазбай кетсе... өкінішті. Тым өкінішті.

Екінші, Абайдың ойы мен құрылымы ең күрделі, рет санын сақтап жатқа айту қиын әрі көлемді өлеңі «Сегізаяқты» Нұргүл түгел жатқа айтты. Неткен жад! Неткен төзім! Неткен азап! Соны жазған Абайдың өзі де, Мұхтар Әуезов те түзімін бұзбай жатқа айта алмаған шығар. Бізге тіпті не жорық. Нұргүлден сөзсіз табанды да мақсатшыл ғалым шығар еді. Ғылымға, соның ішінде талдауы мен саралауы басым көне ғылымға тартса ғой! Өттең, ертең не күтіп тұр екен! Кафедрағыларға түсіндірдім. Менің пікірім ұсыныс айтумен шектеледі.

Түсте Еркінжан «бидайкөже» әкелді. Сағат 3⁰⁰-те лекция. 7⁰⁰-де үйге хабарластым. Әмина: «Дауысың ұры сенің. Бәрін айтып тұр» деді. Әй, мыстанбысың деген осы. Күнікейді Алматыға жіберіпті. Балалардың өлеңдері мен диплом жұмыстарын оқыдым.

28.04.06. Назыммен сөйлестім. Бәрін орынына қойды. Жан дин жин үйге төсек әкеп берді. Өмірбек «бидайкөже» әкелді.

29.04.06. Бүгін университеттің шетелдіктермен байланыс департаменті шетелдік оқытушыларды Ұлы қорғанға апарды. Нұрбақан жолсерік болды. Ұлы қорағанның шетелдіктерге арналған алғашқы көргенімізден өзге үлкен бекетіне бардық. Ағылшындық, америкалық, канадалық, корейлік, монғолдық, вьетнамдық, германиялық, франциялық т.б. оқытушылар болды. Ер-әйелі аралас. Австралиялық Джулия Лин ханым менің көршім. Сондықтан да ымдасып, әр тілдегі тұрақты тіркестерді қолданып, сөйлескен боламыз. Тәуір көрінген шикалпақ сатып алдым. Кәдімгі жәңгідөйдің өзі болдым да шықтым. Барымды сынап, қиындығын сезіну үшін басына жаяу шықтым. Алыс көкжиектер, көгілдір таулар, қырат-қыратты, шын-құзды, тіпті қисынды-қисынсыз жақпар тастарды қуалап салынған тас қабырғалар таң қалдырады. Маған бұл қорған дала көшпенділерінен қорғаныс үшін емес, империялық мыс үшін салынғандай әсер қалдырды. Батыс жақтағы шоқылы тауларға қарап тұрып жыл қайыруымыздан бұрынғы дәуірде мына қабырғаның сыртында атпен ары да, бері

де ойкастап, етектері делектеп шауып жүрген ата-бабаларымның тұрқын көз алдыма елестеткім келді. Санадағы саңлау болмаса, көз алдыма келген көрініс жоқ. Сол кезде есіме Шыңғысхан, оның кеңесшісі Тататұнға, Бейжіңді алған Мұқылайдың жалайыр мен наймандардан, керей мен уактардан құралған қосыны еске түскенде бәрі де көз алдымда тұлғалана бастады. Және сол шабуылдың кезінде қорғанған қытай генералына қойылған ескерткіш те елесті жандандырды. Тұу биіктен осындай оймен төменге үңіліп тұрғанымда жаныма немістер мен француздар келді. Бір француз ауыл шаруашылық инженері екен. Екеуіміз ымдасып, немішені араластырып, кітаптан есте қалған Наполеон мен «миледилерді», Шыңғысхан мен Мұқылайды қолданып, жарты сағаттай әңгімелестік. Түсініспедік деуге келмес, бірақ түсіністік. Ондай да қызық болады екен. Қасымдағы ағылшыншасы бар Нұрбақан таң қалды. Қай тілде сөйлесіп отырсындар дейді. Әрине, адамдардың тілінде.

«Ұлы Қорғанның түбінде күнқағар болсын деп мен де басыма ши қалпақ кидім».

Сауын мезгілінде төменге түстік. Бізді қашықтау жердегі аспұзылға алып барды. Аспұзылдар: мұсылманмын, – десең ерекше құрмет көрсетеді екен. Сыйлайды. Несіпбектің мәзірін қоспайды. Өзімізге тірі балық ұстатып қуырып берді. Мәзір басқа, дастархан ортақ. Шүйіркелесіп жатырмыз. Бір кезде орайы келіп қалып, бізде орта мектептің зейінді оқушылары білетін: «Быть или не быть! Вот в чем вопрос!», – деп Гамлет айтқандай ...» деген тұрақты тіркесті ағылшындық оқытушыға қарата қолданып ем, түсінбегенін айтты. Нұрбақан мен аудармашылық жасап жүрген департамент басшысы тәптіштеп сұрап, Нұрбақан мазмұнымен аударып берді. Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы Гамлеттің дүние жүзіне калька боп тарап кеткен сөзі. Сонда ағылшын оқытушым: «Мен «Макбеттің» маманымын. Гамлетті білмеймін!» дегені. Үнім шықпай қалды. Джулия Лин ханым: тегін адам профессор болмайды, деп маған іш тартты. Мен одан Аустралияның XX ғасырдағы әлемге әйгілі жалғыз жазушысы Алан Маршаллды, оның тағдырын, «Көк шалғында секіріп, ойнай аламын» атты романын, кинофильм арқылы дүниеге әйгілі болған «Джулия» атты жылқықұмар бүлдіршін қыз жөніндегі шығарма туралы аустралиялықтардың пікірін білгім келіп еді, Лин ханым: «Кешіріңіз, бұл жазушылар туралы мағлұматым жоқ, білмейді екенмін. Сізден ұят болды.

Барған соң міндетті түрде тауып оқимын» деді. Бұл ханым да тіл, әдебиеттен сабақ береді. Тіл мамандары әдебиетке біздің квант теориясына селсоқ қарайтынымыздай бей-жай қарайтынын түсінбедім. Біз ұмтылып жүрген кредиттік технологияның, «таза мамандық» (узкий специальность) дайындаудың кесірі бұл. «Көксеректі» біліп, «Абай жолын» білмесе, қазақ әдебиетінен сабақ берудің мәнісі қанша. Кейде елікпейтінге – елігіміз, желікпейтінге – желігіміз. Біздегі жанталасып жатқан кредиттік технологияның түпкі нәтижесі осы болса, онда: бұл үрдіс – сауатсыздықтың басы – деген менің сөзім шындық болып шығады. Тылсымға апаратын кемеңіздің құйрығынан оның құрдымға бет алып бара жатқанын біле тұрып жанталаса жабысып жатқанымыз таңқалдырады. Бұдан кейін әңгімеге араласқамын жоқ.

Үйге келген соң Назыммен сөйлестім! Ертең Алма мен Әмина келеді. Өмірбек жинаған маркаларының альбомын көрсетті. Құрекең – Құрмангүл Құнанбай образы туралы дипломын компьютерге басып отыр. Қазір оған пікір жазамын.

30.04.06. Ақшам үйіріле Алма ма мен Сычи тайху – Әмина келді (Қырық буынды қызыл ағаш бақшасын жалғыз жүріп аралай-аралай, Сы чи тайхуды өзімнің көңіл ермегім етіп алғандықтандықтан да, үйдегіні де сол патшайымның құрметіне Сы чи тайху деп атап ем, мұндағылардың бәрінің құлағына жаққандықтан да, күнделікке де солай түсірдім). Оларды аэропроттан Мұхтар екеуіміз қарсы алдық. Алманы иіскей бердім. Маған Алма әрі ысылып, әрі толысып қалғандай әсер етті.

Үйде оларды Майра, Құрмангүл, Өмірбек дастархан жасап күтіп отырды. Базарлықтың ішінде – Коньяк! – Темекі! – Шәй! – бар. Соңғы екеуінің күнінің өткені-ай! Түнде Әмина Әселдің жайын айтты, Шәріпханның жайын айтты.

Иә, өмір бір тыныштығын толық, алаңсыз бермеді-ау! Өмірлері иіріліп кетсе екен! «Алмагүлдегі» базар жабылатын болыпты. Оның бір жақсысы: Астанаға уайымсыз көшуге болады. Бір алаңы: күнделікті тіршілік қаражаты қиындап кетпесе... Назым ақшаны еркін ұстап үйреніп еді... – дедік екеуіміз де.

1 мамыр. 2006. Таңертең сағат 8⁰⁰-де Мұхтар келді. Алма, Әмина төртеуіміз Тянь ань минге – Патшалар сарайына көпшілікқолды көлікпен бардық. Мен қалың қытайды көрмей жүр екенмін. Бұрынғы таңданып жазғаным – таңданған б?

*Патша сарайы.
«Тянь ань минь» –
тәңірдің тыныштық
қақпасы.*

Құжынаған халық, құмырысқаның жай илеуі емес, құжынаған есепсіз илеуі. Алаңның өзіне кезекпен кірдік. Мау жушидің (Мао цзе дуньнін) мүрдеханасы жабық екен. Мінбеге шықтық. Иығымызды бір қырындап алға тосып сарайдың ішін орта тұсына дейін араладық. Әйтеуір, Алма да, Әмина да, Мұхтар да середек. Иек қағысып жөн сілтейміз. Алдыңғы жолғы серуеннен кейін менің бойым үйреніп қалған. Жеделдетіп-ақ аралаттық. Қағыстыра-қағыстыра иықтары, қарыстап аттап аяқтары, адамның шүйдесі мен шүйкесін көре-көре көздері талып, тердің иісі мен күннің көзінен бастары айналып, екеуі де локси берді. Әйтеуір бір бүйірден қызметшілер кіріп-шығатын қақпадан сыртқа ұмтылды. Өзеннің жағасы екен. Бізше, ешкіталды саяладық. Самалдап, қалыптарына келді. Өкініштісі, патша мен Сы чидің құжырасына кірмеді: құжыралар (ал олардың саны 999) бір-біріне ұқсас. Құжынаған халықтан басымыз айналды. Адымымызды аша алмай, салмақты аяғымызға салып, қыбырлап жүре алмағандықтан аяғымыз істі, десті. Әр құжыраның өрнегінің ерекше екенін айтып едім, оған қызықпады.

Осы жолы мына Аспан асты сарайындағы саяхатшылардың ынтасына қарап: Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланған ескі Үкімет үйіндегі мәжіліс залын көрмелік жасап, тарихи оқиғаны бейнелі көрініспен көрсетіп, аптасына үш рет адамдардың еркін кіруіне рұқсат берілсе, қандай рухты көтерер еді. Болмашы болса да қызмет көрсететіндердің шығынын ақтайтын тиын-тебен де түсер еді. Кие, тарих дегеніміз содан басталады. Мысалы, КазГУ-дің ескі ғимараты 37-жылдары үкімет үйі болған. Сәулетшілердің өзі атылып кеткен. Қауіпсіздік комитетінің Ахмет Байтұрсыновтан бастап Мұхтар Әуезовке дейін отырған Тастақтағы және Наурызбай

*Көл жағасына зәкір тастаған
сұр мәрмәрдан қашалған Таскеме.*

көшесіндегі түрмелер тағдырлы мұражайға өзі сұранып тұр ғой. Біз болсақ, тарихи ғимарат таба алмаймыз.

Содан... дүние жүзіне аты шыққан, Ұлы қорғаннан да қымбат бағаланған патша бағының бірі Ихоянға тарттық. Патша сарайы екеуін екі күнге жоспарлап ек. Серуен уақыты өз-өзінен қысқарды. Бұл Бейжіңнің солтүстік шығысындағы шоқының баурайындағы көлді қоршай орналасқан пашалар серуендейтін жазғы саябақ. Ортасында арал бар. Сол аралда Сы чи тайху патшаның үлкен ұлын қамап ұстап, құсадан өлтіріпті. Қарсысындағы төбенің басында мұнара бар. Соның қасындағы үңгірге үлкен айна орнатып, ханзаданың әр қадамын айнадан аңдып отырыпты. Ихоянның шетіндегі бір мұнараның ішіне өзінің күндесі, патшаға ерекше еркелеген канизакті қамап, оның екі иығынан қылышпен шауып түсіріп, тірідей құмға көмдіріп қойып:

– Ал, қу қаншық, енді патшаға еркелеші! – деп мазақтапты.

О, күндестік! О, күндесінің айызын қандырған ұрғашы арыстанның қызғанышы!

Күйеуі өлген соң Сы чи үш ай патшаның міндетін атқарған бас қолбасшының тыңшылығын пайдаланып, мұрагерді де, уәзірлерді де бір-бірлеп өлтіріп тыныпты! Патшалықты құртқан қатын патшалар есіме түсті: қытайда – У зы тянь патшайым Таң патшалығын, Сы чи тайху – Мәнжу патшалығын, Ресейде фрейлиндер – Николай II құлатты! Сы-чи – шымылдық артынан баласы Фуиді биледі. Өзі әтектен жүкті боп, 61 жасында өзін-өзі улап өлтірген!

Көл жағасына зәкір тастаған сұр мәрмәрдан кашалған Таскемені көрдік. Сусындығы бар. Содан патшалар ғана жүретін 500 метрлік төбесі шатырланған, екі қапталы ашық, бунақ-бунақ дәлізден өттік. Әр шаршысына тарихи сурет салынған. Қазір реставрация жасалып жатыр екен. Содан шоқының басындағы пұтханаға беттедік. Әмина төменде қалды. Алма, Мұхтар үшеуіміз төбеге шықтық. Сондай келісіммен өрнектелген пұтхананың мәрмәр өрнектері мен мүсіндерін, оюларын «мәдени төңкеріс» тұсында жүгірмектер сындырып, бояуларын қырып, мүсіндерін қиратып тастапты. Қазір қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бейжің алақанындағыдай көрінеді. Бұл қанат болашақ олимпиада қалашығына айналмақ. Анық байқалған, жөнін сұрамауға болмайтын көрініс мынау: әр орындықтың жанында балпиған бір семіз бала жүреді, оның қасында бір шал мен бір кемпір әлгі бала иілсе – иіліп, шалқайса – шалқайып, еңбектесе – еңбектеп, ауызын ашса кемпір қолындағы тәттілерін тыға қойып, оны жақтырмаса шалдың қолындағыны жылдамдата алып, әлгінің ауызына тосады. Анадайда тағы да бір кемпір, бір шал оларға паңдана қарап, анда-санда бақ ете қалса, ана мүттәйімдер басын изеп, бұрынғыдан бетер бәйектейді. Ал олардан сәл қашықтау жерде әлгі төрт мүттәйімнің желкесінен бір келіншек пен бір жігіт қарап тұрады. Келіншектің мұрынының шуылы естілсе болды, әлгі төртеуі бірдей өбектей ұмтылады. Әдетте жігіт өзін атап жұмсамаса, келіншектің қимылына араласпайды. Қай бақшаға барсаң да осы көрініс. Ал бүгін халықтық мереке болғандықтан тіпті ерекше көзге ұрады. Сөйтсем, әлгі бытпиған балаларды қара халық «Фу и» деп, мәнжудің тағына алты жасында мұрагерлік еткен соңғы ханзада, Сы чидің ұлы Фу идің атымен атайды екен. Қытайда баланы шектеу қатаң мемлекеттік саясатқа айналғандықтан да (онымен айналысатын арнайы департамент бар) алты адамға бір бала тиесілі болып келеді екен. «Фу идің» өзі: жігіттің әке-шешесі, келіншектің әке-шешесі, «Фу и-дің» өз әкесі мен шешесі. Осы алтауының ортасында өбектелген жалғыз ұл (!, иә, жалғыз баласының ұл болғанын әркім қалайды, сондықтан да алдағы кезеңде қыз баланың жетіспеушілік тудыруы мүмкін екендігі қытай ұлтының басын ауыртатын үлкен мәселеге айналмақ. Бұлар белгілі мөлшерде қазақтардың да күйеу баласы деген сөз!). Мына әлеуметтік теңсіздік те содан туындап отыр екен. Яғни, ең мүттәйім кемпір мен шал – жігіттің әке-шешесі, олар немересін аптасына не бір рет мейрам кезінде құда-құдағыы мен келіні

рұқсат берсе ғана күтуге мұрсат алады. Сондықтан да жаны мұрынының ұшына келіп құда-құдағының алдында бүгежектеп-ақ бағады. Ал келіншектің әке-шешесі қыздарының алдында құрдай жорғалайды. Көңілі түспесе, күттірмей қоюы мүмкін. Бәсекелесі дайын тұр. Ер жігіт әке-шешесінің қуанышын ұзарту үшін келіншегінің көңілін табуға тырысады. Нағыз Сы чи тайху осы келіншектер екен! Бұл – күлкі емес, қасірет! Оны көрген не басынан кешірген адам ғана терең сезінуі мүмкін.

Соларды бақылай жүріп, Фу и-лердің көптігіне таңданып, олардың қылықтарын бақылап жүріп, өзгелерден қара үзіп кетіппін. Көңілсіздеу күймен Ихояннан шығып, қалғандарды күттім. Қайтарда такси болмай автобустен үйге келдік.

Әй, шаршадық! Кешке Мұхтардың үйінде – Мұнай, Табира, Әминә бәріміз қонақта болдық. Алманы шәкірттеріммен бірге түнгі Бейжіңді тамашалауға жібердік. Қайтарда қонақтар біздің үйге бас сұғып шықты.

02.05.06. Таңертең сағат 8⁰⁰-де Мұхтар бастатқан төртеуіміз Бейжіңнің Жеңіс қақпасына таксимен бардық. Одан саяхатшыларға арналған жүргіншілер көлігімен Ұлы қорғанға бет алдық. Көліктің де, адамның да кептелісін сонда көрдік. Автобус сайдың ауызына келгенде «кептеліске» тап болып 3 шақырым жаяу жүрдік.

Бұл Ұлы қорғанның мен барған қақпасы емес. Жайпақтау. Табалдырықтан ұлы қорған басталып кетеді екен. Шоқыға қанатты жолмен шықтық. Жамбас мүжіп, қазы-қарта жедік. Әй, Ұлы қорғанның басында жамбас мүжіген тұңғыш қазақ мен шығармын. Бұ серуенге бәріміз де риза болдық. Мұхтар биіктен сескенеді екен! Оның өзі бір күлкінің тақырыбы болды. Ұлы қорғанның шырқау шоқысында Алмаға алқа тақты. Төменге түскен соң... 13 патша көмілген қабірстанға көлік жалдадық. Мұхтар тәп-тәуір көпес боп шықты. Таксиді арзанға түсірді. 13 шақырымдық тескентаудан өттік. Недәуір жер екен!

Келдік. Әр төбеге әр мезгілде көмілген Мин патшалығының 13 патшасының қорымы екен. Таудың әр алқымында. Соның біреуін ғана ашыпты. Патшалар өз қабірін көзі тірісінде салдырады екен. Тасқа сөз жазылған. Нобайы Күлтегіннің құлпытасынан айнамайды. Бақша. Одан қабірхана. Жердің астында 2-3 қабат тереңде көрханасы бар. Пирамида сияқты. Іші сарай сияқты кең. Бірақ иіс жоқ. Тірідегі тағын о дүниеде пайдаланады деп, патшаның, ханымның тағын тастан ойып мүрделерінің қасына

қойыпты. Өздері (яғни, патша, ханым, ханзада, ханшайым т.б.) қатар-қатар табытта жатыр. Екі ханым патшаның екі жағына қойылыпты. Асыл бұйымдары, әшекей-үшекейлері қойылған. Бұранда баспалдақпен жер астына түсесің, мүрдеханаларды аралап болған соң, сыртқа шығасың. Таныс, бейтаныс рәсімдер. Мұны да көрген дұрыс болды. Бірақ әсерленіп, таңданбадым. Бұрын да Пирамиданы, тағы да басқа жер асты мүрделері мен мумияларды көрген соң ба екен. Әрине, Алма мен Әминәнің әсері өзгеше. Мұхтарға рахмет.

Шөлдемей, шаршағанымыз білінбей Бейжіңге қайттық.

Кешке Мұхтар, Майра бәріміз коньяк ұрттап шарашағанымызды бастық!

Мәнді күн болды.

03.05.06. Майра, Әмина, Алма, Құрбангүл, Өмірбек байғазы іздеп базарға кетті. Мен Назымның дипломымен отырдым. Түсіретін бейнеаппарат, фотоаппарат, Назымға 2 көйлек, Күнікейге – ақмойнақ аю, Сұңқарға – шолақ дамбал алыпты. Мен дипломды редакциялап, таңғы 3²⁰- де бітірдім.

04.05.06. Әмина, Алма, Құрбангүл, Өмірбек енді үлкен қара базарға кетті. Мен тапжылмай дипломмен отырдым. Сағат 5-тің мөлшерінде ойлаған жеріме жеткіздім. Кешке Өмірбек, Құрбангүл үшеуіміз Алманы Алматыға шығарып салдық. Салмағы асып кетіп, Бүркітбай деген бір қазақ өткізісті. Мен ұнатқан шиқалпақты Алма аэропортқа ұмытып кетіпті. 12³⁰-да үйге келдік. Шәй іштік. Іске көшіп ек, қиуы кеткен шаруа болды. Ертеңгі күнді ойласып, тарастық...

05.05.06. Жаппай демалыс болды. Түстен кейін Әминаға Зы жы юаньді – Сы чи тайхудың бақшасын аралаттым. Жұмабай ағамыздың ұлы Қанатбек ертеңге қонаққа шақырды.

06.05.06. Демалыс болды. Мен Зы жу юаньға – алкүрең бамбук бақшасына (көңіл-күйіме байланысты бақшаның атын әр қалай атап жатырмын, қайсысы жатық екенін кім білсін) бардым. 6 сағат қыдырып, өзіме 3 ай серік серуені болған бақшадағы көріністерді егжей-тегжейді хатқа түсірдім. Ұмытып қалмас үшін. Барлық ой «Қатарада»! Кешке Қанатбектікіне бардық. Келіннің аты – Фарида. Ұлының атын ұмыттым. Жаңа үй екен. Орталықта. Марқұм

Абайбектің қызы – Әлия, екінші Әлия, Мұнай – Табира, Еркін – Бақыт, Мұхтар – Майра бар. Көңілді, еркін отырыс болды:

06.05.06. («Қатирадағы» жазбалар): Таңертең ерте тұрып «Алкүрең бамбук бакшасында» серуендедім. Мен осы бакша арқылы олардың бүкіл поэзиясының ділі болып табылатын қытайды, қытайдың бакша мен серуен мәдениетін түсінуге тырыстым.

I аялдама: Батыс қақпаның кіреберісіндегі өзен (Басарық – канал десе де болады) жағасында күркелі дәлізде 3-4 қарт суға малынған щеткамен тас жолдың бетіне иероглиф жазып жүр. Өзара бәсеке. Әріптер кеуіп кетпей тұрғанда бір-біріне көрсетеді. Кейде дауласып, күлісіп, таңданысып жатады. Бұл ермектің мәнісін былай түсіндірді: 1) Сондай қиыншылықпен игерілген иероглифтерді (ал олардың саны 54 мыңға жуық!) ұмытпас үшін 2) Иерглиф – сурет өнері! Оның әр сызығы мен бұрмасында, қисынуында ерекше мағына бар. Сондықтан да бұл кәдімгі шығармашылық ізденіс болып саналады 3) Өзіңмен өзің онаша қалып, өз қабілетінді өзің сынап, ойыңдағынды жазу үшін. Тез кеуіп кететіндіктен де құпиянды ешкім біліп үлгермейді. Бұл біздің емеуірін сөзіміз сияқты өзара байланыстың бір тәсілі. Өзіңе, досыңа, көршіңе, әріптесіңе, билік иесіне, қоғамға, не белгілі бір оқиғаға деген көзқарасыңды білдіресің. Неге былай жаздың деп ешкім кейін жауапқа тартпайды. Көнеден қалыптасқан дәстүр солай (Бұл тәсіл маған ұнады) 4) Демалысты мәнді өткізудің бір түрі.

II аялдама: Көпір. Бір адам сол жерде, өткел үстінде үнемі балық аулайды. Балық ұстаған кезін де көрдім. Ой, далбақтап қуанғаны-ай! Айналадағы бүкіл шал-кемпір жүгірісіп кеп, қуанысып, қол шапалақтап қалды. Қарапайым балық емес, ақ балық екен. Әрине, балықтың атын білмеймін. Бұл қытайлардың ырымшыл, емеурінді, дәстүрлі ел екендігін байкатады. Зады, Сы-чи тайху осы арадан өтіп бара жатқанда бір жігіт балық ұстап, патшайымға ұсынды ма екен? Ол жігіт сыйлық алған шығар. Сондықтан да ақ балықты кармаққа түсіру: Бақ, ырыс, бедел, тек (әулеттік атақ) көтеру! деген ырымды білдірсе керек. Содан бастап сол өткелдегі сол тарихи оқиғаны – дәстүр ретінде ырым ететін сияқты. Бұл бір күнгі емес, үш айдан бергі күндегі көрініс. Менің де ақ балық аулағым келіп кетті. Олар мені танып, бас изесіп қояды.

III аялдама: қытай шахматы мен би алаңы. Мұнда алаңға кіре берісте қытай шахматы ойынының пайда болуы, таралуы, даму тарихы, ол туралы даналардың сөзі, содан кейін мәңгілік шешілмейтін шахмат жүрістері тасқа қашалған. Бұл жүрісті тапқан адам Жуңгоның тарихына мәңгілікке жазылмақ. Осы алаңда шахмат жауынгерлерінің мүсіні бар. Басында ескермеген едім, кейін аңғардым. Бұл шынында да құпия өнер туындысы екен. Әр қарсылас және әр фигура астарлы ойға құрылған. Жас қолбасшы аңғал. Қаруының бәрі алдында. Ал кеудесі керіңкі кексе қолбасшының жауынгерлерінің бір қолы артында. Жүзі байыпты, тәкаппарлана қарап тұр. Тіпті бір Несіпбек (жансыз) қарусыз тұр. Қолы қусырулы. Арқасында лақтырған кезде орып түсетін өткір дөңгелек шарық бар. Ал қолбасшы бір қолын артына, жамбас ұршығына жасырып алған. Жеңіс, меніңше, осыныкі. Бұл мүсіндерден билікке деген қарсылықты аңғардым. Қате де болуы мүмкін. Себебі: таңғы 6⁰⁰-ден түскі 10⁰⁰-ге дейін ескі зиялылар осы алаңға келіп, вальс, танго, фокстрот және т.б. аксүйектер биін билейді. Сол би арқылы өздерінің ішкі қарсылығын білдіреді. Осыдан біраз уақыт бұрын мемлекет қатаң жазалап, тиым салған «Бишілер қозғалысы» деген қозғалыс та болыпты. Маған мына тылсым бишілер соны еске салды. Мен олардың биін ұзақ тамашаладым. Жаксы көретін көрінісімнің бірі осы! Әсіресе, бір ұзынтұра қасқабас керемет билейді? Кейбірі соған ілеседі, кейбірі би үйренеді. Биді мен де ұнатушы ем. Бұл бидің бәрі маған таныс. Әнеу келіншек айнала біледі екен. Мен оны шырқ үйіріп айналдырар едім. Өттең... мылқауым.

IV аялдама: Алға таман жүріп, көлге иек артар мүйістің оң қапталындағы шағын аралда Ән төбе бар. Бұл менің ең сүйікті және тұрақты аялдайтын жерім. Төбенің басында қалқа, сақна, самалдық, орындық және дирижердің мінбері бар. Сахна да, көрермендердің самалдығы да бос емес. Бәрі де үлкен бір хор капелласының мүшесі, дені қарттар мен егделер, жігіт ағалары мен кексе келіншектер. Олардың кез-келгені ән айта алады. Сахнадан көрермендердің, көрермендердің қатарынан сахнаға қауқылдасып кезектесіп шығып жатады. «Әнтөбедегілерді»: бишілер, хор әншілері, дирижерлер (олар да ауысып отырады) және көрермен деп төртке бөлуге болады. Олар осында өз өнерлерін көрсетіп бар жастығын еске түсіреді. Кейбір зиялы жандар өзіміздің Рабиға апайды (академик Р.Сыздыкова, апай дегеніме кешіріңіз жеңгей) еске түсіреді. Кербез, келісті, ашық пікірлі, адамды өзіне тартып

«Әнтөбедегі» хор әншілері.

тұрады. Сол бегіммен би алаңын зыр айналып кеткің келеді. Өттең, қасымда Мұхтар да жоқ. Әйтпесе ...

Деп тұрғанымда Мау жу ши туралы әнді бүкіл хор бірігіп айта жөнелді. Көпшілік қостап әкетті. Тағы да бірнеше төңкерістік әндер айтылды. Аздан соң оншақты адам басын қосып, еуропалық үрдістегі хор әндерін бір-біріне үйрете бастады, яғни, дауыстарын кенеді. Күтпеген жерден осында келген бүкіл адам әр тұстан Сталин жақсы көретін грузин әні «Суликоны» шырқай жөнелді. Бүкіл бақша тербеліп кетті. Іле «Катюша!» шырқалды. Әр қайсысының алдына ашылған нота дәптерлері бар. Алдында көшеде бір бұйрабас еркектің біздің «Дудар-ай» мен «Майраны» ыңылдап айтып бара жатқанын естіп таң қалғамын. Өттең, ол әннің ноталары мыналарда жоқ-ау, қайдан білсін оны. Суликоны айтқызып тұрған Сталиннің «екпіні» деп күпіршілік етіп тұрғанымда ... өз құлағыма өзім сенбедім. «Майраның», содан кейін «Дудар-айдың» әуені асқақтай жөнелгені. Енді, міне, хормен естудің де сәті түсті. Жылайсың ба, күлесің бе, мақтанасың ба? Өзгені білмеймін. Мен жыладым!

Бір адам (еркек) менің қасымда орындықтың жақтауына шынтақтап тұр еді. Маған таңдана қарады. Мен өзімше шүлдірледім. Әйтеуір, әннің қазақтікі екенін түсінді. Жолың болғыр, айналайын, екі әнді де қайта айтқызды. Мен тік тұрып тыңдадым. Әдетте, бұл арада операның ариялары мен жеке әндерді бет-бетімен айтып тұратын, арху, скрипка тартатын. Мына хордың өнері маған ерекше әсер етті. Бір еркек пен бір әйел гармонь, баян, флейта тартып, хорды сүйемелдейді.

Енді осылардың ішінде Секен күй тартып, Роза ән айтып, Қайрат домбыралатып, «Гүлдер» билеп жүрсе-ау! О, Арман! Бұл жерге ән сүйер қауым келіп, жастық кездерін еске түсіреді екен. Тағы бір таныс ән! «Жәмшік!». Содан кейін марш әуеніне ауысты.

Құлақ салсам екінші бір жерде тағы да хормен айтылған ән естіледі. Соған беттедім. Байқағаным, бір бұрышта әркім өзінше ән айтып отыр. Бірінің біріне еш бөгеті жоқ сияқты. Міне, қытай психологиясы дегеніміз. Екінші хорға кеттім.

Бұлардың қолында да нота бар. Бұлар 40-60 жас арасындағылар. Өз дирижерлері де, өз оркестрі бар. Бұлар жоғары, орта, төмен дауыс деп талғамайды, барлық нотаны ала берді. Еркін және тегін оркестр екен! Шетіне келіп тұра қалып әнге қосылып кете береді, сырттап тұрып та айта береді. Өз дауыстарының қызығы өзінде. Бұлардың өз әндері бар.

Бүкіл ұлт бірігіп ортақ ән айту – ұлттық бірліктің белгісі. Біз де солай біліп, Жүрсін, Сәулебек, Жанболат, Намазәлі, Асқар Егеу, Құныпия бәріміз бірігіп ән айтып тұрсақ-ау! Сонда қай әнді таңдар едік? Әй, бір әнді таңдай қоюымыз қиын. Демек... Бұл, қалай дегенмен де, ескі әндерді тірілтудің бір жолы екен!

Қой, басқа төбелерін де түгендеп келейін! Дегенмен де шалдар жекеленіп шықты! Ән төбенің әр бұрышында 3-4 әйел өзінше ән айтып отыр.

V аялдама: Айтөбе, мұны өзімше «Тұрсын төбе» деп те қоямын. Себебі, «Әнтөбеде» әншілер ән айтады. Ең биік жері осы болғандықтан да, Күнді таңғы алтыда осы төбеде қарсы алып, кешкі күннің қызыл шапағын осы арадан батысқа – елге шығарып салам. Бейжіңнің біраз тұсы көрінеді. Әрине, мұнда таңертең, түсте, кешке келетін адамадардың өз орыны бар. Менің де! Олар мұны біледі. Мен келсем болды жылыжып орнымды береді. Мен жаттығу жасаған болам!

«Айтөбе» дейтінім, Сы чи тайху түнде ең биік арал шоқыға шығып, кешті қарсы алып, түнгі Айды тамашалап, таңды қарсы алуы мүмкін ғой – деген қиял әлемінен туған атау. Аралда тұңғыық (лотос) гүліне ұқсатып кашаған мәрмәр орындықтар бар. Сыбызғы тек сол тұңғыық гүлдің жанында тартылады. Ол да дәстүр! Ал осы екі төбенің арасында көпір мен алаңқай бар. Жексенбі күндері судың беті қайықтан жасалған гүл сияқты болып жайнап кетеді. Әлгі алаңқайда тепкішек (ләңгі) ойнайды, түрлі фигуралар жасайды, құйрықты жеңіл доп ойнайды. 3 кейде 10 адам тепкішекті (ләңгіні) бір-біріне ұршық атып бере береді. Бала да, дана да тең.

VI аялдама: Бекзат төбе. Бұл төбеге байыптылар келеді. Өмірдің өтпелілігін сыйлайды. Бекзаттар мен бегімдер төбесі – пайымға бай төбе!

Сы чи патшайымның сүйікті сейіл шоқысында, саликалылардың серуен мен сейіл төбесінде кісі аз болады. Қалың алкүрең бамбук те, тас гүлді арал орындық та осында. Тынығушылар тамағын, тоқымасын алып кеп, өзімен өзі боп, еш қаперсіз отыра береді. Тыныш. Өйткені бамбук дыбыс ұстайды! Хордың үнінің өзі талып жетеді. Тасгүлдің қасында сыбызғы және сусындық бар. Бұрын да, қазір де солай. Міне дәстүр!

Менің Жұңгоны осы бақша арқылы түсінуге тырысуымның басты себебі, күнде таңғы сағат 6 мен 9-дың арасында көретінің бір құбылыс та, сағат 9 бен 12-нің арасында көретінің екінші құбылыс, ал екінті ауғандағы сағат 5 пен 8-дің арасындағы көретінің үшінші құбылыс, кешкі 8-ден әрі жастардың шаптасқан, бұттасқан, ұйпаласқан, шалқасынан түсіп ессіз қалған, бойы, ыңырсу да естіліп қалатын ібіліс көрініс бір басқа. Қандай қарама-қайшы құбылыстар десеңші. Сондықтан олардың әсері де әр қилы.

VII аялдама: Бас қақпаның не Үлкен қақпаның кіре берісі – ең көңілді жер. Танертең ерте қазіргі заманның ырғақты билері биленеді. Мұндағы қылықты келіншектер мен сылаңбикелердің өзі қызға бергісіз мүсінді келеді. Құлын мүше. Көз алмай көп тұрып кетемін. Әттең, тіл мылқау! Әйтпесе, бір Сы чиді тауып-ақ алатын жер! Күндіз бала-шағаның ойын алаңы. Қарттар мен кемпірлер карта соғып жатады. Шеттеу жерде балалар аттракционы бар.

VIII аялдама: Міне, жағалап Қылмыстөбеге де келдік. Расында да бақшаның бұл оңтүстік қапталында жалғызаяқ жолдан басқа ештеңе жоқ. Көгал жонды. Келушілердің бәрі жерге отырады. Бұталары бірін-бірі қалқалап, құшағындағысын жасырып тұрады. Төбеге шыға берісте бір жұп жігіт-қызға, төбесінде 3 жұп жігіт-қызға арналған «табиғи томар» бар. Мұнда қай уақытта, әсіресе кешке жақын барсаң, жігіт қасқан қызды ағашқа сүйеп қойып ілгерінді-кейінді итектеп тұрғаны. Сенбесеңіз қараңыз, эне, екеуі тұр. Ал уақыт күндізгі сағат 11³⁹! Сол төбенің иек астында бір кездегі патшайымның күтушілерінің үйі, аспұзыл бар. Сы чидің тұсында ер-әйел күтушілер әредікте, төбенің басында жығылып-сүрініп шығып, шаруасын бітіріп кете беретін сияқты. Демек, жаңағы да сақталып қалған дәстүр! Сондықтан да ешкімнен қымсынбайды.

Әне, жиілеп изектесуге көшті!

О, дәстүр! О, махаббат! О, дүние-ай!

Қасынан өттім. Жастары 30-дың шамасында, беттері албырап кетіпті. Үйленер алдындағы үйір. Мәссаған! Қыз жігітке артылып, ернін шүршитіп сүйгізіп, бұтын жігіттің беліне орап жіберіп, шайқалуға көшті. Қой кетейін!

Әйтпесе... .. Әйтпесе не істейсің? «Қылмыстөбенің» аты – қылмыс төбе!

IX аялдама: Боктөбе – осырық төбе. Әрине, төбенің екі жағында да туалет бар. Бірақ таңертең қариялар әр бұрышқа тұрып бетбетімен кекірінеді, қақырынады, түкірінеді. Желдетеді. Айғайлайды. Бұл төбеде отыратын орындық та жоқ. «Қылмыскерлер» де кездесіп қалады. Біз де үйрендік. Өзі жалғазбасты адам да жындысүрейлеу келеді. Бұл төбе кешке «қылмыстың» ордасы. Нағыз Несіпбек жүретін жер. Өйткені мына бамбуктердің бұтағына Жүрсіннің мүйізі сыймайды. Асқардың тәрбиесі жоғары... Ал Несіпбекке таптырмайтын жер!

Әне! Тамақтасуға – тамақтан мейірленіп тұрып иіскеуге көшті. Алыстан хор дауысы келеді.

X аялдама: енді Сы чидің «Қарауыл төбесіне» шықтық. Бұл арадан төңіректің бәрі анық көрінеді. Сы чидің қоналқа сарайшығының алдындағы үш емен терекке апаратын жол бар. Таңертең бір адам келіп осы сенекте арху тартады. Кейде шағын оркестр құрады. Кешке махаббат мұнарасына айналады. Қасында оңтүстік қақпа бар! Күзет. Одан кейін...

XI аялдама: Менің «Сы-чи төбем!» басталады. Үш еменнің түбінде түнемел сарайшығының орыны жатыр. Үш орындық бар. Мен, міндетті түрде темекімді тұтатып, ойға кетемін. Сычи тайху Ихояндағы жазғы саяжайына бара жатқанда осында түстеніп, әтепкен бірге түнейтін болған. Ақырында 62 жасқа қараған шағында бойына бүр бітіп, өзін-өзі жұмбақ тәсілмен 1911 жылы өлтірген төбе бұл. Яғни, таңдайына қас тасы салынған жер!

Үш бәйтерек бар! Әлі тұр. Көл түгел көрінеді. Түнемел сарайының ар жағы биік бағаналар. Оның алдында балық тоспасы, жіңішке өткел бар.

Шал-кемпірлер қол ұстасып, иықтарын бүрістіріп үш орындықтың біреуіне ие болып отыр. Патшайым қонған, патшайым ләззәттанған жер! Міне, дәстүр!

«Сы чи тайхудың» бақшасынан келген соң Сы чи туралы лақпа деректерге (қытайда да қыздырмалы, қылықты басылымсы-

мақтар бар) көз қиығын салдым. Сонда, Ихояндағы саяжайда Сы чи тайхудың әтегі Ли лян иыңның қызмет бөлмесін, суретін көргенім есіме түсті. Тақыр бас, қалмақбет, аяр көз, төңірегіндегілердің мысын басып тұрған егде әтектің суреті өзге де басылымдардан, сарай суреттерінен қылаң береді. Ол өзі осы Бейжіңмен шектесіп жатқан Хыби өлкесінен екен. 1848 жылы 11 айдан 1911 жылғы 3 айға дейін тақ иесіне (Сы чига) күтім еткен. Әуелі патшайымның шашын тарайтын әтек, кейін Бас әтек, патшайымның шымылдық сыртындағы ашынасы болған. Қатал, айлакер, сақ адам екен (Ал Назыммен, Еркінжанмен барғанда көрген Ихояндағы суретіне қарағанымда, Ли лян иың әтек маған беті жалпақ, көзі үлкен, бет терісі қалың, денелі адам сияқты көрінді 7.06.2006 – Т.Ж.).

ХІІ аялдама. Балықшылар аралы! Ауланған 1 балық 10 юань! Қызығына ұзақ қараймын. Судың бетіне өңешін соза ұмтылған «Өлермен» деп ат қойған «меншікті ағашымның» түбіне келіп отырдым. Менің келе жатқанымды көргенде бір-біріне күбірлейді де «меншікті» түбірімді босатады. Бәрі таныс адамдар. Бас изесеміз. Тынығып, демалып, жүйкемді тыныштандырып, орынымнан көтерілемін.

Қайтар жолда міндетті түрде «Әнтөбеге» соғып өтем. Енді хорға жастар араласыпты. Әр бұрышта ән әуенімен билеген адамдар. Кәрі де, жас та келе салып биге қосылады.

Айтпақшы, кенет сондай бір таныс әуен естілді. Тыңдасам ... кәдімгі Ахмет Жұбановтың «Қарлығашы!». Сүйіндім. Бірақ таңданатын ештеңе де жоқ. Бұл ұлт – империялық ұлт ретінде өзіне ұнаған бар әуенді бойына сіңіре береді. Өйткені ол да империяның әуені. Заңды құбылыс. Біз, қазақтар жат әуенді сіңіре алмаймыз, өйткені қазақ – қазақ болғалы өзге ұлтты империя ретінде билеп көрген жоқпыз. Ал алаштың аясына – алты жұрттың әуені сияды (ноғай, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, өзбек), монғол қағанатының тұсынан көмекей дауыс қалды, екі жарым ғасыр бойғы бодандықтан орыстың қазіргі ноталық құрылымын алдық. Ал даланың кең тынысы «кекілділер мен айдарлыларда» – хохолдарда – украиндарда, яғни, қырымдықтарда немесе кемерліктерде қалды. Енді, міне, сол қағанаттардың қырынды ырғағы арху арқылы бамбук бакшасында, Бейжің аспанында қалықтап тұр. Бұл да сонау елуінші жылдары Шығыс Түркістан мен кеңес кеңістігі тұсындағы «ваньсүйдің» – «жасасынның» кезіндегі «мәңгілік достықтың» қаспағы. Бұл әнді соңғы жылдары қытайда кеңінен

таратқан «Төрт кара домалақ қыз» атты квартет. Ал мұны олар біздегі төрт кара домалақ кара қыздан («Дауысинтернэйшл») көшіріп алыпты. Қытайдың халық әні яғни, «хиты» болып кете жаздаған «Қарлығашты» ішкерідегі қазақ студенттері таяуда ғана елге қайтарып алды деп естігемін. Ал мына хордың жөні бөлек. Олар елуінші жылдары Қазақстанның қытайдағы өнер апталығы кезінде Ахмет Жұбановтың өзі түсіріп, мәдениет министрлігіне сыйға тартқан нотаға қарап айтады. Бір шетте арфа – архун тартып тұрған қыздың мүсіні бар. Соның қасындағы орындыққа барып отырдым. Қасқа тіс дирижер өзін де, елді де балқытып жіберді. Кей кездегі еркіндігі Нұр-ағанды – Нұрғисаны еске түсіреді. Әр ән орындар алдында оны тарихын түсіндіреді. Ән тыңдаған сәтте шал-кемпірдің әжімдеріне дейін жазылып, жирылып «сөйлеп» кетеді екен! Бұл әуендер олар үшін тағдыр, өмір, жастық әні. Әншілерде де, музыканттарда да нота бар. Қызығы, әншілер де, музыканттар да бір шетінен келіп, бір шетінен кетіп жатады, яғни, емін-еркін ауыса береді. Көп дауыстың ішінде ысқырық та бар. Халықтық симфониялық оркестрге қосылған хордың концертін көп болды рахаттанып тыңдамаған едім! Бәрі қарапайым. Ер-әйел болып екі дауысқа бөліне салады екен.

Сы чидің алкүрең бамбук бағы – менің қызылсарайдағы түсім сияқты. Бұл арадан бүкіл жуңгоның тарихы мен дәстүрін, өмір сүру образын, рухын білуге болады

7.05.06. Демалыс. Лекцияға дайындалдым. Сы чиге (бақшаға) кешке тағы бардым. Гүлнұр – әнші бала екен. Халық өлеңін тыңдадым.

8.05.06. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи және көркемдік шындық. Бұл дәрісті жылдың, айдың, тәуліктің кез келген сәтінде терең ұйқыдан шошып ояна сап, бір күн, бір ай, бір жылға созып жүргізуге дайынмын.

9.05.06. Дәріс үстінде қытайдың киыр шығыстағы ең соңғы нүктесі, «әтештің құйрығы» Бохай бұғазындағы Далян қаласына бару туралы ой келді. Тынық мұхиттың толқынын көру де уәжіп. Бұл бізге бала жастан бірінші орыс-жапон соғысы оқулықтан таныс, сары теңіздің жалағында орналасқан Порт-Артур тұрған жағалау. Оның үстіне, сол жақта оқитын шәкірттер екінші дүние-жүзілік соғыс кезінде Жапондармен соғысқан кеңес әскерінің

құрамында соғысып, қазақ тапқан қазақтардың аты жазылған мемориалдық тақта бар деп естідім. Сауытбектің тапсырмасы еске түсіп, мүмкін, белгісіз кеткен бір қазақтың әруағын еске салармын деп те үміттендім. Сөйтсем, Еркінжан: «Зира (қалыңдығы) бүрсүгіні сонда барады» деді. Дереве билетке тапсырыс бердік.

11.05.06. Өмірбектің шешесі ауырып Үрімжіге ұшты. Біз Даляньға бет бұрдық. Кешке Әмина, Зира үшеуіміз Пекин вокзалынан отырдық. Вокзалдағы қалың нөпірдің арасынан бір топ дін адамдарын көрдік. Ішінде құмылдық керейлер де бар екен. Амандасып қана қалдық. Тік орындыққа отырдық. Оның да өз романтикасы бар.

12.05.06. Таңғы 6⁰⁰-де Даляньға келдік. Осында экономика мамандығын игеріп жатқан қазақ шәкіріт Батыр деген жігіт қарсы алды. Батырымыз албанның ішіндегі айт болып шықты. Бойын үйрете берейін деп біздің жақтың Тұрсынжан бастатқан айттары туралы біраз мағлұмат бердім. Экономика институтының қонақ үйіне орналастық. Үй күтімі жақсы екен әрі тыныш жер. Ең бастысы – қасында мұсылман асханасы бар. Бұл ішкі қытайды аралаған адам үшін басты қажеттілік. Әйтпесе, күн көріс, бір ұрттам су ішудің өзі қиындап кетеді. Біз тоқашты көп алғамыз. Өйткені қытай аспұзылдарының мәзірінде нан болмайды. Бара сап қызыл күрең шәй ішіп, шөлімізді бастық.

Далянь – соғысты, шет ел басқыншылығын көп көрген қала. Кеңес кезінде Сталин Маодан Даляньды сұрапты. Порт Артурдың жұрты десе керек. Бермепті. Даляньды бұрынғы Порт-Артурдан «теңіз көпірі» (сондай да теңіз термині болады екен, қазақша айтқанда, мойнақ десе десе де болады) бөліп тұрады. Ең бірінші көзге түсетіні мұндағы адамдардың ірілігі. Мәнжурияның шешуші өлкесі болғандықтан да, түпкі тектері солтүстіктен шыққан мәнжу, шүршіт, монғол іспетті ұлт өкілдері басым. Құрлықта – Кореямен, мұхитта – Жапониямен шекараласады. Харбин қаласы жақын. Қалада орыстар жиі кезігеді. Владивостоктан келген қыздарды көрдік. Саяхаттап жүрміз деседі. Мүмкін. Бұлардың көкейін тескен саяхат емес, сайран шығар, кім білсін. Кореялықтар мен жапондықтар тіпті көп. Теңіз жағасы болғандықтан да шетелмен араласы мол. Тіпті, қаланың сәулетінің өзі еуропалық үлгіде. Зәулім ғимараттарының ұстыны Бейжіңнен өзге.

*Бұл да теңіз
жағасындағы
«соғыстың ізі».*

Теңіздің жағасындағы шаһардың бір жағы шоқылы тау, ал шығыс оңтүстік тұтастай көкжиек. Көкжиекте, аралдардың арасында ағараңдап алып кемелер бұлаңдайды. Өзі Бохай теңізі мен Бохай бұғазынан басталатын қала шоқы-шоқы, төбе-төбені қуалап салыныпты. Биік үйлер қаптап өсіп келеді. Жаңбыр жиі жауады. Мұнда 70-тей қазақ бар. Олар әр түрлі институтта оқитын шәкірттер мен магистрлер. Адамдар суықтау. Жөн сұраспайды екен. Маған: білмегенін білдірмеу үшін үндемейтін сияқты көрінгенмен, ұлттық мінездері солай сияқты. Өзімізді Еуропаның қаласын аралап жүрген адамдай сезініп кешке қонақ үйге оралдық. Бүгін 2 уақ мұсылман асханасынан тамақтандық. Демек, тоқпыз.

Екінші дүние жүзілік соғыста қаза тапқан қазақтардың мемориалдық тақтасын таба алмадық. Ол үшін Харбинге барыңдар десті. Мұражай қызметкерлері де атай алмады. Осыдан 60 шақырымдай жерде ескерткіш бар көрінеді. Оған барып-қайту үшін бір күн керек. Ал ондай уақыт бізде жоқ. Бала кезімде, қазір де кешкі күнді қыр басына шығып ұзатып салатын әдетім бар еді. Биіктеу тасқа шығып, кешкі теңіздің үстіне шұғыласын құйып (төгіп емес, құйып) тұрған қып-қызыл күн толқынға батып кеткенше жағада қарап тұрдым. Бұл бұрын мен сезінбеген шұғылалы кеңістік еді.

Түнгі сағат бірде жастыққа бас қойдық.

12.05.06. Ерте тұрдым. Таңғы сағат 6⁰⁰! Күн төбеге көтеріліп қалыпты. Қиыр шығыс болғандықтан да таң сағат 4-те ататын сияқты. Теңіздің таңын, теңізден шыққан күнді қарсы ала алмағаным өкіndім.

Күндіз теңіз жағалауындағы портты араладым. Өте ұнады. Саяхат порты сияқты көрінді! Жағажайға неше түрлі ойын-сауық

кұралдарын, теңіз жағасындағы шоқыдан құлап жатқан сарқырама, құм бетімен кетіп бара жатқан алып тасбақа, теңізге мұрынын тигізіп тұрған кеме сияқты хикметтерді жасап қойған.

Теңізді жағалай бірінен кейін бірін қызықтай бересің. Тағы да үш орыс қызын көрдік. Олар білмейтін нәрсе жоқ сияқты. Олардың көзі бізде емес, теңіз офицерлері мен матростарда. Түсінікті. Жағажайда ұлу көп екен!... Тердік! Теріп тауыса алмадық. Қайтадан құмға шашып кеттік. Бұл өте сауапты іс болды. Түсте Зира, Әмина, Батыр төртеуіміз орталықтағы мұсылман ресторанында тамақтандық. Нұржан деген жантекей қазақ аспұзылда істейді екен.

Моншақ базарын көрдік. Онда мұхиттың түбінен ауланатын інжу, маржан, моншақтың мың бір түрі бар. Сонда алтынның мысқал, сәрі, жамбы, кос жамбы, қой тұяқ, тай тұяқ деп аталатын өлшемі мен мөлшерін білдіретін құйма үлгілеріне қатты қызықтым. Біз ұмытқан, біздің мұражайларда жоқ құймалар. Қара басайын десе оңай ғой, алмағаным. Кейде сол үшін Далянның Моншақ базарына арнайы барғым келеді.

Кешке Бейжіңге тағы да сол 2 қабатты орындығы бар көпшілік вагонымен кері қайттық. Далянда өткен бұл 2 күн әсерлі болды. Біз білмейтін мұхит әлемі. Шаршағанымыз да білінбеді. Тек мұхитта жүзетін алып кемеге отырсақ деген аңсарымыз орындалмады. Тянжинге екі күнде бір жүретін кемеге билет жоқ екен. Өкініш сол.

14.05.06. Танертең Бейжіңге келдік. Ұйқы. Сычи бағы. Мұхтар келді. Бақтыбек кеште ән айтты. Түнгі 2³⁰-де бидай көжесін теңдеп Ерғазы (қасында тағы екі ұл бар) келді. Неге? Үш айдың ішінде ондай ырық бермеп ем. Түсінбедім.

15.05.06. Лекция. Бұл бір қуанышты күн болды. Түстен кейін Мұхтар екеуіміз Шығыс қақпасындағы кітап базарына бардық. «Жуңхуа» баспасынан шыққан «24 тарихты» іздедік. Қызыл қалың мұқабалы томдықтар 3.000, арзандатқанда 2 900 юань екен. Ақыры аралап жүріп, саудаласып жүріп, басқа жерден 400 юаньның 24 кітабын 350 юаньға түсірдік. Саудаң күсет болды – деген осы. Келгеннен бергі ойда жүрген іс еді, бұл да бітті. Енді тіліміз шықты. Сондағы бір қытай, бір дүнген келіншегі бізге алдағы уақытта да кітапты арзан бағамен тауып беруге келісті. Адресін жазып алдым.

– Сендерге түскі тамағымызды айыратындай ғана құн қосамыз, – десті.

Әзілдесіп, жарасып қалдық. Дүнген келіншегі мені мұсылман асханасына апармақ болды.

– Бұрын көзіміз көк екен. Екі атадан бері қытайланып барамыз, – деді.

Мау бу фаннды, олардың батысқа кеткенін біледі екен.

2 жәшікті әзер көтеріп көлік жалдап үйге келдік. Келіп Мұхтар екеуіміз тойладық. Құрмангүл, Еркінжан, Зира, тағы да екі ақын ұл келді. Кеш орынды, көңілді болды.

16.05.06. Лекция. Түске дейін Мұхтар келді. Осы қытайға келгеннен бергі үш айдың ішінде жеке фотографым ретінде Мұхтар түсірген суреттерді, бейнетаспаларды «Иаңфанға» – компьютерге қотару үшін Айнұрға бердік. Ішінде лекциялар да бар. Күнделікті толықтырдым. Есте ұстайтын қытай тілінің тұрақты тіркестері: Жүни-шиң-фу – бақытты бол!; О, ай ни – мен сені сүйем (ән мәтіні); О, цяң ни – сені сағындым! (ән мәтіні); Жүни күэй лы – Сізге шаттық тілеймін. Өренжілердің ішінде жүргендіктен бұл тіркестерді қолданудың реті жиі түсіп тұрады.

17.05.06. Күнделікті шаруа. Кешке Нұрбақан екеуіміз Зы-жүй юаньға бардық. Жаңа қақпадан кірдік. Енді жол бұрынғыдан да жақындады. Хохотқа (Көк оты – Ішкі Монғолияның астанасы) барудың жөнін ойластырдық.

18.05.06. Лекцияға дайындалдым. Балалар дипломдарын қорғады. Оқытушылардың екіұдай болуы студенттерге де әсер етеді екен. Біраз пікірталас болыпты. Менің қатысуым міндетті емес деген соң бармадым. Сонда да Нұрила мен Гүлғайша сабаққа келді. Кешке Нұрбақан екеуіміз Хохотқа (Көк оты) поезбен жүріп кеттік. Ұлы монғол империясының бір жұқанағы әрі тарихи түкпір. Көкот – қазақша да – көк от, жасыл шалғын – деген сөз. Екінші мағынасы – Көктәңірінің жайлауы деген мағына береді. Монғолдардың өзі соңғы ұғымды жөн көреді екен. Бірақ Иньшаньнің аудармасы – көк от, жасыл тау, түркілер Бағылық тауы деген. Онда оңғұттардың (уақтардың) астанасының орыны, көне жазулар, ескерткіштер бар. Ол туралы жазылған Гай шань линнің «Бағылық таудың оңғұттары (уақтары)» атты екі томдық кітабін сатып алып, мазмұнымен танысып шыққам. Ұзына мағлұматым, жол көрсеткішім сол. Нұрбақанның да оқығаны мен тоқығаны аз емес. Басты нысана – кешегі құлаған империяның

бүгінгі жұрнағы мен жұртын көру. Естіген, өкіндіретін, сүйіндіретін алыпқашпа әңгіме көп. Әсіресе, бүгінгі монғолдардың баб рухын ұмытып, құрдымға бет алғаны.

Түн жамылып асу мен асуды қосқан, шатқал мен шатқалды жалғастырған аспалы көпір мен тескентаулардан өтіп келеміз. Ұлы Қорғанның да астымен өтеді екенбіз.

Қараңғы қоюланып кетті. Жер көріп жарытпайтын сияқтымыз. Көсіліп жататын купе емес. Сол тік орындықты вагон. Еріксіз қоржынға қол салып, қытайдағы өлмейтін үш классикалық шығарманың бірі «Қызыл сарай түсі» атты романның авторы Сау шуе чиньнің тауқыметті өмірі туралы жазылған Лин Жинланның кітабындағы тосын сөздер мен теңеулерді күнделікке түсіруге кірістім. Аударған Алманың әкесі (Айдынның жамағаты), белгілі ғалым Әуелқан Қалиұлы екен. Тіл құнарын іздеген адамға көптеген таңсық теңеулер бар екен. Күні бойы көңілімнен сол жайлар кетпеген. Әсіресе, үйеңкенің бір түрі өрімталды, әуелі – жылауықтал (С.Шәймерденовтің қолдануынша – мәжнұнтал), содан кейін – шатыртал! – депті. Өте сәтті. Мысалдар:

1. «Шымқай ақ жалаулы», «шымқай сары жалаулы» – сонда шымқай деген сөз ашық бояулы – бояуы қанық дегенді білдіріп тұр. Біз бұлай қолданбаймыз.

2. «Ханның төте әмірінде» – біз «тікелей» деп қолданамыз.

3.«Ішке қиыстық орнайды» – байланыс жасайды, жалғасуады деген мағына береді. Осы «Жең ұшынан жалғасудың» маңызын осында түсіндім. Мәнжулердің, монғолдардың, қазақтардың да бектерінің шапандарының жеңі кең, ұзын келеді, қолының сыртын жауып тұрады. Бұл – лауазымдық белгі. Жеңнің «жағдайына» байланысты сөз өрбиді. Егер білегін сыбана сөйлесе – белсенді байланысқа көшкені. Бір адамның жеңінің ұшын екінші адам жеңінің ұшымен жапса, онда мәміле іздегені не жеңінің ішіне жасырып әкелген параны бергені. Екі жақ қолдасып тұрып, бірі саусағымен екіншісінің саусағын қысып, мытып шартты белгі береді. Келіссе – екі қол да шарт қағысады. Мұны базарда «бедекші» дейді. Ым. Ишара. Мәміле. «Жең ұшынан жалғасқан» деген тұрақты сөз тіркесі содан қалған ұғым екен.

4.«Күйсіз күндерге тап болады» – «жайсыз күндерге».

5.«Жүрек қанын қиятын» – ең қымбатын беретін.

6.«Мәпелеудің ләззатын татқан» – сусыныңды қандыратын ұғым екен.

7.«Қайнарды табуға тебінту» – ұмтылу.

8.«Бұл – Досай (?) Сом (?) болғанымен, баранын байқауға болады» – түсінбедім. Досай, Сом – кісі аттары ма? Жок, мағыналы сөз бе?

9.«Ықтай білесің» – жағынасың.

10.«Шатыртал!» – ! – Өрімтал! – қандай әдемі!

11. Шарбақ, шарбақша – бұл монғол мен мәнжудің, көне түркінің төртбұрыштап қақпақтастан барқы тұрғызуынан шыққан сияқты. Төрт тарап – шартарап – дүниенің төрт бұрышы! Шар – төрт деген де соны меңзейді.

12. «Қалың Күнше мен дедектердің ортасында әлгі түйнектің табылмағаны ма» – Күнше – күтуші, Дедек – ер күтуші. Жас әтек емес пе екен?!

13. «... Басында төбесі алтын жіппен зерделенген сегіз сайлы(!), төбе түйініне қызыл жақұт тағылған көкшіл барқыт бөрік, жебежең(!), жырық етек шапан, кеудесіне сары жіппен тігілген көк қауашақты гүл кестеленген тақыр барқыт пешпент, аяғына бұғы терісінен тігілген, екі жапсары өрнекпен сауырланған (!) кішкене етік киіпті» – киімдердің тігісі мен бұрышы, түрі «сай», «сауырланған», «жебежең» деген біз ұмытқан сөздермен қандай жарасымды бейнеленген.

14. «Тидаусыз» – тиымсыз, арсыз т.б.

15. «Он жыл қирағыттап, бес жыл түзер...».

16. «Ақыл ақсақалы есептелмейді».

«Қызыл сарайдың түсінің» 80 тарауын Саудың өзі жазып біткен, қалған 40 тарауының қолжазбасы шашылып қалған. Кейін жинақталып басылған. Шындығында да ұлы шығарма!

19.05.06. Ішкі Монғолияның астанасы – Хохотқа – Көхотқа келдік. Айналасын Иньшань – Бағылық тауы доғаша иіп қоршаған, 200-300 шақырымдық жота екен. Бұрынғы көне түріктердің көк жайлауы. Ордостың солтүстік-шығысында. Исі түркі жұрты еңіреп еске алатын Ордос – Өртөс – Саржайлау осы арадан 150 шақырымдай ғана. Қала шағын. Соның 3-5% ғана монғол. Қаланың маңынан 60-100 шақырымға дейін монғол ауылын таба алмайсың. Сондықтан да біз бірден Ішкі Монғол университетінің монғолтану ғылыми зерттеу орталығына бардық. Содан бастап монғолдардың дәрегейінде болдық.

Ғылыми орталықтың директоры – профессор Баярменды, монғолтану кафедрасының меңгерушісі профессор, доктор Жырық, профессор Жырғал, аспирант Сойыл сияқты ғалымдармен

*Солдан оңға қарай:
Нұрбақан, монғолтану
кафедрасының
меңгерушісі профессор,
доктор Жырғал,
Ғылыми орталықтың
директоры – профессор
Баярменды.*

таныстық. Орталықтың директоры, профессор Баярменды – сергек қимылды жігіт көрінді. Монғолтану орталығы негізінен тіл, тарих, этнография бағытында қызмет істейді екен. Салыстырмалы сөздік жасауға қатты дайындық жүріп жатыр. Профессор Жырық Түркияда бір жыл болыпты. Түрік тілін тәуір біледі. Қысылғанда түсінісіп кетуге жарарлықтай сөздік қоры бар. Әр тақырыпта еркін әңгімелестік. Монғолдар шетінен адал, өзегі таза, аңғал келеді. Пұтқа деген танымның ұлтты ішінен ыдыратып, босбелбеу діл қалыптастырғанын емеуірін етіп: енді қалайда халықтың мысын, рухын ояту үшін Шыңғысханды пұт дәрежесінгі тұлғаға көтеруіміз керек. Сонда ғана ұлттың рухына намыс, қайрат, ояну бітеді – деді. Мен де бұл бағыттағы пікірлерге қолдау білдірдім.

Профессор Жырықтың: 1.Түрік-монғол тілінің байланысы. Монография. 2. Түрік-монғол тіліндегі түбірлес сөздер. Зерттеу. 3. Манжур-монғол бұтағындағы монғол, дағұр, тужут т.б. тілдердің салыстырмалы сөздігі – атты іргелі еңбектері бар екен. Осы ғылыми бағытты тереңдету барысында үлкен зерттеулер жүргізіліп жатыр екен. Ол:

– Біз «Монғолдың құпия шежіресін» кейінгі кезге дейін түсінбей келдік. Түркі тілін білген соң ғана көзіміз ашылды. Түркияда бір жыл болдым. Содан кейін зерттеуіміз алға жүрді. Сондықтан да өмірі мен тұрмысы ұқсас, киіз туырлықты Қазақстанмен байланысқа аса құштармыз. Үкіметтің дөңгелек мөрлі таңбасы басылған шақырту келсе болды, өзіміздің қаражатымызбен барар едік. Қазақ пен монғолдың ғұн заманындағы тілінің тарихын тереңдетіп, тарихи тұрғыдан зерттеу үлкен нәтиже берер еді. Әсіресе, VII-XII ғасырдың өнімді болатыны анық. Ділдік нысанамыз, туыстығымыздың белгісі: Шаңырақ, Уық,

Кереге (олар «қанат» дейді екен), Көк тәңірі, Монғол (Шыңғыс) хандығы – Жошы хандығының шаңырағы сіздерде – десті.

Бәрі де орындалуға болатын тілек. Бірлескен археологиялық қазбалар жүргізсе, оңғут (уак) тарихына қатысты деректерді қазақшаға аударса игі іс болар еді (Сол сапарда сатып алған Гай шань линнің «Оңғұттар туралы зерттеуі» атты монографиясын «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының қызметкері Қ.Ынтыханұлы аудартып, «Фолиант» баспасы арқылы жариялауға қол жеткіздік – Т.Ж.).

Ішкі Монғолдардан ішінде қоңырат, найман, керей, оңғұт тайпасы бар екен. Меркіттердің де аты аталып қалды. (Бірақ керей мен найманды мойындауға мойынса емес сияқты көрінді. Алайда ертеректе сондай аудан атының болғандығын ескі әкімшілік картасы арқылы анықтау қиынға соқпайды). Анықтаса тереңдей береді. Меркіттерге, жалпы аталған руларға бұлар әлі де сол Шыңғыс ханның тұсындағыдай жатсына қарайды.

Жалпы, менің де, профессор Жырықтың да (Жырық – Өжет – деген сөз екен. Сонда «Қабанбай батыр» жырындағы Өтеке жырық – Өжет Өтеке, Өтеке батыр деген сөз екен-ау. Аса әккі барымташыны «жырынды» деп атау содан шықса керек –Т.Ж.) пікірі бір орайдан шықты. Қалайда монғол-қазақ-түрік тарихын бірге зерттемесе – терең империялық тұжырымға, көшпелі мәдениет туралы ілімнің тұжырымды түбіріне жете алмаймыз.

Сол күнгі барлық отырыста осы мәселе тереңдеп айтылды. Тақырып та, міндет те, мақсат та бір жерден шықты: 1.Ортақ Монғол-түркі (хун) тарихын заттық негіздер арқылы зерттеу. 2.Этнографиялық салт-дәстүрлерді салыстыра зерттеу (Мысалы, олардың қада беру рәсімі – біздің тойбастарымызды еске түсіреді). 3. Тіл – бұл түбірлі мәселе. 4. Тектік рулар – аталас руларды зерттеу. 5.Музыкалық мұраларды («Жетім бота» сияқты арху, қобыз күйлерінің шығу тарихын) зерттеу.

Ғылыми орталықтың мұражайын бардық. Көзі қиық, мұртты ғалыммен таныстым. Шыңғысхан туралы қалың кітап жазыпты. Бұл Шыңғысхан туралы ең толық әрі шынайы зерттеу деп мойындалады. Сол біраз мағлұмат берді.. Университет музейінде Шыңғысханның алтын мөрі (пәйзисі) бар екен. Дәл осындай үлгідегі бір пәйзіні «пәдіретші Қуаныш» атты досымыз Шыңғыстаудан тауып алып, он жылдай тобықты тыққандай қойнында тығып жүріп, ақыры біреуге қолынан беріп, қайтарып ала алмай зар қақсап жүргені есіме түсті.

Онымен орысша түсінісуге болады. Түсте монғол асханасына бардық. Жамбас! – тартты. Қаймаққа шыланған тары қойды. Сүттен жасалаған арақ ұсынды (дәмі тәтті, кержақтардың медоухасына ұқсайды, ішкенінде білінбегенімен, буын буыныңды алып қалатын сияқты). Кешке үлкен монғол ресторанына бардық. Ән-күйлетіп сыйлады. Қада тақты. «Хундадың көне әні» қыз-жігіт бірігіп айтты. Ықылымның ырғағы бар. Арху-қобызда (біздің домбыра сияқты аспап) «Жетім бота» күйін орындады. Күйдің шығуы туралы аңыз да «Нар идірген» күйінің аңызымен бірдей. Профессор Жырғал – хасар руынан екен. «Көшпелілер мәдениеті» атты монографияның авторы кітабын сыйлады. Жадырап қайттық.

20.05.06. Бүгін Тарих музейіне бардық. Бізді аспирант Сойыл ертіп жүрді. 1. Шекесіне алтын тұйғынның бейнесі салынып, көкшіл асыл таспен безендірілген хұн тәңірқұттарының тәжін, Мәңгілік бәйтеректің алтын құймасын көрдік. Суретке түстік. 2. Басы кесілген көне түркі (хұн) ескерткіштер сап түзеп тұр екен. Бәрі де айбарлы. Бітімі бөлек. 3. Алтынмен апталған ертоқым да таң қалдырады. Мұражай шағын, шағын да болса шағымды екен.

Хохот қаласының іргетасы қаланғанына 300 жыл болған екен. Мұндағы мұсылман мешітін Цянь-лунь патша салдырыпты. Дүнгендер мешіттің маңына жиын қоныстаныпты. Нұрбақан екеуіміз намазға кірдік. Мұсылман асханасынан түстендік. Ерте-ректе салынған пұтхана бар екен, діни рәсім өтелмейді. Мұражай есебінде. Сойыл таныстырды. Жаңа жөнделіп жатыр. Алтын-күміс жалатылған. Содан кейін 5 мұнаралы пұтханаға бардық. Тақуалардың мәйітінің күлі сол мұнаралардың астына көмілген екен. Қазір мәйіттерді шығарып салу рәсімін өтейді.

Бізбен әңгімелесуге Тіл тарихын зерттейтін Жырық профессордың ұстазы келді. Ол:

– Күндік деген не? Тағ деген не?, – деп сұрады.

Күндік – күндік, түндіктің күндізгі сынары, тағ – тау – деп жауап бердік. Таң қалды. Содан кейін:

– Біз қашан түркі тілімен монғол тілінің байланысын біліп, зерттегенше көп сөзді түсінбеп ек. Енді солардың біразы анықтала бастады, – деді.

Осы сөз – тарихи шындық! Ғылыми сөз.

Арманымыз – Ордостағы Шыңғысханның сүйегін әкеле жатып, арба батып қалған жердегі ескерткішке бару еді. Бара алмадық. Тура Ордостың ішінде екен. Ордос – Орда деген сөз болып шықты.

Мен Шыңғыстау мен Хан биігі, Жошы ханның мазары туралы айтып бердім.

Асығып ақшамғы поездға келдік. Тура қарсы алдымызда шешесі мен қызы отырды. Зиялы отбасы екені білініп тұр. Шешесінің солтүстіктің аз ұлтынан, оның ішінде монғол нәсіленен екені бет әлпетінен аңғарылады. Ал қыз үріп ауызға салғандай сүйкімді, өңі аққұба, көзі қарақаттай мөлдіреп тұр. Өз ұлыңнан басқаға қиятын жан емес. Шешесі екеуі тек қытайша сөйлеседі. Соған кіржіңкіреп әдейі қай ұлттың өкілі екенін сұрадым. «Қытаймын», – дегенде өзіміздің жорта шүлдірлей жөнелетін шөпжелкелер көз алдыма елестеп, тәп-тәуір ұлттық намыс туралы насихат айттым. Әрине, қатты сөзімді Нұрбақан жұмсартып аударды. Шешесі үндемеді. Қыз бір уақытта: «Маған сонда не ақыл айтасыз? Ауылда арақ ішіп, аттың бауырында сүйретіліп жүргендердің қасында қал демексіз бе? Оларда не өмір, не келешек бар, – дегені. Тұла бойым шымырлап кеткені. А, солай ма? Ішінде өкініші бар есті қыз болды ғой: «Ол да тағдыр, балам. Зауалы мен зардабы толық бітпеген тағдыр. Ұлттық сезім, бойындағы ұлттық қан – көкбояу сияқты. Жеті атаңнан бастап, жеті ұрпағыңа дейін сыртыңа шығады да тұрады. Түбі бір ойландырмай тынбайды. Сол есінде жүрсің дегенім ғой. «Жүни-шиң-фу – бақытты бол!», – деп батамды беріп демімді ішіме тартып алдым. Біз де қонақтан шықтық қой.

Таңертең Бейжіңге келдік. Қыз бізбен қоштасты. «Жүни-шиң-фу!». Қалың нөпірдің ішіне өзегінде өкініші бар бір тағдыр иесі баяу басып сіңіп бара жатты. Шын ықыласыммен ішімнен: «Бақытты бол, балам!», – дедім.

21.05.06. Мұхтар, Әмина үшеуіміз Сычидің бақшасына бардық. Бұл бақшаны Әминаға ресми түрде таныстыру рәсімі. Атына қанық төбелер мен мүйістерді кезегімен көрсетіп келемін. «Пәдіретші Мұхтар» суретке, бейне таспаға түсіреді. «Сәнтөбеге» көтеріліп келе жатқанымызда қарсы алдымыздан сырнайға қосылып ән айтқан әнші келіншектер кезікті. Шүйіркелесе кеттік. Олар қаз-қатар тізіле қап «Дудар-айды», «Майраны» айтты. Біз де қосылдық. Екі әннің шығу тарихын айтып бердім. Мариямның елуінші жылдардың соңында өлгенін айтқанда: «Біз бұл әнді үйренген кезде ол тірі екен ғой» деп таңданды. Майраның трагедиялық тағдырына мұңайып қалды. Елуінші жылдардың екінші жартысында қытайда кеңес, оның ішінде Қазақстан

өнерінің апталығы өткен. Сонда оншақты ән нотаға түсіріліп, сөзі қытайшаға аударылып, таратылыпты: «Жүз, екі жүз адам хормен айтушы едік. Жас едік, бақытты едік. Қасымызда мына екеуін сияқты келісті жігіттер жүруші едік. Сиредік. Көбі «тарихтың жабылған бетімен» (мәдени төңкеріс) бірге жабылып кетті. Енді, міне, жалғыз жігіттің (сырнайшының) қолтығынан кезек ұстап жүрміз» деп әзілмен қоштасты. Суретке түстік, дауыстарын Мұхтар бейнетаспаға жазып алды.

Көңілге із қалдырған кездесу болды бұл.

22.05.06. Лекциядан кейін Құрмангүл қызымыз екеуіміз Сычидің бақшасында сейілдедедік. Көктемнің соңы. Ешкіталдар – Өрімталдар жапырағын суға малып мүлгіп тұр. Тұңғиық гүлдер көлдің бетін жауып, көздің жауын алады. Самал еседі. Серуен соңында батыс қақпадан шығып, көшенің арғы бетінде, Басарықтың бойындағы бұрыннан көріп жүрген пұтхананың дауалының ішіне кірдік. Алдында шағын түнемел сарай, төрт адамның құшағы жетпейтін алып ағаштар, көзден таса, көңілге жақын жай. Зады Сы чидің Ихоянға бара жатқанда кейде түстеніп, кейде қонатын, әтепкен көңіл ашатын қонақжайы болса керек. Мұның «Кіші Гу ғың» деп аталуы тегін емес. Бірінен бірі өткен сәнді шағын сарайлар «төрт бұрыштың» үлгісінде салынған. Қазір мұражай, ескі бұйымдар, суреттер қойылған. Ең түкпірдегі сарайшықтың екінші қабатындағы Сы чи тайхудың жататын бөлмесін көрсетпеді. Ішіне желпуіштердің көрмесін ашыпты. Күнікейге біреуін сатып алдым.

Сыртқа шыққаннан кейін Құмангүлге «Кіші Гугыңның» маңындағы ескі қытай құжыраларын аралаттым. Бейжіңнің көнеден қалған бүтін сақталған бір бұрышы осы. «Есек етінен жасалған тағамдар» атты аспұзылдан өте бере бір төрт кісілік тісбасарға кіріп кеттім. Қызым шырылдап әлек. Бар «Либайдан» (тостакқа құйылған бір жұтым арақ) бірді алып, сәл отырып, ішкі есікті ашып, кіріп бардым. Бар мақсатым – ертедегі қытайлардың қалай тұрғандығын көру. Шағын қараңғы шаршы бөлме екен. Төрт бұрышта – төрт, тура ортасында бір үйір жан бала-шағасымен ордалы жыланша оратылып жатыр екен. Бәрі баж ете қалды. Шегініп кетіп екінші есікті аштым, ондағылардың қарасы аз көрінді. Аспұзыл жүгіріп келді, Құрмангүл де шырылдап жатыр. «Несіпбектің үйін іздеп жүрмін. Қайда?», – дедім. Көрсетті. Қол

шәюдің өзінен сескендім. Шыға «Либайді» тартып жіберіп, сыртқа атып шықтым. Құрмангүлім ренжіп жатыр:

– Жазушы бәрін көрініп, сезінуі тиіс. Егер осылай амалын таппасам мені құжыраларына кім кіргізеді, – дедім.

– Өзіңіз бір қу екенсіз ғой. Жаңа жабылып сабап тастаса қайтесіз?

– Сабамайды. Бәрі де ойластырылған. Мен үш айдан бері екі күннің бірінде осы аспұзылдың алдынан өтемін. Мен оларға көзтаныспын. Шетелдік екенімді біледі. Екіншіден, аспұзылға ақшасын төлеп, арағын алдым. Оны іште отырып ішуге құқым

бар. Үшінші, аспұзылда міндетті түрде Несіпбектің үйі болуға тиісті. Мен онда баруға қақылымын. Ал есіктен жаңылысуым әбден мүмкін. Төртінші, сенен басқалар, мысалы, Мұхтар мен Нұрбақан жағамнан алса да мұнда мені кіргізбейді. Ал сен мұрыныңды шүйіріп «мұғалім» дегенше мен бар істі бітіріп үлгеремін. Сен еріксіз кіріп, столдың үстіндегі менің тостағымды күзетіп отырасың. Мен жүгіріп кеп тартып кеп жіберемін. Сонда ұшынбаймын «Ақылды ойланғанша, тентек іс бітіреді». Демек, бәрі заңды. Ешкімнің ұры деуге ауызы бармайды, – дедім.

– Бәрін қай уақытта ойластырып алдыңыз?

– Бағана осының алдынан өтіп бара жатқанда.

– Өзіңіз бір пәле екенсіз. Мен ұшынып қалсам қайтесіз?

– Сен ұшынбайсың. Өйткені дәл осы көрініс болмағанымен, осыған ұқсас жайларды бала кезіңнен көріп өстің. Иісі де мұрыңа жатық. Екіншіден түпкі бөлмеге кірген жоқсың. Үшіншіден, шошыдың ғой. Шошыған адам ұшынбайды.

Жазушылықтың осындай қисынсыз қисындары өзгені білмеймін, өзіме ұнайды. Көрмесен – сезінбейтінің тағы рас. Ал білу үшін қандай амалды қолданса да әдепсіздікке жатпайды.

*Менің бас кейіпкерім болған
Сычи тайху ханым.*

23.05.06. Лекция. Кітап оқыдым. Емтихандардың ретін сөйлестім.

24.05.06. Өмірбектің туған күнін атадық. «Өркімнің ақ туған жері бар шығар» деген әнді орындады. Менің туған жерім көз алдыма келді. Жүрегім шым ете қалды. Жарықтық-ай, кімнің табанының астында жатыр екенсің?.

25.05.06. Түске дейін лекция оқыдым. Түстен кейін Пекиндегі қазақ радиосының 35 жылдығын атап өтуге арналаған кешке бардық. Шыңжаңнан ШУАР-дың төрағасы, екінші хатшысы Асқат Керімбайұлы келіпті. 3-4 адам сөйледі. Концерт болды. Атақты Хамит әнші келіпті. Әлі де «әсемдеп, сұлу аттай мойнын бұрған» сән-салтанатын сақтапты. Менің галстугымды тағып, генерал формасымен (өзінікін Үрімжіде ұмытып кетіпті. Аңқау, ағам-ай, деші!) ән айтты. Ерғали – Гүлнәрімен келіпті. Бұларды бұрыннан білемін. Алматыда, Шәуешекте танысқамын. Фархатпен таныстым (қытайда бір семіз, бір арықтың шымшыма ойындары өте «популярный», Фахат Нанжин теледидарындағы семіз сайқымазақты ойнайды, бұл үлкен бедел. Өзі менің Кәрі палуан атамның жиен күйеуі екен). Мұнда қытайдағы қазақтардың барлық тұқымының үрімдері, шағантағайлықтардың да біразы бар екен. Жұрт көп жиналыпты. Қанатбек ұйымдастырған. Кештері ресми-мәдени өтті. Мұхтар, Әлімжан, Әмина үшеміз автобуспен қонақасыға бардық.

Асхат бастық аралап тост қағыстырып өтті. Арасында Мұхтар екеуіміз кітап дүкеніне барып «Түркі тарихы туралы зерттеу» атты кітап (3 том) алдым. Ерте қайттық. Фархат қытайдың ұлттық әнін орындады. Әтеш сияқты қоразданып қояды екен. Келе Мұхтар екеуіміз Сычидің қонақ үйін көрдік. Демалдық. Түнемедегі пұтхана-мұражайды көрсеттім (ол осында отыз жыл тұрып бас сұқпапты): – Қайдағы ұңғыл-шұңғылды тауып аласыз. Соған қарағанда Сы чидің этегін алмастырғыңыз келіп жүр-ау, – деді. Мен: – Оның рас, кейде әтек те болса іс тындырып жүрген Ли лян иың менен көрі салымды көрінеді. Оны білетін іні қайда?, – деп қағыттым. – Әй, мына сөзіңіз өтіп кетті. Бейжіңнің бір сылқымына қақтатып тұрып сауғызбасам, – деді. Алдаусыратқаны ғой. Әйтпесе, үш айдан бері не бітіріп жүр. Сөз сауып үйге көңілді қайттық.

27.05.06. Бұл күні Әлімжанның аударма кеңсесінде істейтін Қуаныш пен Гүлбүбінің тойында болдық. Көп адаммен етене таныстым.. Ортасына таман Асхат келді. Айдын Әбішев

(Жолбарыс Әбішевтің ұлы) екеуміз қатар отырдық және оған (Асхатқа) барып ресми тосты өтедік. Сыңсу, ауजार, беташар көріністері жасалды. Күрестен әлем чемпионы Солтыкенмен – Көңкеймен (?) таныстым. Екеуміз құрдас екенбіз. Әйелі әзілқой екен. Тез сөз қағысып, табысып кеттік. Екеуі де Алтайдан екен. Фархатпен етене таныстым. Сүйек-шатыссыз қазақ болмайды. Әйелі Кәрі палуанның жиені екен. Атын ұмыттым. Тағы да бір тоғалақтың жиені бар екен. Қызырдың танысы. Атын ұмыттым. Шағынтоғайлық көп болды. Бәрі серке. Хамит аға тосқа өзі келді. Жаксы, сіңісті, емін-еркін сөйлестік. Ақжарма, мысы басым, адамға сүйкімді, араласқанның да сүйкімін ашатын (Ермек пен Олжас сияқты!) азамат қой, шіркін.

Хамит генералдың келіні мен ұлы сәлем айтыпты. Өткен жолы уағдалы уақытында хабарласпағаны, ауырып қалған көрінеді. Таныс жай. Біздің Сәулебектің де сөйтіп «ауырып қалатыны» бар. Ақсақалдармен кездестім. Қарттар баршылық. Қазір Бейжіңде ұрпақ ауысу маусымы жүріп жатыр. Жамалхан мен Құрманбек ақынның айтысы кеше жақсы өткен. Бүгін Жамалхан апаймен құшақтасып табыстық. Биледік. Ертелеп қайттым. Менің «қояншығым» ұстап қалды.

27.05.06. Бүгін Еркін Әбуғали, Қызыр – Роза бәріміз Смайыл Мәметтің ұлының (Жуңгодағы ең лауазымды ұйғыр) рестораны «Памирге» бардық. Кілең шағантоғайлықтар жиналған екен. Хамит ағамен қатарласып 3 сағат емін-еркін сырластым. «Сонау алыс ауылда» атты әнді иемденген Уаң-маң туралы, өзінің онымен айтысқаны, ескі нотаны тапқаны, ол нотаны 1964 жылы Хамиттің өзінен алғанын, қазақтың 12 әнін өңдеп, өзімдікі демек болған «жиендігін» айтты. (Соның ішінде «Майра» мен «Дудар-ай» да бар). «Майра» мен «Дудар-айды» әрбір қытай жатқа біледі (Сычи бағында үнемі айтады. Әмина, Мұхтар көрді). Хамит аға өзінің ғашықтары туралы айтты. Соның ішінде түрік пен вьетнам қызын ерекше тамсанып еске алды. Шын арманы екен! Балалары әскери қызметке орнығыпты. Немересі ән айтады екен! Әйелі екеуінде де «Өнер генерал-майоры» атағы бар. Туыстары Қазақстанда. Соның ішінде Қарауылда екен. Сол отырыста Қабдеш ағамыздың досы Оразханның қызы, тележүргізуші Ләззат Оразханқызы, «Қырау» деп атын мен өзгерткен Балапан, күйші – Ұран Ақатай, Алмас Ахметбек, Токтар (тележурналист) т.б. көп адам болды. Ерғали-Гүлнар ән салды. Әйгілі «Тобылғысайдың»

сөзі осы Гүлнәрдікі екен. Бұл баланы осыдан 12 жыл бұрын Шәуешекте көргемін. Мөлдір жырлары сонда қатты әсер еткен. Көңілді отырыс болды. Кеште тағы да «Си-чиге» бардым. Түнде Елшінің хатшысы Қайыржан хабарласып, лекция оқуға шақырды. Келістім.

29.05.06. Лекция. Кешке Құрмангүл екеуіміз емтиханның сұрақтарын дайындадық. Астанамен сөйлестім.

30.05.06. Таңертең Ләззат Оразханқызы аудиторияда, үйде теледидарға түсірді (кейін білдім, екі күн қатарынан жалғастыра беріпті). Түстен кейін лекция. Жин-дин-жың: қайтар билеттің ақшасын, жалақыны, үстеме лекцияның ақысын өтеп береміз – десті. Игілікті шаруа. Енді қайтар жолдың жобасын қарастыру керек. Мүмкін: Үрімжі – Көктоғай – Шіңгіл – Алтай – Қарамай – Шәуешек – Шағантағай – Бақты – Мақаншы – Алматы – Астана болар. Мұны Әмина қостады. Әзірше, оның бәрі жоспар. Айдын бұл жолдың қамын қарастырып, көлікті реттеп, қатырып қоямын деген. «Қатырып» жүрмесе болды.

31.05.06. Күнделіктің кем-кетігін толтырдым. Жинақтадым. Шығыс Түркістанда күнделік жазу қосымша күдік тудыруы мүмкін. Қанша айтқанмен шекаралық аудан. Назыммен, Алмамен сөйлестім. Қайтар жолдың билетін дұрыстатуым керек. Бүгін түнде Үрімжіге ұшамыз. Шәкірттеріміз бірінен соң бірі қоштасуға келді. Өздері жылап жүр: Қимаймыз. Көзімізді аштыңыз, жүрегімізді ояттыңыз, десті. Мүнира растаған соң барып сендім. Ол шыншыл талант.

Үй, ел-жұрт, Отан ойға кірді. Жүрек сыздай бастады. Сағыныштың сауын сиырына айналыппын. Саба толған екен.

2 маусым. 2006 жыл.

Бейжіңдегі қарбаластар аяқталған соң «Дулығаны» ойға алған күннен бастап көз алдымды көлегейлеп, көкірегімді тескен қытайдың көне патшалық әулеттерінің астанасы, Құлтегі мен Тоныкөк, Білге қағандардың білім алған ордасы Шианьді көрмей кету қылмыс сияқты көрінді. Бұған дейін Мұхтардың уақыты болмай кейінге ысырылып кеп еді, мұлт ете қалғанда қылт етіп Бейжіңнен шығып кеттік. Кеш тез қоюланғандықтан да, сыртқы көріністі тамашалай алмадық.

Таңғы сағат 7⁵¹ Қытайдың ең көне астанасы Шань-аньға – Шианьға келдік. Ұлы қорғанның басталған жері. Оңтүстік

қақпадан кірдік. «Мәңгілік тыныштық қақпасы» деп жазылған. Шиань қаласы – сол қорғанның ішінде. Вокзал сол қақпаның қарсы алдында.

Бірден көне қала екені байқалады. Қытайдың ежелгі мәдениетінің жұқанағы мен бүгінгі батыстық дүкендер – бәрі осыдан басталды. Көне ғимараттарға қайтадан реставрация жасалыпты. Жері майлы сары топырақ екен. Хуанхэнің – Сарыөзеннің ылғалы мен қыр самалы араласа білінеді. Мамыр айының өзінде егінді орып жатыр, сонау сары күзге дейін тағы да бір өнім алып үлгеретін мүмкіндігі бар. Тау, шоқылы болғандықтан да жауын да жердің таңдайын жиі әрі қанық жібітіп тұратын сияқты. Шөптері жасаң. Аптап қуырғанда бусанып, ыстықтың табы бет шалатын сыңай танытады. Айналасын арқасы қырғыштың жүзіндей қырланған, үшкірлі-доғалды, әр жақпардың арасы арса-арса тіс сияқты ырсиған шоқылар шоғыры қоршаған. Тек шығысқа қарай бұты талтайып, кеңейе береді. Мұны Орта Жазық дейді. Қытай мемлекетінің аты да сол жазықтың атымен Жұң го – Орталық, яғни, Орта жазық мемлекеті деп аталады. Қытайды – қытай еткен, жыл қайрыуымыздан бұрынғы Ши хуандиден бастап он неше ғасыр бойы 13 патшалық әулеттің және Құбылай астананы Солтүстік астанаға – Бейжіңге ауыстырғаннан кейін де патшалықтың ресми емес астанасы, қазір де батыс өңірінің жүрек тамыры. Арғы хуннан бастап, бергі хұн кезеңін де басынан өткеріп, ортадағы таң дәуірінің, юаньға (монғолдарға) дейінгі түрік қағанаттарының куәсі. Ү ғасырдың жылнамаларында «20 мың түрік (тектілер) Шань-аньда тұрады» деп жазылған. Сарыжазық, Сарыжайлау, Сартүбек үшін сарсаңға түскен арғы дәуірдегі – Тұман, Мөде, Лаушаң-Қызай, Саржазыққа оралу үшін жанталасқан бергі кезеңдегі Бумын, Елтеріс, Тоныкөк, Қапаған, Білге қағандар осы шаһарда оқыған. Екінші түркі қағанаты күйреген кезде қағандардың бас сүйегі мына Батыс қақпада сырыққа ілулі тұрған. Тоныкөктің қызы, Білге қағанның патшайымы Бөпе бегім өзінің өмірінің соңын осы қалада мырзақамақта өткізіп, құсалықпен көз жұмған. Бұл үстірт қана ойлағанда жадымызды жалап өткен жайлар. Ал тереңдей берсек күнделікті толтыруға күн жетпейді. Тікелей біздің тағдырымызға қатысты кейінгі дәуірлердің күйініш-сүйініші каншама. Жә, жанр шартын сақтайық.

Бізді, Мұхтар Әбілқұлы екеуімізді Шианьда қатыныс-почта институтында оқитын Қанат деген Еркінжанның сабақтасы (Қорғастың жігіті) қарсы алды. Мұхтар – жергілікті саяхат

маршрутын таңдап алды. Сонысы дұрыс болды. Өздері түсіндіріп отырады. Гуаң деген жас келіншек.

Бүгін бірден Шианьның – Лишань тау баурайы үстіртіндегі 13 патшалықтың тарихына тікелей куәлік ететін, оның ішінде Шин ши хуаңның және Таң тай зұңның ғимараттары мен зияраттарына, «ең сұлу Таң ханымы» Яң Гуй-Фэйдің арасанына баруға келістік. Чанькайшиге, Лю баңь мен Шау үйге қатысты жерлерді де «көз ұшынан өткеріп» қоюға мақұлдастық. Ал атақты патшайым, менің жазушылық түйсігімді кемірген Узы-Тяньнің зияраты қаладан жүз шақырымдай алыс екен. Оған ертең ерте жүруге келістік. Мұхтардың мағлұматы бойынша: қытай тарихында Жұңғоны билеп, патшалықты құртқан не құлдыратқан үш патшайым болыпты: бірінші патшайым – Узы тянь (ҮІІ ғасыр), екінші патшайым – Сы чи тайху (XX ғ. басы), үшінші патшайым – Жаң чинь (XX ғ. екінші жартысы), Маоның қатыны екен.

Сыртқы қорғанды жиектеп жүріп отырып қаланы шолып шықтық. Көне Шань-ань қаласы ені мен ұзындығы 13,5 шаршы шақырым келетін қорғанмен қоршалыпты (Ал Ху Биңнің Чин ши хуаң туралы кітабінде Шянь-яң – астана деп жазылған). Қаланың ауа райы жұмсақ. Бусанып тұрады. Жер асты суы жақын әрі тау суы мол. Қаланың іші ретті. Ескі астананың қытай сәулеті дәстүрімен салынғаны сезіледі. Жергілікті халықтың ажары, тұрқы, келбеті Бейжіңнің, Даляньның, Хохоттың (Көкоттың), оңтүстіктің тұрғындарынан өзгеше. Келіншектері мен жас қыздарының жүзі мен көз қиығы қазақтың қаракөз қыздары сияқты, кірпігін қағып жеберсе болды мөлдіреп шыға келеді. Тектік даралық нышаны танылады, жүздері жұқа, дидарында инабат бар. Бір сатушы қызбен әдейі суретке түстім.

Суреттегі мына қыздың ажары мен мөлдіреген көзінің қиығына қарап: «Қазақ қызы емес», деп кім айта алады.

Содан кейін оған: «Сендердің бойларыңда түркінің қаны бар. Кезінде Шианьда 20 мың түрік түтіні тұрған, кейін олардың саны 50 мыңға жеткен. Ал Білге қағанның патшайымы Бөпемен бірге 10 мың нөкер еріп келген. Сөйтіп

74 мың түтінді құраған. Олар өсіп қазір миллионнан асты. Сендер соның тұқымысындар. Сен екеуміз туыспыз», деп қалжыңдап едім:

– Біз оны білмейді екенбіз. Тек мына ұлы қабырғаның ғұндардан қорғану үшін салынғанын оқығамыз, – деді күліп.

Қаланың әр бұрышынан қайқайма шатырлы 3-4 қабатты үйлер кездеседі. Әсіресе, оңтүстік қақпадағы «Юң ниян» – «Мәңгілік жай» деген қонақ үйінің құрылымы қатты қызықтырды. Қорғанның – батыс, шығыс, солтүстік, оңтүстік деп аталатын төрт қақпасы бар. Олардың бәрінің де маңдайындағы жазу «Мәңгілік» – «юң» (мысалы «Мәңгілік тыныштық», «Мәңгілік бейбітшілік») деген сөзден басталады. Қорғанның үстіндегі тас жолға түсіп ап «шайтан арбамен» (велосипедпен) төрт бұрышты түгендеп шығуға болады. Сонда бәрін де көресің. «Таң сыңның (пұт тақуасы) оңтүстікке сапары» (қытайдағы міндетті түрде оқилуға тиісті төрт кітабының бірі) осы Шианьнан басталған екен. Төрт тақуаның баталасып батысқа аттанған «Да янь та» – «Қоңыр қаз мұнарасы» да осында. Құдай қаласа оны да көреміз. Сол саяхаттың рәсімін әлі күнге дейін еске алып, қала жұртшылығы «Қоңыр қаз мұнарасы» алаңына кешкі 9-11 аралығында жиналып, оттан шашу шашып, ойын-сауық қояды екен.

Лишань (Қартұлпар) тауы – шаһардың оңтүстігінде. Сондықтан да су үстірттен солтүстікке қарай ағып, Хуанхэге – Сарыөзенге құяды. Бұл ұлы жазықты «Сары топырақты үстірт» деп те атайды.

Сонымен, біз Лишаньнің баурайындағы қытай тарихына қатысты қытайдың тағдыры шешілген жерлерді аралауға бет алдық.

Жолбасшымыз ең бірінші бізді қытайдың түп тамырын ұйытқан екі әулеттің елбасы Лю Баң мен Шаңүйдің кездескен жеріне апарды. Бұл екеуі де орталық патшалықты орнату үшін әуелі де бірігіп күрескен елтеберлер. Кейін екеуі өзара бақталасады. Арадағы алауыздықты шешу үшін екеуі осы арада оңаша кездесуге уағдаласады. Олар бейтарап дөңнің басындағы қазақ үй сияқты дөңгелете тігілген мына шатырдың алдында бетпе-бет жолығыпты. Шаң үйдің қасында 60, Лю Баңның жанында 10 жасақ болыпты. Алғашында екі жақтың батыры сынақ үшін жекпе-жекке шығып қылыштасады. Сонда Шаң үйдің батыры өнер көрсеткен боп жүріп ебін тауып Лю Баңды өлтіруге ұмтылады. Мұны Лю Баң сезе қойып, оны қорғаушысына өлтіртеді.

– Мені қандай мақсатпен өлтірмек? – деп тадандады Лю Баң.

Қонақасы кезінде Лю Баңның кеңесші абызы оған кесілген шаш жібереді. Бұл: «Сені өлтіреді, қашып құтыл!» деген белгі екен. Лю Баң қашып құтылады. Кейін ол елді қайырыммен билеген патша болып, жыл қайыруымыздан бұрынғы дәуірдегі хань династиясының негізін қалапты. Сол жекпе-жек бейнеленген, тайқазан көтеріп тұрған батырдың мүсіні сұсты көрінеді. Бұл – Шаң үйдің Лю Баңды сескендіру үшін көрсеткен ойынынан көрініс екен. Сарайдың ішінде екеуінің кездескен орыны бар. Солар отырған тақта отырып суретке түстім. Міне, бүгінгі құдіретті қытай империясы сол жекпе-жектен бастау алады.

Бұдан кейін бүгінгі қытайдың тағдыры шешілген, өз қолбасшылары тұтқындап қолға түсірерде гоминдаңның (негізін Сун ят сен (Сүн жүң шань) қалаған Ұлттық халықтық партияның) көсемі Чань кай ши (Жаң жие шы) тығылған жартасқа бардық. Мен бұл оқиғаны басында түсіне алмай, қайта тәптіштеп сұрадым. Чань кай ши (Жаң жие шы) – Мао зы дұң – Жапон үшеуінің мүддесін тоғыстыратындай қандай байланыс болуы мүмкін, оның бүгінгі Жұңгоға қандай тәлімдік қатысы бар? Чань кай шиді (Жаң жие шыны) жаңылыстырып тұрған жоқ па екен? деген ой келді. Мұхтар түсіндіріп айтқан соң ғана ажыраттым. Біз орыстың таңбалауымен Чань кай ши деп жүрген гоминдаңның көсемінің атының дұрыс дыбысталуы Жаң жие шы екен. Ал Чань кай шидің (Жаң жие шының) өз қолбасшыларының тарапынан тұтқындалуы Жұңго үшін шешуші келісімге қол қойылған және болашақ Гоминдаң (Ұлттық халықтық партия) мен Гунсандаңның (Компартия) тағдырын шешкен басты оқиға екен. Мәселе мынада: Жапония қытайдың солтүстік шығысын, оңтүстігін басып алады. Үкімет басындағы Гоминдаң – Ұлттық халықтық партия ішкі гунсандаңның – коммунистердің, сырттағы жапондардың армиясымен қатар соғысса, жеңіліске ұшырайтынын біліп, уақытша жапондарға қарсы «бейбіт жолмен күресу саясатын» ұстанады. Ал Гунсандаңның жасағы аз, жапондармен ашық соғыса алмайды. Олар гоминдаңға да қарсы. Сол кезде Мао:

– Әуелі сыртқы шапқыншылыққа бірігіп күресейік, жапондарды қуайық. Содан соң Жұңгоның тағдырын өзара шешейік, – деген ұсыныс жасайды.

Бұған Чань кай ши (Жаң жие шы) мойынсынбайды. Әуелі ішкі қарсыласы гунсандаңды қыспаққа алуды көздейді. Сол кезде Чань кай шының өз армиясының атакты екі қолбасшысы

Жан шүе лян мен Янь ху чың осы Шианьнің іргесіндегі Лишань тауының бауырындағы таң патшайымы Яң гуй фэйдің арасанында демалып жатқан Чан кай шыны тұтқындамақ болғанда Чан кай шы қашып барып осы жартасты паналапты. Қалың әскер тауды түре іздегенде оны осы қуыстан тауыпты. Жартаста қорқыту үшін жанай атқан оқтардың ізі бар. Екі қолбасшы сол арада Чань кай шыге (Жаң жие шыға): гунсаңдандармен бірігіп әуелі жапондармен қарсы соғысу туралы келісімшартқа қол қойғызыпты. Сөйтсе, қолбасшы Жан шүе лянның әкесі Жан зо линь отырған поезға жапондар бомба қойып өлтіріпті. Жан шүе лян гунсаңданның тұсында қашан өлгенше «мырзақамақта» еркін өмір сүріпті, ал екінші қолбасшы шетелдегі үй-ішіне қосылыпты.

Міне, «ұлы мемлекеттік мүдде» дегеніміз осы. Жақпар тастың қабырғасына студенттер мен қарапайым бұқараның «Жапонияға қарсы күресеміз!» деген қозғалыстарынан көріністер, гоминдаң мен гунсаңданның келісім шартының мәтіні, Мао зы дұң мен Жұң ләйдың бедерлері қашалып салыныпты. Сол арада генералиссимустың киімін киген Чан кай шының (Жаң жие шының) «сыңары» жүр. Жасандылықты жаным жек көруші еді. Сондықтан да «қуыршақ генералиссимуспен» суретке түсуден (әрине ақша төлеп) бас тарттым. Бірақ, әлде бір нәрсе жаза калсам суреттеуге қажеті болар деген кәсіби дәмемен Чи шы хуан патшаның киімін киіп суретке түстім.

Бұдан кейін таң дәуірінің дәуірлеген патшасы, түркілердің демеуімен таққа отырған, қаны жағынан да түркілерге алыс емес Таң тай зұң мен патшайым Яң гуй фэй ханымның атақты арасанына бардық. Бұл таудың төсіне салынған, Жұңгоның барлық патшалары (Сы чиге тайхуға дейін) демалып, емделген үлкен демалыс сарайы екен. Қала алақандағыдай көрінеді. Таудың өкпе бүйірінде бұрқылдаған ыстық арасан тұмасы бар. Ортасы айдын көл, көлеңкелі самалдықтар күнқағарымен көлеңкелейді. Бізше айтқанда көк жайлау, қазіргі тілмен қайырғанда саяжай. Жапырақтарын қиып отырып әрлеген сұлу мық ағаштар мен өрімталдар көз тартады. Көне бояулы, өрнекі үш арасан үйі бар.

Ортасында ыстық су толтырылған тас науа, Таң тай зұң патшаның көне моншасына тіреп Сы-чи тайху да өзіне бумонша салдырыпты. Тура соның бүйіріне Чан кай шының демалыс саяжайы орналасыпты. Ол сол саяжайда қоршауға алынып, еріксіздікпен шартқа қол қойыпты. Айналасы қоршалған, кіруге пұрсат берілмепті. Бірақ дәліз қабырғаларына әр замандағы

көріністерге арналған тақырыптық көрмелер қойылыпты. Ішінде хань, таң дәуіріндегі ғұндар мен түріктерге қатысты мыс арба, мыс түйе сияқты ескерткіштер де көзге шалынады. Ой, Алла, ағаш үйдің керегесімен қомдалған түйе де бар ішінде! Уықтың қайқыбастары, ұшы анық бедерленген. Қазіргі қазақ үйдің сүйегінен еш айырмасы жоқ. Соған қарағанда киіз үйдің сүйегі осыдан мың жыл бұрынғы қалпынан еш өзгеріске ұқсай қоймаған сияқты. Оған берілген түсінікте: «Ғұндардың өздері мұртты, мұрыны қыр мұрынды келеді» деп жазыпты! Мұрын жағына барыспасақ та, мұрт жағынан ұятты емес екенімізге марқайып қалдық. Зерделеп түсіруге ұмтылдық. «Әттең!» десеңші, кейде қазақ тарихына өңменінді үзе бастасаң бітті, бір қапылыстың кездесе қалатынын айтсаңшы. Бұл жолы да сол «әдетпен» Мұхтар тартып жүрген бейнетаспаның майының сол арада біте қалғаны! Күрсіне жүріп, не жазылғанын кейін анықтау үшін Орхон жазба ескерткіштері сияқты жәдігерлерді суретке түсірдік. Сол арада: Күлтегін жәдігері осы Шианьнан дайындалды – деген сыбысқа сене жаздадым! Өйткені тас жәдігердің қалыптануы, қайрақтануы, үлгісі біреу! Бейжіңдегі және өзге жердегі түпнұсқалар да осыдан айнымайды. Шіркін, дәл осындай жазба тас Қазақстаннан табылса ғой!

Бұдан кейін барған жеріміз, отыз жылдан бері ойды алаңдатқан, бүкіл қытайды тік көтеріп, жұдырықтай жұмылдырып, жүздеген жылдарға азапты жұмыс тауып беріп ұлы қорғанды салдырған, болашаққа таңғажайып тәбәрік қалдырған, үш патшалықтың басын қосып, қытайды жұңго – орталық мемлекет атандырған, Шианьға келуіміздің басты мақсаты болған басты орын – Чи ши хуаңның – Хуан Дидің зиаратына бардық. Тау мен жазықтың ортасындағы бөктерге ораналасқан, биік әрі көлемді бұл Көктөбе – Жұңгоның өзі ашуға жүрексініп отырған зиарат орыны. Көлемі де алып, ені мен ұзындығы 5 шақырымды қамтыйтын, ауданы 25 шаршы шақырым тарихи көмбе. Бар құпиясын ішіне бүгіп жатқан бұл төбенің астында қандай қияметті құбылыс жоқ дейсің. Адамның қиялына келмейтін ғажайыптар көзіңді қамап, ақылыңның шеңберін керіп жібереді. Көзіңмен көргеніңнің ақылыңа сыймайтын, жадыға жатталмайтын кезі болатынына сонда иландым. Таңданысымды сырып тастап: «Осы төбенің ішінде Чи ши хуаңның денесін бүркеген алмас пен сынап араласқан өзен ағып жатыр-мыс» деген сияқты аңыздарды ұмытып, тақылдақ сөйлеммен мағлұмат ретінде ғана баяндауға тырысайын.

Үш патшалықты біріктірген ұлы император өзінің мәңгілік екінші өмірінің қамын ерте қарастырып, көзінің тірісінде мүрде сарайының жобасын жасап, өзінің тіршіліктегі құдіретін танытатын барлық көріністерді сол заманның ғылыми жетістіктерін пайдалана отырып осы Көктөбенің – Көртөбенің астына орналастырыпты. Бес те бес шақырымдық төрт бұрышты жиырма бес шаршы жердің тағанын бес метр мөлшерінде түгелдей тегістеп қаздырып, оның ортасына алып шұңқыр ойып, оны мәңгілік тастармен қымтап, ауа кірмейтіндей тылсым жасатыпты. Оның сыртынан алмас пен сынап қосылған ағысы тоқтамайтын «әбілһаят өзенін» ағызып қоюды бұйырыпты. Тылсым зиаратты жасаған сәулетші ғалымдар мен құрылысшы шеберлер сыртқа шығарылмай, зиаратты жауып болған соң, құпияны жарияламас үшін соның ішіндегі дәліз үңгірдің шетіне мәйіттелген, яғни, тірідей көмілген. Сонымен қатар, патшаның өз ойынша, өзінің бүкіл өмірі бейнеленген «тірі» көріністердің нақты айғақтарын бейнелейтін «тірі куәләр» сол тылсымның төрт бұрышына – жиырма бес шаршы шақырым аумақта бірге көмілуі тиісті екен. «Көртөбенің» құрылысына көңілі орныққан соң, өмірінің соңында «өлтірмейтін өмір дәрісін» іздеп оңтүстікке аттанған сапарында жолда дүниеден озып, денесін жасырын әкеп айтқаны бойынша «алмас өзеннің» ішіне жерлепті. Сол көрхананың мұражай-жобасы мынадай: жер асты жолы арқылы төбенің ортасындағы үлкен күмбезді көрханаға кіресің. Оның қақ ортасында Чи ши хуанның алмас дәрі себілген мүрдесі қойылған үлкен табыт. Оның төрт бұрышы сахна. Бірінші көріністе – патша тағына отырған салтанаты кезі. Екінші көріністе – патшалық тұсындағы атқарған ең маңызды істері. Үшінші көріністе – өмірінің арман-мақсаты жазылған өсиетінің мәтіні. Төбедегі күмбеге аспан әлемі – жеті қарақшы, құс жолы, өзінің жұлдызнама жорулары бейнеленген. Көрдегі табыт пен сахналық көріністің арасына өзінің істеген ірі істері: ұлы қорғанның, бүгінгі қытайдың негізін қалаған 6 бектіктің біріккен территориясы, қаздырған каналдары, тоспа қойылған ұлы өзендер бедерлі картаға түсірілген. Жоғарыда айттық, бұл арнайы аспаптар арқылы жер астындағы қабірдің жобалық көрінісі ғана. Ал қабірстанның өзі ашылған жоқ, мемлекеттік құпия ретінде сақталып отыр. Өйткені мүрдені қоршап ағып жатқан алмас өзеннің беті ашылғанда оны қайта қалпына келтірудің жолы әлі табылмапты. Сақтау сырын білмегендіктен де бүлдіріп алудан

сескеніп отыр екен. Мысалы қазбадан шыққан екі алтын үйрек тотығып, қарайып кетіпті. Алмас өзен мен мәйіттің жағдайы да беймағлұм. Ондағы магнит қоспасының құпиясын ашу үшін ғылыми өре керек екен. Шындығында да, мына жобалық нұсқаның өзі де адамды есінен тандыруға жарап тұрғанда, тағы бір белгісіз «жынды» шишасынан шығарып алмайық.

Тірі кезіндегі бұйрық бойынша өзімен бірге өзін күткен 3 000 канизак, мыңдаған сарай қызметкерлері, он мың нөкері, пәленбай патшайымы мүрдемен бірге көзі тірі кезіндегі орналасуы бойынша жерге көмілуге тиісті болған. Алайда патшайым мезгілсіз өлімнен сескеніп, тірі адамдардың өзінен айнымайтын мүсінін жасатып көмдірсе де сауап – деген уәж айтып, саз мүсіндер қойдырыпты.

Осы ұлы төбенің екінші бүйірінде он мыңға тарта арбалы, салт атты, қару-жарақты, сауытты, бір-біріне иық тірестіріп шеп құрып тұрған әскердің жер астына көмілген майлы саз балшықтан иленген мүсіндерінің көмбесіне бардық. Айналасы атшаптырым көмбенің бетін үш жерден ашыпты. Аттылы, жаяулы әскерлер сап түзеген күйі тұр. Олардың ешқайсысы бір-біріне ұқсамайды. Өйткені мүсінді әркім өзіне ұқсатып өзі жасатқан екен. Үсті жақсылап жабылған. Мұражайға 3000 заттай айғақ қойылған. Жерасты саз әскерлер көмбесі әлі толық ашылмапты. Жетпісінші жылдары Шианьның Лин жұң ауданының Шиань қыстағының тұрғыны, диқан Яң шуань ши құдық қазып жүргенде осы көмбенің үстінен түсіпті. Біз барғанда сол қарт дихан мұражайдың алдындағы шағын кітап дүкенінде отыр екен. Аз сұқбаттасып, суретке түстім, кітап-альбомға: «2 000 жылдың алдындағы Шинь саз әскерлерінің мұражайынан» деп қолтаңбасын жазып, мөрін басып берді.

Шіркін, біздің Отырардың да, Сауранның да беті осылай жабылып, бір бұрышынан музей ашылса ғой! Әсіресе, көне Тараз өте қолайлы еді-ау. Өттең!.. Тонның да, жетенің де келтесі-ай! Қалайда ұлы дүние.

Саяхат мекемесі бізді «Шиань өнімдері» дүкеніне алып барып, құрма алуға мәжбүр етті. Бұл да үйренетін тақыстық. Мұхтар көпес саз, мыс сарбаздардың мүсінін: болатын алуға!

– Бұл Қазақстанның мысы! Сен құдасың! – деп тілін безеп жүріп 10 юаньға, яғни, тегін түсірді.

Қонақүйге келдік. Жайлы орналастық. Ұйғыр асханасынан ас іштік. Мұңлы, меңді, бөксесі салыңқы қашқар келіншегі көңілге құрт түсірді! Тағы бір «Өттең!..» – деп бұл күнді аяқтадық.

3 маусым, 2006. Түнде себезгі қабылдадық. Ой, суының жақсысын-ай. Денеміз балбырап, шашымыз судырап қалыпты. Күн жаңбыр. Кәдімгі қара жаңбыр. Узы Тяньнің ескерткіші жайына қалды. Түнде Н. түсіме кірді. Ол да Шианьға келіпті. Жартастың іші сарай екен. Сонда әңгімелестік. Өзінің айналасын тазартыпты. Мені кеңесші етіп алыпты. Әйтеуір бұйрықсыз тағайындау. Орнымнан алатын жұмыс емес екен – деп келісемін. Мен қасаң жерден жүре секіріп түсем, оның баспалдағы дөң-дөң мұз екен. Өзі түседі. Мен қолынан аламын. «Елмен ашық сөйлесемін!» деді. Есте ұстайтын нәрсе екен, елге бара көрерміз. Түстің жалғасы одан да қызық. О, тәуба! Менің мойныма қызыл жіпті орап асып қойыпты. Біреу сөйлеп тұр. Өзі ешкімге көрінбейді. Қолтығыма қолымды тығып жіберіп ем, әлгі адам костюмнің ішінде тұр екен! Мұны Мұхтар жақсыға жорыды. Күнделікті жазып бітірдім, енді қалаға шығамыз.

Шындығын айтсам, бұл – Мұхтар мені «ақдамбал» еткен күн болды. Жаңбырлатып Таң-сыңның алаңына бардық. Түрлі сайқымазақ ескерткіштерді, «Қоңырқаздың мұнарасын» көрдік. Жаңбыр көз ашқызбаған соң тар көшенің біріндегі ұйғыр асханасында 2 сағат отырдық. Шағын асхананың құжырасында қанша ұйғыр тұратыны белгісіз, бірі кіріп, бірі шығады. Күдікті-ақ құжыра. Амал қайсы. Дірдектеген күйі поезға отырдық. Соңғы тиынымыз ғана қалыпты. Мұхтар ілдебайлап жүріп төсек тауып беріп, жан сауғаладым. Ертең кешке Назым Алматыға қайтады. Мен де Бейжіңмен қоштасамын.

Сонымен, бұл қойын дәптер де бітті. Қысқа өмірдің қысқа әрі ұзақ, әрі қызыққа толы біраз беттері де осымен жабылды.

Қош, Бейжің! Қош, Сы чи тайху! Көрісерге күн жазсын!

АРҒЫ АЛТАЙ, ӨР ҚАҢҒАЙ МЕН ОРХОН, БАЙКАЛ...

(Ғылыми экспедицияның күнделік – есебі)

Тарихымыздың тамырын қайта түлетіп, ескірген көзқарастар мен тұжырымдарды, қасаң тартқан қағидаларды ғылыми ой-пікір тұрғысынан қайыра саралайтын уақыт жетті. Ұлтымыздың тарихына қатысты деректерді қайтадан салыстыра қарап, жаңадан аударып, заттық және бейзаттық мұраларды тағы да бір екшейтін кез келді. Өйткені бұрынғы тарихымыз империя тарихшыларының көзқарасымен жазылып, солар мәжбүрлеп орнықтырған пайымдаулардан әлі де шыға алмай отырмыз. Сол олқылықты толтыру мақсатында биыл жазда Қазақстанның бір топ ғалымдары, соның ішінде Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану орталығының ғылыми жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты Қаржаубай Сартқожаяұлы, осы университетке қарасты «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының директоры, профессор Тұрсын Жұртбай, Ә.Марғұлан атындағы археология институтының бөлім меңгерушісі, атақты археолог Зейнолла Самашев, көне мұраларды қайтадан жаңғыртып жүрген белгілі реставратор Қырым Алтынбек, Монғолия ҒА-ның археология институтының орта ғасыр археологиясы секторының меңгерушісі, профессор Баяр Дөвгой қатысқан, арнайы мамандармен жасақталған халықаралық ғылыми экспедиция ежелгі көк түркітердің мекені – Монғол Алтайы мен Өр Қаңғай үстіртіне зерттеу жұмыстарын жүргізді. Археологиялық қазба мен реставрациялау, көне түркі мәтіндерін қалыптау, аудару жұмыстары одан әрі жалғасып жатыр. Біз сол сапардан қайтқан жазушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбайдың пікірге

толы күнделігін ұсына отырып, осы экспедицияның ғылыми табыстарын алдағы уақытта газет бетінде жариялауды жоспарлап отығанымызды ескертеміз.

20.07. 2007 ж. Алматыдан Өскеменге ұштық. Жол бойы жер бедерін қызықтадым. Алыста Жоңғар Алатауы. Басы қарлы, бауыры жасыл. Лепсінің тұсында сұғына мүйістенеді екен. Мұзды шыңдар Шығыс Түркістанға тиесілі. Боротола, Талқы, Сайрам сайрап тұр...Таңдандыратыны Лепсі Балқашқа құярда батысқа қарай жарыса жағалап барып жантаяды екен.

Өскеменге келгенде Ертістің арғы бетінің жасылдығы, шығымды егіні, сайы, бұлағы, табиғаты қызықтырды. Өттең... соның барлығы шекарадан тыс. Бір заманда Ертіс өзені исламның шекарасы болып, оның арғы бетіндегілер пұтқа табынған күйінде қалып қойған. Қазіргі алтайлықтар деп аталатын найман, меркіт, қоңырат, керейт, көктіңұлы, теле, алшын, кісі, шор, шекті тайпалары қоныстанған ата жұрт еді. Енді Қатынсуды өңештеп, Мұзтаудың алқымын сыға сызылған қызыл сызықтың ар жағында – Ресейде қалып қойыпты. Менің ұлы аянды арманым – Алтайдың төрт құбыласын түгел көріп, көңіл картасына түсіру болғандықтан да, қасиетті таудың әр шақырымында өткен тарихи оқиғаларды бүгінгі күннің картасымен салыстырып, төртке бөлінген тауды біртұтас қарастырып, құрақ көрпе сияқты құрастырып жүргендіктен де, тарихи жер жағдайы жақсы таныс. Әр шаршыны шарыштап отырғаным да сондықтан.

Сол Алтайдың төртке бөлінген алқымын көріп, өткен-кеткенді ойға алсам деген аңсарым бар еді. Бұл сапардың да басты мақсаты сол. Алтайдың Қазақстандағы, Ресейдегі, Қытайдағы телімін көргем. Бүгіндері құбының құмына тұтасқан сонау Хуанхэнің Саржызығынан сіңірленетін сілемінен бастап Тарбағатайдың тұмсығына тірелетін Алтайдың теріскей бетін былтыр сүзіп шыққамын. Ендігі ой: Монғолияның әр бетегесінің түбін түптеп, көне жазуларды адақтап шыққан Л.Н.Гумилев атындағы ұлттық университеттің Қаржаубай Сартқожа бастатқан түркологтардың, атақты археолог Зейнолла Самашевтің, әйгілі реставратор Қырым Алтынбектің, монғолдық профессор Баяр Довдойдың экспедицияларына ілесіп сол Алтайдың күншығыс бетін түре (кері бағытпен) сырып шығу. Бес экспедиция монғолияның әр тұсынан андағайлап барып Ұланбатырда бас қосуға уәделескеміз. Жөн

сұрағандарға қалжындап: «Төрт топ көр қазады, мен сөз қаза-мын» деймін. Сөйтіп, он бес мың шақырымға созылған түркінің ұлы Тәңіртауының шың-шатқалын, сілем-сыпатын, тарихи тамырын, XIX ғасырға дейінгі мекен еткен халық пен бүгінгі қоныстанушылардың аражігін ажырата жүру ойымда болды. Не жазыларын, одан не шығарын кім білсін, әйтеуір бір нәрсе жазсам-ау деген есекдәме отыз жылдан бері мазалап жүргені анық. Бүгінгі мекендеген халықтардың пердесін ашып, тарих шымылдығының ішіне кіргім келеді.

Сол бір көкемарал дәмемен сапарға шығып, Өскеменнен – Өлгейге ұшқанда ұшақтың шығыс қанатына отырдым. Ойым: барарда Орыс Алтайын – Таулы Алтайды, қайтарда – Қазақ Алтайын биіктен тамашалау еді...Ормандалып басталған Алтай биіктеп, ішке кіргенде тақырлана береді екен. Әуелде шың басындағы аппақ болып көрінген алаңқайларды сүрі қар, сеңгір мұздақ екен десем, олай емес, ақ керішті су орған жарқабақтар екен. Баянөлгей жақ беті тап-тақыр, орманды ұстарамен қырып тастағандай. Бұлақтар байқалмайды. Биыл жаңбыр да болмапты. Таудың қолтық, текшесіндегі қыстаудың, тасқораның орыны – теміреткінің орыны сияқты тандақ-тандақ. Ел – жайлауда, Мұзтаудың қойнауында көрінеді...

Сағат 2-де Баянөлгейге қондық. Аэропорты бетонсыз. Қарауыл, Бестамак аэропорты сияқты тастақты тақыр. Бәрі қазақ. Шетелге өткендей болмадым. Еш айырма сезбедім. Аэропортта монғолша анкета толтырған кезде ғана жаттығым білінді. Осындағы жазушылар одағының жауапты адамы, ақпарат саласының бастығы, бұрынғы әскери-саясаткер, жауапты (әкімшілікте) қызмет істеген, қазақ руханиятының тарихын жатқа білетін Сұраған Рахметов пен Жантегін Қаржаубайұлы және Айдос (Жәлейдің бауыры) қарсы алды.

Өлгейге қонғанда анық көз жетті. Жердің түте-түтесі шығып, Қобда өзенінің қолтық шилерінің түбі қопсып жатыр. Қоралы қой, кебенекті ешкі, үйірлі жылқы, өркешті қоспақтар тасты жалап өзек жалғайтын сияқты. Сұрағанның айтуынша, жердің жұмағы Алтайдың ішкі бауырында көрінеді.

Қобда өзені өзегін жара ағып жатыр. Тозыңқырып барып, жан кіре бастаған Ұржардың деңгейіндегі қала екен. Бұрын қияқты, шилі, тоғайлы жер болыпты. Қазір түтесі шығып жатыр. Өзенді жағалай тігілген ақ киіз үйлер. Тіпті әр аулада бір киіз үй бар. Бұл бізді қатты таңқалдырса да, бүкіл моңғолдың қаласы осындай екенін көріп, көз үйреніп кетті. Жазда үйлер қаңғырап бос қалады

екен. Киіз үй тігіп екі-үш шақырым ауаша қонып, қаланың сыртына шығып кетеді екен (Біздің саяжайға барғанымыз сияқты).

Адамдарын жел қаққан. Есендіктен соң ескеретіні жөн-жоба, есеп түгелдесетін қазақы әңгіме. Саяхатшыларды көп күтіп, ақы алып қыдыртып, түгірікке төселіп қалған сияқты. Сұраған – білікті, инабат пен жол жөнін білетін жосықты жігіт екен. Мағауинге Монғолияны аралатыпты. Дұрыс қабақ танытты. «Думан» қонақ үйіне орналастық. Өзімізге жәйлі көрінді. Асты түрік дәмханасынан, екінші асты монғол асханасынан іштік. Қалың қазақ айрандай ұйып, қорықтай қайнап отырған елдің дәм татарлық дәмхана ұстамағаны ойда жүрді.

Ұшақтан Жантегін қарсы алғанда және Ұланбатырда жүрген Қаржаубаймен «шайтанқұлақ» арқылы сөйлескен соң, біз өтініп, Қаржаубай ойластырып, Сұраған тиянақтап қойған, Алтайдың бауырына бауырымызды басып апталап жатамыз деген бұрынғы жоспар өзгерді. Қырым да сол күні Ұланбатырға ұшыпты, ал Зекендер – Зейнолла Самашевтар да ертең ұшып келмек екен.

Жантегін көлікпен оңтүстік Монғолия арқылы – Қобда – Монғол Алтайы – Гоби Алтайы – оңтүстік Хаңгай (ежелгі Өтүкен, қазіргі Тарбағатай) жотасы арқылы Ұланбаторға барады екен. Мұндай шөл-шөлейтті, дала жолы ауыр болса да, ондай мүмкіндік (ең аңсарлы мақсатым Алтайдың төрт құбыласын түгел көру ғой) туа бермейтіні анық. Ал мұнда етекпен түріп Алтайдың бастау бетін көрудің сәті түскелі тұр. Солай шештік... Баянөлгейді қайтарда аралап, жайлауға бармақ болды. Бұл жоспар да жолай өзгерді. Қаржаубай бізге жер көрсін деп Ұланбатор – Дархан – Сухэбатыр – Ұлан-Уде – Қолтық (Байкал) – Иркутск – Красноярск – Новосибирск – Омбы маршрутына тапсырыс беріпті. Байкалды көреміз. Бұл дегеніңіз бүкіл Азияны аралап шығу... Ойланып барып келістім. Баянөлгейге кез-келген уақытта келуге болады.

Сұраған жүрер жолдың жобасын көне түркі ескерткіштерін көре жүретіндей жақындата сызып, алдын-ала киіз үй тіктіріп, сойыс малын, мінер атты дайындап, баратын жайлауға тапсырыс беріпті. Аралатып барып Қобдадан ұшаққа салмақ екен. Жоғарыдағы ебеп пен себепке орай қыдырыс келер күндер мен жылдардың еншісіне қалды.

21.07.2007 ж. Бұл күні Қызылқайың – Ұланхұс сумының (ауданының) құрылғанына сексен жыл толуына орай мерей тойы өтеді екен. Ол Алтай тарихындағы арманды күндерді халқына көрсетіп барып, арманда кеткен аяулы генерал Дәлелхан

Сүгірбаевтың, ақиық ақын Имашханның ауылы. Сүгірбай мен Дәлелханның атының өзі екі романның арқауы болатын тарихқа ие. XIX-XX ғасырдағы Шығыс және Ішкі Түркістанның, Батыс Монғолияның тағдыр түйіні шиеленісіп, шешілген Сақсай жазығы көне ескерткіштерге де бай. Тойды тойлай жүріп, Сақсайды аралап, былтыр неміс ғалымдары жыл санауымыздан бұрынғы 7-8 ғасырда салынған мәңгі мұздақтағы ағаш үйді жасауымен қоса тапқан өңір.

Ұланқұста Дәлелханның қарындасының (жиені Аманкелдінің) үйіне түстік. Жалпы Алтайдың төрт құбыласын аралағанда менің дәмімді ығи да Сүгірбайдың тұқымының үйінен бұйыртып қойса керек Тәңірім. Былтыр Дәлелханның туған інісі Бәтханның үйінен бұйырып, күйеу баласы Азат 5 күн бойы Шығыс Түркістандағы Өр Алтайды басынан аяғына дейін құлдилатып шыққан. Міне, Шығыс Алтайда тағы да сол шаңырақтың құртын талғап, ірімшігін таңдайыма басуға жазыпты. Жиені сергек, Алтайға келген саяхатшыларды қыдыртып, тау-тасты аралатып, қаражатын айыратын жігіт екен. «Алтайда мен білмейтін көне ескерткіш жоқ. Ел көзі шалмаған балбалдарды көрсетімін» деді. Ол ырыздықты келер күндердің қанжығасына байладық.

Қызылқайың – Ұланқұс ұланғайыр аңғарлы жазыққа орналасқан, ескінің иісі шығып тұрған жер екен. Бұрын шилі, көк қияқты, түбірлі, томарлы, талды өзек болса керек. Ойпанды жоғарылы-төменді қойындаса тігілген ақ шаңқан киіз үйлер өлкенің сәнін келтіреді. Төрт түлік мыңғырып жатып, маңырап өрістенеді екен. Ең көне шаруашылық, ең көне кеңсе, ең көне мектеп, ілгерлі оқығандар шыққан құтты қоныс. Той – төрт бұрышты майдан ішінде өтті. Адамдар жағалай отырып, бар қызықты тамашалайды екен. Аттылар қорғаннан басын көтере қарап қарап тұр. Аймақ әкімі Баян (төре) мен аймақ құрылтайының төрағасы Ержан Қабышайұлымен мінбеде қатар отыру құрметі бұйырды. Бұл енді Сұрағанның қонақшыл әдебі екені анық. Монғолдардың, соның желеуіндегі қазақтардың дәстүрі бойынша алқалы тойда 120 палуан ортаға шығады екен. Мұнда да 120 палуан шықты десті. Бір-бірлеп күресіп, жеңілгені шығып, жеңгендер өзара белдеседі. Ортаға палуандар билеп келіп, билеп кетеді. Мұның өзі тансық әрі жарасымды көрініс болды.

Менің аңғарғаным, мұнда ең арзан және өткізіп болмайтын, оған асықпайтын да нәрсе – уақыт сияқты көрінді. 120 палуан бір-бірімен алпыс рет белдесіп, одан 60 палуан қайтадан күресіп, одан қалған 30 палуан екеуара күш сынасқанша екінті болды. Палуандар

да, көрермендер де аспайды, саспайды. Өзге дүние ұмытылды. Уақыт тоқтап қалған. Бар қызықты бір күнде тауысып алмауға тырысып, неғұрлым соза түсуге ұмтылатын сияқты. Палуандар кашан іріктелгенше бұл күрес – алыптар мен жатағандардың күресі болды. Өйткені салмақ дәрежесіне орай күреспейді. Күш атасын танымастың кері. Неше түрлі жалпақ жауырын бар екен, әттең шынашақтай ғана. Қарсыласы бір сағаттың ішінде демалып ап күресіп, жұртты бір айналып келіп күш жиып, ақырында әукесімен басатын көрінеді. Монғолдың бас палуаны шыққан Ұланқұс екен. Соңғы он үш адам іріктелгенде күрес ертеңге қалдырылды. Бәйге де ертең. Зады бұл ел тойдың қызығы бітпесін дегендей демалып ап, тойлағанды дәстүр көретіндей. Бір тәубасы, ел қанша сақтандырғанымен де, қызып жүріп қызықтаған адам көзге түспеді. Оған қабағым көтеріліп қалды.

Бесін ауа астан ауыз тие сап, Сақсайға бет алдық. Ұланқұс – Сақсай – тау арасындағы кең ойпат. Шымдауыт. Шилі. Батыс беткейі тастақ, оңтүстік қапталы құмдауыт. Бір жақтан Қобда, екінші жағынан Сақсай өзені құяды. Өрлей берсең Мұзтау асып Берелге жетесің. Сақсай деген тарихи атына сай ойпат. Қазірдің өзінде ертегілік қалпын сақтаған. Үйрек ұшып, сары ала қаз қонып, қу қиқулап жүр. Әрине, аз. Оның орнын ақтылы қой, сары түбітті текелі ешкі, аласы аралас жылқы басқан. 1.Әуелі жотаның тамақтау тұсынан қорғанға қойылған сым тасты көрдік. Біз білгенде, көргенде мұндай сымтастар бірнеше шақырымға тізіліп кетуші еді. Жалғыз тұр. Ғасырын анықтап болмас. Бірақ X ғасырдан арғы дәуірдің мұрасы. Оның сыңары осы сайдың басында міндетті түрде болуға тиісті. Егер сақталса. Қазақстандағы мұндай сынтастар егістіктің астында, қой қораларының бұрышында, тас жолдардың тауанында қалған. 2.Сақсайдың орта тұсына жеткенде кішкене жылғалы өзеншенің жанындағы төбеден балбал тас көрінді. Жарықтық нығыздала қашалған, кемер белдікке ілінген қынаптағы қылышын қыса ұстаған, қасы-көзі, мұрыны қырналып-қырланған, мұртты ескерткіш, сөз жоқ, түркі дәуірінің көзі. Бұрынғы орнынан жылжытылыпты. Біздің арашық-шашық тастайтын әдеті. Ғылымға белгілі мүсін тас. Қазір тек ешкі-лақтың ермегіне айналыпты. 3. Сақсай өзенінің тұны келіп, Қобданың тұнығы бұзылатын құйғандағы ондаған көне қорғанның орыны ойынды әр дәуірге, әр ғасырға бір жетелеп, ысытып-суындырады екен. Бәрі де қазылған. Қорған тастарын көпірге салыпты. Осы Сақсайдың басынан табылған Мүзқорғаннан табылған ағаш үй

т.б. жиһаздар мен заттарды Ұланбатордағы тарих институтының музейіне әкетіпті. Немістер қазыпты. Оның біразы Күлтегін ескерткішінің басымен бірге Германиядағы көрмеге алыныпты. Бұл аңғар әрі салқын, әрі тоғайлы, алды ашық, арты тау, төскей екен. Соншама қорғаннан қолына зерлі торсық ұстаған жалғыз ғана әйелдің (ол мүмкін емес екенін білсек те, бізге солай көрінді) мүсінтасы қалыпты. Зады тарихи заттай мұрағаттарға өте бай ордалы қорым болса керек. Олардың алды Өлгийдің, Ұланбатырдың, арты Германия мен Ресейдің музейлерінен орын алса керек. Кейінгі мәліметтерге сүйенсек, бұл арадан көне жазу да, ою-өрнектер де, келбеті керемет мүсінтастар да табылыпты. Көне жазуы бар бір балбал тасты жаудан қайырығандай етіп Қаржаубай Сартқожаұлы Өлгийдің мұражайына алып қалыпты. Таңқалдырғаны – моңғолдардың күреңінің – пұтқа табынушылардың ескі ғибадатханасының орыны. Шақпақ-шақпақ шаршы тастанып жатқан күреңнің тастарын тасып әкетіпті. XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтар Сақсайға орналасып, кісі көміп, зират тұрғыза бастағанда әруақтардан үрейленіп тастап кетіпті. Сол арада 3-сыныптан кейін оқымай, мал соңында кеткен уақ баласын көрдік. Жүрек шым ете қалды. Болашағы не болады? Бұл «жабайылық» көпшілікке жайылып кетсе, қайран ел сауатсыз қалады-ау. Сол арада Баян-Өлгий аймағының әкімі Баян бастықтың айтқаны есіме түсті:

– Қазақстан бір үшкіріп жіберсе, деңгейіміз көтеріліп-ақ қалар еді.Бәрінен де жол қиын. Әсіресе, Қазақстанмен екі араны қосатын 58 шақырым жерді Ресейдің бөліп тұруы қинап жіберді. Қосағашпен айналу қаншама азапты десеңізші. Ол тарихи отанына оралған 35 мың адамның ғана емес, мұндағы тілеуін тілеп отырған біздің де мерейімізді көтеріп кетер еді. Кейінгі жылдың өсімі Қазақстанға кеткендердің орынын басты. Біз төлдетіп, сіздер түлетіп отырсаңыздар, қандай жарасымды. Биыл 500 адам – Ұлан Батырға, 200 адам – Қазақстанға оқуға кетті. Кен ашылса – жұмыс көбейеді. Оған Қазақстан атсалысса, біздің жігіттер көтермеге дайын тұр. Адам аздығы – сауда айналымына қиын, – деді (Таяуда Баян сұлтан Нұрсұлтанмен кездесіп, сәлемдесіпті, қос сұлтанның қабағы жарасты деген ресми хабар естідім. Ырыстарың үзілмесін).

Сақсайдың кезеңінде үйір-үйір ұялы, андыздап тұрған балбал тастарды, қорымдарды, сынтастарды көрдік. Батып бара жатқан кешкі күннің сағымымен төскейден Сақсай ойпатына қарағанда,

баған бір көрген сынтасым есіме түсіп, күндік салдым. Ойым дәл шығыпты. Біз жағалап жүрген ескерткішпен мына төскейдегі сынтастар бір сызықтың бойында болып шықты. Демек, көне түркі заманында мынау Сақсайдың жазығының шығысы мен батысын сынтастар тізбесі қосып тұрған (Бұл ойымның дұрыстығын кейін көрген Орхон жазығындағы тура осындай сынтастар растап берді). Бұл – ескерткіш тастың мағынасын іздеп шыққан, олардың сансыз таңбаларындағы мазмұнын білуге құштар мен үшін үлкен жаңалық болды. Осы үшін де сапарға шығуға болар еді.

Сұраған бауырымыз «жолай көре кету үшін» әдейі орайластырып қойған, Дәлелхан генералдың жиені уәде берген Алтайдың ішіндегі ескерткіштерді бір көруді армандап (кейін Ұланбатырға келгенде ол ескерткіштердің суретін көріп, таң қалдық. Жалпы Баян-Өлгийді бір ай араласақ та таңданудан жалықпайтынымыз аян болды), ертеңгі ұзақ та ауыр, шөлейтті жолға дайындалу үшін қоналқаға түнделете жеттік. Олжалы күн болды.

22.07.2007 ж. Бүгін Ұланбаторға түстен кейін шықтық. Жол ойдым-ойдым (Жалпы жол – бүкіл Монғолияның бағын байлап тұрған мәселе екен. Оған кейін көз жетті). Жолдың екі жақ шеті тақыр, тіпті, таз таулар десе де артық емес. Кеше күйіп, төбені тесіп тұрған күн бүгін салқын. Кең арналы аңғармен Қобдаға бет алдық. Толба өзені бойында бұғытастар бар екен. Көзбен қоштасып, көңілмен көрдік. Жол бастаушы Жантегін жастығына қарамай бастығып қалған, әкесінен бір тоны артық түрколог болатыны анық байқалады. Монғолияның алып жоталарындағы, шөлі мен көлдеріндегі көне түркі ескерткіштерінің бәрін аралап, қалыпқа түсірген жас ғалым. Қазақша жөн-әдебін былай қойғанда, монғолшасы, орысшасы, ағылшыншасы, немісшесі қандай, бір жыл қытай тілін оқып шығыпты. Енді қытай жеріндегі көне түркі ескерткішіндегі жазулардағы тарихи оқиғаларды зерттемек екен. Бұл, енді, сүйсіндіретін жағдай. Оның үстіне аяқтанып, Салтанатымен салтанат құрып сапарға шыққан жігіттің көңілі неге пәс болсын. Сергек жүрдік.

Кешке Қобдаға ілігер тұста Жантегін жөні де, жобасы да бөлек бұғытасқа және ғұн ескерткішін көрсетті. Ескерткішке екі монғол-ұраңқай (өлгийліктер көкмоншақ дейді) атының шылбырын байлап қойып, өздері қорғанның үстінде шынтақтап жатыр екен. Бізді көре сап жылжып берді.

Ұзындығы 3 метрден астам ескерткіштің бетіне бұғы, арқар, тау ешкі, ат бейнесі бедерленген, сондай-ақ арқа тұсы мен қырларына неше түрлі ою, өрнек салынған. Көк әлемі, жер, жер асты дүниесін бейнелеген таңбалар бар. Ол – Мәңгілік өмірдің, осы өмірдің, азапты өмірдің нышандары. Дәл қасында хұн дәуіріндегі моланың орыны тұр. Қақпақтастармен төртбұрышталып қоршалған. Бұрын қазылыпты, қайтадан көмілмепті. Мазмұнын алып, формасын ғана қалдырған. Жалпы, ғалымдардың осынысы дұрыс па, бұрыс па? Екіұшты мәселе. Кейде пайдасынан зияны зорайып кететін сиқты.

Монғол Алтайына іліктік. Жанбыр жауды. Қарлы шоқыларды бұлт басты. Сонау шыңның арғы бетінде былтыр дәл осы уақытта тура осылай сүзіле қарап өткенім есіме түсті. Өр Алтайдың басы Шіңгілге тұспа-тұс келетін аймақ орталығы Қобда – батысында тік шаншылған шоқысы бар қалашық екен. Батыс Монғолиядағы түйінді мекен. Осы арадан Қытайға жол бар.

Бұдан әрі түнделетіп жүрдік. Таулы жоталардан құлдилап, Құбының шөліне бойлай кіріп барамыз. Түнгі сағат үште Қарасу көлінің өкпе тұсындағы бір елді мекенге тоқтап, сәл самалдайық деп едік. Құрысын. Мұндай шіркейді өмірімде көргенім жоқ. Көрер таңды көзбен көріп қарсы алдық. Таң сыз бергенде тап-тақыр қызыл шағылды осып өткен, сұрланған сұр шоқысы бар өзеннің жағасына келіп бой жаздық. Алдыдан таңғы салқынның орнына ескен аңызқтың табы күндізгі аптаптың қандай болатынын елестетті.

23.07.2007 ж. Қобда аймағының құмы. Мұны сұр шағыл десе де болады. Шығысқа қарай жүргенде: Монғол Алтайы оң жағында мұнартып, басындағы ақ шаңқан қар анда-санда жалт-жұлт етіп көрініп қалады. Онда қырық градус аяз, ал, бауырында қырық екі градус аптап. Мұндай шөлді, мұндай ыстықты, мұндай жолсыздықты мен өмірі көргенім жоқ. Түнімен ұйықтамай жол жүріп таңертең бір өзенге келіп тоқтап, жуынып, сергіп алдық. Оң жағында – Монғол Алтайы, сол жағында – Батыс Қаңғай жотасы сағыммен қоса тербеледі. Ортасы – аңызак. Бейне көмейі 150-250 шақырымдық пештің ішінде келе жатқан сияқтысың. Жайлы, жүрісті Селінді Жантегін ауыстырғанда, Алламызды анда, Әкпарымызды мұнда айтып, қысып отырдық. Сөйтсек, монғолдың құмы мен құба даласын оңды-солды кесіп үйренген Жантегіннің айтуынша мұның үш түрлі пайдасы бар екен. Бірінші, жер көреміз. Екі жағында – бесіктің екі басы сияқты иілген тау шымылдықтың желбірейді (қайтсын, жаңа үйленген адамның тіліне шымылдықтың басқа қандай теңеу түсе қойсын), алдың да, артың да көзге

көрінбейтін шымылдықтай желбіреген шексіз сағым (айтты-ақ), астыңда ...дала (жоқ, Жантегінжан, жайылған төсектей де! деп біз де қосылдық іштей). Екінші, Монғол Алтайының Боғда шыңының төсінде көне хұндардың қорымы бар. Қаңғайдың батыс жотасында көне түркі ескерткіштерінің ансамбілі бар (шындығында да солай, күнделікке ғылыми топшылауларды асығыс түсіргім келмеді. Оған кейін көзім жетті). Оны көңілмен көру үшін сергек отыру керек екен (Мұның дұрыс, Жантегін дедік тағы да іштей). Үшінші: үш күн, үш түнгі мына шөлейттегі жүріске шыдау үшін, дауысыңды құм жұтып қоймас үшін, адам екенінді ұмытпас үшін бір-бірімізге ес болып, дабырласып отыру керек екен. Дұрыс!-дедік бұл жолы бәріміз дауыстап. Үш күн, үш түндік жолда Жантегіннің осы сөзі ес қатты.

Аңызак пен аптапты тіліп келеміз. Жолдың жоқ екені естен шықты. Тек анда-санда монғолдардың ауылы көрінеді. Негізгі ұстаған малы – қодас. Әрі қою сүтті, қыста суыққа, жазда ыстыққа төзімді. Қалың жүні ыстық пен суықты реттеп отыратын тәрізді. Қой, ешкі, жылқы сирей берді. Картаға түскен үлкен елді мекен Сумын дегені – он үй, 15-20 киіз үйден тұрады. Бара-бара киіз үйлер де сиреді. Биыл құрғақ екен. Әй, мынау бұрын да емініп тұрған жер емес.

Түсте бір бұлақ басындағы үйге (дәмханаға) келдік. Иесінің (еркектің) әкесі орыс екен. Көзі көк, беті сары. Саз кірпіштен көтерген екі бөлмелі үйі бар. Ауыз үйінде тамақ істейді. Ортасы тақтай. Тамақ дайындалғанша төргі бөлмесіне көз шырымын алдым. Түнгі жүрісте Сеңгілді ұйықтатпау үшін «ән айтып, тегін концерт қойғамын». Қуырдағы қақпыш, кептірілген кеспе. Ұнамады (бізше вермишель қосылып қуырылған ет – олар ұн қуырдақ дейді екен). Шәйді қанып ішіп жолға атандық.

Шокалақ жолда есеңгіреп, Жантегін жүргізгенде «қысқызып» отырып, түн ішінде Гоби Алтай аймағының орталығы – Алтайға келдік. Шөлейттің көмейінде тұрса да қала аты бар емес пе. Жуынып, асханадан жақсы тамақтандық. Ең бастысы термостан шөлді қандыра шай іштік. Алматымен, Астанамен, Ұланбатырмен шайтанқұлақ арқылы сөйлесіп, көңілді орнына түсірдік. Түнделетіп тағы да жүріп кеттік.

Жолай бір-екі көне ескерткіштің тұсынан өттік. Ол – біздің жыл қайыруымыздан пәленбай жүз жыл бұрынғы хұндардың қорымы мен қорғандары. Жердің астына жиырма метр төмендеп қазылған қорғандар бар. Енді Сеңгіл мен Жантегін көлікті алмастыра жүргізді.

Алда – Гоби Алтайы, артта – Монғол Алтайы, ортасында Алтай аймағы. Шөлейттің көмейіндегі тығын сияқты. Құдық кездесті. Түйемен қосылып су іштік. Бір қызығы екі тәулік жәндік көрмегендер кесірткені көріп қуанып, суретке түсіріп, қуанысып қалды. Оңтүстікте – алыста Гоби Алтайының Боғда қарлы шыңы қалып барады. Біз Қанғайға қарай қайқайдық. О, Алла! Жол үстінде шөлдің ақсұңқары отыр. Үш қадам жерде! Токтадық. Фотоапаратты сайлағанша ұшып кетті. Өттең, шіркін!...

Әрі қарай тірі жәндік, торғай кездесе берді. Жол сәл тегіс тартты. Ендігі бетіміз шөл Алтайдың оңтүстігіндегі Баянхонгор – Байқоңыр қаласы (қала дейміз ғой, біздің шағын аудан орталығы сияқты). Жолда бір дүңнен қымыз, шұбат іштік. Екеуі де бапты екен. Ешкілі, түйелі байлар көрінеді. Тамағына көңіл соқпады. Шөлейтті кесіп өтетін тақыр әрі лай өзеннің жағасындағы киіз үйге түстендік. Үй иесі әйелмен аздап сөлестік. Ауыл мұғалімі сияқты таза көрінді. Жазда шөлейтті жайлап, қыста құбы Алтайының аңғарындағы қыстауларын мекендейді екен. Балалары оқиды.

Содан Қанғай жотасын сағалап, шөл Алтаймен жарысып, Байқоңырға жақындағанда... Алдымыздан өзен кездесті. Жол да бір сәт түзелді. Қарсы алдымыздағы қыратқа шыға келгенде... айтса адам сенгісіз көріністі көрдік. Қарсы беттің бауырынан басына дейін тәртіпсіз тігілген мыңға тарта ақ шаңқан боз үй жамырап шыға келді! Бұл неғылған көп киіз үй. Жолдың шеті қалың күрке. Сөйтсек бұл алтын жуатын төбе екен. Ой, Алла! Алтынды мұндай оңай алатынын кім білген. Жантегін айтқанда қалжыңға сайғам. Монғол үкіметі өзі игере алмайтынын білген соң, жер – халықтың меншігі, сондықтан игілігін халық көрсін деп еркіндік беріп қойыпты. Жантегін тоқтай қалып, шеткі тұрған адамға жолықты. Ол қазып қойған жүлгенің шетіндегі шағын топырақты арнайы мосыда екшеді, електің түбіндегі азғана жұмсақ топырақты әйелі шылапшындағы сумен шәйді. Түбінен болар болмас жұғынды жылтырап шыға келді. Шайма алтын деген сол екен. Оны кішкене шақшасына салып алды. Алтынды келіп алып кететін арнайы адамдар бар. Күніне он грамдай алтын шайқайды екен. Грамын жетпіс сегіз тугриктен береді. Монғолдар үшін ол да үлкен байлық. Өздері қара қайыс болып, күнге тотығып-ақ кетіпті.

Зады, алтын да адамды нұрландыра алмайтын болғаны-ау!

Байқоңырға келіп, Алтай өзеніне түсіп, шайға жақсы қанып, Қанғай жотасына іліктік.

Гоби Алтайы, яғни, қасиетті Алтайдың баста тұмсығы алыста мұнартып қалды. Барлық Алтайдың – қасиетті таудың баста алатын

Бас шыңын да көрдік. Алтай Боғдасы – Алтай Тәңірі деп аталады екен. Оның арғы беті ішкі Монғолия, ұлы қытай қорғаны. Қасиетті Ордос – Саржазық. Түркілердің түлеген ұлы отаны. Осының өзі екі күн, екі түнгі көрген бар азапқа татиды емес пе! Алыста қалған Алтайды, Тәңір-Алтайды суретке түсіріп алдым. Армысың және Қош, Алтай! Қимай қыр басында біраз тұрдым. Алдымызда Арбайхээр аймағы. Сол қалаға жеткен соң ұлы Қаңғай үстіртіне шығамыз. Арбайхээр – Арпакер деген сөз екен. Ежелде арпа егетін аңыз болса керек. Түн ортасында Қаңғай үстіртінің алқымындағы Арпакерге келдік. Қаз-қатар тігілген қалың киіз үйді аралап барып, ояу жүрген бір үйден дәмге тапсырыс бердік. Әрине, ең алдымен қою, қызыл, ыстық шәй, қалғаны содан...содан...содан кейін.

24.07.07. Бұдан әрі майжол – асфальт. Екі күнгі «әншілікті» қойып, қалғып кетіппін. Қалғып емес, қалың ұйқыға басыппын. Көзімді ашсам... Айнала көк жасыл, жусанның иісі бұрқырайды. Таң сібірлей атып келеді. Екі жолаушы (монғолша жүргізушіні солай атайды) анадайда көк шөптің үстінде көсіліп тұрып ұйықтап жатыр. Үш күнгі жолдан, шөлейттен, құмнан кейін мынау салқын бел, жасыл жер, самал жел жұмақ сияқты көрінді маған. Сөйтсек, бұл Қаңғай үстіртінің нағыз өзі екен. Қарақорым, Ордабалық, Күлтегін мен Білге қағанның ескерткіші тұрған Хошо – Цайдам, Орхон өзені – Түркінің жер ұйығы – Өтүкен қойнауының өкпе тұсы екен. Сексен шақырым бұрылсақ іздеген Жиделібайсынға жетеді екенбіз. Амал жоқ, беталыс – Ұланбатыр. Алда екі жүз елу шақырым жол бар.

Түркінің кіндігі кесілді-міс дейтін Тулу – Толы өзеніне келдік. Аялдама жасадық. Мыңғырған мал. Бес жүз метрде бір қора қой, ешкі, үйірлі жылқы, тіпті доңыз да қорсылдап Толыға бас қойып жатыр. Судың өзінен малдың шайыр иісі шығады. Бет аузыңды жууға дәтің жетпейді. Суретке түсумен шектелдік.

Көрек қызығымыз бен шыжығымыз алда екен. Луңнан – Толыдан – Ұланбатырға дейінгі жолды жөндеп жатыр екен. Жиек жолдардың шаңы жол көрсетпейді. Аспан да, жер де, көкжиек те шаңның астында қалған. Салып жатқан қытайлар екен. Ұланбатырға дейінгі көпірлердің бәрін бұзып, жаңғыртып отырыпты. Асфальтты қырып тастапты. Ал май төсеу Луңнын маңында, сонда жүз елу-екі жүз шақырым жолға кіріп шығып, шаңның астында жүргенің... Ғарышкер Гуррагчаның ауылы жол шетінде, еңселі екен. Халық батырын сыйлағандарының

белгісі. Тулы – Толы өзені тауды оңтүстікке қарай орағытып өтіп, Ұланбатырдың ортасынан өтеді екен.

Кешкі алты мөлшерінде (үш-төрт сағатта жетеміз деген жерге) қалаға келдік. Тілеуінді бергір Қаржаубай «Өргөө» қонақ үйінен орын алып қойыпты. Кіре сала себезігіге жүгірдік.

Мұнда – Қырымбек Алтынбекұлы, Зейнолла Самашев жүр екен. Арқа-жарқа амандастық. Ертеңінде сағат екіде Орхонға жүріп кететін болып келістік, жеке көлік жалдау мәселесін Қаржаубай шешті.

Кешке Қаржау, Қырым, Сеңгіл, Нұргүл, Әминә бәріміз бірге ас іштік. Үшеуіміз біраз қалжыңдасып, кужыңдасып алдық. Қырымның ата-бабасын (төре), Қаржаубайдың отыз жыл өмірі өткен қаласындағы ойдағысы мен қырдағысын түгендеп, олар да менің түп-тұқиянымды қазып, Таян ханның алтын шаңырағына (шындығында да бар екен) қондырмақшы болып талай жерге барып қайттық.

Ұланбатыр – Боғда тауының ортасында, Тулу – Толы өзенінің бойында, ұзынынан-ұзақ созылған бір көшенің екі жағына орналасқан қала екен. Миллион адам тұрады-мыс. Маған Семейге жете қабыл «қатын» – қала сияқты көрінді. Енді ғана етегін жиып, бойын тіктеп келеді екен. Салынып жатқан құрылыстың дені қытайдікі сияқты. Ал өздері қытай десе көздері бақжаң ете қалады. Әбден жүрегіне тиіп, зәтте болған. Монғолдардың «совет одағын сағынып қарсы алуы да» сол қытайдың құрсауынан құтылудың амалы болса керек. Орыстың қолтығына тығылғаны да, әлі де тығыла бергісі келетіні сол сияқты.

25.07.2007 ж. Ұланбаторға түнеп шықтық. Жақсы тынықтық. Батмунх атты «жолшыны» таңдадық. Жиырма екі жасар бала. Алғашқы сапары. Шақырымына төрт жүз түгірік, бұл шақырымы төрт жүз теңгеге тең. Жолдың қиындығын есептесек, арзан (Тоныкөк ескерткішіне барғанда шақырымына екі жүз елу түгіріктен төледік). Әминә (біздің қосағымыз да Қаржаубайдың қарық қыламын дегеніне сеніп қап, бізбен бірге қосақталып жүрген еді) ақша ауыстырды, фотопленканы, камераның таспасын көшірді. Мен тарих институтының лабораториясына барып, Ел-Етмш қағанның жазу тасын, Сақсайда мұздан қазылған ағаш үйдің бөренелерін, қазба заттарын көрдім. Сағат екіде шықтық. Бірден дүкендерді аралап, карта іздедім. Біреуін емес, екеуін алдым. Оның қызығын Иркутскіге жеткенше көрдік. Жерді, жолды айыруға

үлкен көмегі тиді. Жазуға да серігі тиері сөзсіз. Әсіресе, өзін жүрген жердің нобайы мен жер аттарын білуге септігі зор. Жолдың жөнін білетін бір кісіні алмастырады.

Қала сыртында З.Самашевті ұзақ күттік. Кеш қарая шығып, Тулу – Толы өзенінің бойында қондық.

26.07.2007 ж. Ұланбатыр – Қаракорым – Ордабалық – Хотын – Рашан (Арасан) – Цаған-сүм (Ақмешіт) – Хошо Цайдам – Онгии – Бұлғын – Дашилен – Ұланбатыр.

Бұл күні археолог Зейнолла Самашевтің қазақ-монғол археологиялық экспедициясымен бірге Қаракорымға бет алдық. Ұланбатырдан шыққандағы 180 шақырым жолды қайта жөндеп жатқандықтан да, Толы (Тула) өзенінің жағасына қондық. Өзен лай, лас, бас-аяғында түгел малшылар отырғандықтан да суы ішуге, не жуынуға келмеді. Судан шуаш иісі шығып тұрады екен.

Сағат таңғы 6-да тұрып шай ішіп, 7-де жолға шығып, түскі сағат 11 шамасында Көген (Когмен – ?) тауының айрығындағы Тарнын-гы өзенінің қырқасындағы қорымдағы Қаған тасты көрдік. Басы жоқ. Жоны, жағасы, арқасы тұтастай ою-өрнек. Әрине, қорым қазылған. Негізгі атрибуттары – тағантасы, қосымша балбалдар, мүсіндерден түк те жоқ. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Байыр (Баяр) Довдойдың айтуынша қорымның тасының жартысын тас жолға төсепті. Бұрын төбенің үстіндегі төбе сияқты боп үйіліп жатады екен. Әр топ өз мүддесі бойынша жұмыс жасады: суретке түсірді, өлшеді, жер бағдарын сызды. Мұндай өрнекті қағантас ешқайда жоқ екен. Тілші ғалым Нәпіл Бәзілхан маған: Көген, Көген тауы анау – деді батыс солтүстікті нұсқап. Мен: Көгман тауы осы емес пе? – деп Байырға қарадым. Ол үндемеді. Ал соның арғы шетінде Арғынаты қыраты көгеріп көрініп тұр. Қалайда жері құйкалы, қарағанды, бұталы.

Осы арадан жол екіге айырылды. Оңтүстікке бұрылғаны баяғы Арпакерге-Авайкерге тартады. Жүрегіміз зырқ ете қалды. Екіншісі Өрқанғайға апарады. Тал түсте Қаракорымға келдік. Қаланы сырттай көрдік. Ең ұлы мақсатымыз – көк түріктің астанасы Ордабалық болғандықтан да, топ жетекшісі Зейнолла ағамыз сонда барып тоқтап, шатыр тігіп, қоныс тебуді ұйғарды. Кешкі 4.30-да Ордабалыққа келдік. Алдымызда, Өрқанғай – ұлы Өтүкен тауы. Ортадағы Орхон жазығында – Ордабалық. Шығыс солтүстігі – Орхон өзені. Қарсы беттегі Қошо-Цайдамнан (жергілікті карта бойынша Тарбағатайдан) Күлтегін мен Білге қағанның ескерткіші бізге қарап тұр екен. Тек Орхоннан өткел тауып өтсек болғаны.

Қала аумағы 5+5 шаршы шақырымдай. Ұлы Орхон жазығының ортасына орналасқан. 843 жылы қырғыз бен ойғырлардың бірлескен қағанаты талқандаған. Қаланы соңғы қорғаған жауынгер – Құла Шор. Айқасқа жеті рет кіріп, ақыры жетінші атымен бірге ат тұяғына тапталып өлген. Құла Шордың сөзін тыңдамаған Тоныкөктің қызы Бүбібегім тұтқынға түсіп, Шиань қаласына күндікке емес, күндікке жіберіліп, құсалықпен өмір өткізген. Сөйтіп, Көк түрік қағанатының құлаған, күйреген жері осы Ордабалық. Қорғанның шығыс бетінде 500 метрдей жерде биіктігі 4 метрлік құлпытас тұр. Ойғыр ханның өзіне қойдырған тасы. Түрік, ойғыр, қытай әліпбиінде «Тәңір текті Тәңірге болмыш...» деп басталатын эпитафиясын жаздырыпты. Нәпіл Бәзілхан мен түрколог Ораз Сапашев мәтінді оқыды. Жастар Орхонның жағасына шатыр тігуге кетті. Біз – «қарттар» Зейнолла, Байыр үшеуіміз қаланың орынын араладық. Серік Аман мен Мәулен Беке-нов қаланың картографиясын түсіруге кірісті. Археолог Аман Оңғар да «көр көруге» кірісіп кетті. Өз істерін жатық білгендіктен де ешкімде жұмысы жоқ, бірден камералары мен өлшеуіш құралдарын, қағаз-қарындашын ала жүгіреді. З.Самашевтің экспедициясының бұл жолғы жүгінің негізгі салмағы да соларда сияқты.

Біз де қаланың үйіндісіне шығып, әр төбені бір шолып, өткен дәуірдің белгісін іздедік. Бұрын да орыс археологі Киселев қазба жұмысын жүргізіпті. Енді ол тізгінді немістер қолға алыпты. Зекеңнің – Зейнолланың жанталасып жүріп жапондар мен немістердің алдын орап шолу жұмыстарын жүргізуінің бір себебі осы екен. Мынадай алып қорғанды толық зерттеу 30-40 жылдың жұмысы, сондықтан да біріккен халықаралық ғылыми экспедиция құруға монғолдарды көндіру мақсатына шындап кіріскен жайы бар. Тікелей тарихына қатысты болғандықтан да Қазақстанның да ғылыми мүддесі қорғалуы тиіс деген талап қойыпты.

Қаланың орыны Отырарды елестеткенімен де, мұндағы бұрынғы ғимараттардың сілемі анық байқалады. Қазына, жасауыл, бақауыл, тосқауыл, күзетші, шеру алаңы, елші қабылдау ғимараты, қағанның тақ орыны, мінәжатхана, қорғанның артындағы бегімдер қалашығы, әскер жиналатын алаң, бәр-бәрі де менмұндалап тұр. Төрдегі саздан құйылған дыңның ғана мазмұн-міндеті толық ашылмапты. Қаланың сырты – күре арықпен қоршалған. Оның сырты әскери қорған. Мұнаралардың орыны да бедерленіп тұр.

Жиырма шақырым айналасы тегіс қорған төбелер. Тас балбалдар, тиірмен тастары, қабырғалардың, іргетастардың өрнектелген сынықтары аттап басқан сайын шәркейіңнің тұмсығын қағады. Сол сынтастардың қадасы көкжиекке дейін көзіңді сүріндіреді. Бұл арадан дүниенің төрт бұрышы түгел көрінеді екен. Қас дұшпанның қалай қапыда қалдырғанына таңқаласың. Бірақ, таңқалатын да ештеңесі жоқ, оны біз жақсы білеміз, баяғы сол ішкі алауыздық. Қырғыз бен ойғырдың ойран әскері қамалап тұрғанда да Бүбібегім күндестігін жасап, Білге қағанның басқа әйелден туған балаларын қорғанды қорғауға жеткізбей, желкесін қиған. Ашынған Құла Шор абыз жауға жалғыз аттанып... ажалын тапқан.

О, сорлы тағдыр! О, арманда кеткен көк түріктер! О, менің қасиетті ата-бабам!

Жұмыр жердің төрі – кешегі Өтүкен, бүгінгі Өр Қанғай екенсің. Жасынның әбілхаят суы – Орхон (Өр қон) өзені екенін білген екенсің. Дүниенің тура ортасы – жер кіндігі Орхон жазығы екенін білгенсің сен. Кейін ұрпақтарың Жерұйық, Жиделібай-сын деп іздейтін «құтты қойнаудың» Орхон жазығы екенін де білдің. Сондықтан да сол араға Ордабалықты Орхонның жағасына салдың. Қорғаның да, қағаның да, қолбасың да мықты, жауынгерің жаугер еді. Оны да біліп, тасқа қашап жаздырдың сен. Сонда, сонда деймін-ау, арытыңның бірлігін сақтауды неге ғана білмей қалдың екен?! деп қорғантөбенің басында назаланып тұрып...

Өтүкеннің батыс шоқысына иегін тосып, батып бара жатқан күнді көріп...таңғажайып құбылысты жаңалық аштым. Мынау шынында да ғажап қой. Қанғай – Өтүкен Азиядағы ең биік және ұланғайыр үстірт. Өр Қанғай – Өр Өтүкен соның кеуде төстігі. Орхон жазығы – өр қоныс. Күн Өтүкеннің тұмсығынан – Қарақорымнан көтеріліп шығады да, күнұзақ Өтүкеннің тақ төбесінен төніп, оны күншуаққа малып, кешке Өтүкеннің екінші тұмсығынан – Онгин көлі тұсынан батады екен. Көлбемей, көлденеңдемей, тура жарты шаңырақты бойлап өтеді. Түнгі Ай да тура солай жарты шеңбер жасайды. Күн мен Айдың атысы мен батысын көне түріктер – көк түріктер киіз үйде отырып көз қиығымен қарсы алып, көз қиығымен ұзатып салған екен. Шығысы – Қарақорым. Оңтүстігі – Өтүкен. Батысы – Онгин көлі, солтүстігі, яғни, қарсы алды – Тарбағатай тауы – Қошо Цайдам. Қала төрт бұрыш. Оның сырты су. Оның сырты – қорым. Ол қорғанның сырты 1+1 шақырымдай

тағы үлкен қорған. Үлкен қақпасы шығысқа қараған. Қыш құмыра, қыш шатыр, өрнекті тас дінгегтердің шағындылары шашылып жатыр (Әлқисса, Ордабалықтың орынын көре тұрып, оның осыдан он-он бес жылғы бұрын түсірілген суреттеріне қарағанда қатты бұзылып, қабырғалары жермен жексен тартып, биік мініжәтхананың соншама тез мүжіліп кеткеніне таң қалғамын. Оны қорған маңындағы үйездеген жылқы мен үйелеген қойлардан көріп, ішім ашыған. Бірақ күні кеше қытайлар түсірген «Шыңғысхан» фильмін көріп отырып, көне қаланың неге соншама шұғыл жермен-жексен тартқанын білдім. Фильмнің бір бөлімі осы қаланың ішінде түсіріліпті. Мұнараның басына құрылыстар салыныпты. Қаланы қалың әскер шаңдатып жүр...Тарихи шындықты көрсету ниеті дұрыс, бірақ мың үш жүз жыл уақыт үкіміне шыдаған қала, миллиардтың салмағын көтере алмапты. Көз алдымызда көне қала күлтөбеге солай айналыпты. Оған кімнің қабырғасы қайысар деші?!).

Кешке көк түріктердің әруағына бағыштап қой сойғызып, қымыз сатып алып, экспедиция мүшелеріне ілтипат білдірдім. Нәпіл батасын жасап, Нұргүл қандыжап жасап, Әмина етін мүшелеп, басын Байырға тарттық. Ол монғолша өз рәсімін жасап күміс тостағаннан архи ішті.

Айлы түн. Салқын самал. Көк майса. Тынып ағатын Орхон өзенінің ағысының сырылы. Шеменденген талдардың жапырақ сыбдыры. Сарыала қаздың сұңқылы, үйректің қиқуы. Дөңгеленіп туған Айдың төбеден себезгілеп құйылған ақ сәулесі. Қолмен басқан мөр сияқты дөп-дөңгелек көкжиек. Қанғай да, Тарбағатай да дөңгелене қалыпты. Ұйқыңды сыйлайтын-ақ түн. Шатырдағылар тынықты. Кеудеңе үріп тартып сиғызып алатын емес. Көзінді жұмсаң көрген түсің ғайып болатындай. Ауасын жұта-жұта, мынау ғажайыпқа сенер-сенбесінді білмей...ұйқыға жұтыласың.

27.07.2007 ж. Таңсәрінің сұлуы-ай десеңші. Қарақорымнан сарғайып көтеріліп, Қанғайдың – Өтүкеннің иығына басын сүйеген ерке күн сұлу. Тағы да сарыала қаздың сыңқылы, үйректің канат сусылы. Жылқының дүбірі... Әуелі ақ балтырлы аспұзыл монғол келіншегі, содан кейін Зейнолла ағамыз оянды. Таңғы 8-де экспедициясымен бірге Ордабалықты тағы да көріп, суретке, бейнелі таспаға түсірдік. Әмина Зейнолла ағамыздан сұқбат жазып алды. Олар қала мен айналасын зерттеуге кірісті, біз Қарақорымға кеттік. Жолдағы ескерткіштерге таң қалдық. Біз

кеше бұл араның барлығын адымдап өлшеп шыққанбыз. Сонда да түгел аңғармаппыз. Шығыс қақпаның алды – майдан. Мұнара – тұтастай саз балшықтан, арасына бөрене салып құйылған. Бір қатар сары саз балшық, екінші қатар қиыршық құм балшық. Бір қабырғаның үш жерінде үлкен үш қуыс бар. Астында не бары белгісіз. З.Самашев пен Байыр профессор рәсімдік ғибадатхана дейді. Осыншама үлкен мұнараны (биіктігі мен ені 15-20 метрдей) тұтастай балшықтан құйып шығудың мәнісі не? Астында қуыс көрінеді, онда қандай да бір рәсім өтуі мүмкін. Бетбақ даладағы мәйітті уақытша сақтайтын сағаналар сияқты міндетті атқарған жоқ па екен? Мысалы, Күлтегін мен Білге қағанның денесі қашан қойылғанша (Тәңірге бергенше) мәйіті 40 күннен артық сақталды емес пе. Бұл, әрине, долбар, ебепке себеп іздегендік.

Қаракорымға бардық. Бүкіл Еуро-Азия ғалымдары орнын іздеп, қиялдаған жер. Қанғайдың – Өтүкеннің тұмсығында. Орхон өзенінің шығыс жағасы. Мұнда көне Қаракорымның үстіне XVI ғасырда салынған пұтханалар сақталыпты. Қағандар соның сыртында тұрған делінеді. Зады, қытайлардың бір түннің ішінде жаппай бауыздауынан аман қайтқан, бағы тайған хандардың мұттайым тұсында тақуалар сарайдың орнына пұтхана салса керек. Бұл да жер де төртбұрыштанып салынған. Көне қала күлтөбеге айналған. XX ғасырдың 20-30-жылдары пұтханалардың дені бұзылыпты. Біразы ғана сақталыпты. Будда рәсімханасын көрдік. Суреттер мен мүсіндерден Мықан ағашы, үш өлшемді әлем, үш өмір туралы мол мағлұмат алдық. Ортасындағы хан сарайының орнына немістер қазба жұмысын жүргізіп жатыр екен. Қазіргі көзге көрінгені жәй үйінді ғана. Пұтхананың сыртында мәңгілік биліктің нысаны – үлкен тасбақа мүсіні сақталыпты. Хан ордасының орнына тағы да сол немістер қазба жұмысын жүргізіп жатыр. Енді оларға жапондар қосылмақ.

Түсте шатырға қайтып келдік. Түстен кейін Қатын тауды аралап, көне қорымдар мен тастағы иероглифтерді көрдік. Мен де қағыс қалған арқардың суретін «тауып», «ешкілі боп» олжаланып қалдым. Ескерткіш бүкіл Орхон жазығында шашылып жатыр. Әсіресе, диірмен тас көп. Бір Бұғытас көрдік. Зейнолла Самашев пен Нәпіл Базылхан, Ораз бетінде жазуы бар, әбден өшіп кеткен екен деді. Байыр үндемеді. Қаржаубай білмейтін бұл неғылған жазу? Өз басым таңбасы қайсы, жазуы қайсы, ажырата алмадым. Мүмкін, кәсіби сауатсыздық шығар..

Түнде тағы да сол Орхонның жағасындағы шатырға қондық.

Міне, барша түрік қауымының түсіне кіретін Өтүкен тауы. Өтүкен қойнауы, Өтүкен – Орхон жазығы. Енді таңертең Орхон өзені бұлақтанып басталып, Жарғантай мен Орхон боп екі шатқа бөлініп кеткен Сат (Шат) ауылына барып, көне қала Цаған (Шаған) сұмды – Ақмешітті көрмекпіз.

Тағы да сол Орхонның айлы түні, дөңгеленген дүние, көгерген көкжиек. Ұлы тыныштық. Маған монғолдардың жылқысы пысқырынбайтын – кісінемейтін, сиыры ыңыранбайтын – мөңіремейтін, қойы күйіс қайырып – маңырамайтын, иті үрмейтін сияқты көрінді. Әйтпесе, Орхонды бойлай 500 метр сайын бір-бір отар қой, үйірлі жылқы жүр. Түнде солардың бір тосын дыбысы шалынбады. Өздері де, малдары да қалың ұйқыны кәсіп еткендей.

28.07.2007 ж. Таңертең 6.30 да жолға шығып, Қатын сұмына келдік. Орталықта ескерткіш тас тұр. Нәпіл мен Ораз оқып еді, бұл мәнжүрлар билеген тұста жазылған жазу екен. Онда Жарғантай өзенінің аты бар.

Байыр мен жас моңғол ғалымы Мунхтулга Ринчинхорал Жарғантай өзенін өрлеп, Қанғайдың ішіне бастады. Тебінге айналған Орхон жазығы барған сайын жасанданып, жоталар мен қыраттар орманданып, күн көңілденіп сала берді. Әр бес жүз метр сайын үйірлі киіз үй, үйір-үйір жылқы, отар-отар ешкісі аралас қой. Бір кезде шоқының басынан нысаналы Мықан ағашы көрінді. Шыңдағы қарағай. Өзінен басқа айналасында ештеңе жоқ. Өзгесін кесіп әкетті дейін десек – томар, түбір жоқ. Суретке түсірдік. Ал келесі күнгей бетінен қалың орман басталды.

Жарғантай – кең аңғарлы өзен екен, екі таудың ортасы 2-3 шақырымдай өзек. Бір кезде оң-сол жақтағы биік шоқылардан мұнаралар сияқты менмұндалап қорған төбелер көрінді. Екі жақтан жарыса қарауылдайды. Зейнолла ағамыз түсе қалып, суретке түсіріп, дүрбімен қарап жатыр.

... Бұл қорымдар ұлы қорымдар. Хундар, көк түріктер ата-бабасын биік таудың басындағы қорымға жерлеген. Мүмкін, Күлтегін мен Білге қағанның сүйегі де солардың арасында жатқан шығар.

Қанғайды бойлай 90 шақырым ішке кіріп, Сат (Шат) ауылына, Рашан (Арасан) демалыс орыны орналасқан елді мекенге келдік. Орхон – сол жақтағы шатқалдан басталып, шығысқа қарай оратыла ағады екен. Оң жақтағы аңғардан Жарғантай өзеншесі басталады..

Мұқым алқап ақ шаңқан ақбоз кигіз үйлерге толы. Мыңғырған мал.

Біз жылқылар үйездеп, кодастар «құлағында ойнап» жүрген үлкен ескі қаланың орнына келдік. Цаған Цумға (Шағанға) – Ақмешітке (Қаржаубайша), Аққорымға келдік. Ордабалықтан көлемі сәл шағын. Бірақ құрылымы жағынан үксас. Төрт бұрышты қорған. Байыр профессор пұтхана болған дейді. Тәңірге табынғандардың рәсітханасы. Жан-жағы орманды тау, көгалды жазық. Оң жағында – Жарғантай, сол жағында – Орхон бұлағы.

Тәңірдің нұры тұнса тұнғандай жер. Гоби Алтай мен Қаракорымның ыстығынан соң мынау жұмақтың өзіндей көрінді.

Біз тандана, тамсана жүріп, Қазақстанның туын желбіретіп тұрып экспедициямен қоштастық. Олар «сөз қазатын емес, көр қазатын» зерттеу жұмысын жүргізбек.

Ендігі беталыс – Қаракорым арқылы Қоша-Цайдамға, Күлтегін мен Білге қағанның ескерткіші. Қасиетті, аңсарлы ұстын.

Сағат түскі 2-де аңсарлы Білге қаған мен Күлтегіннің жазба ескерткішіне келдік. Майжолды түріктер салып жатыр екен. Жолдың қос қапталын қуалаған құмды құйындар алдына түсіп ап есіле борайды. Қарағанды, бүргенді құмдауыт жер екен. Шығыстан батысқа қарай Қаңғай – Отүен тауы созылып жатыр, ортада Орхан өзені мен Орхон жазығы, күнбатыста Онгин көлі, Тарбағатай тауы, ол арадан Бұлғын аймағы басталады. Жолдың сол жақ шетіндегі салынып жатқан аңғарға тоқтадық.

Біз өмір бойы тік тұрған күйінде елестетіп келген аңсарлы ескерткіш тастарымыз алдымызда сұлап жатқанын көргенде өне бойымыз суып кетті. Сөйтсек, түріктер Білге қаған мен Күлтегін жазуынан көшірме жасағанда химиялық заттарды пайдаланыпты. Улы қосынды заттар тастағы жазуды копсытып, қабыршақтап кетіпті. Содан монғол – түрік арасында біраз ырғасу болып, ақыры түріктер аңғар салып, тас ескерткіштерді соған көшіріп, орнына көшірме тастар қоймақ екен. Барлық ескерткіш тастарды жиып, шатырдың астына қойыпты. Қытайдың жасанды шатырын күн жеп, жел қағып, быт-шытын шығарыпты. Желмен қоса дар-дар айырылып жатыр. Қыштарды қапқа сап әкеп, үйіп тастапты. Моңғол құрлысшылар жүр. Николай атты орыс прораб бар екен, Украинадан. Оны мұнда қай құдай айдап әкелді екен. Әрине, ақша құдайы. Бірақ мына тас жазулардың қадір-қасиетін ол шіркін біле ме екен?!

Күлтегіннің жазба ескерткіші.

Балбал тастар мен тасбақаның сынықтарын, кигізге ораулы Күлтегін ұстынының бетін ашқызып, суретке түсірдік. Жанында күлдібадамдау, дөрекілеу домалатылған, гипстен жасалған көшірмесі жатыр. Екеуіне кезек-кезек қарадым. Екеуінің де жағдайы мүшкіл екен. Бірақ Күлтегіннің ұстынын ұстап көргенде-ақ ұлы бір қуат-күш бойыма құйылды. Сезгенім тастың салмағы. Сом тас. Ауыр тас. «Қасиетті» сын тас. Дүниенің барлық салмағын салмақтап, түркінің тағдырлы жүгін көтеріп, сұлап түсіп жатыр... Жат. Бірақ тастың бетіндегі жазулар, Мәңгілік өшпе! – дедік іштей. Білге қағанның ұстыны аңғар ішіне енгізіліп, тік төрт бұрыш тағанға қойылыпты. Қасына Күлтегінге орын дайындапты. Тасбақасыз. Шаршы, ортасы ойық тумба. Қыркүйекте сонда қойылмақ. Орындарын барып көрдік. Суретке түстік. Орхонның жазығындай емес, бұл арадағы жер ыңғайы батысқа сұлай жамбастайды екен. Балбал тастар қатарын тізіп барып батыс беткейдегі Онгин көліне тіреледі екен. Орхон жазығынан қарағанда күннің бататын тұсы да сол Онгин көлі. Көк түріктер өмірін де, өлімін де Күнмен өлшеген. Күлтегіннің де өмір күні батты деген емеуірін бұл. Ал балбал тастар оның өмір жолындағы басынан кешкен батырлық дәуренінің белгісі. Бұзылған көңіліміз солай болды ма, жоқ, шындығында да табиғат солай ұйғарды ма, білмеймін, Күн де қабағын түйіп, түнере берді. Өкініштісі видеоның майы да сол араға келгенде бітіп қалды. Қырсық!

Сонша аңсарлы көңіл ауанымен келгенде, қасиетті ұстындардың жайрап жатқаны өкінішті. Бірақ амалы бар ма?

Күлтегін мен Білге қазанның керегетастарын күн қақтап тұр...

(Жалпы Қошо-Цайдам мен Ақ оттағы көне жазба ескерткіштерді түріктер иемденіп алыпты. Айыбы үшін – аңғар, жазасы үшін – жол салыпты. Түптеп келсек бұл жазулар түріктен гөрі бізге жақын еді ғой. Кезінде сұрау неге салмадық? Көшірмесін көріп көкірегімізді кергенмен, өшпейтінді өшіріп жатса, ол мақтанымыз қай мақтан?! Несіне жетісеміз осы біз? Тоныкөктің басында да сол жағдай. Тасты түріктердің өзі қашап орнатқандай, басына жарнамасын жасап, туының қадасын қағыпты. Тоныкөктің де мүсінтастарын аңғарға жиып, үйіп тастапты. Бұл сақтау ма, жоқ, сандырақ па? Әйтеуір өзім түсінбеген бір жай болды. Сонда біз қайдамыз? Көшірмесіне қарап мәңірей бергеніміз бе? Мұндай ұлы жазбасын орыстар әскермен де, саясатпен де, ғылыммен де қорғайды. Партия боп бөлініп, алашапқын сайлаудан-ақ шабылып, ұлттың мәйегін ірітіп, тұқымымыз титықтап бітетін болды-ау).

Мұнда Қаржаубай Сартқожаұлы мен Зейнолла Самашевтің, Байыр Довгөйдің, Қырым Алтынбектің ғылыми экспедициялары бізден кейін келмек. Олардың қолынан не келеді?

Қош, Күлтегін! Көріскенше. Енді келгенде орныңнан тік тұрғаныңды көрейін! Біз де батысқа бет алдық. Онгин көлі арқылы Бұлғын аймағына өттік. Осы көлдің маңында 4 шақырым жерде Шілің хото – Шілі қыстақ деген көне түркі қаласы бар. Екі-үш күннен кейін 3.Самашев сонда қос тігіп, зерттеу жасамақ.

Көк түрік өркениеттің шоқтығы әрі күлтөбесі болған, Орхон жазығы, қош!

Дашилен – Баяннұр арқылы Тулаға – Толыға жетіп, әлденіп, көз көрген бұралаңмен Ұланбатырға қыр жолымен жеттік. Моңғолдың мінезін білдіретін бір қызық жәйтты жаза кетейін. Тула – Толыдан шыққан соң қыр жолына түстік. Батмунх бір машинаның «жолаушысымен» сөйлесіп, артыңнан еріп отырайын деді. 10 шақырым жүрдік. Күре жол қиыс қалды. Батмунх қуып жетіп, тағы да жолдың жөнін сұрады. Жүре тоқтап, жүре тоқтап, кенет алдыңғы орындықтағы сақалды мені көрді де, баж ете қалып, кілт қырға бұрылды. Батмунх та бұрылды. Қайта жолға түсіп, кері Тула – Толыға тартты. Шаң лестілер емес. Батмунх біраз қуып, кері қайттық. Күлдік те, күдіктендік те. Не себеп, неден қорықты, алдыға кетпей кері неге қашты?

Сол түсініксіз күйінде қалды. Есесіне біз оңды қыр жолымен жүріп жол қысқарттық.

Отыр ма екен Қаржаубай,

Жатыр ма екен Қаржаубай.

Қабағымыз қатулы,

Жаңбыр жаумай, қар жаумай, – деп Ұланбатырға таңғы сағат 4-те жеттік.

«Өргоодегі» орынға біреулер түнеп шықты. Ертеңінде қайтадан №10 бөлмеге кіріп, жуынып-шайынып, жан шақырдық.

29.07.2007 ж. Күндіз археология институтының лаборатория–музейіне тағы да барып, Ел-Етмиш қағанның жазуын, Сақсайдағы қорғаннан табылған ағаш үйді суретке, видеоға түсірдік. Астана мен Алматыдағы балалармен сөйлестік. Сұңқармен сөйлесіп тұрып, оны туған күнімен құттықтауды ұмытып кетіппіз.

Түстен кейін ақша ауыстырдық. «Монғол» қонақ үйіне бардық. Хан сарайы – Қаракорымның үлгісімен салыныпты. Керейдің, Найманның, Қоңыраттың атаулы ордасы бар екен. Таян ханның ордасына кіріп, суретке түстік. Баян-Өлгидің кигіз үйі тігіулі тұр. Өнші қыз жасапты. Бәрі де бизнес. Есік алдында бүркіт тұр. Үйдің жасауы да келісті. Жұмыс істейтін студент жігіттер. Әр нәрсенің нарқын айтып тақ-тақ етеді.

Кешке Бүбібегімнің үйінде қонақта болдық. Келін Салтанаттың «қою қызыл, ыстық шайын тегін» қана іштік.

Ертең Тонкөкке жүреміз.

30.07.2007 ж. Тонкөкке жаңбырлатып жеттік. Ұланбатырдан 70 шақырым, шығыс оңтүстікте. Боғда тауының ту сыртында. Жолда Шыңғысханға соғылып жатқан ескерткішті бұрылып барып

көрдiк. Шығыс солтүстікке карап, қамшысын қолына ұстап тұр. Биіктігі алты қабат үймен тең. Ғажап! Неге шығыс солтүстікке карап тұр? дегенімізде, сол тұстағы тау ішіндегі демалыс үйін нұсқап тұр-мыс деді. Біз сенген болдық, олар сендірген болды. Бірақ өтірігімізді екі жақтың іші де сезіп тұрды.

Содан енді Тоныкөкке бет алдық. Майжолдан 15 шақырымдай жазықта орналасыпты. Орналасқан жері де жасаң. Төскей. Айналасы ашық жазық. Бізбен қатарласа ағылшындар да келді. Екі жазуы да тікесінен тік тұр. Тура, «Егер мен болмасам!..» деп кеудесін соққан Тоныкөктің өзі сияқты өр, мысы айналасын басып тұр. Ескерткіштің алдынан тізілген балбал тастар да ұзыннан ұзақ созылып, қарсы алдындағы жатаған қыраттан асып жатыр.

... Тоныкөктің өзі қалай жылап жыр жазса, күн де солай жылап тұрды. Тастағы жазулардың арасынан су тамшылары жылғалай тамады, ол да жылағандай. Біз де жылап тұрдық. Екеулесіп жыладық. Кеудемде өксік те жоқ, өкініш те жоқ, бірақ көзімнен жас тиылмады. Жаңбыр жауып тұрғандықтан да көз жасы мен жаңбыр тамшысы қосылып, жанымдағылар аңғармай қалды. «Сүйсеңізші тасты. Құшақтап сүйіңіз!» дейді Нұргүл қарындасымыз. Оған да жүрек, дәт керек екен. Тек алақаныммен сипай бердім де, іштей жазудағы сөзділі жатқа күбірлей бердім. «Егер сен – Тоныкөк болмасаң, егер сенің қағаның болмаса... түркі жұрты болар ма еді, жоқ па! Сол үшін кара терінді төктің, қызыл қаныңды ағыздың! Сол үшін де Тағзым саған, Тоныкөк ата!» Бұл бір ұлы әсер болды.

Жазудың алдыңғы жота – Баян цаң, ал оңтүстік беті – Ақот аталады екен. Ақ от – ақ бетегелі, жайсаң жазық. Міне, мың екі жүз елу жылдан бері жердің сол атауы әлі сақталып келеді. Ғажап! Көк отта (Хохотта) түркі елінің туын тіккен Тоныкөк Ақ отта өсиетін тасқа бәдіздетіпті.

Жанында ескерткіш тастар жиналған, түріктер салған аңғар бар екен. Жүрек шым ете қалды.

Көрсеткіште: монғол, түрік және түріктің «Тика» фирмасының туы салынған. Сонда: Біз қайдамыз?! Қырғызстан мен Грузияға, Ресейге «достық көмек ұсынған» біздің алпауыт көпестеріміз қайда? деген сұрақ тағы көкейге тығылды. Жаңбырлатып қайттық. Қош, абыз баба!

1.08.2007 ж. Билетті реттедік. Көне түркінің қасиетті ыдысы – Күміс тостаған алдық. Түйе жүніне басылған әр түрлі киімдерді шет елдік саяхатшылар таңсық көреді екен. Біз үшін сыйлы бұйым. Алмаға туған күніне деп ескерткіш үшін монғолдың асыл тасы бар

сырға, жүзік, алқа алдық. Сонымен қалтаның түбі де қағылды. Кешке Қырымды Қаржаубайға қосып қонақ етіп, қоштасу рәсімін жасадық..

2.08.2007 ж. Сағат 1.50-де вокзалға келіп, поезбен Ресей арқылы елге аттандық.

Міне, 12 күнге созылған Монғолия сапарынан Байкал арқылы қайтып барамыз. Әсер деген ұшан теңіз. Ұланбатырдан шыққаннан кейін бір сағаттан соң жер бедері жоталанып, әуелі талды, қайыңды тоғай, содан соң кәдімгі қыратты орман басталды. Жан-жақтан жамыраған бұлақтар өзенге ұласып, жоталар қырланып, ойпаттарға өң кіріп, жасаң тарта берді. Мүлдем сенгісіз табиғат қойнына кіресің. Ши мен бетеге жұмырылып өскен. Аппақ-аппақ кигіз үйлер де бұрынғыдай шаңданып, бозаң тартпай, сай-өзектердің, қырлы таулардың, талды өзендердің өңін кіргізіп тұр. Үйір-үйір жылқы, отар-отар қой, табынды сиыр жерді сүйсіне емеді. Тебіндер тозбаған. Бұрынғы үмітсіздіктің жібін үзіп жіберді. Адамға сенім береді. Ағын судағы балықтарға құрылған шарбақтар да өзгешелік танытады. Үйлері де еңселі.

Өндірістің жуан жұдырығы түйіліп тұр.

Әйтеуір бұрынғы аңызак кептірген өңешті самал мен салқын ауа, орманды бұйра жота, құйқалы ойпат сусындатады. Ұзын-қара (Зүүнхара – жазықтың ортасында шокпар бас ұзынтұра шоқының аты сияқты, жол соны айналып өтеді) мен Баянголдың (Бай өзен) адамдары, әйелдері оңтүстіктегідей емес сом көрінді. Осыдан былай Орхон өзені Дархан, Сухэбатыр қаласын жанап өтіп, Қияқтыға барып тіреледі. Яғни, көк түрік қағанаты мен Шыңғыс заманындағы «Орман кісілері» – Орман елі басталады. Шыңғыстың өзі жаңағы мың бұлақ жамырап шығатын Кентей (Бас, орта, аяқ Кентей) жотасында туған. Сауыры мен желке жиегі қазір мынадай болғанда, мың жыл бұрын қандай туырылып тұрды десеңізші. Ендігі сапар, Алла бұйырса, Керулен мен Онон, Кентей жотасына түссе, бір қайырлы сапар болар еді...

Өттең, асулар мен шоқы басындағы ағаштар монғолдардың өзінің сирек сақал-мұртындай андағайлап қалыпты. Жер аттарына карасақ – Монғолияны – Қазақстанға, не Қазақстанның қартасын Манғолияға көшіріп әкелгендей көрінеді. Тек жолда кезіккен бұлақтардың атын ғана атап өтейін: Алтын бұлақ, Ор бұлақ, Тал бұлақ, Бал бұлақ, Құрбан бұлақ, Бор бұлақ, Баян бұлақ, Гүн бұлақ, Темір бұлақ, Ар бұлақ; сонымен қатар Мың су (Мин гол), Мерген,

Баянауыл, Шаған, Шағантоғай, Ақот (Тоныкөктің ескерткішінің оңтүстігіндегі ақ бетегелі жон), Баянжүрек (Баянзүрээх), Қарғалы, Бұлғын, оңтүстік Құбы Алтай (Гоби Алтай) шөліндегі Алтын бұлақ, Аруан тал, Ұлан оба, Жалба, Арасан (Рашан), Жарғалант, Жырғалант, Әйнек, Түнел, Босқын төбе, Қара оба, Арғалан (Арғанаты), Шыңғыстай, Қатынсу, Қатынбұлақ сияқты өте таныс жер аттары кездесті. Оны былай қойғанда Ұлы Өтукен жотасындағы бұрын наймандар (мың жыл бұрын) мекендеген дәуірдегі жер аттары әлі де Тарбағатай, Ұлытау, Кішітау, Найманкүре деп аталады екен. Бейне бір жерін де, аттарын да, елдерін де көтеріп әкеп қондыра салғандай. Алыста қалған ата мекеніне деген сағынышын жер атына беріп барып тыныс алғандай...

Оңтүстік және орталық монғол жазығы отар-отар қойдың тұяғымен түте-түтесі шығып, тозаңдап, құм иіріп, ыстық шыжғырып, соны шағыл дала ауырсынып тұрғандай көрінуші еді...

Міне, Дарханға келдік. Батыстағы алыс көгілдір тауды орағытып, бізбен жарыса Орхон өзені солтүстікке бет алып барады. Толысқан толқыны іріленген, қуат алған. Ал біз оның жаңа ғана шымнан мөлт-мөлт етіп жыланкөзденіп шығып, бастаудан тұнған сәби лебін көргенбіз. Онда пәк, мөлдір, жуас еді...

Дархан – қабатты үйлері көп, сергек, өндірісті қала (көмір шығады. Шахтада бұрын қазақтар істеген. Қазір азайған... деп естідім).

Міне Орхонмен қамыттасып келеміз. Талды, қайыңды, шилі, көк өзекті өзенді бойлай өрлеп, шекараға жеттік.

Моңғол жағы жақсы қарады.

Қош, Орхон!

03.08.2007 ж. Орман елінің ішіне де ендік. Ұлан-Уде түн жамылып артта қалды, Орхон енденіп Селенгі атанды. Байкалды таулы орман қоршаған, жан-жақтан андағайлаған бұлақтар жамырап кеп құйылып жатыр. Толқынға 5-6 метр қалғанда суға су тікелей қосылмай, тасқа сіңіп барып қосылады екен. Қалың қайың, қарағай, шілік ұйысып тұр.

Байкалдың Қолтығын – Колтучная деп атайды екен. Қолтықтан жоғарылап, екі тескентаудан өткеннен соң поезд жолы биікке көтеріледі екен. Міне, сол кездегі Байкалды көрсеңіз есіңізден танасыз. Қарсы алдында қос белбеулі бұлтты беліне белдік етіп орап алған қос қатпарлы тау. Төменде айдыны жарқыраған

тұнық Байкал. Жиегі аспанмен сіңісіп кеткен. Ал, оң-солын орман, орман және орман... Тауды иықтап барып өзенді бойлап құлдилады. Әр қолтықта – үй. Омарта, саябақ, деревня, демалыс орны, қарағай кесушілер. Бұндағыларға Мәскеудің керегі де жоқ сияқты. Орман жамылған үйлер...

Таза ауадан тұншығып өлуге болады.

Содан төмендеп түс ауа жазыққа түстік. Орман, үй және картоп егілген алаң. Мал, шабылған шөп дегендер көрінбейді.

Батысқа қарай батқан күнді қуып келеміз. Иркутскіні ұйықтап өткізіппіз. Евтушенко туған Зима станциясынан өттік. Енді түнделетіп бір вагонда Әмина және бір голланд үшеуіміз ғана. Ағылшындар Иркутскіде түсіп қалыпты

04.08.2007 ж. Тәңертең Красноярскіден өттік. Қызылжар десе – қызыл жар екен. Ойлы, қыратты жерге орналасыпты. Мұнда қуатты өнеркәсіп пен теміржол торабы өктем екені көзге басылады. Әр қыраттың қойнауында шоғыр-шоғыр үйлер. Қыста қара түтін буып тұратыны байқалады. Тәңертеңгілік болған соң ба жүргінші аз... Жер жазық тартты. Орман аралас жазық. Шөп ұйысып біткен, мал көрінбейді. Аздаған шөмеле кездеседі. Бірді-екілі сиыр ұстайтын болса керек.

Ауа сыз, жер дымқыл... Біз орманды көрмей жүріппіз. Әуеліде орманды жердің жұмағындай көріп едік, енді жалыға бастадық. Тіпті жүйкеге тигендей. Шағын алаңқай кездессе қуанып, жазыққа көз қиығы түскенде көңіл көк жиегі де кеңіп сала береді.

Жол бойында және қала маңында салтанатты үйлер жоқ. Сол орыстың хуторындағыдай үйлер. Қуыршақтай саяжайлар. Адамдар жайлы айтудың реті жоқ. Вокзалдарда екі-екіден қол ұстасқан қыздар. Олардың көзі келгендерде. Дәметіп өмір сүретін сияқты. Топты ұлдар, саяқ жігіттер. Олардың аңдығаны саяқ шыққандар сияқты. Жазыққа түскенде қарағайдан қайың, терек басым.

Бұлт. Жұқа, ашық бұлттың арасынан жұмсақ күн сәулесі түсіп тұр.

Маринск. Тоқтадық. Кәдімгі Аякөз сияқты қала.

Кузбасс. Мені таңқалдырғаны ойға орналасқан қаланың ортасында арасы үш-төрт шақырымдай қос биік шоқының орналасқандығы. Оған қарап, Барабы татарлары – Қосбас, Құзбас деп, орыстар – Кузбасс деп атап кеткен бе деген ой келеді. Шындығы солай! Бұл да болса жаңалық! Көмірдің иісі мұрынды бітейді.

Орман. Орманды өртеп бітірмесең, жағып бітіре алмайтынын анық.

Кемерово – жолда қалды. Мұның Құзбас-Кузбасс сияқты Кемер деген сөзден шыққаны анық. Барлак – Барлаг – Барабы лагері шығар.

Иня Восточная –Ине болуы мүмкін.

Құлында – Құлынды, Новосибирскі – Құлынды поезді бар екен. Бір кездегі ұлы көшпенділердің көктеуде бие құлындататын даласы. Ертістің солтүстік беті. Енді аты қалып, затынан айырылған. Онда бие қазақтың құлындамайды. Қашырлы, Маралды, Қоянды даласы Құлындымен ұштасады.

Новосибирь – аса үлкен қала. Поезд үлкен үш даңғылын кесіп өтеді екен. Мәскеуге жақындаған сайын үйлер түзеліп, құрылыс басталып, жондана, ажарлана бастайды. Енесай өзені қаланың ортасын жарып өтеді. Арнасы кең, жайылыңқы.

Барабы орманды даласы – кез-келген жазушы үшін бір көруге татымды да тартымды жазық. Берісі жиырма сегіз – отыз екінші жылдары қазақ паналаған жер. Арысы – Көшімхан қолға түскен, Ермақтың қалдығы елін шапқан жер. Одан әрі Қозы көрпеш Баян сұлу аңызының шығу тегі, Барабы, Мың су (Минусинск) татарлары, хахастар жеке бір түлкен тақырып. Хахастардың қымызын ішіп, қыздарымен сөйлесудің сәті қашан түсер десеңші... Оларды Новосибирскінің вокзалынан көрдім. Бірақ жөн сұрауды әдепсіздікке баладым.

Талай табиғат суретін көрдім. Бірақ Барабы жазығындағыдай батыс пен шығыс көкжиектің ортасын теп-тегіс етіп сызғандай дөңгелете көмкерген бұлтты және орманды даланы екі бірдей кемпірқосақ көмкергенін көргенім осы. Ғажап. Көшпелі тарих есіңе түскенде ішің дыз ете қалып, шымырлайды. Қозы көрпештің аңсаған хахас пен тоба ұрпақтары (ол туралы дастан бар) әлі де бар мекен. Бес жүз-жеті жүз әскермен Байкалды басып өтіп, Амурға жеткен Хабаров осыншама жерді Ресейдің картасына түсіріп, иемдене салған. Соңынан тіміскіленіп «миссионер әкейлер» жетті. Жиырма бес-елу жылдың ішінде шоқынып шыға келді.

Қазақ тарихшылары бұл бетті – Барабы татарлары мен хахастың, тобаның арасындағы арғынды, қыпшақты, алшынды, керейітті, уақты, шектіні, қоңыратты, найманды, телелерді мүлдем ұмытты. Бұл халықтың этностарын зерттеу – хұндардан үйсіндерді ажыратып алудан әлде қайда жеңіл. Әрі тарихшыларша айтқанда «диссертабельді тақырып».

Орманды жазық. Құйқалы жер. Шағырмақ бұлтты аспан. Жанайы өтіп бара жатқан Қазақстан жаққа қарай беремін. Аспаны биік, түсі жылы, бұлты сергек сияқты. Күндіз қазақ даласы үш жүз елу – бес жүз шақырымдай еді. Қазір үш жүзден кеміп барады.

Ол жақта орман сирек, шым аз, шөп тамыры сұйық, су кілкіп жердің бетіне шығып жатқан жоқ...

Күнді қуып батысқа беттеп барамын. Қарғат станциясы – ? Дала – орманды кеудесінен итеріп, кеңіп барады.

Сапар басында жүріс барысы шұғыл болып күнделікті толықтап жазудың оңтайы келмеп еді. Пойызда екі қонып, үшінші күні зеріккендей болған сәтте, өткен күндерді еске түсіріп, толықтыра жаңғыртып қойғым келді.

05.08.07 ж. Бұл бір қайырлы сапар болды. Ең қуаныштысы елмен, жермен, бала-шағамен аман көріскеніміз. 10 мың шақырымдай жол жүріп, Орта Азияны адақтап өтіппіз. Екі мың жылдық тарихты санада шайқаппыз. Мұның қандай жеміс берерін кім білсін. Омбыға түнгі сағат үште түстік. Бір алаяқ қазақ таксисі кездесіп, бүкіл жолдың жақсы әсеріне көлеңке түсіргені. Қазақ десең – өзіңе тиеді деген сол. Онсыз да қағылған қалтаның түбін үптеп кетті. Ит екен. 5 тамыз күні Көкшетаулатып, Астанаға табынымыз тиді. Күнікейімді құшақтап, иіскеп, ойнап бір мауқым басылып қалды. Алда Алматы бар...

Тәмәт-тамам.

ТАЙҚАР ТАС ПЕН ТАСЫРҚАЙ АРАСЫНДА

*(Монғолия жеріндегі
екінші ғылыми экспедицияның күнделігі)*

11-12.06.2008 жыл.

Алматы – Өскемен – Баянөлгей

Монғолия ғылыми-зерттеу экспедициясының толықтырылған құрамына Астанадағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану орталығының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы Қаржаубай Сартқожаұлы мен аға ғылыми қызметкер Жантегін Қаржаубайұлы, тарих институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымының кандидаты Жұмаш Жетібаев, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының президенті, профессор Хайролла Қабжалелов және ғылыми қызметкерлері Меңдігүл мен Нұржан, режиссер Әсемғазы, оператор Еркебұлан, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының директоры, профессор Т.Жұртбай кірді. Алдыңғы жылы осы бағыттағы ғылыми-іздістіру экспедицияның күнделігі жарияланғанда «Түркістан» газетінің оқырмандары жақсы қабылдап, көптеген ой саларлық хаттар жазып, пікір білдіріп еді. Сондықтан да, сол іздістіру жұмысының жалғасы болып табылатын 2008 жылғы экспедиция күнделігін тағы да сол ойлы оқырманның назарына ұсынуды парыз деп санадым.

Алматыдан ұшып Өскеменге бір қонып, Баянөлгейге келдік. Бұл жолы сапардың жөні былтырғыдан басқа болды. Бірден ғылыми-іздістіру жұмысының нәтижесінен хабар алып, суретімен таныстық. Баянөлгейдің аэропортынан түсе қалғанда Жантегін мен Жұмаш қарсы алды. Жаңалық соларда екен. Экспедицияның

мүшесі болып табылатын бізден 15 күн бұрын келген олар – ҚР ҰҒА Ә.Марғұлан атындағы археология институтының аға ғылыми қызметкері Жұмаш Жетібаев пен Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану орталығының аға ғылыми қызметкері Жантегін Қаржаубайұлы – Бес Боғда тауының баурайындағы Шивэті Хаиырхан тауының күнгей беткейінен жартас бетіне қашалып салынған 1000-нан астам сурет пен үш қатар көне түрік жазуын тауып, олардың сызба көшірмесін алып және фотоға түсіріпті. Айтуларында: таңбалар түскен таудың биіктігі 3500 метрден жоғары. Ауа-райы өте қатал, үнемі ызғар соғып тұрады. Қар бар. Су 60° шамасында қайнайды. Тамақ піспейді. Жегендері шикі күріш пен макарон болыпты. Өңдері тотығып, еріндері қабырып кетіпті. Жантегін жас емес пе, екі-үш күннің ішінде түлеп қалыпты. Ал Жұмаштың қабырған, үсінген, ісінген беті мен саусақтары.

Шивэті жотасында тұратын халық негізінен – тывалықтар (бізше тобалар) екен. Олар осыдан жүз елу жыл бұрын иен жерге қоныстанып, тұрақтап қалыпты. Екі тіл туыс болғандықтан да тобалар қазақ тіліне судай. Қарлы жотадағы жасаңға тасқаяқты құрып қойып, біздің жігіттер суықтан сақылдап тұрғанда, олар тарсылдатып сақалатып жатады екен. Шетелден саяхатшылар көп келеді екен. Соларды атпен қыдыртып, тау аралатып, нәпақасын қайыратын көрінеді.

Қуаныштысы: Жұмаш пен Жантегіннің ашқан ғылыми жаңалықтары болды. Бірден олардың түсірген бейнетаспасын, суреттерін, сызбаларын көрдік. Табиғаты суық, жаздың екі айында ғана аттар тайғанақтамай шыға алатын аңғарлы жотаға ғалымдар ат ізін салып үлгермеді. Сондықтан да мұндай биіктіктегі петроглифтер бұрын зерттелмеген. Петроглифтер негізінен қола, сақ және көне түріктердікі. Мыңнан асқан тастағы суреттер мен таңбалар түркология әлеміндегі жаңалық болып табылады.

Ондағы жалпақ көк тастағы суретте қола дәуіріндегі адамдардың саятшылығы, аңшылығы, тағылар әлемі таңбаланыпты.

Жауынгерлердің ереуіл аттың жал-құйрығын түйіп, жаратып мініп, жортуылға кетіп бара жатқан бейнесі де қанық ойылып, анық көрінеді.

Соның ішінде ерекше көз тартатыны әрі көшпелілердің, оның ішінде түркі жұртының күймені өзге отырықшы елден бұрын игергенін танытатын күйменің кескіні. Күйменің шатыры, дөңгелегі, белтемірі, әшекей-үшекейі сондай қанық шымқай түске

Бесбоғда. 4375 метр биікте. Арғы бетте Қазақстан... Мұзтау.

баяндалған. Дайын тұрған этнографиялық жоба. Қиналмай қалпына келтіруге болады. Бұрын арбаның петроглифтері кездескен, бірақ мынадай анық түсірілген күйменің бейнесі сирек.

Таңбалы суреттердің ішіндегі ерекшесі де, айдындысы да аттың өз көлемімен бірдей етіп ойылған салт атты адамның суреті. Кейінгі заманның бір қуақысы басына «Қобылан» деп жазыпты. Зады сарлық қайырып жүріп сызған, қазақ мектебінде оқыған тывалық көк түйнектердің бірі болар. Шындығында да Қобыланды десе – дегендей алып сурет. Оның қасында бойымен түскен Жұмаш пен Жантегінің келбеті пәкене көрінеді.

Ал үш қатар етіп жазылған, екі түрлі мәнерде тасқа түскен бәдізделген жазудың сыры әлі ашылған жоқ. Қазір ол жазудың сыры зерттеліп, мына суреттердің тарихи сипаттамасы анықталып жатыр. Жаңалық та, жария ету де Қаржаудың құзырында.

Баянөлгейдің орталығындағы түркі жазуы бар тасты кезінде Қаржаубай Халық құрылтайының депутаты болып тұрғанда солтүстіктегі Ховскөл аймағы жағынан алып келіпті. Ортасына сызат түскен. Жазуы әлі оқылмапты. Біз Қаржаубайға қарадық. Ол кейін дегендей ишара жасады .

15.07.08 Ұланбатыр. Ұланбатырда бір күн еру боп, пұтхананы, Толы өзенінің бойындағы монғолдың ақ ордасын, ондағы Таян ханның, керей мен қоңырат ордасын араладық. Демократтар өртеген партияның қызыл үйінің өртеңін көрдік. Ертең Құла шордың ескерткіш жазуына бет алмақпыз.

16.07.08. Ұланбатыр – Огийн көлі. Ұланбатырдың жолы әлі жөнделмепті. Лұннан Арвайхер жолы арқылы Эрдене Сант ауылына келдік. Одан Құла-шор ескерткішіне бет бұрдық. Жетпіс шақырымның мөлшерінде оңтүстік батысқа қарай жүріп отырып Ихе-көшетіне (Үлкен ұстын) бардық. Айналасы 60 шақырымдай таулы, шоқылы, түйе тасты, қой тасты (Арқат тауы сияқты) жал-жал ғажайып сенгірлер. Көкжиекті көгілдір таулар көмкерген көкорай өлке Жарғылынты ойпаты деп аталады. Солтүстігінде – Батхан (Бату хан) Арунге, Шығыс оңтүстікте – Он үй (киіз үйге ұксаған он дөңгелек шоқыға байланысты аталған) шоқысы мен Дурун тауы мұнартады, қыбалдағы Қаған – Хан тауын тура кесіп өтсеңіз ар жағы Орхон өңірі, яғни, Қарақорым. Бұл ойпат сол ордаға тиесілі өріс сияқты. Бату ханның есіміне ие болуы да сондықтан. Ақ жарғылындының айырында аңның неше түрі жыртылып-айырылады екен. Өйткені бұл табиғат қорығы боп есептеледі. Ортасын қақ жарып Жарғылынты өзенінің жылғасы кесіп өтеді. Жусан иісі бұрқырап, мұрныңды жарады. Бетегелі, шымқай, құмды жазық. Құла шордың ескерткіші тұрған жан-жағы таумен қоршалған жатаған кезең – Ташубел (көлденең жазық, еңіс бел) деп аталады. Бізше айқанда, Қызбел.

Көкжиектегі таулардың басы тігілген үй, орнатылған мұнара, иірілген ұршық сияқты.

Кеуденді керген таза ауа, алыста мұнартқан көгілдір таулардың тұскиізі сияқты көк жазықтың өзегін тілген жолмен Батқан (Бату хан) тауын оңға алып, Долон қыратына бет бұрдық. Қырат етегінде мен бұрын көрмеген Хүн дәуіріндегі обалар, қорымдар шоғыр-шоғыр боп кездесті. Таң қалғаным, олар солтүстігінде төрт бұрыштан көлемдене, қабаттана береді.

Қорымдар туралы аңыздар мен әфсаналар оқиғасы «Дулыға» атты екі кітапта баяндалған еді.

Құла шордың ескерткіші тура көк жазықтың тең ортасындағы белесте Ташу бел – асу белесте орналасқан. Айнала түгел алақандағыдай көрінеді. Долон қыратының бұлақ басының барлығы отар-отар қой. Құлашордың да басында ешкілер ойнақтап, қойлар үйездеп жатыр екен. Тастағы жазулардың беті құстардың саңғырығымен айғыздалған. Қоршаған оюлы керегетастары мүжіліп, қираған. Жерге көмілген тұсын есептемегенде биіктігі екі жарым метрдей болады. Жазулары танып-танымастай күйде. Айналасындағы балбалдар, қойтастар, барқының орыны күтімсіздің күйін кешіп тұр.

Құла шордың жазба ескерткіші.

Ғылыми экспедицияның мүшелері Мендігүл, Әсемғазы мен Нұржан, Еркебұлан суретке түсіріп, мүсіндердің көлемін өлшеп, сызбаларын жасап қарбаласты. Қаржаубай, Хайрулла үшеуіміз ескерткіш пен жазуды айналдырдық. Тарихты еске алдық.

Екінші түркі қағанатының соңғы қолбасшысы, соңғы жауынгері, соңғы шайқаста жеті рет шабуылға кірген, ең соңында жетінші аты оққа ұшқанда жаяу соғысқан, сөйтіп, Білге қағанның қатыны, Тоныкөктің қызы Бүбібегімді қорғаған Құлашордың қолынан қаза тапқан дұшпандарының санына қарай қойылған балбал тастар таудың шығыс оңтүстігіндегі көктұмсыққа барып бір-ақ тіреледі. Демек тегіннен тегін шор атанбаған. Бұл оқиғаны біз «Дулыға» атты әфсанамызда жазған болатынбыз. Енді сол Құлашордың барлығын көзбен көрдік. Сол соңғы айқасқа түскенде Құлашордың жасы жетпістің ішінде болатын. Өйткені ол Ел-етміш қағанның тұсында атқа қонып, Қапағанмен, Тоныкөкпен, Білге қағанмен, Күлтегінмен, Иоллыгтегінмен үзеңгі қағыстырып, ең соңында өзі орнатысқан қағанаттың соңғы жауынгері боп қаза тапты. Қаржаубайдың таңбаларды ажырата отырып тарихи дәлеліне жүгінсек, бұл наймандардың қағаны екен. Ал наймандардың екінші түрік қағанатын құрған басты тайпаның бірі екендігіне кейіннен Ханүй бойындағы Ел-Етміш қағанның ескерткіш тасынан анық көзіміз жетті. Шіркін, Құлашордың құлпытасын қоршауға алдыратын бір ұрпағы табылар ма екен? деп айтқан кезімізде, Қаржаубайдың: «Шіркін-ай! Шіркін-ай!» деген жан дауысын естідік. Мүмкін...шығып қалар. Әй, қайдам. Осы тозып тұрған құлпытастың осы тозған күйінше тозаласы шығып бітпесіне кім кепіл. Бәріміз де соңғы ойдың жетегімен көлікке беттедік.

Жолшы (монғолша – жүргізуші) Ақ тасты тауды, құйқалы жонды, қойтасты өзекті, селеулі белді аралатып, асу арқылы үйіне алып келді. Самса, қаймақ, шәй іштік. Әке-шешесімен, балаларымен сөйлестік. Бәйге ат ұстайды екен. «Қырық жасымда мінген атымды әлі ұмытпаймын» деді жолшы Ганбатырдың әкесі. Өзі бөржігеннің ішінде Хан тайпасынан екен. Бұрынғы егіншілер көрінеді. Бұл аймақты қияттың бөржіген тайпасы қоныстайтын көрінеді. Соңғы жылдары монғолдар өзінің тегін руымен атауды заңдастырыпты. Бұл тұқымды таза сақтаудың шарасы, әрі халықты оятудың амалы. Сол орайда кейбір сырт тайпалар, мысалы, найман, қоңырат, керей, уақтың бұтақтары осы бөржігеннің құрамына сіңіп кетуді қалайтын сияқты. Ақ қарға сияқты көрінгісі келмейді. Тәубә, біздің «қаратілділер» ана тілін білмесе білмесін, руын жатқа соғады және соларың қара қазақтан көрі, руға жүйрік әрі қатаң ұстанады. Өйткені олар үшін бұл – бар-жоғы ұтымды бизнес қана.

Жолда Қаракорымды – Шыңғысханның әйгілі астанасын жанай өттік. Ертең күндіз келіп, асықпай араламақпыз. Қазір оның орынында будданың атақты пұтханасы ғана қалған. Оның тарихы өткен жылғы күнделікте толық баяндалған. Тек пұтхананың сыртында қазақтың күйеу баласы, соңғы керей ханы Уаң ханның қызын алған Шыңғыс ордасының бас ханы Угедейдің хан тағының қасында орнатқан сынтасының тұғыры – алып тасбақаны суретке түсірдік. Аулақта, жалғыз, бір кезде әлемді тітіркендірген Шыңғысхан ордасының бақыты мен қаісіретінің куәсіндей боп Қаракорымның орынын үнсіз күзетіп тұр.

Содан Қаракорым – Қошо-цайдам арқылы Огии көліне қоналқаға жеттік. Түнде бір кездері Күлтегін мен Білге қағанның ордасы қонған Огии көлінің жағасындағы самсаған ақ ордалардың біріне белімізді суыттық. Киіз үй. Түнемел. Жақсы демалдық. Бұл арада Орхон өзені екі айрық боп бөлініп, бір көлге құяды, бір арнасы солтүстікке бет алып, Селеңгімен түйісіп, Байкалға барып құяды.

18. 07. 08. Цзцэрлік қаласы. Архангай аймағының орталығы. Огийнұр көліне суға түстік. Содан кейін Қошо Цайдамға келдік. Күлтегін жазу ескеткішінің түріктер жасаған көшірмесі бұрынғы түпнұсқаның орынына қойылыпты. Тибет архитектурасы үлгісінде төртбұрыштап қамал тұрғызыпты. Қаншама игілікті іс көрінгенімен, бұл қамқорлыққа көңіліміз толмады. Барықтың орыны алқам-салқам, жиынтықсыз. Кеңес кезіндегі құрылыстың орыны сияқты. Еш бір тұғыртастар, қойтастар, балбалдар,

тәубетастар орынына қойылмаған. Күлтегін мен Білге қағанның ескерткіштерінің қотарылып алынған заттарының бәрі мұражайдың қоймасының іші-сыртында үюлі тұр. Шарбақтастар жерде жатыр. Аңғал-саңғал. Ескерткіштің жазуын көпсытып, бүлдіріп алған соң өздерінше есесін толтырған түрі. Алайда көңілсіздің көлгірсуі көрініп-ақ тұр. Әйтеуір, пәлесі қазаққа қалмағанына тәубә дейсің. Кейде енжарлықтың да осындайда пайдасы бар. Күлтегіннің Бас балбалы – шығысында. Білге қағанның ұстыны да сол күйді кешіп тұр. Қорғанның ішінде сиыр жүр.

Сарайда Күлтегін мен Білге қаған ұстынының түпнұсқасы тас бақасыз тұрғызылыпты. Тасбақа жарылған соң қоймаған. Жарығына қада іліпті. Менің ойымша, осы Күлтегін мен Білге қағанның барықтарын қалпына келтіру ісі толық аяқталмаған не ықылассыздық танытқан. Бұлай жалғаса беретін болса, онда түбінде ЮНЕСКО арқылы қозғау салу керек шығар.

Қойтастар, мүсінтастар сарайдың ішіне қаз-қатар тізіле жатқызылыпты.

Шарбақтастар аулада ағашқа тіреліп ашық тұр.

Бұл – күтімсіздіктің белгісі.

Шығысты бетке алған, Қаржаубайдың есебі бойынша 200-ге жуық жерге сіңіп кеткен балбал тастар тізбегі кәдімгі көлге – қақ көліне барып тіреледі. Бұл арада Күлтегіннен бұрын да 7-8 ғибадатхана болған. Олардың шарбақтастары, қорғаны сақталған. №1, №2-ші деп нөмірленген. Күлтегіннің тасында: «Бұл жер – бұрыннан киелі жер еді. Енді мұның қасиеті бұрыннан да артты» деп жазылған.

Оғии көлінің жанындағы Шидіңкут – Қышқала Күлтегіндегі «Мағы қорғаны». Архитектуралық ерекшелігі, орналасуы – байырғы түркі қалаларына, соның ішінде Ордабалыққа ұқсас, одан көрі көлемі сәл кіші. Білге мен Күлтегін қағанаттың ордасына ие боп кіргенше осында тұрған. Қазір Монғолияда түрік дәуірінің 6 қаласының орыны сақталған.

1. Ордабалық
2. Мағы қорған – Қышқала.
3. Өтүкен балық – Ақсарай
4. Тоғұл балық – Толы (Тулы) өзенінің жағасында. Ұланбатырға таяу жерде орналасқан.

5. Езгенті қадазы – бүгінгі Қарақота қаласы. Ол Гобидің сыртындағы Қарақота шаһары. Кейін X-XI ғ. кезінде Ішкі Монғолияға (қытайға) өткен.

Екінші көк түрк қағанатының тұсында Қапаған, Білге, Тоныкөк бар әскерін жиып Қытайға шабуылға кеткенде, қарлұқтар Мағы қорғанына – Қышқалаға шабуыл жасайды. Оны қорғанда қарауыл жасағын басқарып қалған бозоғлан Күлтегін қорғап қалды. Қарлұқтардың қолын тас-талқан еткен. Бұл оның алғашқы қолбасшылық ерліктерінің бірі.

Сондай-ақ Таңғыттарда – Тибетте де Қоракота деген қала бар. Киселев пен Прежевальский «Таңқұттың Қара қаласы» деп жазған. Бұл қаланың орынынан тибет, монғол, түрік тілінде жазбалар табылған.

Байбалық – Селеті өзенінің жағасында, көне ұйғырлардың астанасы, Қатынбалық қала.

Көне түркілер Селеті, Орхон, Толы өзендерінің бойына егін салған. Ордаға ұшыр төлеген. Ұшырды арға аталарымыз «берілі», яғни, берілген түсім деп атаған. Көне түркі жазбаларында: «Берілін бермеген қағанат тұрғыны бауыздалады», – деп жазылған.

Тосын бір ескерткіш, ол Қарақорымның оңтүстік иегіндегі бөкселене жұмырланған, Амсай – Эркенгудің Белсайы деген сидам шаттың ауызындағы «Эркүни белік эриктін – Еркектің бел тәні» деп аталатын тас ұстын. Атына затын сай етіп қырнаған. Қазақша майда тілмен айтқанда «Ұрпаксай». Анайы эротикалық, еркін махаббатты дәріптейтін манихей дәуірінің-ақ сынтасы сияқты көрінгенімен: бұл сынтас XIII-XIV ғасырларда қойылған. Нысаналық тұспалы – ұрпақ таратушы қасиетті мүше дегенді ұстанатын Будда дініне тән. Ол тұста монғолияда үш дін: будда, христиан, ислам діні қатар өркендеген. Келген адамдар өздерінің діні бағытында миссионерлік саясат жүргізген. Ең соңында пұтқа табынушылық өзге діндерді ысырып шығарған деп түсіндірді. Алайда бұл сынтаста қалайда манихей дәуіріндегі еркін неке кезеңінің «еркіндігі» бейнеленген сияқты көрінеді де тұрды. Шығыс Түркістандағы Құтыби тауының Қызылтас сілеміндегі алып жартастағы атақты «Жалаңбұттар» сурет галереясын еске салады.

XX ғасырдың басына дейін бүкіл Еуропа іздеу салған Қарақорым шаһарының күлтөбеге айналған атшаптырым аумақты алып жатқан сілемі ғана қалған. Цэцэрлік – түпкі мағынасы шешекті, орманды дегенді білдіреді.

Сол бір құдіретті күндердің белгісіндей болып Угедей ханның тұсында мәңгілік биліктің кепілі ретінде қаған сарайының алдына

орнатылған алып бақатастың мүсіні тұр. Жан-жағын сортаң сорған алабота мен бұта басқан. Бақатастың ұстынына Шыңғысханның әмірімен найман хандығының хатшысы Тататұнға абыз ойлап тапқан қаған әліпбимен жазылған мәтінтас қазір Ердэнегудің ішіне қойылған. Тастағы жазу шамамен 1346-1256 жылдардың арасында қашалған. Эрдэнегу – қазіргі замандағы ең үлкен пұт қалашығы. Монғол қағандығы құлаған соң көне Қарақорымның орнына салынған пұт мінәжатханасы. Қазір оның астыңғы қабатынан орданың хан сарайының сілемі табылып отыр.

Ордабалық – алғашқы түркі қағанаты тұсында салына бастаған сұңғатты өркениеттің көзі. Аэротүсірімнің анықтауы бойынша 30 шаршы шақырымды алып жатыр. Қанаттас қалалардың жал-жал болып күдірейген шилеуітті, бұталы сілемдері күдірейіп көзге басылады. Қорғанның оңтүстігінде 9 мұнара, оның үшеуі бұзылған. Алтауының орыны бар. Биіктігі – 18 метр болған екен. Төбесіне тоғыз оқ айғырдың кекілін кесіп, байтақтың байрағының сырығына іліп, тұғырға 9 ту тіккен. Солтүстігіндегі 9 мұнараға 9 байрақ тігілген.

Қамалдың солтүстік шығысы (Орхон өзені жағы) сыңсыған орман, бақ болған. Қазір соның барлығы шым басқан түбір мен томар, тағы да түбір мен томар.

Хан мұнарасы қаланың ортасында әлі күнге дейін атой шақырып тұр. Мұны пұттың міәжатханасы деген болжам басым. Алайда түркі дәуірінде пұтқа табыну дәстүрі жоқ. Тәңірге табынған. Демек, бұл рәсімдік құрылым болса, онда пұттың емес, мықтың үйінің орыны. Біздің ойымызша бұл – атой майданы. Бұл мұнарадан әскери шеру өткізетін майданның ізі қазір де білеулене білінеді.

Қорғанның шығыс оңтүстік бұрышы биік, мүжіліп, шилеуіттенсе де, біршама тың сақталған. Бұл – қарауылдардың орыны болуы мүмкін. Түбінде қақпа бар. Қазынаның орыны болуы мүмкін.

Ордабалық қаласын 841-жылы солтүстіктегі – қырғыз, оңтүстіктегі – шато тайпасы қосылып шапқан. Елшілер арқылы өзара байланысып, тұтқиылдан шабуылдаған. Қаланы жермен жексен етіп бұзып, өртеп жіберген. Тасқа қашалып жазылған мәтіндер мен ескерткіштерді қиратқан. Олардың біразы қазірде сол орнында жатыр. Қағанаттың бектері мен шораларының бірі – Наньшанға; екіншісі – Дунхуанға, үшіншісі – Турфанға, төртіншісі – Алтай арқылы Жетісуға, бесіншісі – Құландыға бас сауғалап кеткен.

Соның ішінде Шыңғысханға өз еркімен мойынсынған Арсалан ұйғырларға сінді.

Түнделетіп Арханғай – Өр Қанғай үстіртіне көтерілдік. Бұл көк түркілердің жаз жайлауы мен күз күзегі. Асулы, жартасты, орманды, бетегелі беткей екен. Түн ортасында Цэцэрлікке – Шешектіге келдік. Мұндағы музейде – Таспар қағанға арналған Бұғыты ескерткіші қойылған. Тамир өзенің бойынан алынған. Таспар қаған – 571-582 жылдары қағандық еткен. Қала Цэцэрлік тауының шығыс қолтығына орналасқан. Өзінше бір тас орманның ортасындағы қолатты қойнау.

18.07.08. Арханғай аймағы.

Цэцэрлік – түпкі мағынасы шешекті, орманды дегенді білдіреді.

Цэцэрліктегі мұражайда Таспар қағанның тұғыртасын, ескерткішін көрдік. Оның үш жағында манихей, соғда жазуы бар. Құлпытас Тайқар (Тайхр) өзенінің бойында, Тайқартастан төмен, тұмсық жартастың жанынан алынған. Тасбақаның үстінде тұр. Сонда үш кеңістікті білдіретін бұғытас та бар.

Содан көгілдір таудан асып, көк өзекті басып Тайқар (Тайхр) өзенінің шығыс оңтүстік жағасында тұрған Тайқар тасқа келдік. Төрт бұрышты, айналасы ашық, Ақсуаттағы Бөрітостаған сияқты биік жартас. Сонда ғана бала кезде жаттаған:

Әй, Тайқар бай, дегенде, әй, Тайқарбай,

Қойыңды тайқар тасқа жәй Тайқар бай.

Тайқар байлар дегенің толып жатыр,

Әй, Тайқарбай дегенің қай тайқар бай, – деген «Ана тіліндегі» жаңылтпаш есімізге түсті. Меңдігүлдің жады тың жас емес пе, бізден оза тез айтып шықты.

Демек, тайқар тас дегеніміз – жазықтың ортасында оқшау тұрған алып жартас. Мүмкін Қайрақтас десе де болар. Биіктігі жиырма, ені елу метрдің мөлшерінде. Тайқартастың бетінде осыдан жиырма жыл бұрын 31 түркі жазуы, одан басқа да араб, парсы, қытай, монғол, соғды қарпімен жазылған жүзден астам жазу болыпты. Ол жазулар ойылып емес, қара сырмен жазылыпты. Әлі өшпеген. Таңбаларына дейін ап-анық. Қандай құпи қоспасы бар екені Тәңірге ғана анық. Соларды монғолы бар, орысы бар, кім еріксе, сол тастағы көне жазулардың үстіне түрлі ақ, көк, қызыл майлы бояумен өз аттарын, мекемелердің аттарын (Иркутск. профсоюзная организация. 1976 г.), «Советск. сторительный трест

№3) жазып, бұрынғы мәтінді өшіріп тастапты. Оған аризол бояуын баттастыра жағып, атын мәңгілікке қалдырғысы келген бүгінгінің еркешоралары қосылыпты...

Тайкар таста қазір беті боялып, мәтіні бұзылмаған үш-төрт кана түркі жазуы қалыпты. Өзге жазулардың да жетісіп тұраны шамалы. Күтім, күтім және күтім керек... Мұндағы үлкен жаңалық Қаржаубай бұдан көмескіленген мына мәтіннің сөздерін жартастың бетін сумен дымқылдап отырып оқып шықты. Таңертеңнен бері мүжәзі келмей, Қартқожа құсап шытынап жүрген Сартқожаның құрыс-тырысы содан кейін барып жазылды.

Бірінші жазудың мәтіні: «Білге хан елінде хан жарлығын бітірдім... шур елшімен... табар... құтлық болсын».

Қаржаубай: (Жас кезімде табандап отыра алмадым. Жазуды оқудың сәті енді түсті. «Табар» – көне түркі тілінде, бүгінгі товар дегенді білдіреді. Мына мәтінге қарағанда Білге қаған өзіне келген елшілерді осы арада қабылдаған. Келіссөз жүргізген. Соған орай бітікші хан жарлығын жазып бітірген. Ол бітімді тойлаған. Мынау соның құрметіне жазылған, деді.

Демек, бұл Тайқартас – көк түрік қағанатының орда тасы болғанын танытады. Сондай-ақ Білге қағанның және қағанаттың күнделікті өмірінен мағлұмат береді.

Басында бұл мәтіннен: **(Бұқабашыдан келіп, тона тасқа кеп...күзедім...сұлу...)** – деген сөздер құралып келе жатыр еді, ол нұсқадан Қаржаубай тез бас тартты. Нақтыланған мәтіні деп бізге мына сөздерді жаздырды:

Екінші жазудың мәтіні:

«Тона тасқа келіп, біз күзеп қайттық... Иүзілік қыз – тардуш / тардуш қызы ең сұлу қыз/.

Үшінші жазу: «Иер мен құт бір».

Қаржаубайды ғылымдағы ашқан жаңалығымен құттықтап, арқа-жарқа болдық та қалдық. Бұрын сан рет келгенімен; дәл осы жолғыдай табандап оқудың сәті түспепті. Хайролла екеуміз біраз «мүйіздеп» алып, шын қуанышымызды білдірдік. Осы үш жазудың мәтінінің оқылуы біз үшін бүкіл ғылыми экспедицияның барып-келу мақсатын ақтайтын еді.

Тек қана Тайқартастың қазақша мағынасын тауып қайтудың өзі қаншама олжа десеңізші. Қазақтың бір сөзі тірілді. Ал ол сөз көне түркі дәуірінен тамыр тартып тұрғанының өзі қандай жарасымды үйлестік десеңші.

Содан Тайқар өзенін сәл өрлеп, Тамыр өзенінен өттік.

Көгілдір тау – көк жазық, көгілдір тау – көк өзеке, көгілдір тау – төр жайлаулатып отырып, Қызылтастың асуынан асқан соң тостаған сияқты дөңгеленген жазыққа кеп бел жаздық. Шыбынсыз жаз дегенінң осы-ақ шығар. Жусан мен шешектің иісі самалмен мұрын қытықтайды. Тұщындырады. Бауыры ақ үй, ақтылы қой, сауырлы сарлық, үйірлі жылқы. Тып-тыныш. Аспанға қарап жатып: мынау дүниеден жауынгер монғолдар, солармен қоса біздің де жігерлі аталарымыз дүркіреп өтіпті. Сол ұлы дүбір шуылдан мың жыл бойы дем алған ұрпақ енді-енді ес жиып, қозғалысқа түсе бастаған екен. Енді бір жүз жылдан соң тура осы араның қалай жаңғырғанын көрсе-ау! Оған дейін мына жер аттары өзгеріп кететін шығар – деген ойды арқалап, Эк Мойнақты – көне түркіше Иек Мойнақты, монғолша Эгин даваны асып, Тасты өзеніне келдік.

Тастының тұмсығынан 27 бұтақты Мықан ағашын (монғолша – Сетер ағашын) көрдік. Бұл ағаштың күдіреті керемет-ақ. Менің мәңгілік өмір ағашы – Мықан ағашын зерттеп жүргенімді білетін Қаржаубай мына Сетер ағашқа әдейі алып келіпті. Жанашырлығына рахмет. Шындығында да монғол мен қазақтың аталас екеніне Бәйтерекке – Сетер ағашқа байланған қадаларды (жыртыстарды) тағы да бір иланасың. Бұл ағаштың нысаналық мағынасы арнайы зерттеудің арқауы болғандықтан да бұл арада тоқталып жатпаймын.

Содан түнделетіп Теркен хатун көліне келдік. Теркен хатун керей ханы Уаң ханның қызы, Сангүңнің қарындасы. Шыңғыс ханның ұлы Угедейдің қатыны (ханымы). Бүкіл Еуропаны шулатып, шоқынған ел бар екен дегізіп, керей мен найман несториан дінін ұстапты дегізіп жүрген қатын осы Теркен. Ол Угедей өлген соң 4 жыл империя басқарған.

Таудың ішінде ирелеңдеп отырып, асулы-еңісті өрлей-құлдилаы жүрдік. Асуды аса қалғанда алдымыздан Айдың сәулесімен шағыла ай маңдайы жарқ етіп айдын көл мен ақ шағалалы киіз үйлер шыға келді.

Теркен көлін – Ор тау, Кіші тау, Ұлы тау, Тарбағатай тауы қоршап тұр екен. Иә, жершіл қазақ жердің атауын да өзімен бірге ала кетіпті. Осыдан сегіз жүз жыл – мың жыл бұрынғы ата-баба мекені тілекті де, жүректі де жылытып сала берді.

Көлдің арғы бетінде Ел-Етміш Білге Тұрайын қағанның құрметіне орнатылған Теркен ескерткіші бар. Ол 759-жылы өлген, 760-жылы қойылған. Қаржаубайдың мағлұматы бойынша осы қағанға арналған үш жазба ескерткіш бар. Оның біріншісі 751-жылы жазылған Тэс жазуы. Екіншісі 753-жылы жазылған Теркен жазуы. Үшіншісі Жыланды су жазуы. Алғашқы екі мәтінде: «Әлім елі, шекті ел, беріш елі, Ай таз, ақ таз» деген сөздер бар екен. Хайролланың көңілін аулау үшін айтылса да, біз шын деп қабылдадық. Ылайым, рас болғай.

Ертең жанартаудан пайда болған жер асты үңгірлерін, күйгентасты, қазаншұңқырды – кратерді көрмекпіз. Қаржаудың аллергиясы ұстап, танауы пысылдап, алқымы қабынып, абынды да қалды.

Тарих туралы түнгі әңгімеден түйетін бір түйінді пікір, әуеліде андас ағайын найман мен керейдің еншісі 753-жылы осы Қанғай үстіртінде бөлініпті. Марқұз бен Таян ханның тарихи тағдырын екшеп көріп ем, сол кезеңге орайласып, кіндігі байланады екен. Ал бұл енші бөлісудің өзі дербес әфсана.

19.02.2008. Теркен қатын көлі. Бұл күні Теркен көлін көрдік. Жағасы толы үйілген күйген тас. Суы мөлдір. Шағала ұшып-қонып жүр. Соған қарағанда балық болуы мүмкін. Жапон, ішкі монғол саяхатшыларын кездестірдік. Киіз үйге қондық. Жапон тілін оқитын студент қыздар қызмет етті. Темір пешке от жағып, жылы жаттық. Қаржаудың демікпесі ұстады. Соған қарамастан ол бар бейілімен әпкесінің көлінің кереметтерімен таныстырды.

Өшкен қазаншұңқырларды, апандарды араладық. Қазаншұңқырдың басына енгігіп әзер шықтық. Биік екен.

Қазаншұңқырдан қарағанда бүкіл бір өзек кратер екен. Бетіне қарағай өсіпті.

Хайролла Қабжалелов екеуіміз биік шоқыдан тік түстік. Беті күл. Асты топырақ. Аяғың балтырыңа дейін кіріп кетеді. Мұндай өлермен болармыз ба! Сизифтің белге шығарған тасынан біздің кратер шоқыдан түсуіміздің азабы қиын болған шығар. Хайролланың денесі жеңіл, таутеке құсап тастан-тасқа секіріп, алшысынан тік түседі. Аннан бір, мыннан бір көрініп жүріп, елден бұрын етекке түсті. Бірақ, мен де өлермендікпен еңіске түскенімде оны «қараторының әдемісі» дегізген сұрқын көріп, оның таутекелігіне күдіктене қарадым.

Содан жолда қымыз сатып тұрған үш жасар Цэлмэг сайхан деген қыз балаға қайтарда әдейі жолығып, суретке түсіріп алдық.

Бізге ұнағаны жасына қарамай біз ұмытқан ескі әдепті ұстанып, құрмет көрсеткені. Бойында ерекше бір табиғи қарапайымдылық пен бейуаз аңғалдық бар. Әлі өркениеттің ысына шалынбаған. Өзімнің жабайы балалығым есіме түсті. Менің де жол шетінде ертеңімді күтіп тұрған сәби шағым жүрегімді шымырлатып өтті... Қайтар жолда қайрыла соққанымыз да сол шығар. Хайролла мен Қаржаубайда да қай бір жетіскен балалық тағдыр болды дейсің. Бірі тайға, бірі тақайға мініп өскен-ақ шығар.

Кешке Ханүй өзенінің бойындағы бұлақ басына қондық. Қой сойдық. Атқа міндік. Қонақасы бердік. Шатырға жаттық.

20.07.2008. Ханүй – Қайыркы – Эрдэнети. Ертесінде Ханүй жазығындағы ғұндардың обасын араладық. Осынау аңғарлы жазықтан осыдан жиырма бес жыл бұрын Қаржау 256 қорған санапты. Бұл – ұлы қоныс екен. Ежелгі грек, қытай, ассирия жазбаларындағы Кир мен Дарииге, Ескендір Зұлқарнайынға көшпелілердің: «Сен мықты болсаң біздің ата-бабаларымыздың әруағы жатқан қасиетті әруақтар қорымына тисіп көр. Міне, сонда сазайынды тартқызамыз» дегендегі «ұлы әруақтар көмбесі» осы-ақ болар.

Ені бес жүз, ұзындығы бір шақырымдай төрт бұрышты таспен қоршалған майдан. Батысында есігі бар. Оң қанатта 15-20 қорым бір сызықтың бойына тізілген. Содан кейін тура сол тәртіппен қатар-қатар қойылған көмбелер солтүстіктегі бұрышқа тіреледі. Содан кейінгі аралық ашық. Қақпаның босағасынан басталған тас белдеу қорымның ортасындағы төбеленіп тұрған ұлы қорымды жанай өтіп келесі басына барып тіреледі. Қақпаның тура қарама-қарсысында ұлы қорым. Кіреп босасағасы оңтүстік жағында. Қорымның солтүстік қанатын белтасты сызық бойлап өтеді де қорымның шығысындағы белдеуге түйіседі. Шығыс бетіндегі қорымдар солтүстіктегі қорымдарға ұласады. Шығыс солтүстігі, ұлы қорымның алды ашық. Ортасындағы ұлы қорымнан дүниенің төрт бұрышы түгел көрінеді. Шаршықорымның шығыс солтүстік бұрышына биіктігі үш-үш жарым метрлік бұғытастар андағайлап тұр. Ханүй жазығындағы екі жүз елуден астам «ұлы көмбенің» барлығы да осындай бір мәнерде тұрғызылған. Әрине, үлкенді-кішілі болып келеді.

Бұл аңғарлы жазық көне түркілердің көктемгі, күзгі ұлы сауындарын өткізетін рәсім даласы болса керек. Ұлы шайқас өтті деп те жорамалдауға болар. Бірақ ақылға салсаң, сондай қырғынды

шайқастан соң дәл осындай ойластырылған «әулиелер көмбесін» тұрғызуға жаугершіліктен кейін мүмкін бе? Бұл сан жылдар бойы тәртіппен, байыппен салынған көмбелер және Қаржаубай айтқандай, екі жүз елуден астам қорым екені нақтыланса, ондай құрылысты бір мезетте тұрғызу да мүмкін емес.

Әрбір үлкен көмбелердің оңтүстігінде шағын көл бар. Бұл осы қорымдарды тұрғызу барысында қазылған шұңқырдың орыны болса керек. Оны кейін құрылысқа су көзі ретінде пайдаланғаны анық. Ханүй өзені бес шақырымдай жерде Орхон мен Селенгіге қосылу үшін жыландай бұрандап, көгілдір түспен иіріле шұбатыла созылып барады. Арғы беттегі Ханжүй тауларындағы жартастарда монғолдың бітік жазулары қашалған. Бұл енді Шыңғысханның дәуіріне қатысты тарих, яғни, найманның Таян ханының хатшысы Тататұнға негізін салған дәстүрлі жазу мәдениетінің үлгілері басталады.

«Әулие қорымдардың» бұрышындағы сынтастар мен бұғытастардың салтанаты ерекше. Андыздай бойын созып тұр. Дені жерге шынтақтап, ұзынынан сұлап жатыр. Қазба жұмыстарының ізі аңғарылады. Бірақ та монғол археологтары заттық мұраларға назар салып, оның түркі тарихына қатысты тарихи салыстыруларға немқұрайлы қарайтын сияқты. Мүмкін кеңестік идеология олардың да мысын басқандықтан да шығар. Олардың тынысы енді-енді ашылып, Жапония, Германия, Қытай, Франция ғалымдарымен үйірлесе бастапты. Қазақстандықтар да бүйірден қосылды. Ал бұл ескерткіштің сырын Қаржаубайдан артық білетіндері кем де кем сияқты. Бұл да біз үшін үлкен басымдылық. Тек соны ұқсатып пайдалана алсақ жарайды. Әй, қайдам...Көне түркі карпінің сұлбасын танымайтын түркі жазбасының «мамандары» оның үстінен домалақ арыз «домалатып», орыс тілінің маманына түркітануды басқартып қойған соң, не жорық. Әйтеуір, жосынсыз іске жора көп, жөнге жүрер дос қайда?

Осынау бір үндістердің жоқ, Тоқырауынның бойындағы Беказы – Дәндібай әулиекорымынан еш айырмасы жоқ. Шарбақтастарды қиыстыруы да, орналастыруы да бірдей. Мұндай ұқсастықтар кездейсоқ емес. Бұл екіт арасы бес мың шақырымды қамтитын кеңістіктегі қорымдардың өзара егіздесіп жатуы, сол дәуірде көшпелілер әлемінде орақ қорымдық сәулеттің дәстүрлі үлгісі қалыптасқандығын айғақтайды. тас қорғанын еске салатын табиғи ұлы ескерткішке таңдана-таңдана жолға аттандық.

Алдымызда ұлы, иә, ұлы екінші көк түрк қағанатының негізін қалаған Ел-Етміш қағанның төре жайлауы...Жер мен ел жөнін

жөргеп жүрген Қаржаубай бізді ...атты елді мекенге алып келді. Таулы үстірттегі көк жазық, көгілдір белдеулер, құрғақ ауа. Бұл үйірілсе лезде суытады, сәл ғана күн көзі көрінсе ысып сала береді. Қанғай үстіртіндегі күн сәулесі өткір. Қазақтың: «Жаман қатынның тілі ащы, Бұлттан шыққан күн ащы» дейтініндегі ащы күн.

Эрдэнемандалды басып, Ханүй мен Ханжүй өзенінің тоқырауынындағы Қайырханға талтүсте жеттік. Шағын ауылдың шетіндегі пұтхананаға ат басын тіредік. Оңаша, қараусыз қалған такуажай ма, әйтеуір, күтімсіздікпен күн кешіп тұрған құжыра екен. Биік шарбақпен қоршалыпты. Қақапасын қисынымен ашып ішке кірдік. Ауланың ортасында ұзынынан сұлап Ел-Етміш қағанның (Құтлық Елтеріс қағанның), қағанның ғана емес, барша түрк жұртының береке-бірлігінің киетасы жатыр. Ол осыдан 60 шақырымдай, Ханүй мен Хүни өзенінің тоқырауынындағы Шивэтіұлан (Қызылқорған) жотасының үстінде 682-жылы қойылған. Мұнда екінші түрк қағанатын құрған 55 тайпаның таңбасы қашалып жазылған. Қағанаттың қайта орда тігуінің құрметіне орнатылған. Бұл таңбалы тастың қасында төрт құбыладан күзетіп тұрған төрт қасқырдың, қошқардың, он адамның мүсіні тұрғызылыпты. Мына тас содан әкелініпті. Жоғалмасын, бүлдірмесін, пұтханада тұрса қолды болмас деген сияқты. Менің ойымша, осы тастарды орыстың біркезбе ғалымы әкетіп бара жатып, қолға түсіп қалған соң, амалсыз тастап кеткен сияқты көрінді де тұрды. Енді оны орынына кім апарып қойсын!.. Сергек денелі, қағылез Хайролла алдымызды орап бірімізден бұрын барды да, ұзына бойынан етпетінен түсіп киетасты құшақтай жығылды. Тасты сүйіп жатыр.

Тастың бетінен еріннің емес, көз жасының табы білінеді. «Алаштатып» ұрандап, қазақтың тоқсан томдық ру шежіресін шығарып жатқан жанкешті ғалымның тайпа, ру таңбаларына тағзым етуі бізді де шіміркендіре иіте бастап еді, бір кезде ...

...көзінің жасы тез кеуіп кетті ме, кім білсін, орнынан атып тұрып мені жетектей жөнелді. Қалың таңбалы көктастың үстіне бізді де ұзынымыздан сұлата жатқызып, тасты сүйгізіп, бір уақытта: «Көзінді аш!» деді. Аштық: «Не көрдің?» деді жаналғыштай. Қарадым...Тура маңдайымның алдында, жаңағы 56 таңбасының бас таңбасы болып «Ү» таңбасы ойылыпты. Бұл екінші түрк қағанатын құрушы, оған ұйытқы болған басты ел – осы тайпа деген үкім. Иә, бойым шымырлап, ең алдымен басыма:

«Түрк қағанатының мұрагері қазақтар екенін дәлелдейтін нақты заттай айғақ қой мына таңба. Табылғаны қандай керемет болды. Бұрын жорта жорамалдасақ, енді нақты дәлелге жүгінетін болдық қой» деген ой миымда найзағайдай жаркылдап өтті.

Хайролла сияқты емінтал да, Қаржаубай сияқты қайыңбез де емеспін, дегенмен де ешкіталдай иіліп қалдым-ау деймін.

Соны аңғара қойған екі біз екі жағымнан сұққылап, мені шаныша жөнелді. Сонда ғана көктасқа қашалған 56 таңбаның ішіндегі Бас таңба (Ү) – найман таңбасы екенін түйсіндім. Алдында алшын мен шектінің, ақ таздың таңбасын тауып арқаланып, «қараторының әдемісі» боп көрініп жүрген «таңбашы» Хайролланың қабағына қарадым. Күліп тұр, бірақ жетіскен шүлен күлкі емес. Енді екеулеп Қаржаубайды қаржалауға көштік. Тарихшы Меңдігүл мен Нұржан екеуі арғынның көз, дулаттың шөміш таңбасын ажыратып жатты.

Бұл көктас қазақ тарихының Бас оқулығы. «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы бұл таңбаларды түптеп, тектеп, түбегейлі тұжырым ұсынатынына сенемін. Өйткені олар дайындап жатқан 90 том шежіренің бастау көзі осы пұтхананың ішінде жатқан көктастағы таңбалар. Біздің тарихымыздың Бас әліппесіне көз мейіріңді сала жүр, пұт құдайы – деген тілеумен тағы да ілгері аттанып кеттік. (Айтпақшы, Ел-Етміш қағанның бас мүсіні – Еуразия университетінің «Жаз тарихы» мұражайында).

Содан Мойыншор қағанға орнатқан тас жазуға бет алдық. Қос төбені шыр айналып шықтық. Көк жазықтың ортасында, шалғынды, күжірейген төмпешікте тұр екен. Екі тас жазуы бар. Бақатасы да сақталыпты. Мұндағы мәтіндер толық оқылмаған. Қаржаубай жазуды бұрын қалыпқа түсіріп, қаттап, хатқа тізіп алыпты. Енді аумағы мен айналасын бейнетаспаға жазды.

Күн қораланып келе жақандықтан да, беталысымыздағы Орхон мен Бұлғын қалалары асудың арғы бетінде болғандықтан да жолға асығыс қамдандық.

Өкініштісі, Ханұй мен Ханжүй өзенінің қиылысында, шағыр шоқының үстінде Ел-етміш қағанның қорымы қалды көз ұшында. Қарай-қарай көз талып, ойлай-ойлай өзек талып, бабаларымыздың «бастыны идіріп, тізеліні бүктіріп, елін – қағанды ел еткен», бөрілі байрақты ілген көк жайлаудың сүретін көңілімізге түсіруге тырыстық. Қазір де сол көк мұнар көзімді жұмсам жанарымды қамайды. Алыстан фотоға, бейнетаспаға алып ек, бұлыңғырдың арасындағы бұлдыр бояу ғана болып жайылып кетіпті.

Сайханға қаруыта жетіп, жотаның жолын қуып Орхонға бет алғамыз. Онсыз да таулы үстіртте жүрміз, бірақ үстірттен де биік асу бар. Адасып жүріп жол тауып, аңғар-аңғар асудан құлдилап, қаба-қаба шаң жұтып, түнделетіп, түн ортасында Эрденетке жеттік.

Қонақ үйге кіріп келгенде бірімізді-біріміз танымастай боп шаңға көмілгенімізді білдік. Үсті-басымызға шаң емес, құм құйылған екен екен. «Қараторының әдемісі» Хайролла қызыл-торыланып, ағы да қызыл, торысы да қызыл, тортасы айырылып шыға келіпті. Қоңыр құбақандау біз де бабымызға кеп шығғырылыпппыз. Бірден себезгіге ұмтылдық...

Өндірісті, алтынды, мырышты, «жұмысшы табына» сүйенген қала екен. Мамандарының дені кеңестік орыстар болыпты. Қазір мұнда жетекші инженерлер мен жұмысшылар қазақ екен. Мен «өзі құжыр-құжыр, өлені бұжыр-бұжыр» деген ...ақын да осында тұрады екен. Даяшы монғол бозбаланың елі қоңырат екен. Іздесек әркімнің туысы табылатын. Тек Хайролла ғана үмітсіз пенде кейпінде. Неғұрлым солтүстікке қарай жылжыса, соғұрлым оның да мүмкіндігі зор. Тым құрығанда Барабыдаласына іліккен соң естектердің етегінен ұстайды ғой. Деп өзінді-өзің желпігендей боласың. Бірақ діңкенді құртқан ұзақ жолда бір ұрттам ыстық, қою, қызыл шай мен ұйқыдан артық дос табыла қояр деймісің.

Бұл ғылыми-ізвестіру экспедициясының соңғы түні. Ертең бе, ертең, Монғолияның көмір астанасы Дархан арқылы Ұланбатырға бет бұрамыз. Дашилен арқылы тура жолға түссек деген де ұсыныс болды. Менің төбе шашым тік тұрды. Былтырғы азап-тозағым есіме түсті.

21.07.08. Эрдэнет–Ұланбатыр. Ертеңінде Эрденеттің мұражайына бардық. Онда Ел-Етміш қағанның басынан алынған адам мен бөрінің, тағы да бір біз білмейтін күш иесінің – тарбығаның мүсін тастары тұрды. Бәрі де үш жерінен үзілген. Музейден бүкіл монғол тарихын Мықан ағашының бейнесінде суреттеген ескеркіштің үлгісін көрдім. Үш әлемді бейнелеген үш сатылы Мықан ағашының саясындағы жауынгерлердің мүсіндері шаршытақталанып жасалған, Мықан ағашы шаңырақ арқылы қосылған. Бұл мәңгілік елдіктің, мәңгілік өмірдің, мәңгілік рухтың белгісі.

Дархан арқылы Ұланбатырға жеттік. Түнде «Марко Полоға» бардық. Кәдімгі орыстың ожарлау, можантопай күтімі екен. Орын ауыстыруға тура келді.

22.07.2008. Ақот. Күндіз Тоныкөктің Ақоттағы жазу ескерткішіне бардық. Былтырғыдан көрі шаңдауытқан сияқты көрінді. Күзетші монғол шал орынында екен. Түркінің намысын күзеткен осы адамға қандай сыйлық жасаса да орынды-ау.

Жолда Шыңғысханның алып ескерткішіне соға қайттық. Былтыр салынып жатыр еді. Биыл бітіруге таяп қалыпты. Өзі жолдың шетіндегі төбеде. Биіктігі 60 метр. Алып тұлға аспаннан атпен түсіп келе жатқандай. Асты киіз үй сияқты дөңгелек ресторан. Бұл ел бұрынғы империясына ұмтылып келеді.

Кештетіп Байқоңырға – Байхонгорға Қаржау, Еркебұлан үшеуіміз ұшақпен ұшып кеттік.

Қараторының әдемілері – Хайролла, Мендігүл, Нұржан, Өсемғазылар Баянөлгейлетіп Алматыға ертең ұшады.

Байқоңыр Құба Алтайдың астанасы сияқты, шөлдің шүмегінде тұрған қала...Былтырғы шыжғырған күн мен қаталатқан шөл көз алдымнан көшіп өтті. Бармасқа болмайды. Монғолияға келуіміздің басты мақсатының бірі сол сапар. Бізді үлкен жаңалық күтіп тұруға тиісті.

23.07.2008. Байқоңыр – Галуты – Шандымын. Бұл ерекше күн болды. Машина жалдап Галуты сұмының Көпкөл ойпатындағы Шандымын Тасырқайындағы көне түркі ескерткішіне келдік. Бізді алып жүрген жолаушы – Баты, ұлы Теміркүлік. Биыл археология факультетіне түсіпті. Алғашқы тәжірбиесін жақсы бастаған сияқты.

Жол бағытына қарасақ Қанғай үстіртінің оңтүстік бүйірінен шаншыла кіріп бара жатқандай екенбіз. Сол арада картаға қарадым. Былтыр мен биыл бүкіл Монғолияны шаршылай шарлап жүрген жеріміздің барлығы екі ендік пен бойлықтың арасы екен. Қанғайдың сілемі мен аңғарын кузап, шыр айналып, көліктің жолын қуып жүре берген екенбіз. Ал мұны көшпелілердің көш жолына түсіретін болсақ, асуды асып Теркен қатынға, қиғаштай қиып Орхонға, шығысқа жүріп Тоныкөкке барады екенбіз. Әрине, мың шақырымның шеңберінде. Ал бұл қыстауы, көктемесі, жайлауы, күзеуі бөлек-бөлек орналасқан ел үшін азапты сапар емес. Кәдімгі өмір жолы.

Былтырғы алтын кенішінің маңынан бүйірлей өттік. Шандымын деген «үштікті» білдіреді екен. Үш қараш, Үш биік, Үш Мерке деген сияқты. Жөн сұрап жүріп жөнімізді таптық. Осы ескерткішті тапқан шопанның үйінен дәм таттық. Ақырында Шандымынға да

келдік. Тостағандай тоспа көл бар екен. Аққу мен қаз ұшып-қонып жүр. Мұны кейінгі кезде Көпкөл деп атапты. Бәрі де бұлақтан жиылып, көл болған тоспалар.

Шандымынымыз, Шандымын десе – Шандымын – Үш шоқы екен. Қазақтар мұндайды әдетте Үшбиік деп атайды. Үш шоқының алдындағы Тасырқайдағы (монғолша да солай) ескерткішке де келдік.

Бізден бұрын ежелгі танысымыз, археология профессоры Байыр Дөвгой қазып кеткен екен. Шарбақтастар қиынды-жиынды боп ретсіз жатыр...

Тағы да таң қалмасқа болмайды, ұзындығы үш, ені бір жарым метрдей керегелі шарбақтастағы оюлар қазақтың тұскиізінің оюынан айнымайды-ау, айнымайды .

Ал Пазырықтағы тұс алашаның тас көшірмесі десе де болады мұны. Егерде Баянөлгейдегі жеңгелеріміз бен келіндеріміздің, құдашаларымыздың биыл басқан сырмағы мен тұскілемін әкеп, Тасырқайдағы керегетастың бетіне баса қойса, бірінің оюын бірі басып шыға келетіні кәміл. Қаржау екеуміз шарбақтастарды шыр айналып жүргенде пәдіретші Еркебұлан, жолшы Батал, және оның биыл ғана археология факультетіне түскен баласы Теміркүлік үшеуі қазды.

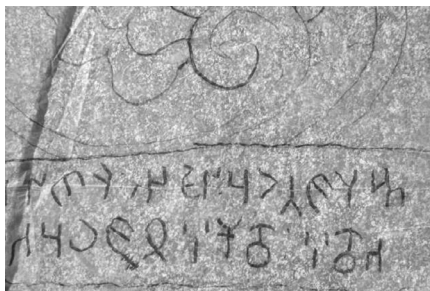
Таңертең Байқоңыр аймақтық мұражайына барып, Қаржау тиісті рұқсатын алған мұражайдың алдындағы арыстанның мүсініне қызыға қарағамыз. Алайда бала көтеріп тұрған әйелдің мүсінін көргенде әлгі қызығушылық су сепкендей басылды. Өйткені, әлемдегі 20 мыңға тарта көне түркі балбалдарының денін білетін Қаржаубайдың өзі де басын шайқап кеткен. Өйткені ол да бала құшақтаған әйелдің мүсінін тұңғыш рет көріпті. Тағы да бір салауатты еркектің мүсіні қатарласа тұрған. Міне, сол мүсіндер осы Тасырқайдағы мына шарбақтастардың басынан алынып, мұражайға апарып қойылған екен. Демек, біз қазып жатқан көр емес, көр болса да, бұрынғы көрлерден мазмұны өзгеше болуы тиіс...еді.

Шындығында да, бұл көр емес, бөгі дініндегілер орнатқан ғибадатхана екен. Күннің көзі жуасыған кешкі тымықта жазуы бар керегетас та табылды. Үлкен оюлы шарбақтастың бір шетіне тізілген екі жарым жол жазу екен.

Ой, қуанғанымыз-ай! Мұндай ұлы жаңалықтың ашылуына тұңғыш рет куә болуым.Қаржаубай көрге түсіп, қалам қарындашын

*Тасырқайдағы
Ізгілік шор жазуы.*

алып, тасқа басымен кіріп кетті. Бөгет жасамас үшін күнделіктің осы беттерін толтырдым.

Айтса – айтқандай, бұл бір ұлы іс болды. Бір кезде Қаржаубай: «Тә! Ал жаз!», – деді. Жаздым.

«Ізгілік шор сегіз қасиетке ие болды. (Сол үшін) тастан еб (барық, ғибадатхана) орнаттық».

Керегетастың бір бұрышы сынған. Онда:

– **«Құтты болсын»** – деген сөз жазылуы мүмкін, – деді қарындашын құлағына іліп тұрып.

Қ.Сартқожаның айтуынша бұл: екінші түрік қағанаты құлап, біріккен қағанат басталғанда жасалған барық. Себебі: ол кезде мүсін тас қойылмаған. Будда дінін ұстанғандар кейіннен балбал тастарды: басыңды кестім – деп мүсіннің мойынынан қиған, белінді үздім – деп белін үзген. Сөйтіп бір мүсін үшке бөлінген. Байқоңырдағы еркек пен әйел мүсінінің де бастары жоқ.

Ал осы сегіз қасиет не?

Мұның сырын ашу келешектің ісі. Ізгілік Шор кім? Мүмкін әулие деген сөз шығар. Бізге қалған қазіргі жұмыс: ескерткіш Байқоңыр аймағының Галуты сұмының Көпкөл ойпатындағы Шандымын тасырқайынан табылды. Онда көне түркше:

«Ізлік Шор сегіз ікігу қазғанты. Қатық ташық еб барқын», – деп жазылған. Мұны сөзбе-сөз аударғанда:

«Ізлік Шор сегіз көгуді (қасиетті) игерді. Сол үшін қат-таған тастан еб (орын) барық (орнаттық) (сынып қалған жер) құтты болсын», – деген сөз шығады.

Бұл мәтіннің үстірт оқылғандағы нұсқасы. Нағыз мағынасы ғылыми зерттеулер жүргізіліп, тарихи салыстырулар мен тал-

даулар жасалып, сегіз киенің тегі тектелген соң ғана ашылмақ. Біз жазушылығымызға сүйеніп, ұшқырлық танытып отырмыз. Әзірше айтарымыз, бұл Қаржаубай Сарткожаұлының түркі жазуындағы ашқан жаңалығы болып табылады. Алғашқы ғылыми жарияланым да соның құзырындағы иелік.

Кеш мамыражай батты. Суық мәзірді тәбетіміз ашыла қарбытып, шатырымызға кірдік. Қанша ата-бабамыз дегенмен де, бөгінің барығы болғандықтан да сескене көз ілдім.

24.07.2008. Зах – Байтерек – Баяноба. Таңғы 6-да тұрып Ізгілік Шордың керегетастарындағы оюларының көшірмесін түсірдік. Шарбақтастарды қайтадан орынына көмдік. Өкінішсіз болған жоқ, әрине.

Содан Қаңғайдың көмейіне кіріп, Зах сұмының Байдарақ – Байтерек өзенінің басындағы Күреңсал жазығының төріндегі көлденең белдің ортасындағы бірінші түркі қағанаты кезіндегі балбалға бардық. Зах сұмына қарасты Бомбыты деген жерде. Байдерек – Байтерек өзенінің жағасындағы қысаңның алқымында екен.. Бір ерекшелігі – Монғолиядағы балбалдардың ішіндегі басы сақталған аз ескерткіштің бірі осы көрінеді. Тағы бір өзгешелігі, ер жігіттің құлағында сырғасы бар. Бас киімі де өзгеше. Сол жазықтағы екінші бір мүсінді де көрдік. Бұл да үшке бөлініпті. Құрастырдық. Салыстырып қарасақ, бірінің айбаты бірінен өткен өжет бейнелер болып шықты. Суретке, бейнетаспаға түсірілді, бойы, бітімі өлшенді.

Осымен бүгінгі жұмыс аяқталып, бұл арадан 350 шақырым кейін қалған Байқоңырға қайыра бет түзедік.

Бұл өзі қорғандар жотасы екен. Жолай тағы да үш-төрт қорған көрдік. Тағы да бір мүсін кездесті. Жерде ұзыннан сұлап етпетінен жатыр екен. Бұл да бастан, белден үшке бөлінген. Иә, түркілердің басың кесіп, белін үзген. Бір қызығы, мына мүсін менен айнамайды. Әркім өзін таниды ғой. Жауқабақ. Қиық көз. Бетсүйекті. Көзін төмен салған. Мұртты. Қолында көзе. Беліндегі белбеуіне саусағының ұшын сұғып, қайратын жиып, қанжарын қынап тұр. Қоршалған шарбақ тасы бар. Біз де етпетінен жатқызып кеттік. Тым құрпығанда құс саңғып, ит сарымасын дедік. Амандығына да сеп.

Қайтар жолдағы ойдың салмағы да ауырлай берді.

Қой мен ешкінің тұяғы астында, сарлық сауған елде шашылып жатқан бабалардың мүсіні-ай!

Баянобадағы шолақ қол найман батыры.

Байхонгорға тақағанда Баян-оба деген ауылдан 4-5 шақырым батысқа қарай тастақ жерде қалың ескі төбенің ортасында 4 жағында шарбақ тасы бар бір мүсін көрдік. Тұрқы өзгелерден мүлдем бөлек. Қалың қасты. Сұсты. Сақал-мұрты бар. Жағалы шапан. Бір қолында тостаған. Белінде кісенің төртбұрышталып ойылған көздері бар, қанжары соған ілінген. Ал сол қолы шолақ!

Талайды көрген Қаржаубай да таң қалды. Ал одан да таңқаларлығы тура жон арқасында найманның Ү таңбасы бар.

Арқасына елінің таңбасы басылған ескерткішті Қаржаубайымыз да алғаш рет аңғарып отыр екен. Асылық деменіз, тура осы арадан 100 шақырым жерде «Найманның кіндік көлі» (Хуйсин найман нұұр), батысында Қазақтың қасиетті тауы (Хасагт қайырқан) бар екен. Картаға тағы да қарадық. Солтүстікте найман бегі Құлашордың тас жазуы, сәл шығыс солтүстікте түркі астанасы Ордабалық, соған қатар Күлтегін мен Білге қаған ескерткіші орналасыпты. Ал сол бойлықта екінші түркі қағанатын құрған 56 ұлыстың таңбасын бастырған Ел-Етмыш қағанның көктасында бас таңба боп біріккен сегіз таңбалы найманның Ү таңбасы тұр. Демек, еш күмәнсіз найман руын түркі қағанатын құрған және сол территориядағы заттай айғақтары мен жер аттарын сақтап қалған қазақ елінің өкілетті өкілі деп тануға толық негіз бар. Суретке түсірдік. Ал кескінін Қаржаубай сызды. Керегетастарының оюы да ерекше, сырты үш сызықпен қоршалған. Әттең, күннің шағырмақ сәулесі фотоға анық түсіруге мүмкіндік бермеді. Кешті күтуге тағы болмайды, ұшаққа үлгеруіміз керек...

Бұл бір тағы да таң қаларлық оқиға болды. Олжаң құтты болсын, Қаржау! – дестік.

Әттең, бір өкініштісі, ескерткіштердің бәрі де тозып, аяқасты болып жатыр. Бұл үлкен мәселе.

Ұшақ жерден көтерілгенде Баянхонғордан Құба Алтайдың Боғда биігін тағы көріп қалдым. Өткен жылғы шөлейт сапар еске түсіп, ерінім кеберзіп сала берді.

Кешкі сағат 10⁰⁰-де Ұланбатырға ұштық.

Сөйтіп, 5-10 күнге жоспарланған сапар 2 күнде игілікті аяқталды. Жуынып, шайынып осы жолдарды қағазға түсірдім.

Енді шілденің 29-ына дейін не істеу керек? Қаражат көтерсе Кентайға барып, Шыңғысханды хан көтерген жерді көріп келу керек пе?

Оны Қаржау біледі. Ең бастысы қаражат біледі. Оның аржағында Мұзтау тұр. Оны ойлау керек. Жаңалық табылған өңірді қалай көрмеске?

26-27.07.08. Ұланбатыр. Ұланбатырға келдік. Бір күн еру болдық. Сілеміз қатып-ақ қалыпты. Қаржау дүниеден қайтқан ағайын-туыстарына бата жасады. Отағасы марқұм Мәскеуден бітірген геолог, жамағаты Жайнакүл телекоммуникация инженері екен. Ол да Мәскеуде оқыпты. Аман-саулықтан соң Қазақстанның ішкі-сыртқы саясатын, экономикасын, ең бастысы елдің жағдайын сұрастырып, танымызға жанын сала жақсылық тіледі. Өздерінде де партократия демократия бір сүзісіп, «құрбандықтарын шалып» алған. Қазір ел ағалары да, президент те соларды дәнекерлеп, елдің екі жарылып кетпеуі үшін арағайын міндетін атқарып жүр екен. Бәрінің пікірі: оқ атқан әскер мен сақшы емес – дегенге саяды. Сонда ол арандатушы күш қайдан келді? Америка мен Ресейді ауыздарына алмайды. Не де болса күдігі мен күмәні іштерінде сияқты. Қалайда бұл мәселені прокуратура қатаң тергеуге алыпты. Оның шындығы ашылмай ішке түскен ызса айықпайтын сияқты. Жалпы бұл ұлт өте кеңқолтық, есігін жаппайтын, дүкенін кілттемейтін халық. Ал бір көтерілсе, ызасы басылмай тоқтамайды екен. Демек, демократия да сол өзекті өртеген еріксіздіктен, бір адамның билігінен зәтте болған, тарихи шаршаған жүйкенің бұлқынысы болса керек.

Мен осы Жайнакүл апайдың көзіне тұнған тамшыдан қазақ еліне деген ұлы махаббатты, қыз баланың әкесіне деген сағынышы сияқты тарихи отанына деген нәзік те азаматқа тән адал сезімді аңғардым.

Шыңғысханның туған және хан көтерілген Кентай жотасын, Онон мен Керулен өзенін, Бурхан Халдун тауын көру ес білгеннен бергі аңсарым еді. Былтыр да қисыны келмеген. Биыл ерте бастан ойластырып-ақ қойғандай болғам. Қаржаубай осындағы сүйікті қызы Бегімнің үйіне әлі бас сұқпаған, жиендерін иіскеп, мұрнының жыбырын бассын деп «жүгенін сыпырып» қоя бердім. Оператор, Малаизиядан мамандық алған Еркебұлан жеңіл көлікке сөйлесіпті, ол жүре алмайды екен. Ал «Джип» пен «Ниссандардың» жолшылары (монғолдар жүргізушіні солай атайды) кілең қалтасы қалың шетелдіктердің «жомарттығына» мойынсалданып, бағаны «ұшырып» жіберіпті. «Мың доллар», – деп «мың-мыңдап» жотасын беріп тұрып алды. Нарық та, нарықтың «қарық қылатын» сатымсақтығы да былтырға қарағанда аңғал монғолды биыл алыпсатарға айналдырыпты. Аңсар – биік, қалта – таяз. Еріксіз томсырая сапардан бас тартып, Қаржауға шайтанқұлақпен сөйлесіп, былтырғы бойымыз үйренген, жұпыны да жайлы «Өргө» қонақүйіне бет алдық...

Кезекшілері былтырғы қыз-келіншектер екен: «Сіздерді ұмытқамыз жоқ. Сол бөлмеңізді береміз», деп № 10 бөлмеге орналастырды.

Сол қалпы. Ең аяғы жартылай жұлынған ток тетігі де өзгермеген. Өз үйіме келгендей ыстық көрініп, еркінсіп қалдым. Бойым байсал тартып сала берді. Жалпы әшекей-үшекейі көп, сықиған қонақжайлар менің еңсемді басады. Онда өзімді ебедейсіз сезінемін. Ең бастысы шеттеу болса да бұл ара біз сияқты жортайы пендеге қолайлы. Әсіресе, дәмханасы... Монғолдар етсіз тамақ істемейді, тіпті үстемелеп қосады. Дегенмен де сорпа-су, кеспе, құймақ, қаймақ, нан (нан мәзірге қосыла бермейді), шөпкөже, тұшпара сияқты асты осы дәмханадан табасың. Бағасы да жөндемі. Даяшы қыздар да: «Сіз былтыр келгенсіз. Өте қуаныштымыз», десіп жатыр. Ал менің аңсарым – кеспе. Мәзірді атап, қою шай сұрағанымда, бәрі де күліп жіберді... Зады: «Қазір мына кісі анадай мәзір береді» деп өзара жорамал жасап қойған сияқты.

Шаршағанда, оның ішінде әбден қалжырап, жұмыс біткен соң ғана иектейтін бір буын ұстамам бар еді. Сол қыстамалай қамап барып тарқады.

Түнде жалғыз жаттым. Еркебұлан сыныптастарымен түнгі көшені кезіп кетті. Әртүрлі ой мазалағанымен, байыздап қонақтаған жүйе болмады. Тек «Шолақ найман» ескерткіші ғана елестей кескестеді. Теркен көлінде Елбасы түсіме кіріп, шеру алдында

карыма қолын іліп, саптан өткізіп еді. Бүгін Нұрғиса Тілендиев марқұмның үйінде жүрмін, жаңа ғана дүниеден өткен екен деймін. Соңында он үштер мөлшеріндегі ұлы қалған екен. Сол ұл: «Мен жас болсам да әкемнің барлық сырын түсінемін. Ұмытпаймын», – деп сөйлеп жылап тұр.

О, Алла! Пекинде алты ай тұрғанда қазақтың бақиға аттанған үлкенді-кішісі түгел түсіме кіріп шығып еді. Оралхан мен Жарасқан әлде нені меңзегендей кейіпте жиі кірген. Тура сол кезде жар дегендегі жалғыз апайым Айымханға айықпас дерт ілініп, бөрте бастапты. Ақыры алып тынды... Ал мына түстердің жолы да, жорасы да басқа. Бүгін Қаржаубай монғолдың көріпкеліне көрсетем деген. Ол дуана бір жаққа кетіпті. Тәмсіл үшін де көрген дұрыс еді. Баласын ламалық жолға беріпті.

27.07.08. Налайх – Толы. Бүгінгі күн – қазақы күн болды. Таңертең ерте келген Қаржаубай: «Тә! (Иә), жалғыз жатып, екі иығыңды жұлып жеп, мені дымдап жатырсың ба? Тә!(монғолша – жә деген сөз. Қаржау мұнда келгелі менімен монғолша сөйлесіп, монғолдарға – қазақша сөйлейтін әдет тапқан). Сені Налайықа алып барайын. Уақыт жоқ. Тез қамдан. Ондағы қазақтарды көр», – деді. Сыртта қызы Бегім екі баласын – Елубегім мен Хантегінді коңкенің (машинаның) артқы орындығына құндақтап отырғызып, өзі «жолшының» тізгінін ұстапты.

Баяғы қазақи қалжың араластырып, сол баяғы «шолақ найман батырдың» жырына көштік. Құлашор аздық етіп, оған Тоныкөк пен Ел-етміш қағанды «қосақтап» алдық. Қаржаудың да құрыс-тырысы жазылып қалды.

Налайық – Ұланбатырдан 45 шақырым. Көмір шығады. Өндірісті қала. Қазақтың ең шоғырланған жері екен. Бұрын төртінші сыныпқа дейін қазақ бастауыш мектебі болыпты. Қазір жабылған. Әйтеуір мешіт сақталыпты. Қазақтар биік төбені жаба шоғырлана орналасыпты. Біз құран бағыштай барған Абылай Төленұлы осы қаладағы автобазаның бастығы болыпты. Кейін әкімдікке сайланыпты. Сол баяғы қазақы мінезбен: «Абылайдың үйі қайсы?» деп Қаржаубай қазақша «жөн сұрауға» көшті. Жастары ұяла монғолша жауаптасты. Әйтеуір сөзіңді түсінеді. Ересектері мақалдап тақылдайды. Монғол ұлтының бір мінезі – әруақ сыйлайды. Абылай марқұм 4 жылға әкімдікке сайланыпты: «Әкесінің мерзімі өткенше міндетін журналист қызы Назгүл атқарсын» деп сайлау өткіздірмепті.

Жазда бұл елде там үйде отыру – мін саналады. Үй-іші Толының жағасындағы ауылда – саяжайда екен. Сол үйдің кішісі Алмасбек ертіп барды. Тоныкөк пен Шыңғысханның ескерткішінің бағытында. Жазғы саяжай. Бір топ бала жарыса асыр салып жүр. Қаржаубай жамағат (шөберелес) Манат жеңгесіне көңіл айтты. Отағасы Абылайды көргенім жоқ. Бірақ бұл үйдің ұл-қыздарының мұрыны орақтанып біткен ақсары жүздерінен-ақ нағашысына тартқандығы бірден білінеді. Үлкен қызы – Ақмоланың медицина институтын, екінші қызы – Назгүл Ұланбатыр университетінің журналистика факультетін бітіріпті, кенже қызы да журналистиканың екінші курсында оқиды екен. Бастапқыда, көңіл білдірген көңілсіз сөздер айтылғандықтан ба, томсарыңқырап отырдық. Жоғарыдағы қыздар да, ес білген балалар да өзара монғолша сөйлесіп жатты. Ақмоладан оқыған, бала емізіп отырған дәрігер де сәбиімен монғолша тіл қатты. Жамғат Манат әпкеміз де (менен бір жас үлкен екен) қысылып, ақталыңқырады.

Жалпы бұл томсарыс тұсында ескерте кетерім, монғолдар өзіне қарап сөйлеп, тоқтатпасаң, амандаспай өте береді, қоштаспай бетін бұрып жүре береді екен. Олардың осы «қасиеті» қазақтарға да сіңіпті: «Шетелден ағалары бата оқи келгенде амандық неге сұраспады. Сәлем неге бермеді?» деп әр нәрсені көңіліме алып отырдым. Қазақстандағы «тілі мүкістердің» түрі анау, Монғолиядағы шүлдір мынау. Өз отанындағылардың кесірілі тамыры түбі кесіледі. Ал мыналарда қандай келешек бар? Өнеукүні Тоныкөктің тұғыртасынан қайтып келе жатқанда бір киіз үйге тоқтадық. Қаржау монғолша жөн сұрасып, жол сұрап далаға шыққанда әлгі монғол келіншек: «Кемі жоқ. Мен қазақымын. Сөз білемін. Айта алмаймын. Атым – Бижамал. Күйеуім де қазақ» деп бізді қазақ ғұрпымен шығарып салғаны еске оралды.

Қаржаудың «меншікті молдасы» құран қайырды. Иманымыз бойға үйірілді ме, тіліміз ашыла бастады. Қаржау осы үйдің ата шежіресін сұрағаны сол еді, әлгі томсарған қыздар қазақша жамырай «керейлесіп», жеті атасын жарыса: «Жантекей... Ханкелді, Сүйініш, Құмырсқа, Жанкісі, Тапай, Төлек, Абылай...» – деп таласа жөнелді. Тілдерінің түйіншегі де жазылып, қазақша суылдап сала берді. М.Әуезов айтқандай, қазақтың рулап әруақ шақыруында бір кие бар. Атасын аузына салсаң болды, атойлап шыға келеді. «Бүгінгі күн қазақы күн болды» деп бастағаным да сондықтан.

Жөн сұрасқаннан кейін әңгіме емін-еркін әзілге, жөн-жобаға көшті. Тіпті жамағат Манат әпке менімен қандас болып шыққаннан

кейін бәрінің, әсіресе, журналист – әкім Назгүл жиенім өзімсіп, нағашы-жиеннің жортағына салды. Мен де аттың басын еркін жіберіп, Қаржаубайды қоса қабат түйреп, екпіндей жауап қаттым. Қанша айтқанмен қара сөздің маманы емеспін бе, оның үстіне Абай мен Құнанбайдың бап-байламын білемін және Несіпбекпен, Жүрсінмен, Қаржаубаймен 30 жылдан астам қаржыласып жинаған тәжірибем де бар, әлгі журналист жиенім: «Сонда біз өзі жеңіліп қалдық па, Қаржаубай аға?» дегенде, Қаржаубай ағасы қасарысып «бір байтал» (онысы бір тай дегені) деуден қайтпады. Мұның барлығы «Найманның кіндік көлі» мен «Найманның Шолақ қол батырынан» шықты. Ақыры Таянханның бітікшісі Татағұнғаны Тоныкөктің тұқымы етіп шығарып бір-ақ тындым. Сонда да Қаржаубай «бір байталынан» жаңылмады.

Енді ашығына көшсек, әңгіменің мұнша емін-еркін өрбуіне, осы үйдегі қыздар мен жігіттердің қазақтық рухы себепкер болды. Шыңғысханның алып та ажарлы ескерткішінің маңынан әлдебір абыр-сабыр аңғарып ек. Осы арада қазаққа қатысты бір дүбірді сезгеміз. Біз оны Ұланбатырға келетін Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаевтің сапарымен байланыстырғамыз. Үкімет көліктері де тізіліп өткен. Соның айыбын ақсарының өндісі Манат әпкеміз:

– Мына қыздың күні-түні мазасы жоқ. Әкесінің орнына аманат-әкім қойған соң, жаны қалмай жанығып жүр. Желтоқсанда сайланбалы мерзімі бітіп, журналистік кәсібіне қайта оралуды арман етіп жүр. Тамыздың бірі мен үші арасында осы Монғолияның орталық аймағындағы туған жері мен тілдік ортадан алыс қалған, ата дәстүрден қалыс өскен қазақ қауымдастығының бас қосуын тура сол Шыңғысханның ескерткішін таңдап алды. Бәйге, көкпар, қыз қуу, ән-күй салтанатын, ұлттық бұйымдардың көрмесін өткізбек. Қазақтың киіз үйін тікпек. Ойын-сауық үш күнге созылады. Сіздерден көрі, тіпті Баянөлгейден де, орталық Монғолиядағы өнеркәсіпте істейтін қазақтар үшін бұл мәселе өте күрделі де қауіпті. Әсіресе, жас балалар үшін қиын. Монғолияға сіңіп, олардың санын көбейте қоймаспыз. Өзіміз үшін, рухымыз үшін намыстымыз. Былтырдан бастап сондай бас қосуды бастады. Бұрын Абылай мақұм ұйытқы болушы еді. Енді соның тізгінін ініс яки мен мына Назгүл ұстап қалды. Әлгі мазасыздық та содан туып отыр. Әйтеуір, бүгін демалыс болғандықтан да бір күн тыныс алып отыр. Мен осылардың балаларының

күзетшісімін, – дегенде, бір түрлі мақтанышпен Назгүл жиеніме: «Е, бұл жағың нағашыңа тартқан екен» дедім шын көңілмен.

Шынымен де, әкенің де, ананың да, елінің де қамын ойлаған мұндай қыздар ұлттың көркі емес пе! Мұндай жиенге риза болмаған нағашы – нағашылықтан садаға кетпей ме?!

Емен-жарқын әзілдесе қоштасып тұрғанда Қаржаубайдың шөберелес інісі, Налайықтың жылу жүйесінің бастығы Әнкітөр мырза да келіп, бірден мақалдап сөйлеп, жөн біліскен соң, ол мәймөңкені қойып «керей жапырақ, әлем тапыраққа» көшті. Аз әзілдің соңын Алшынбай, Құнанбай, Отыншы бидің Қарабұлақ төселі кезіндегі бопсалаумен аяқтадым.

Күліп олар қалды, риза болып біз кеттік.

Қаржаубай қазақ қауымдастығының үш күндік салтанатын таспаға түсіріп алмақ болды.

Шашырып кеткен тарыны жиып, егін егіп, өнім алуға ұмтылған мұндай шаңырақтан айналмайсың ба? Ел осылай, осындай ұл-қыздың пейілінен құралады.

Сол үміттің бәріне сәуле құйып, жылу беріп тұрған – біздің отанымыз, тәуелсіз қазақ елі!

Сол салтанатты, екі жүз үйден ел құрған азаматтардың елдік тойын: «Елбасы көрсе екен!» деген ақ тілекпен осы жолдарды аяқтаймын.

29.8.08. Баянөлгей – Бес боғда. Ұшақпен Баянөлгейге келдік. Біз қайтқанша ұшақтың билеті 550 долларға қымбаттап кетіпті. Оған себепкер – дүние жүзінің төрт құбыласынан жиылып, ағылып-төгіліп келіп жатқан туристер. Сол күндері күн тұтылады екен. Ол осы Алтай шыңында барынша анық та қанық көрінеді екен. Соны көрмек үшін шұбырғандар Баянөлгейдің шағын аэродромы-нының ішінде аяқтарын айқастырып тұрып жерде ұйықтап жатыр. Күндіз бен түннің айырмасы жоқ сияқты оларға.

Бізді ежелгі таныс, бұрынғы әскери қызметкер, қазіргі бас бармақтай жазушы Сұраған Рахметұлы қарсы алды. Үйіне түсірді. Келініміз Раушан атақты Оспан батырдың немересі екен. Табиғи әдептілік бар. Сұраған бірден көлік мәселесіне көшті. Өйткені ендігі беталысымыз – Алтайдың ең биік әрі ең киелі саналатын, соны көру үшін төрткүлдің толайымы ағылып жатқан әйгілі Бес Боғда шыңы. Алтайдың басына шығып, дүниенің төбесінен қарап, бір сәт өзінді Тәңірге жақын сезіну аңсарымның ішіндегі аңсауым

бөлек аңсар еді. Бауыржан атты інімізді жолсеріктікке тандапты. Сұраған табылғанына емес, тура осы жігіттің кезіккеніне қуанды. Оның сырын ертеңінде түсіндік.

Сол күні түсте бөгелмей Бес Боғдаға аттандық. Таңғы алакеуімде шыңға көтерілмесек, күні бойы бұлтқа оранып ап, бетін ашпайды екен. Жыл бойына шаққанда 15-20 күн ғана Боғданың басы ашық тұрады екен. Асуға шығып, атақты мұз өзенді көріп, Боғданың шыңына көз қырын салсақ, үлкен жұбаныш деп тіледік. Сонымен, Сұраған, Раушан (молқы), Олжас және Бауыржан бесеуіміз өзімізге үйреншікті «Уазикпен» Бес Боғдаға бет алдық. Ұланқұс сияқты былтырдан таныс-бейтаныс жерлерден өтіп келеміз. Бие байлаған ауылды көргенде Сұраған:

– Әзімбайдың үйі мынау. Бие баудан аттанып кету – реніш тудырады, – деді.

Бұлақты кешіп өтіп барып сусындадық. Содан Ұланқұс – Соғақ сайы арқылы өрледік (Соғақты – Сарбөктер дейді екен шопандар). Міне, Көкмойнақ асуы. Өне, Көкмойнақ ауылы. Жердің атының өзі-ақ оның мазмұнын аңғартады. Көкмойнақ арқылы Алтайдың биігіне бір баспалдақ көтерілесің. Содан өрлей бересің. Соғақ өзеніне Жирен деген азамат Ресейде орыстардың қолынан мерт болған баласына арнап «Дәурен көпір» деген көпір салыпты. Ал мынау Сарымсақты асуы. Кезеңге шыққанда алдымыздан Бесбоғда жарқ ете қалды. Аспанға ілініп тұр. Таңданысып суретке түсірдік.

Оған жеткенше әлі де 50-60 шақырым, бірнеше бұрма мен, белең бар. Мен мұны «Айғай кезең» деп қойдым. Алдыңдағы көкбұйратты жасаңға түскенше де жаныңды шүберекке түйіп отырасың. Бір тұмсыққа жете бергенде Сұраған «Бүркіт!, – деп дауыстап жіберді, – Тоқтай қал, ұстап алайық» дейді тағы. Бауыржан тоқтай қалды. Қияға қонақтап отырған бүркітті Сұраған қуа жөнелді. Сасқалақтаған бүркіт мұның өзіне қарай дал-балақта жүгіріп, тақап қалғанда жер бауырлай эзер ұшып үлгерді. Қалжыңы емес, Сұрағанның, шыны екен. Сөйтсем, тояттаған бүркіт жазықта бірден ұша алмайды екен. Балапан бүркіт көрінеді. Әуелде өрге қарай далбақтап барып, биікке шыққан соң екпін алып барып бауырын жерден көтеріпті. Әйтпесе, бұл бүркіт біздің олжамыз болмақ екен.

Шында шаңқылдап, қасқырды қағатын қайран бүркіт! Борсықшылап, суыршылап кеткенің бе? деген ой жылт ете қалды. Әр нәрсе заманына қарай емес пе? Бұл ойымыз асылық, әрине.

Бесбоғдадан басталатын Ақсу өзеніне бет шайдық. Сұраған өзен көрсе тоқтамай, ауыз шаймай өтпейді екен. Бұл дәстүр ме, салт па, әлде әдет пе? Батырдың тұқымы Раушан келін әзілдеп: «Сізді сынаймыз! Егерде анау-мынау кесіріңіз, қиянатыңыз болса, Бес Боғда көрінбейді» деді. Күнәсізбін деп кім сеніп айта алсын. Іштей сынға түскенімді білдім. Бірақ ар ұялар іс қылмағаным өзіме анық. Дегенмен де бір қылпыл бар...

Сатылап, ұтылап, Ақсуды жағалап Бесбоғдаға жақындап келеміз. Сұрағаннан жердің жайын сұрадым. Есі-дертім Қазақстанның шекарасына жету. Сөйтсем... шекара бөлісі тұсында ресейліктер Мұзтауды түгелдей өздеріне қаратып алыпты. Қазақстанға тура шығатын пұшпақ та бұйырмапты. Ресей шекарашылары Монғолияның шекарасына өтіп, шыр айналып келіп бұрынғы Қазақстанның шекарасын күзетеді екен. Алтайдың арғы беті мен бергі бетіндегі қазақтарды ығыр ғып отырған осы жай көрінеді.

Мұзтау мен Жазатырға – Ілбісті тауы жалғасады. Қазір бұлар да Ресейге қарап кеткен. Сол тұста қой айдайтын Көкірге атты асу бар, бұл Қазақстандағы Көккөзек болуы керек. Қандығай арқылы Өрелге, Берелге түседі. Ал бұған бастап апаратын аңғар – Усай деп аталады. Онда вольфрам-мырыш шығады. Ұланқұс – Соғақ – Қаражаматы арқылы Усайға, одан Көккөзекке – Жазатырға – Өрелге түседі.

ҮІ ғасырда Алтайдың Мұзтауынан қысты күні асып барып, түркі елін жаудан құтқарған Тон-Жабғының жолы осы болуы керек. Менің Алтайдың төрт құбыласын түгендеп жүргенде бір көрейін деген аңсарлы асу сол еді.

Борсық пен суыр қалың. Қоянның құлағы да анда-санда қылт ете қалады. Ақсу өзенінің екі жағасы ақ қайың сияқты үйіріле қоныстанған ақшаңқан киіз үйлер. Негізгі көлік мотоцикл. Бір жас жігіт жолықты. Жөн сұрастық. Отызға ілікпеген. Беті әжім-әжім. Таудың өткір сәулесі мен салқын ауасы адамның сырт терісін қақтап жібертінін содан аңғаруға болады. Бұл жігіт есімі елге таныс Мұрат ақынның кіші інісі екен.

Аңғарды өрлей жүріп, тура Бесбоғданың алқымындағы жол шетіндегі бір ауылға түн ортасында түстік. Үш үй қатар тігіліпті. Бәрі де бір бәйтеректің бұтақтары екен. Бүркіт тектес ақсақалдың аты Рахат. Екі қыз, бір ұл қарсы алды. Қия жартасты шағылды иықтай қоныстапты. Кермеде бүркіт шаңқылдайды. Сөйтсек, келіні мен қызы (Жұлдыз бен Пәну) қиядағы бүркіттің ұясын көріп, күні бойы өрмелеп жүріп, ақыры ұстапты. Келіні

бүркітшінің қызы екен. «Ұяда нені көрсен, ұшқанда соны аласың» деген сол, әне. Рахаңмен рахаттана әңгімелестік. Үйдің бәйбішесі Дәлелхан Сүгірбайдың жамағайыны боп шықты. Рахат ақсақал алпысыншы жылдардың басында Ұланбатырда әскерде болыпты. Содан кейін осы Бесбоғдаға қонақтаған күйі алысқа шықпапты. Жер аттарын сұрастырдым.

– Қарақия, Ұялы қия, Шибеті қайырқан, Құлжа, Үш Ойқыр. Біз – Үлкен Ойқырдың Боғдаға ілінер көмейіндеміз, – деді отағасы.

Біз Жұмаш пен Жантегін жанталасып таңбалы тастарды суретке түсірген Шивэтінің желкесінде отыр екенбіз.

Бағланның басы мүжіліп болған соң, сол отауға қондық.

30.07. 08. Бесбоғда. Таңғы 4-те аттанып, шекаралық шеп – Хаалтқа жеттік. Боғда 18 шақырым. Бұдан әрі көлікпен жүруге рұқсат жоқ. Алайда Сұраған әскери сақтығына сай шекараға, қорыққа еркін жүретін рұқсат қағазын алған. Мұнда 2 қазақ үй тұр. Сұраған ішке кіріп, тез шықты:

– Басы мен аяғы араласқан адам. Кілең шетелдік саяхатшылар. Шишадан бос орын жоқ. Кезекші ана ауылға кетіпті. Оны күтсек таңғы тынықтан айырылып қаламыз. Қозғалайық. Рұқсатымыздың барын айтып кеттім, – деді.

Енді не тұрыс бар? Бар мәселе – Бауыржанда. Ал ол болса жеткен жерімде тоқтаймын деп өзі тіленіп тұр.

Жүріп кеттік. Шымды шоқалақты, теңкиген тастарды, қар суының саздауытын, шұңғыма суды, су орған жарлауытты, қайқаң мен құлдиды көмейлеп өрлеп келеміз. Сарқабакты жантая өттік. Аспанға қараған күйі асуға арындап шықтық. Неғыласың, Бауыржан жігіт екен. Кешегі Сұрағанның қуанғанының астарын енді түсіндік. Себебі, бұл биікке осыдан алты ай бұрын монғолияның президентінің жойқын көліктері бір рет шыққан екен. Әйтпесе, жаяу не атпен шығады екенбіз. Қаржаубайдың: «Ойбай, жүре алмайсың» деп ойбайлаған асуына көлікпен шығып келеміз. Көліктің де мүмкіндігі жетпейтін жерге келдік.

Таңғы сағат 6³⁰-7-нің мөлшерінде Ақсайдың күңгейінде тұрып, төрт мың метрлік биіктен Күн мен Айдың шағылысқанын көрдім. Кеше Ұланбатырдан: Күн мен Айдың қатар келіп, тұтылуын көреміз десіп ағылған саяхатшыларды жеткізу үшін Баянөлгейге күніне 5-6, ал Алтай қаласына сағат сайын самолет ұшып жатқан. Соның себебін енді түсіндім. Тіршілік иесіне бұл да бір

көретін құбылыс екен. Бала күнімізде қариялар: «Ай менен Күн шағылысса – заманақыр орнайды» деп үрейлендіруші еді. Енді, міне, алпысты алқымдап қалғанда оны да көрдік. Табиғаттың құбылысы. Бірақ соның өзінде де Тәңірлік құдірет пен мыс бар екен. Аспан мен жердің арасындағы кеңістікте қалқып қалғандай сезіндім. Әйтеуір, қасымда етбауырларым бар. Соларды медет тұтып ішкі буырқанысымды ішіме бұғып қалдым.

Енді Бес Боғдаға алып баратын анау асуға дейінгі 3 шақырымды жаяу жүруге тиісті екенбіз. Осы араға жеткенінен де шүкірлік етіп отырғамыз. Жоқ, Бауыржаның атына заты сай жігіт екен, орта жолда қалдырмай, тура Бесбоғда шыңының алдынан бір-ақ шығарды. Қыза-қыза асудан асып, оған да аялдамай Бауыржан бізді Аккөлдің теріскейіне әкеліп бір-ақ тоқтады. Егер осы бетімен тарта берсе, көліктің тұмсығы «Потаниннің мұз өзеніне» тұмсығын тіреп тоқтайтын түрі бар. Асудың бел ортасына дейін құлдилаған соң Бес Боғданың айнадан бетіміз көрініп тұрғандай болған мына көрінісін кимадық.

Бұл ертегі ме, түс пе, білмей қалдық. Алдымыз айнадай ашылып сала берді. Енді Бес боғдаға төменнен емес, иықтасып қарап тұрмыз. Бағанағы алыстан тамсанғанымыз шың емес, шыңның бұлыңғыр елесі екен. Бес сала боп Бес Боғданың бес шыңына маңдайымызды төсегендей әсерде қалдық. Мына ғажапты қараңыз! Ғажап дейміз-ғой, әй, ол әсерді ғажайып деген сөздің өзі де жеткізе алмайтын сияқты. Елестетіп көріңізші: теңіз деңгейінен 4 375 метр биіктеміз. Әлем аяғымыздың астында. Кеудең керіліп, санаң аударылып, төңкеріліп түскендей. Әйгілі мұз өзен сонау-сонау төменде, сонау төменде жатыр! Күн мен Ай иықтасып қатар тұр. Аспан да, Бес боғда да, мұз өзен де тұп-тұнық.

Төрт мемлекеттің – Қазақстанның, Ресейдің, Монғолияның, Қытайдың шекарасының түйіскен жері. Мен мұндай кереметті өмірі көргемін жоқ. Бұл ғажайыптың бағасын білетін Әлібек пен Дидахмет ойыма оралып: «Олар да мұндай қызықты көрген жоқ. Қатындарының шылауышына байланып, үйінде қалған өздерінен көрсін» дедім дауыстап. Сұраған сөзді ымнан түсінетін жігіт қой: «Мұз тау ана Мұзарт шыңының қалтарысында» деп, Қазақстанды нұсқады. Егер қанатым болса шыңның басынан Өрел мен Берлге қарай ұша жөнелер едім. Амал қанша? Отанға деген сағыныш сондай-ақ болар. «Ұшарға қанатым жоқ, неғылайын!» – деген осы екен ғой!

Тура сәске кезі сияқты күн сәулесі маужырай қыздырып тұр. Таңғы сағат 7 екен. Шыңдардың балағы сусап, тереңдігі 456 метр келетін мұз өзені бусана тепшиді. Дүниенің алақанындағы тіршілікке, аспандағы күннің жолына қарап, мен мына Монғолияның аңырақай өңірі, Қаңғай үстірті, Монғол Алтайы неге тасырқай, ормансыз, жалаңаш қалғанының себебін түсіндім. Қыста – таңғы сағат жетіден, кешкі жетіге дейін, жазда – таңғы сағат 4-тен кешкі 10-ға дейін көке көтерілген күн күңгей беттегі алып аймақты алақанындағы табадай қақтайды екен, яғни, күннің сәулесі жылдың төрт мезгілінде күңгейге тік түседі. Сондықтан да қыста қар жатпайды. Қар болмаған соң өсімдік те тамыр тарта алмайды. Миллиондаған жылдар бойы солай. Тек тебіндетіп мал жаятын қазақ пен монғолға ғана қолайлы. Ал теріскей беті, мысалы Қатынқарағай сыңсыған орман. Жеміс-жидек. Таң қалысып, мынау кең әлемді қалай кеудемізге сиғызып, жанарымызға сурет қып түсіріп аламыз деп тамсана таңғы ауаны жұтумен, таңданумен біраз уақыт өткізіп алыппыз. Раушанның:

– Сыннан өттіңіз, жездеке. Апайымыздың бағы бар екен. Үш сынақтан өттіңіз. Қыран кездесті. Обалы – ұстай алмаған жігітте болмаса, Сіздің жолыңыздың жорасындай боп кездесті. Тұналқада түн ортасында алдыңыздан дайын үйтілген бастан сыбағаға тартылды. Міне, монғолдың президенті ғана көлікпен көтерілген шыңға біз де көлікпен көтерілдік. Әйтпесе екінті ауа жететін едік бұл араға. Ең бастысы, Бес Боғда шыңы бетін жуған айнадай боп ажарын ашып қарсы алды. Сыннан өттіңіз, – деді.

Қанша айтқанмен өмірі жорықта өткен тау батырының тұқымы емес пе, қазан-ошағын дайындап, сыбағамызды салып, отты тұтата жүріп айтты бұл сөзді. Іле өзі тезек теруге кетті. Сұрағанның айтуынша, жиырма жылдың ішінде жылына бес-он реттен келгенде, сол келістің үш-төртеуінде ғана Бес Боғда дәл осындай бауырын жазып ашыпты.

Әрине, жасаған тегін жаратпаған пенде екенімізді білетінбіз, бірақ мына қолпаштың жөні бөлек.

Сұрағанның ұлы Олжас екеуіміз аңғарға құлдиладық. Жұқа жасыл шымды, алшынды қияң. Тасырқай шымды қуалап отырып тура мұз өзенге саусағымыздың ұшын тигізе тоқтады. Тамшылар мөл-мөлт тамады. Көк аспан. Мұзы жылтыраған көк шың. Көк жартас. Көк өзен. Көк көк мұз Көк жасаң. Көк су. Бәрі де көкпен көк. Тек ұлы гүрілі аралас сарын естіледі. Бес Боғда – Бес әулие терең тыныстап, күрсіне дем алғандай. Бес шың – қамшы тастам

жерде. Төрт жүз метрлік мұзарттың арасында әңгек шыңыраулар орсиып-орсиып тұр. Оған кетсең біткенің, жердің жігінен бір-ак шықтым дей бер.

Сол кезде алыстан, тура Мұзарттың түбінде тігулі тұрған ак боз үйді көрдік. Қазақы үй. Шаңырағы биік. Әлден соң тізіліп шыққан адамдарды көрдік. Жолдарын қия жолықтық. Қазақша судай тоба – көкмоншақ жігіті мына кексе келіншектері жапон мен француздың саяхатшылары екенін айтты. Суретке түстік.

Олардың сонын ала бір қазақ жігіті келді. Аты – Серік. Метеоролог. Ана қазақ үй осылардікі екен. Төрт жылдан бері әлемдік жылынууды бақылайтын халықаралық мекеменің тапсырысымен мұзарттың еруін бақылап келеді екен. Сұраған да сол кезде қасымызға келді. Серіктің айтқан жөні бізді алаңдатып-ак тастады. Мұз өзеннің қалыңдығы 456 метр, ал аңғар жақ шеті 46 метр. Соншама қалың мұз жылына 5 метрден шегіне еріп барады екен. Соңғы 5 жылда 25 метрге кеміпті. Мұздың үстімен жүруге альпинистерге ғана рұқсат етіледі. Соның өзінде былтыр француз альпинисі әңгектің жарығына құлапты. Бүкіл монғол боп жүріп 46 метр тереңдіктен тікұшақпен тартып алыпты. Тек Монғолияның президенті Намбар Энхбаяр ғана мұзарттың басына түнеп шығыпты. Тәңір мен пұт дініндегілер үшін бұл ең әулие тау екен. Бес Боғданың бес шыңының аты – Бүркітші, Мұзарт, Көксеңгір, Их монғол (Монғолдың әулие шыңы), Ұялы қия.

Терең аңғарға қалай түскенімізді аңғармаппыз.

Ал қайтарда Ақкөлдің теріскей асуына алқынып-ак жеттік. Тау басындағы ошақ басында қалған Раушан мен Бауыржан аспанда ұшып жүрген құс сияқты төбемізде қалықтап тұрды. Жеттік-ау. Биік тауда су алпыс-жетпіс градустан қайнай береді. Сондықтан еттің пісуі де неғайбыл. Алтайлық ағайындардың етті шикілі-пісілі қарбытатыны да содан қалыптасқан. Күн тас төбеден инедей шаншылып тұр. Алғашқы аптығымыз басылып, таспаны тауыса суретке түсіргеміз...Бір кезде асудың шоқысындағы президент Энхбаяр үйген қос тасобаның үстінде бірінен-біріне секіріп екі адам жүрген сияқты көрінді. Сұраған етпетінен жата ғап тәу еткендей болды. Сөйтсек екі көкжал қасқыр! Бізге атой сап, бой көрсетті де кезең асып кетті. Раушан мен Бауыржанның, Сұрағанның бағанағы марапаты – марапат па, бұл жолы тіпті әулие екенсіз деген де сөз шығып кетті. Сөйтсек, монғолдар да көкбөріні қасиет тұтады екен. Бөрі кезіксе етпетінен түсе қап тәу етеді. Мұндай сапарда кезіксе, өзін-өзі әулие сезініп, тәңірдің сүйіспеншілігіне бөлендім деп

есептейді екен. Алланың бұл бұйрығына не деуге болады? Олжас оғланның жолашары ғой деген уәж білдірдік.

Екінті ауа асудан кері қайттық. Біз етекке түскенде түндегі саяхатшылар енді ғана кезеңге көтеріліпті. Бауыржан болмаса біз де солардың қатарында келе жататынымыз анық еді. Тағы да Рахат қарияның үйіне түстеніп, төмен қарай – Жұмаш пен Жантегін 15 күн жүріп ежелгі замандағы таңбаларды тапқан Шивэті – Сілеті – Селеулі атты қара жотаны жағалай құлдиладық. Құлдиладық деген жай теңеу, 60-70 шақырым бойы өрлетіп, еңістетіп, қиялатып, қайқандатып жүрдік. Рахаттың үлкен қызы Пәну қарындас жер аттарын жақсы біледі екен. Сарбөктердегі балбал тасқа соқтық. Ескі жазудың бетін сызып, өзінің аттарын ойып жазыпты біреулер. Әй, надандық-ай. Мүмкін, қастаншықпағырлық шығар. Түнделетіп Баянөлгейге келдік.

Таң атқанша ертегіден келген Ертөстік сияқты сезіндім өзімді.

01.08.08. Өскемен арқылы түнгі 11⁴⁵- де Алматыға келдік. Назым қарсы алды.

Ұшақтан Бесбоғдамен иықтасқан Мұзтауды көрдім. Ақбас шыңдар аққапталдана шоғырланып жатыр.

Мұзтау – Бесбоғданың батысында ұмтылып барып тоқтап калыпты.

Ей, Алла! Бір беті тақыр, бір беті орман. Тұмысы бір түркі жұрты тұтас Алтайды ұрпақтары төртке бөліп мекендейді, төрт жұрт оған төрелік етеді деп ойлады деймісің.

Сөйтіп, бұл сапар да тәмәт-тәмәм болды.

Бес Боғда осы күнге дейін түсіме кіреді.

ЖОЛЫ БОЛҒАН ЖОЛАУШЫ

(Анажұрт күнделігі)

Шағын ілеспе

Сәтіне дәті сай үйлесіп, жол қарасы жөнімен ұзарып, ана жұртты аңсарынан арыла аралауға орайы келген бұл сапардың болмысын «жолы болған жолаушы» деген аталы сөз ғана толық жеткізетін сияқты. Түркі тарихын әлмисақтан бастап төстабандан шындап, ата күшін Алтайдан алып, ана кіндігін Қаратеңізге байлаған зиялы адамның әр қайсысы: адамзат өркениетінің бесігі, түркі дүниесінің тұтқасы – Түркияның тағдырлы жолымен бір жүріп шығуды ойластырмауы мүмкін емес еді. Тоғыз жолдың торабындағы Станбол – түркі дүниесінің жүрегі болса да, оның қан тамыры – қара жолдарды бойлап шығып, бауырынды жылытып, бауырынды бауырыңа баса тартқанға не жетсін. Қойындасып кетпесек те қапталдаса қатарласуға орайын келтірген оқыс сапар Малтөбе университетінің ғалым-үйлестірушісі, бейтаныс қарындасымыз Гүлжанат Құрманғалиеваның Станболдан шайтанқұлақ шалып: «Біртұтас алаш идеясы және кеңестік жазалау» саясаты туралы халықаралық конференцияда баяндама жасап берсеңіз, Токио университетімен бірігіп өткізілетіндіктен де, оның ішінде «қазақтар қалай жапон шпионы болып жүр?», соған тоқталсаңыз. Хасен Оралтай аға бұл жөнінде Сізде қауіпсіздік комитетінің құжаттары бар. Ол адамды міндетті түрде шақырындар. Жолын өзі көтерсін, жамбас ақысын мен көтерейін – деп ұсыныс айтты»– деген өтінішінен басталды.

Тегін жүрісті өзім де ұнатушы едім, бірақ: «Жамбасақысыз», деген сөз шымбайыма сәл батып, қытығыма тигендей болғанымен (күніне жүз жиырма доллардан кем емес), Хасағаңмен құланның қасысуындай көңіл шымшымамыз

бар еді, әрі: «Әттең екеуміз бір-бірімізбен жас кезімізде танысатын-ақ жігіт екенбіз, сонда біраз дүниенің басын қайырып тастауымыз мүмкін еді, барлауға күдіксіз шығатын жауқағар жонды жауынгер азамат екен» деген іштей бір дәмелі өкінішім бар еді. Соны демеуретіп бір жолын табармын-ау. Ең ыңғайсызы: дүние ғалымдарының алдында өз ұлтыңның көсемдерінің «қалай жапон шпионы болғанын» жария ету үшін соншама қиянға алып-ұшып бару. Сол арада Хасекеңнің інісі Әбубашар, жеделдетіп Хасекеңнің өзі де дегбірлесте хабарласып, бейтарап аймақта – Станболда оңаша бір әңгіменің орайы келіп тұрғанын, сөзінің соңына менің жиі қымқыра қолданатын сөзімді өзіме қаратып: «Әңгіме де, пәтер де тегін!» деп, бұйымтайын бұйыра қайырды. Түсінген адамға бұл сөз, шынында да, ағалық бұйрық-наз еді. Базына-бұйрыққа бойсынып «Жапон шпиондарының» тергеу істерінің құжаттарын қайта қарастырсам, боздақтардың барлығы да «Түркия мен Жапон шпионы» боп боздап кеткен екен. Соның ішінде Мағжан Жұмабаевтың 1938 жылы 6 қаңтар күні КССР ішкі істер халық комиссариатына қарата жазған Мәлімдемесіндегі:

«Мен – Жұмабаев, кеңес өкіметі алдындағы өзімнің кінәмды жуу үшін: «Шетелдік бір мемлекеттің мүддесі үшін бірнеше жылдар бойы шпиондық әрекетпен шұғылдан-ды», деп маған тағылған айыпты мойындаймын. Жапонияның пайдасына шешілетін шпиондық жұмыспен, мен – Жұмабаев 1919 жылдан бастап 1929 жылға дейін, яғни, ұсталып, лагерьге айдауға жөнелтілгенге дейін айналыстым. Ондағы мерзімімді өтеп, 1936 жылы Қазақстанға қайтып келгеннен кейін де жоғарыда аталған мемлекеттің мүддесі үшін өзімнің шпиондық жұмысымды одан әрі жалғастырдым» деген (Ш.Елеуенов. Мағжан. 132-бет) «мойындауы» келісуге мойынса етті.

Шындығында да, олардың бұл құрбандығының құнын халықаралық қауымдастық, оның ішінде жапондардың өздері біле ме екен? Осы көрсетіндідегі «1919 жылдан бастап 1929 жылға дейін» деген сөздің астарына алашордашылардың тағдыр талқысы да тоғысып тұр еді. Жапонияның Токио, Tsukuba университеттерінің оқымыстылары ұйымдастырған, оның ішінде Орталық Азияның маманы профессор Х.Комацу бар екенін білген соң, сөзіміз жерде қалмай,

*Қазақстандық және түркиялық
нағашы-жеңдер:
сол жақта Хасен Оралтай мен
Назым Тұрсынқызы, оң жақта
Тұрсын Құдакелдіұлы мен
салихлылық ... Шүкірәлиқызы.*

жеріне жететіндей, дұрыс түсінілетіндей көрінді. Сөйтіп, аға мен қарындастың қолқасы, алаш идеясының астарлы тағдыры жөні келген, жолымыз болған жолға жетеледі.

Мұндағы Хасен Оралтай – Мұстафа Шоқайдан кейін елу жыл Американың Еуропа құрылығындағы «Азаттық» радиосы мен ақпараттар жүйесінде қазақтың бостандық идеясын насихаттаған атақты қаламгер және қоғам қайраткері. Шет елдегі қазақ диаспорасының көшбасы. Елуінші жылдары Шығыс Түркістаннан өкше көтеріп, Такламакан шөлін, Тибеттің жұт жотасын, Гималайдың ысты асуын, Бұланайдың мұздауанын, Кашмирдің құрғамайтын қара жаңбырын, Үндістанның аптабын, арабтың шөлін басып түркі жұртына қоныс тепкен «азаттық іздеген көштің» (Қ.Ынтыханұлы) көсемі Қалибек хакімнің ұлы, мұхажир. «Елімайлар өткен өмір» атты ғұмырнамалық эфсананың авторы. Қазір Мюнхенде тұрады.

«Күнделікте» қамтылмаған, жолдың сәтін келтірген бір жайды шағын ілеспеді алдын-ала қамти кетейін. Малтөбе университетіндегі ғылыми конференция жұмысы мен үшін күтпеген жерден «Түріксой» деңгейіндегі наурыз салтанатына ұласты.

Күн жүйесіне қарасты ғарыш кеңістігінің көлеңкесі күнгейге ауысып, қара жердің бауырын жылытқан наурыз мерекесін ісі түркі қауымы сонау әлмисақтан бері, нақты

дерекке сүйенсек, Тарғытай заманынан бері қашан топырақтың тонын ерітетін сәуірдің жаңбыры жауғанша тойлаған. Жер беті көгергенде «ұлыстың оңды, ақтың мол болатынына» көзі жеткен соң «Көктің құрметіне» тасаттық беріп, уызға тұз қосылып араластырылған дәнді мықтың үйіне шашатын болған. Ықылым заман өтсе де бұл дәстүр исі түркі қауымында бүгінгі күнге дейін сақталып келді. «Түріксойдың» ұйымдастыруымен 14 ұлттың өнер иелері қатысқан Түркиядағы наурыз мейрамы – бұл жұрттың түбі бір, тілі бір, ділі бір, қилы заманауи қонарылыстар мен төңкерістерге қарамастан тарихи танымдық тамырының үзілмегендігінің салтанатты дәлелі болды. Түрік дүниесінің мәдениеттерін байланыстырып, тамырын басатын ЮНЕСКО сияқты іргелі ұйымға айналуы мақсат еткен «Түріксой» халықаралық қауымдастығының бұл шарасына түрік, қазақ, қырғыз, азербайжан, татар, башқұрт, ноғай, қырымшак, алтай, хакас, бурят, гагауыз, кібіріс (кипрлік түріктер) халықтарының әншілері, бишілері, күйшілері, қурайшылары, сыбызғышылары, сырнайшылары, қомызшылары, манасшылары, ашугтары қатысты. Солардың қатарында Ғылым министрінің, Мәдениет министрінің, Парламент төрағасы Көксал Топтанның қабылдауында болдық.

Жеке бастың ғана әсері емес, жалпы түркі тарихы туралы ойлардың ұйытқысы сияқты көрінген жазбаларымды, жазушы болғандықтан ба, білмеймін, қандай да бір сырды көпшіліктен жасырып жүргендей көрінгендіктен де, жол жорасы ретінде «Күнделіктегі» жазбаларымды жұрт назарына ұсынуды жөн көрдім.

16–17 наурыздың дұбарасы. Астана – Станбол: Зейтүн-бұрын (Зейтүнтұмсық). Алланың бір тәулікке өлшеп берген жарық сәулесін бес сағатқа ұзартып, батқан күнмен жарысып отырып Станболдың Ататүрік атындағы әуежайына қондық. Астана алақұйын борандатып шығарып салған. Мұнда қоңыр салқын ғана. Қарсы алған ешкім көрінбеді.. Жарты сағаттан соң аландай бастадым. Әуежайы көзтаныстау еді. Бәрібір көңілге абыржу кірді: «Әлгі тегін құрметіміз осы болып жүрмесін» – деген ұры ой да қылт ете қалды. Оқығанда ұзынырғасы түсінікті

түрік тілі сөйлеуге келгенде жатырқап кетеді. Әйтеуір полицияға түсіндірдім. Жауабын өзім де түсіндім. Сөйтсем күту алаңынан жаңылыппын. Сырттағыларға тосқауыл қоятын тоспа есіме сонда түсті. Шыға келгенімде шайтанқұлағын жағына жабыстыра: «Міне, шықты!» деп санқылдап Шүкірәли тұра ұмтылды. Сол екі арада Хасен ағамыз Мюнхеннен екі мәрте хабарласып үлгеріпті. Енді болмаса олар да полицияға бармақ екен...

Дауысымды естіп барып Хасен ағамыздың алаңы басылды. Сонда да: «Өзі Мюнхенде тұрып Станболдағы жолаушыны қарсы алған қазақты көргенім осы», деп шымшып үлгердім. Миығынан күлген шығар. Жиендері Шүкірәли мен Рамазан маған одырая қарады да: «Ой, ағамыз қатты мазасызданып, сізді күту үшін мені сонау Салихлыдан (арасы тоғыз жүз шақырым) шақыртып алды. Қашан шығарып салғанша күндіз-түні көлігімізбен мына Рамазан екеуміз қасыңыздамыз. Өзі дәрігердің әбігерінен шыға алмай қалды. Соған өкініп, сіздің әр сағат-минутыңызды кестеге түсіріп қойды. Малтөбеге ертең барасыз. Қонақжайыңызды кеше көріп, жамбасақысын төлеттіріп қойды. Қалғанын тағы да өзі бақылап отырмақ» деді.

Сөйтіп, әмір қатты екен. Мен Хасекеннің туған қарындасы Ғалия апайдың үйіне ұя басады екем. Қазақ – қаншыл жұрт дейді, қазақ қаншыл емес, қазақтың қыздары қаншыл. Жігіт атаулыны қырық күрмеу, мың мұқтаждықтан шығаратын ең сенімді жандар – апайың мен қарындасың. Бұл да біздің бастан кешкен тәжірибе. Деген қулық оймен Ғалия апайдың есігін ашқан бетте-ақ ... арқам кеңіп сала берді. Өзімнің-ақ апайымның үйі екен. Енді алманиялықтар алаңдамаса да болады дегенімше Хасекен де шайтанқұлақты шырылдатып қоя берді. Қатардағы рахметті қоңылтақсып тағы да бір шымшығым келгенімен, сөзімнің шынайы ризалығы сезіліп қалды. Іле Станболдағы қазақтардың «Ассалаумағалейумы» басталып кетті. Түн ортасы, тосаңсып уақыт алатын емес. Осы әулетке тиесілі «бір шымшым шымшымам» бар еді, соған салып, қойны-қоныштарына кіріп кеттім. Қанша айтқанмен атадан қалған жөн-жосық емес пе, ол қулығы өзін-өзі ақтады. Ғалия апай үрім-бұтақты, алыс-берісті, қазақтасқан түріктің, түріктескен қазақтың ұябасар жанашыры екен. Нұрғожай батырдың естелік кітабын таратып бердім. Түн белдеуінен асқанда сәлемдесушілер де тізелерін жазды.

Бізден бұрын да Мұхтар Мағауин мен Рымғали Нұрғалидың жамбасын сарғайтқан түпкі оңаша бөлмедегі жұмсақ төсекте

осы күнделікті асығыс қағазға түсірдім. Таныстықтың көкесі алда деген соң көп адамның атын есте сақтауға тырыспадым. Бұл жолдарды қағазға түсіртіп отырған Ғалия апайдың қою қызыл, ыстық және ... тегін шайы ғой! Жол жүргендегі алаңым шай болушы еді, Хасекең одан да құтқарған екен. Таң қараңғысымен Малтөбеге жүрмекпіз. Шетелге келгенім сезілместен көзім іліне берді...

17 наурыз. Станболол: Зейтүнбұрын – Малтөбе. Бұл бір бабымен атқан таң болды. Ал өлшемі қысқа күннің ырыздығын тіршіліктің үш күндік әсеріне баладық. Бабымен атқан таңның бабын келтірген Ғалия апайдың таңғы шайы болды. Шәйдің не төресін қанып-ақ ішіп жүрміз ғой. Бірақ мына таңғы дастарханның жөні басқа еді. Мен шешеден ерте айырылсам да әжем мен апайларымның, жеңгелерімнің алақанында өскен кесірлі жетім болдым. Олар таң атпай дастарханға барын салып, шайын демдеп, қашан керіліп оянғанша күтіп отыратын. Дауыстап емес, шайнектегі демделген шайдың қалампыр қосқан иісімен, сондай бір мейірімді пейілімен үнсіз оятушы еді. Астафир-алла! Ғалия апай да мені тура сол «әдіспен» оятты. Ет-жүрегім елжіреп кетті... Сөйтсем, Шүкірәли мен Рамазан таңмен таласып келіп, күтіп отыр екен. Дастарханда, айттым ғой, әлгінде, тура менің бала кезімдегі ... уыз, сүзбе, қатық, кілегей, қаймақ, құймақ, ақ құрт, ірімшік, ақ тоқаш, бал, қуырдақ, сүт, айран, құрма, зәйтүн, бүлдірген тосабы, ыстық нан, сары май. Тура сол әжем Динақанның, апайларым Жабағы, Изагүл, Түбітқан, Айымхан, Рашқан, жеңгелерім Сәкеш, Күлімханның дастарханы. Әр қайсысының дәмін түгел татып шыққанда ғана тояттайтындай тәбетті, өлшемді. Ой, аллай! Мұндай да қайталау болады екен-ау! Тек Динахан әжем башпайымды уқалап-иіскелеп, Жабағы, Изагүл апайларым мандайымнан сипап отыратын. Түбітқан мен Рашқан қазір де сирек те болса еркелетіп қояды. Енді, алпысқа келгенде олардың немерлерімен таласқым келмесе де, басым өзінен өзі соларға қарай иіле береді... Мен бұл ойымды, әрине, Ғалия апайға айта алмадым. Тек: «Ғалия апай, шешеден көрген тәліміңіз-ау! Нағшыларыңыз тәуір жерден болды ғой. Бәсе, шайыңыздың «қырықсеркештеніп тұрғаны», – деген болдым. Ғалия апай мен Сыдықан ағамыз түсініп, жымыды. Осы заманның «пәледиелері» (өкілдері) Шүкірәли мен Рамазан бір-біріне қарасты.

Бүгінгі ұзақ та жауапты күннің қарбалас кам-қаракеті асықтырып тұрса да жайбарақаттана қозғалдым. Жәндүниемді

тербеткен осынау бір жайлы таңда бөленген тебіренісімді, енді ғана қызғалдақтай ашылып келе жатқан шағында, осыдан алпыс жыл бұрын елінен іргесі ажыраған он үш жасар қыздың ана тәрбиесі мен өнегесін, ұлтының уызын сақтап қалған қасиетін бойыма сіңіруге тырыстым. Қазақы жұрттың өзінде ұмытылған дастархан мейірімін, елеске айналып кеткен өмір мен сағынған жандардың жан жылуын, әжем мен апайларымды еске түсірген Ғалия апай да менің өз апайым деген жолдарды күнделігіме түсірдім. Міне, түн ортасы ауып бара жатқанда да мен ол кісіні сағынып, ауанымды басу үшін, қаламнан қолымды алдым...

Қаламды қолыма қайта алғанда, Станболдың таңертеңгі көрінісі көз алдымда тұрды. Бұрын да беті ашық шаһар еді. Бірақ таңғы жетідегі қарбаласы да, кептелісі де, тар көшелердегі қиылыстар мен бұрылыстар да, арабалар (көліктер) тастақталарын жанап өтетін көне Константинопольдің қабырғалары да сені осыдан бұрынғы мың жылдың құшағына алып кетеді. Есте жоқ ескі дәуірден бастап Еуразияның қақпасы. Ес жиғаннан бергі дүние тарихының, өшкен өркениет пен өртеңге өскен елдің тағдырлы тоғысы. Антикалық әлем және түркі дүниесінің қарама-қайшылығы мен үйлесімі, қаланың кез-келген қолтығынан қылаңытып тұратын Топқапы, Айя София, Ахмет сұлтан мұнаралары тәулігіне жиырма төрт сағат, жылдың үш жүз алпыс бес күні және мәңгі ойлағың келмесе де – ойлантады, салыстырғың келмесе де – салыстыртады. Әр сүйем жер – тарих. Оны өлшеп те, танып та, көріп те тауыса алмайсың. Бұрма-бұрмамен бұралаңдатып, екі елі қыспақтан екпіндеп өтіп келе жатқан Рамазан: «Станболдың көне шаһарында арабаны көз жұмып айдаймын. Осында туып, осында өстім. Менің қалам да, далам да – Станбол. Малтөбеге өзге «пәледииелер» үш сағатта апарады. Мен Сізді бір сағатта жеткіземін» деді. Сөйтіп жүріп төбе-төбенің, қолтық-қолтықтың, ой-қырымен бұқпантайлатып жүріп еуропалық көне Константинопольдің ескі ғимараттарын, айлақтарын, әскери қорғандарын, патша сарайын аралатып, Топқапының түбіндегі айлақтан бір-ақ шығарды. Тура қарсы алдымызда, теңіздің ортасында қазақ ертегісінде қызын ажалдан арашалау үшін судың ортасына мұнара салдырып, оңаша ұстаған, ақыры себетке жасырынып келген жылан шағып өлтірген ханның «Қыз калиесі» тұр. Түріктің көз жасы таусылмайтын «жылаңқы» киноларында көз қарықтыратын «Қыз калиесіне» міндетті түрде барып, суретке түсіп, айтып беруін өтінген кенжем Назымның тапсырмасын орындаудың ретінің түскені осы шығар. Әлгі ханның

Көне Станбол көрінісі.

аты – Ақша хан ба еді, Ақназар ма еді, Қарахан ба еді. Бұл әлгі антикалық әфсанадағы ... Тоқта! О, мына, ой қайда алып қашып бара жатыр. Әс-сабыр... Ой қуатын уақыт емес.

Қос құрылықты жалғастыратын көпір аспанға тартылған сымдай боп сол қапталды ала төбемізде тұр. Онымен жүрсек Малтөбеге үш сағатта жетеді екенбіз. Көпір жақын. Жақын да болса жолы «кептеліс». Сондықтан да алыс. Аспанда ұшқан ұшақ түгілі әуелеп ұшқан құс та қонбай ұшпайды, он алты жарым миллион халық бар, яғни, мұқым Қазақстан жұрты еуразиянның осынау бір бұғазды, теңізді қолқасына ұйлыға орналасқан. Қаптаған төбелердің арасын бір-біріне тастан қиылып жалғастырған ғимараттардың қиыннан қиысқаны сондай, кейде бір қабатты жатаған үйдің іргетасын бойлап, қырық қабатты үйдің шекесінен шертіп өтесің. Сәулет өнерінің мың жылдық үлгілері үйлескен мұндай шаһар әлемде жоқ шығар. Демек, Станболға тән күрделі мәселелер де өзге қалаларға ұқсамайды. Бұл – Шанхай, Чикаго, Токио, Санкт-Петербург сияқты бірбеткей қала емес, күрделі шаһар. Сырттай түрік ұлты тұтас көрінгенімен, олардың өз ішіндегі сана, таным, тектік түйткілдерді ғимараттар мен үйлер, орамдар, маһаллалар үнсіз айтып тұрғандай. Солардың ішінде ең қауіптілері Нобель сыйлығының лауреаты, жазушы Орхан Памук сияқты дөлмалар (қырықбуындылар) көрінеді. Ғалия апайдың түрік күйеу баласы Махмұдпен болған әдебиет туралы түнгі қысқа әңгімеде сол байқалып қалды. Памуктің мүслими түрік дүниесінде туған рухани яһудилік тамплиер екенін сезгендей оның «Менің

атым – Қырмызы» романын оқығанда-ақ ішім мұздап кетіп еді. Өлемді мойындатқан тұлғаның өз еліне сүйкімі жоқ екен. Бізден де сондайлар шыға бастағаны өкінішті. Түркі дүниесінің түпкі күбірткісі осылар. Ескішаһарға арқамызды сүйеп, Мәрмәрдің толқынына қарап тұрып осындай мазалы ойға қалдым.

Азиялық Станболға мәрмәр теңізінің бұғазы арқылы пароммен өттік. Осы екі жағалауды теңіз асты арқылы жалғастыратын жол салынып жатыр екен. Бұрын шаһарды араласам да дәл Рамазан таныстырғандай оның тынысын сезінбеппін. Арасын өзен емес – теңіз бөлген, екі құрылықтағы сәулеті екі түрлі әсер ететін Жаңашаһар – азиялық Станбол Басыбиік, Тазтөбе, Тастөбе, Малтөбе... боп түріктеніп кете береді. Бірінің қолтығын, бірінің белін, бірінің басын шалып, шатқал қуалап, құдлай өрлеп Мәрмәр теңізінің жағалауындағы биік қияға орналасқан Малтөбе университетіне мөлшерлі уақытта жеттік. Азан-қазаннан оңаша, алшынды, шыршалы, қарағайлы, үйеңкелі, оқудан басқаға алаңдатпайтын аңғарлы тешеге орналасқан университеттің тұрған жері бізге қатты ұнады. Заманның заманында пәленбей миллиондық шаһардың мал базары болған сияқты. Алғашқы жарты сағатқа дейін Станбол туралы ойдан арыла алмадым. Бүкіл Қазақстан – бір қала. Онда сенің туыстарың да тұрады. Антика ... Зевс... Геракл ... Троя... Бизан... Византия... Скиф ... Атей патша... Анақарыс... Күріш... Есекендір Зұлқарнайын... Санжар... Османлы... Бейбарыс... Қарамандар ... Ақсақ Темір... Мамай... Есенбұға... Құнанбай... Шәкерім... Мұстафа... Міне, енді біз. Айтпақшы, құба қыпшақтар ауған орта ғасыр, Мамайдың қосыны қосылған тұс... Еділдің елшілігін билеген түріктер... Ноғай ауған кейінгі ғасыр оқиғалары бар. Шіркін, ойың өстіп ашылып тұрғанда дәл қазір отыра қалып қағазға түсіріп, сол оқиғалар өткен кезенді Османлы мұрағатына барып іздестіретін ме еді! Ондай ерікті кім берсін бізге?

Міне, бізге бейтаныс Гүлжанат Құрманғалиева қарындасымыз да келді. Ілтипатты, іскер, биязыдан өжет, өжеттен биязы мінезді, әр кімді орнына қоя білетін ибалы қарындас екен. Жиырма алты елден келген ғалымдардың ішіндегі көзге ыстығы да, жанашырымыз да Гүлжанат болды. Түріктің келіні екен. Әйтеуір Малтөбе университетінің башқандарына өзі де, сөзі де өтімді көрінді. Ғылыми конференция он минуттан кейін Станбол залында басталды. Еріксіз сергіп, бұл күннің үшінші ырыздығын көруге бет алдым.

Малтөбе университетінің Жапон университеттерімен бірігіп өткізген, Америка, Франция, Бельгия, Россия, Болгария, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Израйыл, Иран, Индия, Ауғанстан, Жапония қатарлы 24 елдің ғалымдарының басы қосылған «Орталық Азияның зерттелу мәселелері: өткені, бүгіні, ертеңі» атты халықаралық ғылыми конференциядағы баяндамалар ағылшын, түрік тілдерінде жасалды. Бағдарлама бойынша мәжіліс екі күнге созылмақ. Менің кезегім ертең екінтінде екен. Енді қатысатын секцияларды таңдадым. Мен тақырыбы өзіме таныс әрі ғылыми мүддеміз ортақ қырғыз, өзбек, татар, Ресей ғалымдары баяндама жасайтын секцияларға кезектесіп баруды жоспарладым. Қазақтардан тарих институтының директоры Саттар Мәжитов, тарихшы Клара Мақашева, содан кейін Еуразия университетінен тарихшылар Мара Ғұбайдуллина, Тайса Мармонтова және адамға жұғымсыздау бір сыйдам магистрант болды. Олардың тақырыбы қазіргі саясат екен... Саясатта тұрақты ғылыми тұжырым болмайтындықтан да, құбылмалы қитұрқыны қаламайтын ем. Құдайберген Жұбановтың кенже ұлы, профессор Асқар ағамыз өзінің әкесі туралы баяндама жасау үшін келіпті. Танысып, ағаласып-бауырласып кеттік. Ағамызды әлпештей күтетін Әлмира жеңгеміз бізді де қамқорлығына алып, екі күн қатарынан «ыстық, қызыл, қою шәй» мәселесіне алаңдатқызбады. Күлкілі көрінгенімен, «ыстық, қою, қызыл шәй» Қазақстаннан басқа шет елдің бәрінде басты зәрулік болып есептеледі. Түрікшеден ағылшыншаға, ағылшыншадан түрікшеге аударылып-қотарылған және бәрі де акцентпен сөйлеген баяндаманы түсіну үшін жиырылып-жазылып он сағат отырғаннан кейін әңкі-тәңкісі шыққан миыңыздың құрыс-тырысын «қызыл, қою, ыстық шай» ғана жаза алады, шөлінді де басады. Демек... күлетін түгі де жоқ. Оны Асқар ағамыз да білген... Ол шәй болмаса осыншама ұзақ сөздер күнделікке де түспес еді. Студентті – өренжі – өркен, компьютерді – білгісаяр деп біз де қолдансақ жарасып-ақ кететін түрі бар екен.

Ғылыми конференцияның бірінші күнгі мәжілісінен (жиыны 74 баяндама) түйгенім: көтерілген мәселердің барлығы бізге де мәлім түйткілдер. Тек Кавказ жұрты, соның ішінде грузиндердің сөзі қышқылтым да, қызуы жоғары, мысқылы аралас шықты. В.Кикнадзе: «Мені орыс тілінде сөйлеп тұр деп есептемеулерінді өтінемін» деп сөзін бастайды екен. Ол түсінікті де. Ресейдің бодандығына еріксіз мойынсалық байқалады. Соған қарағанда Қап

тауы ешқашанда аюдың тырнағынан босамайтын шығар. Жапон ғалымы Комацу ислам діні туралы сөйледі. Орталық Азияның ішкі-сыртқы қауіпсіздігі, ислам ықпалы сондай биязылықпен баяндалды. Неге мұны таңдады? Сөйтсек, исламдық қозғалыстар әлемді заманақырға жетелей ме деген алаңы бар екен. Бұрынғы кеңестік мұсылман мемлекеттерінде жүргізілген орыстандыру саясаты және тіл мәселесі жөнінде баяндама жасаған Израйылдан келген профессор Якуп Ландау үнемі алаңдап, әркімге бір сыбырласып жүрді. Сөйтсек қарт оқымысты бәрінен: «Мен яһудимін. Изырайылдан келдім. Маған ешкім тиіспей ме?» деп сұрайды екен. Лифтінің ішінде бұл сұрақ бізге де қойылды. Түсініп тұрсам да: «Нәу англишен» деп құтылдым. Аңғал оқымысты шынымен алаңдап жүр ме, жоқ, жорта сынағаны ма? Мен соңғысы ма деп дүдәмалданып қалдым. Өйткені жаңағы сұрақты қойғанда екі көзі менің өңменімнен өтіп кетті. Бұл дегеніңіз 24 мемлекеттің, яғни, ұлттың қас-қабағын білу. Ал саясаткер оқымысты үшін бұдан артық қоғамдық барлау жүргізудің оңтайлы әдісі болмаса керек. Әйтеуір жымыып-жылмиған сүйкімді шал. Станбол – яхуди түгіл Бен Ладеннің өзі келсе де сіңіп кететін, адам жатсынатын шаһар емес. Өйткені ол мыңдаған жылдан бергі дүние қақпасы. Ал түріктерді сыртқы қауіп емес, өз ішіндегі дөлмалар қатты алаңдататын сияқты.

Бұл конференцияда профессор Әнуарбек Мөкеев бастаған қырғыздарың еңсесі биік жүрді, алымды да шалымды, емін-еркін сөйледі. Фильм көрсетті. Орталық Азия хандықтарының Османлы империясымен байланысы туралы Бұқара, Самарқанд, Хиуа кітапханаларындағы қолжазба деректерге сүйенген өзбек ғалымдары Зумырад Рахманқұлованың, Гүлшаһра Сұлтанованың, Санобар Шадманованың, Баһадүр Расиловтің, Қаһарман Ражабовтың ағылшын, түрік тіліндегі баяндамаларының мазмұны басым көрінді. Шетелге шыққан өзбек ағайындар қазақтарды кірдің суымен «тазалап кететін әдеті» бар еді. Шамсиддин Камолиддин акамыз: «Тарихшы Vasilos Vattatzis картасындағы Орталық Азия» деген баяндамасында: «Мұнда Өзбекстанды картаға түсіріпті. Өзге мемлекеттер жоқ» дегені. Мен шақырылған қонақ болғандықтан да ұйымдастыру мәселесінен сырттап жүрдім. Шіркін, тұлғаның керектігі осындайда екен-ау! 1730 жылы Жоңғар шапқыншылығы тұсында сызылған ол карта бізге де таныс еді. Шыдамсызданып: «Қазақстан картаға түспеп пе екен?» деген сұрағымызға: «Ондай дерек жоқ. Мүмкін Қарақалпақстанның ішінде шығар» дегені.

Мұндай мақаупес маңғаздыққа не дерсің? Дауыстап: «Ака! Акқалпақтың (қырғыздардың) ішіне де, Қарақалпақтың ішіне де, ала тақияның ішіне де тымақ симайды. Ислам аканың емес, исламның жолымен жүрген дұрыс шығар» деп дауыстадым. Ол үндемеді. Түріктер күлді. Жүргізуші қырғыз профессоры Әнуарбек Мөкеев түсінді, түсіне тұрып елеусіз қалдырды. Үзілісте; «Тайке! «Манастың» тең жартысы қазақ туралы. Сол қазақты тақияның ішіне емес, ең болмаса ақ қалпақтың ішіне сиғызбадыңыз ба?», – деп емеуіріндете әзілдедім. Қалыптасқан қалмақы күлкімен: «Шолай! Шолай!», – дей берді. Өзбек ағайындардың қазіргі санасы әсіреираншылдықпен, сартшылықпен уланған. Оларға түркі дүниесі мен тарихы жат. Христиан, иууда, кейін мұсылман дінінен қашып қоныс аударған, отқа табынушы маздақтар – көшпелі яһудилердің тұқымы, хазар қағанатын құлатқандарды қазақтар – сарт деп атаған. Ал тегі түркілер ғана таза өзбектер. Оларда міндетті түрде руы болуы керек. Сондықтан да аталған өзбек ғалымдарына: «Сіз өзбексіз бе, жоқ сартсыз ба?», – деп мәймөңкелемей ашық сұрадым. Мысырда, Иранда алдымызды орап, «сыбаға тартып кеткен» өзбек ағайынымыздан көрген құқайымыз жалғыз бұл емес болатын. Бәрі де өз руларын айтты. Тіпті Санобар Өкіреш атамыздың тұқымы, оның «қырық» деген тарауынан екен. Зумырад қана: «Руымды білемін. Бірақ айтпаймын. Бізде бөлінбейді», – деді. Жақсы ғалым, өзі қыз бала. Е, үкіметтік қысыммен бөліп тұрып, бөлінбеймін деген Ислам акамның саясаты өтіп кеткен екен! Әлде сыбыршыдан қорқа ма? – деген оймен қазбаламадым. Сол руы құрғырға мен де қарсымын. Тек өз ұлтын өзінен жиіркендіріп жатқан саясатқа ызам келеді. Жақсы күннің жанға батқан бір тікені осы болды.

Бұл саясаттың көрінісі ісі түркі жұртының өнер иелері жиналып қойған наурыз кешінде де байқалды. Өзбекстан мен Түркменстаннан өнерпаздар келмепті. Бір тәуліктің ішіндегі төртінші құбылыс және жолды ұзартқан жоралғы осында басталды. Ақшамға қарай жоғарыдағыдай көңіл-күйде қонақүйдің дәлізінде ошарылып тұрғанымда қазақтың оюлы киімдерін киген қыздар көзіме оттай басылды. Жігіттер де көрінді. Іле таңдайымызға көк бауырдай жабысқан орыс тілінде сөйлеген неше түрлі ұлттың өнерпаздары үйіріле қалды. Олардың кім екенін сұрамай-ақ, татар, гагауыз, әзірбайжан, алтайлық, хахас, тоба екенін бірден аңғардық. Бұларды кім бастап жүр дейсіз бе? Әрине, жетпісінші жылғы әлем оркестрінің бас скрипкашысы,

дүние тыңдаушысының құлақ құрышын қандырған, бұрынғы мәдениет министрі, қазіргі «Түрксойдың» бас директоры өзіміздің Дүйсен Қасейінов! Көріскенде құшағымыз айқаса кетуші еді. Сол дәстүрмен төс қағыстырдық: «Мен сен бар дегенде қуанып қалдым. Жұмысым бар. Көріспегелі көп болды, бірге болайық! Бар тілегінді орындаймын», – деді де, бұрылып жүре берді. Концерт бұрынғы кеңес өкіметі тұсындағы өнер онкүндігін еске түсірді. Бірақ мазмұны да, түрі де ұлттық, иә, иә, түркілік! Хакакс-алтайлықтардың: «Ұмай, Ұмай, алтын кубай (бесік). Жіберме тасқынға, ұрпақты ойлай!» деген әуені ойымды билеп алды. Татарлар әнші әкелмегеніне таң қалдым. Ал қырымшақтардың биі, әсіресе, аққудың көгілдіріне ұқсаған қыздың саусақтары сөйлеп-ақ тұр. Қанша айтқанмен Бақшасарайда гарем ұстаған ел емес пе. Олардың биінің мазмұны мен ишаратынан әйели бегімдік танылады. Қырғыз «Манасымен», қазақ домбырасымен және «Аққу» биімен қатысты. Дені би. Кеш – бимен ашылып, бимен жалғасып, бимен жабылды.

Ақшамғы тікбақай (түрегеп тұрып тамақтанатын) дастархан-да түркі дүниесін емін-еркін билеген, бәрін бас идіріп жүрген Дүйсекең дүйім жұртты жағалай жарылқай келіп: «Сенен өтінішім, мына он төрт ұлттан келген өнерпаздардың атынан ғылым және мәдениет министрлерінің алдында, Сенат төрағасының қабылдауында сөз сөйлеп бер. Жөн білетін жөндемі сен Түркияда жүр дегенде қуанғанымның өтеуін сөйтіп бір қайыр. Ертең Анкараға жүреміз. Одан Алтай ауылы мен Салихлыға барамыз. Бұдан бас тартпа. Жолың, жүріс-тұрысың тегін. Қалғанын Асқар бітіреді», – деді. Асқар Тұрғамбаев – Дүйсекеңнің мәдениет саласы жөніндегі Бас кеңесшісі. Докторлықтың пайдасы – диссертация қорғаған адам – ары кетсе ағайының, бері жүрсе – шәкіртің, немесе шәкіртіңнің шәкірті, тым болмағанда, кеңесте дауыс берген болып шығасың. Асқар «Шора» батыр дастанынан қорғаған. Рахаңның шәкірті. Ал Рахаңның барлық шәкірттері түрікшіл және кішіпейіл келеді. Осы жерлерді түбінде бір аралармын-ау деп аңсап жүргем. Ертең баяндамам бар. Оның үстіне, тегін нәрсені қанша жақсы көргеніммен де, қалай да осы жолдың себепкері, «тегін дүниенің» кормалы Хасен ағамыздың алдынан өтуім тиіс. Шүкірәли мен Рамазан таңертең келеді. Оның үстіне Ғалия апай Станболдың қазақтарын түгел үйіме шақырып, барша жұртқа қонакасы беремін – деп көпшілікке жар шашып қойғаны бар. Деген алаңмен Асқар аға екеуміз Әлмира жеңгеміздің қою, қызыл, әлсін әлі дәлізден

демдеп әкеліп берген шайын ішіп, мен үшін 29 сағатқа, төрт сәскелікке бөлінген осынау ұзақ күнде көргенімді «Күнделікке» түсіруге отырдым.

Терезеден жеті қарақшы көрінеді, Малтөбенің ұшарынан Басыбиікке қарай, яғни, таңға қарай жамбастап барады екен.

18 наурыз. Станбол: Малтөбе. Кешегі «Күнделіктегі» ұзақ жазудың табы ма, ортан саусағым шанышқылап оятты. Арбадан бұзылған кәрі ат сияқты осындай бір үйреншікті жыны бар. Шүкірәли мен Рамазан да орнымнан тапжылтпай басты. Дүйсекеңнің ұсынысын айтып ем: «Алаңдамаңыз. Хасаен аға қонағын Түркияның екінші сайын башқаны Көксал Топтан мен екі бірдей министр «тегін» қабылдап жатса, әрине қуанады. Ал Ғалия апай нағашы жұрты үшін мақтанады. Түсіндіреміз» десті. Менің осыдан жиырма бес жыл бұрын «мәтелге айналдырып алған «тегінімді» бұлар да тегін меңгеріп алған екен. Оның өзі ащы шындықтан туған астарлы сөз еді. Енді, міне, «шайтанқұлақпен» (ұялы телефон) қоса бұл да халықаралық терминге айналды. Өттең, Оразгүл бегім мен Шерубай інім мұны мойындамайды-ау! Мен: «Олармен дәл қазір сөйлесейік» деп тұрғанда «пәледиелерді» шығындандырмай Хасекеңнің өзі хабарласа қалды. Бұл не деген «тегін» қамқорлық десеңші, әрі ел болудан дәмесі бар жиендеріне сенсе де қадағалап қойғаны! Бұл енді қанша қазақпын десе де Хасакеңнің де «немістене бастаған» мінезі болса керек. Адамды бәріне қимайтын, бірақ ұйқының алдында әкесінің де құнын кешіп жіберетін қазақылық мінез емес. Өйткені Мюнхенде қазір сағат таңғы алты. «Баптаушысы келіссе – шаппайтын ат жоқ, шақырушысы келіссе – бармайтын жолаушы жоқ» деді. Айтты-ақ! Иә, екі шақырушы да мін жоқ.. Хасекең айтқандай, енді тегін дүниені есебін табу ғана қалды. Бірақ... бүгін ілесіп кете алмаймыз. Баяндама бар және әдейілеп келген конференцияның қорытындысын естімей кету – әдепсіздік. Шүкірәли мен Рамазанға: «Сендер де жұмыссыз қалмаңдар. Бір араба жалдап, бірге барайық», – деп ұсыныс айттым. «Ләппай» деуін деді, бірақ Шүкірәли: «Онда мен сізді шығарып сала алмай қаламын-ау. Жиырма жеті – жиырма тоғызында сайлау. Мен қалалық веледиге (мәслихатқа) уәкілдікке «Ақ партияның» атынан сайлауға түсіп жатыр ем. Бұл Түркиядағы үкіметтің тамыры. Қаражатты бөлетін, саясатты анықтайтын, үкіметтің мәселесін шешетін жер. Хасекеңнің бұйрығымен ғана сіздің жаныңызда жүрмін.

Ол кісінің әмірін орындамасак болмайды ғой» деді. «Бәсе, менің нағып беделім асып кетті десем. Біз Салихлыға барған соң сен сонда қал. Түркияны дәл осындай тулақтай қағыстырып шығудың енді сәті түспес. Ал жүрістің кіріс-шығысын Дүйсекең тапсырған Асқармен өздерің ақылдасындар. Келіссе – ертең ертемен жайлы бір араба дайындандар. Сен қайтарда сол Салихлыда қал. Мен де Хасекеңе айтып, сені босаттыра аламын», – дедім. Табан астында шайтанқұлақпен сөйлесіп, ол тапсырманы да тындырымды аяқтады. Сөйтіп, Анкараны ғана емес, бүкіл Түркияның жетпіс пайызын арабамен аралап шығатын болдық. Қаншама тарихи жер көретінімді ойлағанның өзіне аңсарымның сусыны қанып қалды.

Сонымен, конференцияның екінші күні басталды. Ұзынды-қысқалы, нұсқалы-нұсқасыз, түсінікті-түсініксіз, таныс-бейтаныс баяндамалардың мазмұны – мағлұмат жию сияқты көрінді. Әйтеуір маған беймағлұм тұжырым ұсына алмады. Мен соншама тереңдеп, аңғарланып кеткемін бе, әлде осындай «тегін жүрістерден» жиған-тергенімнің, естіп-білгенімнің, түйсініп-түйгенімнің әсері ме? Алпыс жаста біраз жерді шарладық қой, соның да салдары шығар... Индия, Пакстан, Ауғанстан аймағындағы геосаясат, Ирандағы түркілер тағдыры, Шығыс Түркістан туралы археологиялық және саяси зерттеулер, усул жәдид ағымы, кеңестік дін мен тіл саясаты, Қазақстан, Гүржістан, Украиннадағы христиан түркілер, Еуразиядағы Түркия ықпалы, оңтүстік және күнгей қырғыздарының саяси жігі, Орта Азиядағы кушандар өркениеті, Әнуар пашаның Орта Азиядағы азаттық майданы, кеңес тұсындағы Орта Азия тарихына көзқарас, Орта Азиядағы НАТОО ықпалы, Кавказдағы саяси жік, Қарабақ мәселесі ғылыми талқыға салынды.

Иә, көзқарастарды ортаға сап, екшеп, оны жүзеге асыру жолдарын ұсыну зәрулігі сезіледі. Өттең, мұның барлығы өткен шақпен айтылатын талдаулар. Саясаткерлер оған дейін тағы да бір жаңа қақтығыстарды «ұсынып» үлгеретіні анық. Бұл реттен алғанда ғалымдар тарихқа хаттамашылық қана қызмет атқаратыны өкінішті. Дегенмен де білу парыз. Басқаны білмеймін, қазақ саясаткерлерінің қаперіне кіріп шықпайтыны анық. Өйткені біз өзіміз саясат жасамаймыз, біз өзімізге сызып берген саясатты қақпайлап қана отырамыз. Еуразия кеңістігіндегі саясаттың Астанада орындалуы туралы Ирина және Александр Селезневтердің (Россия) жасалмаған баяндамасының

мазмұнынан бұл анық аңғарылады. Гүлжанат түсірген қырғыздар туралы фильммен және сыйлық алмасумен (мен университет кітапханасына «Алашорда» мен ұлт-азаттық қозғалысы туралы кітаптарды ұсындым) конференция жабылды.

Шет елден келген қазақтар мен өзбектер де біраз екен. Бірақ олардың пікірлері маған қондырғы, жай ғана көрсетінді сияқты әсер қалдырды. Олардың ғылымға деген талабы бізден көрі жатық та жадағай көрсетінді сияқты көрінді. Баяндаманы адам емес компьютер жасап тұрғандай. Ал ғылым дегеніміз жеке тұлғаның көзқарасы емес пе? Қайдам, біздің студенттердің, мысалы менің өз шәкірттерімнің магистрлік жұмыстары олардың баяндамаларынан әлдеқайда жанға жақын, маңыздырақ сияқтанды. Мүмкін, соларға ықыласым аумағаннан да шығар. Өттең, ертең солар шет елде пәленбай жыл жүріп, пәленбай халықаралық конференцияда баяндама жасадым деп кеуделеніп келіп, біздің қойторы шәкірттерімізге басына қарайтыны шамыңды келтіреді.

Өзгені қайдам, өз басым мынаны түйдім. Кейде қолда тұрған дүниені қиынсынатынымыз бар. Әйтпесе, баяндаманың мазмұнын компьютерге лайықтап безендіріп апару деген де мәселе ме екен? Ағылшын тіліне ілеспе аударма жасатып апару да мойынсалықты ғана тілейді. Үшінші, ұлтыңның тұлғасын танытарлық тұлғаларға қат екенбіз. Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов әкесі туралы және менің «Ұлттық идея және кеңестік жазалау саясаты» атты баяндамамыз қатар оқылды. Сұрақтар қойылды. Бізді бір қырғыз қызы аударып отырды. Ойыңнан озып, тіліңді қоса суырып алатын ілеспе тәржімашының өзі. Қазақтар ондай деңгейге жете қоймапты. Оған да талант керек-ау.

Үзілісте Комацу мені нұсқап: «Жапон шпионы» – деп ишара жасады. Деректердің түпнұсқасын сұрады. Өзі бұрын бұл тақырыппен айналыспапты. Түрікше біледі, қазақша, қырғызша түсінеді, өзбекше сөйлейді. Ал енді осы төрт тілге жапон акцентін қоссаңыз екеуара сұқбаттың қалай өрбігенін өзіңіз де біле беріңіз. Еріксіз Гүлжанаттың көмегіне жүгіндік. Сонда Гүлжанат: «Сізбен Заки Уәлиди Тоғанның қызы Есенбике бегім танысқысы келеді», – деді. Не дейді? Мұндай да күтпеген кездесу болады екен! Жүрегімді алақаныма уыстап тұрып Есенбике бегімнің алақанына салғандай ишара білдіріп: «Мұның ішінде сіздің әкеңіз аңсаған алаш азаттығының демі бар», – дедім. Жылап жіберді де: «Әкемді және башқұрттарды сіз ғана есіңізге алдыңыз», – деді. Бұл қысқа

үзілістегі ұзақ әрі толқулы ұшырасу болды. Заки Уәлидидің тергеу ісі және шет елге кете алмай қалған шешесінің тағдыры туралы мағлұмат бердім. Биязы, қуыршақтай ғана сүйкімді адам екен. Көңілі толқып тұрып: «Мен әкемнің екінші ноғай әйелінен туған қызымын. Башқұртстан мен Қазақстан десе көз жасы ыршып кететін. Сіз сөйлегенде сол мінезі есіме түсті. Елде қалған әйелін өлдіге санап жүрген. Алпысыншы жылдың соңында тірі екенін, баласының да бар екенін естігенде өкісіп-өкісіп жылады. Біз хабарласып, жағдай сұрасып тұрамыз. Өзім де оқытушымын», – деді. Заки Уәлидидің тергеуі қамтылған «Ұраным – Алаш!..» атты кітабыма: «Алаш азаттығының бір тамшы көз жасы Есенбиек бегімге!» деп қолтаңба жазып ұсындым. Суретке түстік. Қалайда айналсоқтап шыға алмадым. Қимай қоштасып, көлікке шығарып салдым. Тіршілікте талай тағдырдың иесімен тосын кездестік қой. Бірақ дәл Есенбиек бегіммен ұшырасқанымдай алабұртқан емеспін. Әттең кешеден бері білсемші! Мәтқапылық деген осы.

Асқар ағамыз әкесі Құдайберген Жұбановты ұстап берген ғалымның «мойындауын» көрсетті. 1951 жылы өмірбаяндық анкетасына: «халық жауларын анықтауға белсене қатыстым. Солардың қатарында Құдайберген Жұбановтың ұлтшыл теориясын әшкереледім» – деп жазыпты. Ал мұны Асқар ағамызға айтқан мен тазалығына сенбейтін басқа бір жойыт академик екен. Онымен Әлмира жеңешеміздің қою шайына қана отырып таныстым. Ағамыздың өксігі әлі де арылмапты. Толқып отыр. Жүрегі нәзік жан екен. Жұбатқым келсе де жұбата алмадым. Менің де есіме оқымысты Құдайбергеннің алаш көсемдері туралы бір одағайлау пікірі түсті. Енді оны пайдалана алмайтын шығармын.

Малтөбедегі ғылыми пайымдаулар «Күнделіктің» көтеретін жүгі емес. Ертеңгі жолды ойлай отырып «Күнделігімді» қолыма алдым. Таңғы ырыздық – тәңірден. Тағы да «ортан терек» саусағым шанышқылап ұйықтатпас.

19 наурыз. Станбол – Анкара. Таңғы қоштасулардан кейін бөлмеде жалғыз қалдым. Аспан ақ үлпектетіп қоя берді. Кәдімгі жерге түспей еріп кететін үлпек. Соның өзін таледидардан: «Мұндай қар Станболға қыста да түспеп еді», – десіп жатыр. Ал бізде ғой бұл бесіктегі бала ғана қызықтайтын көрініс. Астанадағы алай-дүлейдің ұшығы мұнда енді жетсе керек. Көшедегі көліктер кептелісіп қалыпты. Шүкірәли мен Рамазан да кешікті. Сөйтсем,

Стамболда бір көшенің басында бір араба тоқтап қалса, сол көшенің екінші басындағы жүргіншілер де тоқтайды екен. Оның үстіне бір қарақшы дүкен тонап, қашып кетіпті. Оны қуған қуғыншылар да көшеге бөгесін бопты. «Пәледиелер» хабарласпаса да теледидардан көріп тұрмын. Қойшы, олар әйтеуір талтүсте жетті. Осы төрт сағаттың ішінде түйгенім: ауа райының аласапыранында тұратын қазақтардың өмір сүруге бейімділігі мен төзімділігі жоғары болғаны ғой. Бұрын: көшпелілер тастан қорған салған, тұрақты әскері бар Византия сияқты отырықшы жұртты қалай жаулап алды – деуші едім. Оның сыры осы табиғат сынына төзімділік те болды ғой. Жылыжайдағы өмір адамды бойкүйездендіріп жібереді. Олар бір-ақ рет өлімге шыдайды, ал көшпелілер күнде өліп-тіріледі. Қасқыр сияқты жұлып-тартатын соғысқа тақыстығы да сонда жатыр. Осы жолы Түркияның төрт құбыласын түгел көріп шығатын түрім бар, соған назар салу керек екен. Екінші түйгенім: мынау алаөкпе ақпарат жүйесі. Таңертеңнен бері қар Станболдың қай бұрышына қалай жауды, қай жерде не ұрланды, қай жерде кептеліс, қай жерде арабалар қақтығысты, қай дүкен тоналды, соның барлығын бөлмеде отырып білесің. Қонақүйдің әр қызметкерінің ауызында да сол жаңалықтар. Футбол туралы айтуға да болмайды, оның жаңалығы секунд сайын хабарланып жатады. Осы жолдарды күнделікке түсіріп қойғанымда «пәледиелер» де келді. Аялдамай жолға шықтық.

Қашанға әдетімше, жанарыма ілінген жер дидарын тарихи оқиғалармен қоса елестетіп, көңіліме суретін түсіріп отырдым. Жер аттары таныс. Нағыз қазақы ескі атаулар. Біздің жолдардағы үйреншікті – Покровка, Михайловка, Киевка, Софиевка, Ильичевка, Алғабас, Риддердің орынын – Қожаелі, Сақария, Бөле, Шанаққала, Қарамұрын, Қаражұрт, Аңғар, Сағызсу, Жаңақора, Көтсалар, Бұрыншық, Шандырлы, Бірқамау, Зәйтұнтал, Ақшай, Ақсарай, Асантау, Тақыртау алмастырған. Осы көрсеткіштердің өзінен-ақ сол жердің табиғаты мен тарихын аңғарасың. Міне, рухани-тәуелсіздік деген осы.

Жол және жол аттары... Қазақтың аңсарын қаңсытып тұрған бүгінгі шөл осы. Станбол мен Анкараның арасы алты жүз шақырымдай. Ойлы-қырлы, бұғазды-мүйісті, қойнаулы-қолтықты, Басыбиік төбелердің төсін тіліп өткен тескентаулар (туннельдер) бір деңгейлес көпірлер арқылы жалғасып отырады. Өр, еңісі білінбейді. Бірақ теңізге тұмсықтап келіп, қайта қайқайып, Анкараға қыратты жотамен зулаған майтабан жол жүрісті

қысқартып-ақ жібереді екен. Шіркін, біздің далаға керек-ақ, озып кеткен елу елмен бізді теңестірсе, осындай майтабан жолдар теңестіреді. Әйтпесе, осы текіректен қалғанымыз – қалған. Жүріс түзелмейді. Станболдың етекқақты қора-қопсалары, теңіздегі айлақтар мен кемелердің өзі сізді жүз елу – жүз сексен шақырымға дейін ұзатып салады. Жотаға шыққан соң табиғаттың тылсымына таң қалдық. Теңіз бен таудың аңғарын қуған бір асудан асқанда жапалақтаған қар көз қарықтырады, тескентаудан не бұрылыстан өте қалсаң енді қара нөсер құйып тұрады, ол қолтықтан бұлт ете қалғанда бұлтсыз аспан, шуақты күн, майсалы егін қарсы алады. Келесі қолтықта найзағайлы бұлт ойнақ салып жүр. Сонда жарты сағаттың ішінде жолаушы жылдың төрт мезгілін бірдей басынан өткеріп шығады. Алдағы асуларда да сол көріністер қайталанады. Жалпы, Түркия таулы-қыратты, қойнаулы-қолтықты, қарды уағымен ерітіп ала қоятын ылғалды жер екен. Әр қойнау сол жергілікті табиғатына бейімдеп жеміс-жидек, ағаш, мал өсіреді екен. Қаланың маңында қарасандар, таулы қыратта – кебенектер қадірлі сияқты, ауыл адамдарының сауын желіні – сүт пен түбіт екен.

Мені таң қалдырғаны – әр ауылдың шағын ауласындағы бес саусақтай салалы, сондай тәртіппен егілген, күтімді көктеректер болды. Жүзім, зығыр, зәйтүн, арпа, бидай, қара бидай, қарамық, борми (жүгері), көкөніс тақталары да көз жауын алады. Бірақ мына көктеректердің күтімі жөн сұрамасқа қоймады. Сөйтсем, нағыз саудайы өнім боп шықты. Түркияның орманы – бұталы ағаш тұқымдары. Ал салдауға жарайтын көктеректерді бойлата өсіріп, сағады екен. Тегін капитал. Қай қазақтың ауылы ағашқа жарып тұр. Абайдың: «Тым болмаса кеттің ғой мал баға алмай», – деген сөзі еске түсті. Әй, қайдам, сөз сауып, сөз қазып, сөз егіп, дау шығарып, дау сатып, құн алып, құн берісіп, бармақ тістеумен өтер ме екенбіз? Жоталы жолдарда тарихи жорықтардың ізі қалмапты. Скиф дәуірінен бастап Мұстафа Ататүріктің заманына дейінгі жорықтардың бәрін де шешуші майдан ашылған атақты бір құз қысаңы бар еді. Содан қашан өтер екенбіз деп алаңдап келе жатқамын. Сөйтсем, ол ескі жолдың танабында, тескен таулардың бірінің үстінде қалған екен. Ал мына тауларды атақты бір сараң селжүк әміршісінің атымен (Бөле) атайды екен. Оның қызына біздің Балуан шолақ, Мәди, Тәуке, Рысқұл, Иманжүсіп сияқты тентек жігіт ғашық боп, ақыры әміршіні өлтіріп тынады. Селжүктер: «Әділетсіз әмірді жазалағаның дұрыс. Бірақ ол селжүк

әскері. Демек сен селжүк өкіметіне рұқсатсыз қол көтердің», – деп дарға асыпты. Ол туралы таусылмайтын тізбелі төңкерісшіл рухтағы фильмнің бірер үзін «Малтөбеде» көзім шалып қалғаны бар. Екеуінің де аттарын ұмыттым. Ұлы жорықтардың барлығы оңтүстік шығыс пен оңтүстік батысты басып өтіпті. Әзілсіз жол қысқармайды. Шүкірәли мен Рамазанға қасқырды аштан өлтірген қошқардың әңгімесін айтып беріп қана бел суыттық. Майтабан жолда тұрақ аз екен. Сондықтан да әлгі жерге «Шанаққалған» деп ат қойып кеттім.

Асу-асу белдердің арасын қосқан майтабан жол бір сәтте еңкейе бастады. Алдымыздан, сонау алыстағы құлдидан жамырап қызылды-жасылды шам жарығы көрінді. Сөйтсек біз, аңғардың жотасымен жүріп отырыппыз. Ал Анкара қарлы төбелердің аңғарындағы аңғар-аңғарды қуалап, жолдары қолтық төбелерді орағытып, ал ғимараттары құс боп қалқиып салынған шаһар екен. Түріктер үшін шағын ғана, екі жарым-ақ миллион халқы бар мәдениет пен ғылым орталығы екен. Асуда тұрып қызарып бара жатқан күннің астындағы Ақсақ Темір мен Баязидтің қызыл қырғыны өткен Есенбұға аңғарын іздедім. Түркі елінің батыстағы ықпалын ығыстырған, сол арқылы Ресей империясына Қара теңізді билеткен, Доспанбет пен Шалкиіздер жырлаған Азаудан айырылған, Алтынорданың түбіне жеткен, сөйтіп мұқым түркі тектес жұрттардың бодандығының басы болған сорлы шайқас өткен Есенбұға аңғары... Өксігі басылмайтын, түркі дүниесінің басынан бақыты тайған аңғар. Шіркін, соғыс картасы бойынша аралап шығар ма еді. Бірақ әуежайдың астында қалыпты.

Біз түсетін аймақ «Қызыл ай» деп аталады екен. Орталық саналады. «Станболға қарағанда аудан орталығында жүрген сияқты көрінген Рамазан жолдың шетіндегі елу метр (тура мағынасында) жердегі «Энергия» қонақ үйіне екі сағат айналып жүріп барып жол тапты. Қоянның жымы сияқты бір тұмса көше екен. Кештетіп барсақ та кешкі шайдың үстінен түстік. Өнерпаздар жаңа ғана Ғазвин университетіне концерт қойып, енді асқа кіріскен шағы екен. Дүйсекем – Дүйсен Қасейінов көзіме оттай басылды. «Шора батыр» туралы диссертациясының қорғауына қатысқан Асқар Тұрғанбаевтың тікелей қамқорлығына көштік. Дүйсекең: «Таңертең ерте мавзолейге барасың. Жұмысың содан басталады», – деп қатаң тапсырды. Әуелі Мәдениет министрі Атрул (Аттила) Гюнай, содан кейін Ғылым министрі Құсайын Челик, содан кейін Сенат төрағасы Көксал Топтан қабылдайды. Көксалы түсінікті,

Көкжалдың баламасы. Ал Топтаны – топшыл, топ серкесі деген екен. «Пәледиелер» де жайлы орналасты. Енді жуынып ап, қолға қалам алдым. Көрші әзірбайжан әншілері кеңестік кезден таныс ырду-дырдумен отыр. Кібірістік (кипрлік) көршім үнсіз. Онымен ертең ретін тауып әңгімелеспекпін.

Анкара қызылды-жасылды нұрлы шаһар екен. Неге екенін білмеймін, көз алдыма Ақсақ Темірдің аяғына бас ұрып тұрған «Иылдырым» – Найзағай – Баязид сұлтан, қарлы-боранды, нөсерлі-шуақты жоталар елестеді. Иә, мұндай әсер ұмытылмайды.

20 науырыз. Анкара. Энержи, Қажеттөбе. Таңғы азаннан ояндым. Мешіт тура менің тереземнің алдында екен. Төменге түстім. Апыр-топыр, абыр-сабыр. Бірі ұлттық киімдерін, бірі музыка аспаптарын, бірі қобдишаларын көтерген кәдімгі өнер адамдарының қарбаласы. Кімнің қайда баратынын мың қайталап «Түріксойдың» жігіттері жүр. Аландаумен ораза аштық. Дәлізде бір жігіт сондай бір өзімсінген күйде амандасты. Апырмай дегенімше: «Бекарыспын-ғой» деді. Болсаң – боларсың деп мен де бас салдым. Тілдің қышуын басуға жарап жатқан жалаңтөс. Қуанып қалдым. Көпішілік жүрген жер «әтегенайсыз» болмайды. Менің қосшыларым күнілгері хаттамаға кірмегендіктен де «сайын башқандардың» қабылдауына бармайтын болып шықты. Ыңғайсыз. Көнбеске амал қайсы. Олар Салихлыға жүріп кетпек. Мені үш күннен кейін сонда тосып алмақ. Шүкірәли жергілікті сайлауға түсіп жатқандықтан да келістім. Оның үстіне Бекарыс бір адамға ес қататын жігіт емес пе. Түрікшеге де судай екен. Қанша айтқанмен құдайым іштен оқытып тудырған бала ғой. Жалға алған арабаның майақысын Дүйсекеңе айтып реттеттім. Мәдениет министрінің қабылдауына барғанда Дүйсекең қабақ түйіп: «Өзің мұражайшылсың. Сен көрсін деп сонша тырысып тапсырып ем, Мұстафа Ататүріктің мавзолейіне неге келмедің? Оны кез-келген адамға көрсете бермейді. Сөз сөйлейтін жерің де сол еді», – деді. Таңертең мен соған барайын деп ұмтылғанымда, жөн сілтеушілерім: министрдің қабылдауында боласыз, ешқайда кетпеңіз – деп орнымна қозғалтпаған. Түсініспестік. Бірақ бүкіл түркі дүниесінің санасын төңкерген көсемге тағзым ету парызым еді. Ішім шым ете қалды. Жігіттердің меселі қайтпасын деп Дүйсекеңді өзім жұбаттым. Әйтпесе... жүзі сондай жарқын жігіттің ашуы да сұстылалу болады екен. «Енді менің көлігіммен бірге жүресің», – деп тапсырды. Ләппай дедім.

Мәдениет министірі Атрул (Атила) Гюнайдың қабылдауы еркін тәртіппен өтті. Министр де жайдары қабылдады. Қанша айтқанмен өз саласы. Қабылдауда туыстас ұлттардың ынтымағының алтын тізгінін ұстап отырған «Түріксойдың» Бас директоры Дүйсекең де – Дүйсен Қасейінов те бауырын жаза көсіліп, түрік тектес халықтардың арасындағы мәдени байланыстың маңызын, «Түріксойды» – түрік дүниесінің ЮНЕСКО-сы деңгейіне көтеруді мақсат етіп отырғанын айта келіп, Қорқыттың қобызын сыйға тартты. Мен де «ақсақал» ретінде ойымды үш пікірге жинақтадым. Бірінші: келешекте ұлт болып қалу-қалмауы алаңдатып отырған қырымшақтар мен гагауыздардың, ноғайлар мен қарайымдардың, құмықтар мен қарашайлардың, адыгей мен малқарлардың мәдениетін дамытудағы бауырлас тәуелсіз мемлекеттердің жауапкершілігі туралы пікір білдірдім. Екінші, көркем әдебиетті аудару мәселесін жоспарлы түрде жолға қою кежет, исі түркі жұртына ортақ серия ұйымдастырса, сөйтіп ортақ талғам, ортақ көзқарас қалыптастырса. Әйтпесе, Нобель сыйлығын алғанымен де, Орхан Памуктің көркем ұстанымы исі түркі жұрттарының мұратына жауап бермейді. Үшінші: түрік ағайындар осындағы қазақтарға ерекше қамқорлық жасапты. Енді солардың өнерінің дамуына да назар салса. Қазір «Ақ партия» мен «Бозқұрттың» атынан бір-екі жігіт сайлауға түсіп жатыр екен», – дедім оларға демеу болар ма деген оймен. Мұнымды сезіп қалған Дүйсекең: «Ойбай, бұларда сайлау алдындағы үгіт-насихат тоқтаған және оған үкімет араласпайды. Ол тақырыпқа жолама», – деді. Бірақ Ғылым министрі Құсайын Челик қабылдағанда да «Ақ партия» мен «Бозқұртты» атамай осы пікірді кіріктіріп жібердім. Сондай-ақ, ғылыми терминдерді ортақтастырудың маңызын да, соны Еуропаға ерте бауыр басқан, «білгісаярдың» (компьютердің) тілін еркін меңгерген түрік ағайындар қолға алса дедім. Білім саласындағы араласуымыз екпін алып отырғанымен, ғылым, оның ішінде техникалық ғылым саласындағы байланыс таныстық қана дәрежесінде.

Парламент төрағасы Көксал Топтанның қабылдауы өте қарапайым және ешқандай қысылып-қымтырылусыз өтті. Оның үстіне Дүйсекең де халықаралық президенттік қабылдаулардың талайын қолынан өткізген ысылған чиновник қой. Ресмилете отырып, түрікше сөйлеп, бауырына идіріп тартқанда Көксал Топтанның да жүзі жылып сала берді. Мен де еркінсіп, бірақ әр сөзімді мысқалдай шымшып шығарып: «Мұқым түркі елінің, түркі

дүниясының әзиз сайын башқаны! Сізді, Сіз арқылы бүкіл түрік қауымын науырыз байрамымен құттықтаймын. Бауырлас елдердің бауырына ыстық қан жүргізіп, мейірін оятатын бірден бір қан тамыры – мәдени байланыс. Онсыз қанша бауырласқанымызбен жатбауыр тартып қаламыз. Біз, қазақтар, түрік елін кеңес тұсында азаттықтың байрағы деп қабылдадық. 63 мың қазақ зиялысы алаш идеясы мен «Иттиһат уә таракки» ((Азаттық және өркениет) ұйымының мұраттасы ретінде атылып кетті. Қысымнан бас сауғалап, сіздерге кеп ұя басқан азаттық көші өкілдерінің ұрпақтары Станболда, Алтайкойде (Алтай ауылы), Салихлыда Веледиенің депутаттығына түсіп жатыр екен. «Түріксой» арқылы түрік дүниесінің мұрат бірлігі, рух бірлігі, іс бірлігі арта берсін», – деп жоғарыдағы үш тілекке ғылыми конференцияны араластыра тілек қостым. Ысмайыл Гаспаралының сөзін ол кісі де бас изеп қабылдады. Татар жазушысы Марсель де сөйледі. Наурыз дастарханынан дәм таттық. Соңынан Дүйсен үшеуіміз суретке түстік. Қайтып көпшілік отырған автобуска жайғастым. Менің ресми міндетім аяқталды. Енді еркінмін. Ал бұл кездесудің басты мақсаты – Түркияның екінші адамының «Түріксойдың» өкілдерін қабылдауы арқылы жалпы мемлекеттік саясаттың бағытын танытады екен. Енді кез-келген уәли назар аударады. Теледидарда насихатталады.

Түстен кейін Қажеттөбе (байырғы қазақша Хабарасу немес Қаруыл деген мағынаны береді) университетіндегі кездесуге бардық. Ерте келіппіз. Сөйтсек, мұнда кептелістен қауіптеніп, кез-келген кездесуге екі сағат ерте шығады екен. Әншілер мен бишілер әскери мектепке кеткен. Соларды тағы екі сағат күттік. Міне, осы кезде Бекарыс шынымен ес қатты.

Қажеттөбе десе – дегендей екен. Анкара алақаныңда. Аңғар-аңғардың ортасындағы оймауыт пен шағын шоқыларға орналасқан қаланың ұшына көз жетпейді. Ататүріктің мавзолейі, үкімет үйі, телемұнара, әскери қалашықтар, соның ішінде ең ұшына ту тігілген Ескіқала төбесі назарымызды ерекше аударды. Басына бір шығар ма еді... Бір сүйсіне назар аударарлығы, университет ғимаратындағы еркіндік. Өренжілер өзі-өзі емін-еркін сезінеді. Есіктерінде де, ректор орналасқан қабатта да қабағы түксиіп, жекіп сөйлейтін, атысуға дайын тұрған күзетшілер жоқ. Қарағандыдағы бір университеттің ректорына кіру үшін үш жерде тексеруден өтеді екенсің. Ол қандай жау өтіндегі «қаһарман ректор» екенін кім білсін. Сонда одан көрі жоғарылау университеттерге қауіпсіздік

комитетінің қабылдауына барудан да қиын шығар. Қажеттөбені карауылдай жүріп Бекарыс екеуміз Түркияның елұранының сөзі мен нотасы жазылған ескерткіш алаңына тап болдық. Түрік тақиясын киген адамның мүсіні қойылыпты. Қасында мешіт пен ескі үй тұр, мұражай екені анық. Сөйтсек, Мехмед Акиф Ерсой Түркияның елұранын, «Истиһлал маршын» – «Азаттық шеруін» осы үйде тұрған кезінде жазып, сенат мәжілісінде түзетіп, сол арада мінбеден оқыпты. Асқан оқымысты. Софылық ойлау жүйесіндегі ақын екен (кейін «Сафаһат» атты жинағын сатып алдым). Мұражайын көріп шықтық. Әнұранның мәтінінің көшірмесі аулаға ілініпті. Түріктердің тағдырына қатысымызды сезіндірген есте қаларлық кездейсоқ оқиға болды. Біздің әнұранға да ескерткіш қойылар кез туар. Бұл – жай ескерткіш емес, азаттыққа, түрік рухына қойылған ескерткіш.

Мені тандандырғаны, фозде университеттерде оқитын әр ел мен ұлт студенттері өз елінің көрмелерін қойыпты. Әрине, студентердің өзімен ала келген бұйымдары. Қазақтар Елбасының екі кітабын ғана қойыпты. Жұпыны деуге де келмейді. Оған карағанда монғолдардың көрмесі қомақты. Этнографиялық бұйым басым. Сөйлесе келсем, әлгі «монғолдардың» бәрі баянөлгейлік қазақтар. Анадайдан түлкі тымақ, бұшпақ бөрік, оқалы шапан киген, қолында домбырасы бар ақсары жігіт көзіме шалына кетті. Жыраулардың жыры, қобыздың күйі, Жанар Айжанның халық әуендері бірінен кейін бірі баурап барады. Шүйіркелесе кеттім... Бір кезде сөз арасында «Оуа» деп қалды. «Үй, сен ноғаймысың? Қобаннан келдің бе, Дағыстаннан келдің бе? Иса Қапайды білесің бе?», – деп бастырмалата жөнелдім. «Ой, аға біз осыдан жүз елу жыл бұрын Түркияға ауып келген ноғаймыз. Осында оқимын. Тіліміз де, дініміз де орынында, домбыраны да, жырауларды да ұмытқамыз жоқ. Әкелеріміз ноғайлының жырын жатқа айтады. Қазақтардың халық әнін «ноғайлының әні» деп сүйіп тыңдаймыз» деп, домбыраны қағып-қағып жіберді. Фознің іші қазақ әнімен жаңғырықты. Ноғайлардың санын толтырып мен отырдым. Ресейдің ұлы саясатынан сескенген ноғайлардан өнерпаздардың келмегеніне өкініп жүрген Дүйсекеңнің назарын аударғым келіп еді, ол кісі ресми қабылдаудан босай алмады. Әлгі ұлдың тектілігіне, ноғайларға қатты ризалықпен концерт залына кірдім. Кірмеске болмайды. Шіркін, мына ноғай азаматын қолдап жіберсе... Концерт ерекше өтті. Бұл күнгі татарлардың биі ес тандырды. Қырымшақтардың биі қысқарып

кетіпті. Қазақтар мен қырғыздар да қошаметке бөленді. «Бақша-сарайдағы» гарем биін қайталап көре алмадым. Ноғай азаматын да Дүйсекеңе таныстыра алмадым. Бекарыстан көз жазып қап, адасыңқырап барып үйіріме қосылдым.

Енді артистерге ере бермей, тізгінімізді түзеп, қаламен таныспасам болмас.

21 наурыз. Анкара: Ескішаһар. Бұл Түркияның өткенін де, бүгінін де қойындаса сезінген күн болды. Түске дейін қалалық майданда (мәдениет сарайында) халықтық наурыз шеруі өтті. Біздің арабадан түскен өнер иелері он төрт ұлттың киімімен шыға келгенде қаумалаған жұрттың көңілі көтеріліп сала берді. Түрік пен әзірбайжандар наурыз мерекесін от жағып, соның үстінен секіріп өтуден бастайды. Бұл өте ықылымнан қалған, көне түркі дүниесінің сарқыны. Қазақшасы – отпен аластау. Президент пен бас башқанынан басқа Түркияның бар сайындары келіп, сөйлеп, оттан секрудің рәсімін жасап, құтыға егілген көк майса бидайды қолына ұстап, шашудың ырымын жасады. Қалың қауым қаумалап суретке түсіп жатыр. Татар жазушысы Марсель екеуміз ашылуын күтіп тұрмай бірден кітап көрмесіне кірдік. Негізінен ирандық басылымдар екен. Рашид-ад диннің, Ат-Табаридің, Фирдаусидің, Маулананың (Румидің), Сағдидің, Омар Хаямның басылымдары мен ежелгі түркі суретшілерінің туындылары қойылыпты. Өттен, сатылмайды екен. Ал түріктердің кітап көрмелерінде жоқ кітап жоқ деуге болады... Әрине, қымбат. Ойлана келіп Стмболдан аламыз дестік. Мұнымыз дұрыс та болған екен. Көрме ашылысымен өнерпаздар басқа бір жерде концерт қоюға асығып кетті. Біз Марсель екеуміз қонақжайға қайтып келдік.

Теледидар демекші, сол күні таңертеңгі наурыз хабары Қазақстанмен, оның ішінде Роза Рымбаеваның «Наурыз» туралы әнімен ашылды. Біздің кездесулерімізді де берді. Дүйсекең қабылдаудан асығып кетіп еді. Біз қонақ үйге келсек Мәдениет министрі екеуі теледидардан тікелей эфир арқылы сұхбат өткізіп отыр екен. Анкараның кептелісіне бөгелмей хабарға үлгеріпті. Көңіліміз көтеріліп қалды. Әсіресе, қонақүйдің қызметкерлерінің қабағы жазылып сала берді.

Дүйсекең «Түріксоидың» бұрынғы қызметкері Ғалым деген жігітті жолсеріктікке шақырыпты. Құдайға қараған, иманжүзді, аздап орысшасы бар, Ресейде колледжде дәріс берген, бұрынғы

*Анкарадағы мәдениет
майдаһында.*

әйелі бурят екен, қазіргі әйелі де мұсылмандықты қабылдаған орыс көрінеді. Жалпы осы жолы танысқан он жігіттің сегізінші әйелі – бұрынғы кеңес кеңістігіндегі ұлттан болса, соның алтауы қазақ қыздары екен. Түріктермен өзге байланыстың деңгейі қандай екенін кім білсін, әйтеуір, күйеу бала жағы жолға қойылған екен. Өзгесін қайдам, кешеден бері қолды болған Бекарыстың жеңгетайлығымен қазақ қызына үйленген сабақтасы Уфук Түзман Түркия радиосының қазақ бөлімінің редакторы екен, қазақшасы өзгені білмеймін, әйтеуір Бекарысты жаңылдырады. Сонымен, Ғалым бауырымыз Марсель екеумізді мұражайды аралатуға алып шықты.

Мен бірден кешегі ту тігілген ескі қаланың қарауылтөбесін көрсетуді өтіндім. Тілеуімізді бергенде, Түркия жеріндегі Адам ата Хауа анадан басталған адамзат өркениетінің бар жәдігері жинақталған «Анадолы мәдениеттерінің мұражайы» да сол төбенің белортасына 1464 – 1471 жылдары османлы сұлтаны Фатих дөнемінің тұсында Махмұд паша уәзір салдырған сарайға орналасқан екен. Кезінде бүкіл Анкара алақанында көрінетін камал болыпты. Оның көне болмысы Амстредан мұражайында сақтаулы тұрған ескі Анкараның суретінен анық танылады. Ал камалдың ішіндегі камал сонау Бизан дәуірінде тұрғызылса керек. Екі өркениеттің басын тоғыстыра қалған сәулет мұрасы. Гимарат ісі түркі әлемі еуропалықтардың қарауылына ілінген ХІХ ғасырдың екінші жартысында тоқырап, 1886 жылдан бері қаңырап бос тұрыпты. Қазір шетінен қалпына келтіріліп жатыр екен. Мына мұражай 1946 жылы қолға алыныпты. Алғашқы қауымдық құрылыс, тастағы таңбалар, грек пен рим, бизан өркениеті, күйдірілген қышқа жазылған ежелгі сына жазулар, мүсіннің неше мәнердегі ықылым үлгілері, өзіміз «Дулыға» атты әфсанамызда

Анадолы мәдениеттерінің мұражайы.

Мәңгілік өмір ағашының нысаналық бейнесімен астасқан дүниені көтеріп тұрған көк өгіздің қола құймасы және 1178 жылы әлемнің жаратылысы өрнектелген мұһарбтың оюы.

жанай тоқталған «иш оғыздың патшасы» Ишпақай мен оның мұрагері Мәди дәуіріне қатысты Үрмия қазбалары да қойылыпты. Антика әлемінің таңдандырмайтын ескерткіші жоқ. Қызыл жосамен салынған өгіздің бедерлері, таңбалар бізге таныс. Ал бүкіл бір жартасты қиып алып келген көне ассириялық сына жазуларды танымасам да қасынан шыға алмадым. Мәтіні оқылған, бірақ қолыма түспеді. Мұнда Олжастың қаржауына жарайтын қаншама сөз бен оқиға бар десеңші! Ықылым заман туралы зерттеулерден ала алмаған мағлұматымды Олжастың «Қыш кітабы» дастанынан тауып, орын-орнына қойғаным бар. Тарихи көркем шындықтың қуаты, эне, сонда! Мына сына жазуларды тірілтсе тек қуатты да сесті көркем қиял ғана тірілте алады. Осыншама қияметтердің сырын ашқан тарихшылардың жазғандарынан жалпы қауымның жалығып кететіні сондықтан (Осы жазып отырған «Күнделігім» де сондай таптауырыннан қашудың бір әдеби әдісі ретінде толтырылып отыр. Әйтпесе, қанша жолы болған жолаушы болсаң да, шаршап келген соң, құдайдың түнімен жарыспай, демалғанға не жетсін. Кейде, алған әсеріңе тоғайып тыныш жатқың келеді. Бірақ өзіңе берген ішкі уәдең бар. Саусағыңды сыздатса да қаламға қол созасың).

Сына жазумен қоса, менің назарымды Алақойлықтан (Алақүйіктен) табылған – жерді көтеріп тұрған көк өгіздің және аспан мен жерді және жер асты кеңістігін байланыстырған бұғының мүйізімен астастыра бейнеленген «Мәңгілік өмір ағашы» – байырғы түркілердің Мықан ағашы ерекше аударды.

Дүниенің жаратылуы мен мәңгілік өмір туралы әсіреәфсананың (миф) ең тұтқалысы болғандықтан да отыз жыл бойы Мықан ағашы туралы деректерді жиыстырып жүруші едім. Тіпті оның қазақ ертегілері мен тарихи әфсанадағы, діни аңыздар мен қиссалардағы, соның ішінде қытай, монғол, парсы, жалпы түркі тектес жұрттың тәмсілдері мен пайымдауларының суреттері де бар еді. Ал енді мына ескеркіштер солардың басын қосып, жалпы дүниенің жаратылысы туралы исі түркі танымының тамырын қосып тұр. «Дулығада» скифтердің «ханиемі» Мәдидің тұсындағы Матай (Медея) мемлекеті мәдениетінің Үрмия көлінен табылған қазбалары туралы жанай айтқаным есімде. Енді, міне, соның заттай айғақтарын көріп тұрмын. Әрине, қазба жұмыстарын жүргізіп, мұражай жарақтарын жасақтауға араласқан еуропалық ғалымдардың ықпалы білінеді. Ежелгі мәдениеттің мамандарынсыз мұндай мұражайды жасақтауға тағы да болмайды. Бірақ осы құндылықтарды түркі өркениетімен байланыстыратын танымдық түсінік жетпейтін сияқты. Мұндағы ескерткіштердің тарихи сипаттамасы жасалған ғылыми әдебиеттер де дүңгіршекте сіресіп тұр. Әттең, «әттең... тонның келтесі-ай»! Өте қымбат. Көзі қарақты адам кітапхананы пайдалана отырып бұл көрмені екі-үш ай зерттесе, ықылым дүниенің біраз сырына қанығары анық. Көз бен көңілді, оқыған мен тоқығанды қанша сәйкестірсен де, оның барлығы құр долбар болып шығады. Шіркін, қасымда бір маман болса ғой, жай маман емес, дүние өркениетін еркін пайымдай алатын ойы аялы оқымысты.

Қиып қоштасатын ғимарат емес, бірақ Ғалым: ескі қорған мен ежелгі Анкараны көрсетемін деген соң төбеге қарай бет алдық. Адымдай бергеннен бастап көз алдымыздағы көріністер көнеленіп сала берді. Бағзы ғимараттар шеркеттер мен дәмханаларға айналыпты. Бизан дәуіріндегі қорғанға кіргенімде османлы дәуіріндегі түріктердің тұрмысына тап болдым. Ескі қорғанның көне тұрғындары табан аудармапты. Көне құжыралардың ішкі беті көне заттар сатылатын дүкендер. Әрине, түпнұсқа емес. Алайда базар бағасы шет елдік саяхатшылардың қалтасымен өлшенетіндіктен де, қымбат. Мәңгілік ағаштың жапырағын мүйізіне ілген бұқалар мен бұғыларға, үш кеңістікті дүниенің өлшемінің құймасына қатты қызықтым. Сұрастырсам, оның нарқы менің осы сапарымның құнына пара-пар екен. Саудаласып жарты құнына түсіргеннің өзінде де жамбасқа батады. Көне құжыралардың бойымен өрлей отырып, баспалдақтап ең биік шоқыдағы қамалға

келдік. Сонда аңғардық: бұл біздің жыл қайыруымыздың басында, киджырадан бұрын салынған шығыс римдік, бизандық дәуірдегі камал болып шықты. Ескендір Зұлқарнайынмен байланыстырды. Мүмкіндігі дүдәмалдау қисын. Тіпті содан кейін салынса да екі мың жыл күн қақтаған сәулет өнері. Қабырғаларында арыстанның, тағы да басқа тағы мақұлықтардың кейпі бедерленген. Ежелгі өнердің ысылған мәрмәр мүсіндері кейіннен қалпына келтіріліпті. Бірақ көне тас кірпіш пен тас тақталарды барынша сақтапты. Бұл аса ұқыптылықпен жартастың үстіне қиылып салынған қамал ғана емес, сонымен қатар ғибадат шіркеуі де екен. Күмбезді, таушалы, өрнекті, мүсінді, иконды ғимарат. Дегенмен де қорғаннан көрі Иса пайғамбардан бұрынғы ежелгі көп құдайларға тасаттық беретін ғимарат па екен деген ойға жетелейді. Бұратылған баспалдақпен камалға көтерілдік.

Міне, ғажап! Анкара алақаныңызда! Ойлы, қырлы, төбелі, шоқылы, құз жартасты, құламалы, түйетайлы үлкен аңғарға орналасыпты. Жиырма – отыз шақырым айналасында Шымбұлақ деңгейлес басы қарлы таулар қоршап тұр. Қызыл қыш шатырлы қала үйлері қыбыр-жыбыр, иір-иір, шоқы басындағы бір қабатты ескі үйлер аспанмен тілдескен зәулімдердің күнқағарына ұқсайды. Тас дауалдың үстіне шыққанда бас айналады. Дегенмен де мен әуежай орналасқан Есенбұға ойпаты жақтан көз алмадым. Қарлы шың мен шым бұлақтардың арасындағы шоқыларға көз жібердім. Өйткені сол құз арасындағы қыспақтың бірінде Ақсақ Темір көреген Баязид сұлтанды қолға түсірген. Сол арқылы Ресейден бастап бүкіл батыс әлеміне бодандық қақпасын ашып, исі түркі тұқымының отарлануына себепкер болған... Иә, османлыларға кең Аңғар – Түркияның астанасы Анкараға тарлық жасап тұр екен. Екі-жарым – үш миллион тұрғыны бар шаһар Түркия үшін қатардағы қаланың бірі ғана. Бір сағаттан астам уақыт ескі қаланың қарауыл төбесінен түспей мынау көріністі кеудеме құйып алғым келді. Қарауылтөбенің айналасындағы осыдан бес ғасыр бұрынғы үйлер қазір де көз алдымда (Кейін білгенім, көне жайларды сол күйінде сақтап, көбіне дүкен ретінде пайдаланады екен). Анкарада аттаған сайын татарларды жолықтырған Марсель абзи шүйіркелесіп қалды.

Ғалым екеуміз қамалдың қабырғасынан баспалап мешітке түстік. Бизанның шіркеуін селжүк сұлтаны Аладдин Кейкуат 1178 жылы мешітке айналдырған екен. 1361 жылы османлы уәлиі, 1433 жылы Махмұт сұлтанның тұсында Сүмбіл қатын, содан

кейін 1956, 1960, 1984 жылдары мекемелер тарапынан жөндеуден өтіпті. Іргесінде осыдан мың жарым, бәлкім одан да арғы дәуірдегі бағаналар мен ескерткіштер жатыр. Ғалым намаз оқығысы келді. Біздің де мұсылман екеніміз еске түсті. Дәрет алып, ішке кірдік... Бізді орта жастағы қазақ жігіті қарсы алды. Әрине, қазақ емес, ноғай ма дедім. Намаз оқылған соң бізді бірден мінберге апарды. Бұл мінбер – Түркиядағы ең көне, 1178 жылы өрнектелген миһрап екен. Ағаштан түйілген өрнегіне он сегіз мың ғаламның барлық сипаты бейнеленіпті. Арғы-бергі ғалам, ғарыш, арсы-күрсі... бәрі-бәрі де. Мешіт имамының әр оюды жанын сап түсіндіргені сондай, түсінбедім деудің өзі ұят. Шыға бере жөн сұрағанымызда «Біз еуропалықтармен араласпаған түрікпіз. Түрімнен көріп тұрсыз ғой. Арғы тегім – қазақ. Қазақ даласынан X ғасырда бері ауғанбыз. Анкарадан бастап шығыс оңтүстікке қарай қанымыз тазара береді», – деді.

Шындығында да солай екен. Оған қамалдың түбіндегі Ескішаһарды аралағанда анық көзіміз жетті. Түрлері де таныс, сөздері де ұғымды. Бір кездегі ата-бабасының жеке меншігіндегі құжырадан шайхана жасап отырған отбасының қолынан шай іштік. Меймандарға шайхана туралы пікір жаздырып алатын дәптері бар екен. Араб қарпімен өлең жазып, асықпай әңгімелестік. Мен оларға: «Енді Түркияны араладым, түріктерді білдім деп айта аламын», – деп ағымнан жарылдым. Османлының архивін ақтарып, ғасыр бұрын жер ауған татарлардың ортасында жүрген Марсель де бұған қосылды.

Ескі шаһарды аралай қалаға беттедік. Түріктердің ескі дәстүрлерін көңілге түйдік. Сөйтіп, орталық сарайдағы концертке кешігіп бардық. Тарқаған кезде бір қырғыз келіп амандасты. Бұл атақты Рахманқұл ханның немересі екен. Қырғыздар қасынан қабағын түйіп өте шықты. Мен біраз әңгімелескен соң, қырғызым келіпті деп құмартып келген мына ханзадаға сырт айналып кеткен «тайкелеріме» қабағымды түйе: «Қырғызды уысында ұстаған, елінің азаттығы үшін соғысып ауған асып, түркияны мекен еткен Рахманқұл ханды менсінбесендер де, мына шикіөкпенің жазығы не, елім деп концертке келді ғой. Ертең қалың қырғыздар естісе, не деп жауап бересіңдер?», – деп едім, манасшы қырғыз: «Білмей қалыппыз», – деп бұрыла берді. Кібірістің (Кипрдің) өкілімен әңгімелестім: түріктер де, гректер де шекараның ашылғанын қалайды. Бірақ та шекаралық белгі алынса бітті, тағы да қантөгістің басталатыны анық екен. Осы жолы сапардың Кипрге түспегеніне өкіндім. Бұл да бір түркі дүниесінің теміреткесі.

Қоштасу кеші абыр-сабырмен өтті. Гагауыздар өздерінің христиан екенін танытып, Дмитрий бастатқандар көңілденіп алды: «Сендер орысты ұмытайын деген екенсіңдер. Естеріне саламыз! Біз қайтып ораламыз», – деп қалды. Қабағымды түйе: «Борзетъ то борзей, но не хами!» – дегенді ұмытқан жоқсың ба! Әлде Днестрді кимай жүрсің бе?, – дедім. Жасып қалды. Иә, олардың қыжылы қайтпайтын қыжыл! Әзірбайжандық әнші жігіт тіпті шалқып та, шалқалап та жүрді. Түркиялықтар аяқдоп десе асын ұмытып, еркек-әйелі кафеге жиналып, шай ұрттап кешін өткізеді екен. Ертең ерте қазақ өнерпаздары Ақсарай арқылы Недия аймағына жүреді. Онда қазақтар мекендеген Алтайкөй – Алтай ауылы бар. Бекарыс, күйеу бала Уфук үшеуіміз біраз шүйіркелестік. Енді Анкарамен қош айтысып, ертең Түркияның шығыс оңтүстігіне – атакты Қайсар жотасына жол тартамыз. Бұл «бөз құрттардың» – көк бөрілердің отаны. Бүгінгі Ескішаһардан алған әсерім келген мақсаттың өтеуі сияқты көрінді.

23 науырыз. Анкара – Ақсарай – Алтайкөй – Недия. Таң бозынан оянып, жеделдете көлікке отырдық. Біздің өнерпаздар бес жүз шақырым жол жүріп, түсте Алтай ауылында науырызды тойлап, кешке аймақ орталығы Недия шаһарында өнер көрсетпек. Қырат-қырадан арылып, ойпатты жазыққа қарай ойыстық. Барған сайын жер бедері біздің арқаға ұқсай бастады. Жол шетіндегі көне үйлер бұзылып, жаңарып жатыр екен. Төстабаны ғана қалған. Станболдан, Анкарадан алыстаған сайын бұзылған қыстаулар мен қой қоралары біздің ауылдарды еске түсіреді. Тек майтабан жол ғана сүйсіндіреді. Түркияның солтүстігі мен оңтүстігіндегі өзен-судың қоймасы сияқтанған ұзындығы жүз елу шақырымдай Тұзкөлді жағалай жүріп келеміз. Тау қойнауындағы жайылған қой, көгерген егін көзге ыстық. Ойпатты жазық болғандықтан да алыстан ақ күркеге ұқсаған жалғыз шоқы, Қайсары жотасынан тұмсықтана біткен оқшауланған қарлы тау мұнарлана көрінді. Ақсарай уәлаятының орталығынан өттік. Жеңіл салынған, сергек қала. Әлгі басына бұлттан сәлде ораған мұнарлы қарлы шоқы тура қасқа мандайымызға тірелді. Жүргізуші бұл таудың атын «Хасан ата» деп таныстырды. Демек: Асан ата, Асанқайғы тауы – дегеніме жетекшіміз Асқар да, ақынымыз Бекарыс та сенген нышан танытпады. Алайда сол тауды екі сағат бойы шыр айналдық. Әуелі иықтасты, одан кейін желкемізге шықты да көз ұшында ағараңдап отырды. Жазықтағы төбелерге қазақтар Қыземшек, Келіншектау,

Жалғызтау, Жауыртау, Жайтөбе, Жалғызтөбе деп атқояреді. Мүмкін, түрікше аты Басыбиік, Кесікбас, Малтөбе ме екен? Сол қапталда Қайсары жотасын қаусыра орап келеміз. Нағыз қаншыл түріктердің – көк бөрілердің отаны. Жыл сайын «көк бөрілер» Қайсарыда бас қосып, ұрандатып, «Бозқұрт» партиясының құрылтайын өткізеді. Әскери үкімет тұсында «Бозқұрттардың» өкілдері қудаланып, саяси түрмеге қамалыпты. Солардың қатарында түрікшіл қазақтар да болыпты. Олар мұны мақтан тұтады екен. Қазір үкімет басына келуге үміткер партияның бастысы. Бас бармағыңмен атсыз саусағыңды ортаншыға қосып, сұқ саусақ пен шынашағыңды едірейте қойсаң кез-келген түрік құшағын жая ұмтылады. Өңіріне көкбөрінің белгісін таққан белсенділер мен жастарды жиі көресің. Ал бұл дегеніңіз Қайсары жотасының киесі болып саналады. Біз де естелікке алдық. Недияға келген соң білдім, әлмисақтың тұсында көміртауды жонып жасаған адамзат тұрағы атақты Каппадоки, түрікше Әсемкүйік қонысы Ақсарайдың өкпе тұсында, Асан таудың желкесінде, Недиядан жетпіс шақырым жерде қалып қойған екен. Енді оған жете алмайтынымыз анық. Алтайкөйден Кірқалаға (бізше Шымкент) қарай жоталасаң көк бөрілердің жыл сайынғы әлемдік бас қосуы өтетін қыратқа шығады екенсің. Бұл – түркілік салт-сананың барынша сақталған мекені.

Реті келгенде осы арада айта кетейін, жаңағы аспанмен тілдескен қарлы шыңды жалғыз шоқының аты, шынында да, Асан ата екен. Оның жөнін сұрағанымда жергілікті жұрт: «Ежелгі заманда түркілерге жақсы жер іздеген Асан әулиенің ақ маясы бұлтпенен араласып келіп осы таудың басына шөгіпті. Асан әулие де сол шоқыда дүниеден қайтыпты-мыс. Біздің, түріктер сол әулиеге ілесіп ат басын кіші Азияға тіреген екен» деп түсіндірді. Демек, Жиделібайсынды іздеп шыққан бабамыз Қайсары жотасына кеп желмаясын шөгерген. Арада он ғасыр өтсе де аңыз ұмытылмаған. Бұл, енді, түбіміз бір екендігіне тарихи дәлел. Сөйтіп, Асан қайғы атамыздың да әфсаналық зиратын көрдік деп есептейміз. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында Қалбан Ынтыханұлының аударуымен «Фолиант» баспасынан жарияланбақ қытай ғалымы Гайшан Лидің «Бағылық оңғыттары» атты зерттеуінде: XII ғасырда Асан ата әулие ханға сәлем беру үшін бес жүз ісек айдап Көкөтқа келді – деген тарихи шежіре дерегі келтірілген. Сонда, күншығыста қытай қорғанынан басталған Асанқайғының сапары Кіші Азиядағы Қайсары жотасындағы Асан ата шоқысында үзілген боп тұр ғой. Мұның өзі кез-келген жазушы, тарихшы,

этнограф үшін үлкен жаңалық. Бұл аңыз мені қатты тебіrentті әрі таңдандырды. Бір өкініштісі, үйде немерелерімнің ойыншығы боп жүрген фотоаппарат пен камераны алып шықпаппын. Басын бүлт шалған Асанқайғы әулиенің тауын енді көрудің мүмкіндігі бола қоймас, сірә. Әй, қазақы қамсыздық-ай!

Бұл аңызға қанаттанған менің тілім шығып, көліктегі бауырларым мен қарындастарымның бойын жазғым келді. Бір аптаға созылған үздіксіз жүріс пен күніне берілетін екі-үш концерт оларды әбден титықтатқаны анық. Талай «жын-ойнақты» көріп жүрміз-ғой, мына Ғазиз жетекшілік еткен «Аққудың» бишілері тәртіпті балалар екен. Жол ұзақ. Олар да бір мызғып алып, еріге бастаған сияқты. Асқар мен Бекарыс, Ғазиз үшеуін қағыта бастадым. Шіркін, қазақы тәрбиенің жөні бөлек қой. Арамыздағы монғолиядан келген әнші Меруеш өзінің жайдары мінезімен, жеңіл әзілімен, жөнімен еруліге қару қайтарып отырды, сөйтіп, жол қысқарттық.

Тура талтүсте осыдан алпыс жыл бұрын азаттық іздеп шыққан қазақтардың көші ат басын тіреген, босып барып, шоғырлана қоныстанып, боталы елге айналған Недия аймағындағы «Алтай» ауылына да көңілді жеттік. Бедері қағыр, өкпек жел өтін тіле есетін, сұйық бетегелі, қырқалы жер екен. Тасығанда – мінезді, жаз шыққанда – момын жыланшық өзенді жанай қоныстаныпты. Естіп-білуімше, кезінде батпақты, шымды жер болыпты. Соның ебін тауып құрғатып, егін салыпты. Мыңғыртып мал өсіріпті. Естерін ерте жиып, тез кеуделеніп, қоңданып алыпты. Алғаш салынған ретті үйлер кәдімгі қазақ кеңшары сияқты. Алтайкөйге 300 үй қоныстанып, бәріне жер беріліпті. Мұндағы қариялар алланың аманатын беріп, сиреп қалыпты. Ал жастардың барлығы қалаға, оның ішінде негізінен Францияға қоныс аударған екен. Үш жүз үйден отыз үй қалыпты. Мектебі болыпты, баланың аздығынан ол да жабылыпты. Соңғы екі-үш жылда қуаңшылық болып, егін шөп шықпапты. Жер тақырланыпты. Сондықтан да күнкөрісін айырып отырған үш отар қойды былтыр сатып жіберіпті. Қазір аттарын ерттеп, елпілдеп отырған алакөңіл күйде көрінеді. Тек кәрі тамырлар ғана жер тістеп, тамырын қопартқызбай отыр деп естігемін. Сондықтан да көңілде алаң бар еді.

Бізді қалың қауым қарсы алды. Бәрі де жайдары. Ақшанқан қазақ үйі мен мешіттің арасындағы шағын алаңқайға жиналған жұрттың қарасы недәуір. Сөйтсем, сонау Кония университетіндегі қазақ студенттері де науырызға осында келіпті. Ішінде біздің

алдымызды көрген шәкірттер де бар екен. Ақ жаулықты, кимешекті кейуаналар шашу шашты. Өзіміздің ауылдағы арқа-жарқа тойдан айырмасы аз. Сол баяғы қаз-қатар тігілген киіз үй, қазан-ошақ, үйтілген қойдың бас-сирағы, бүлкілдеп пісіп жатқан бауырсақ пен шелпек, оқтаулата жайылған еттің жаймасы, ағаш табақ, кәрлен кесе, демін ішіне тартқан сұрғылт шай...

Қазақстанның елшісі Бағдат Әміреев пен Дүйсен Қасейінов, қытай елшісінің орынбасары (қазақтардың ата мекенінің өкілі ретінде) бізден бұрын жетіпті. Қастарында аймақтың уәлиі бар. Бұл төрт адам және оған қосылып мен мейраммен ресми құттықтап болғанымызша біраз уақыт өтті. Шығыс Түркістанды еске сала отырып Қытайды да, Түркияны да, Қазақстанды да қабыстырып, жандарына қан құя еркін сөйледім. Соның ішіндегі басты пікірім – жер, жер және жер туралы болды: «Қиямет қайымға дейін дүние сан төңкеріледі. Енді сендерге Өр Алтайдан бұшпақтай жер бұйырмайды. Қазақстанның жері де пұшпақталып, бөлініп бітті. Сол ұзақ сапарда сендердің тамырларыңды осы жер көгертеді. Ұрпағыңды жерсіз қалдырсандар, нағыз отансыз сонда боласындар. Түркілік тамырыңды тереңдете беріңдер», – деген емеуірінді мазмұнда тілек білдірдім. Бұл тілегім – шын тілек. Бұл ұрпақтың ертең не қаладан, не даладан ізі табылмай қалып жүрмесін дегенім. Енді қайтып түрік елі тегін жер бермейтіні айдан анық.

Алтайкөйдің Мұстафа деген мұхтары (ауыл әкімі) елшілер мен әкімдердің қабағының сызылған көлеңкесімен жүрді. Әуелі Алтайкөйдің қазақ қыздары би биледі. Жарасты, қаншыл балалар екен. Алыста жүрген адамның отанға деген сағынышы да ерекше емес пе. Қарағанды облыстық Қали Байжанов атындағы концерттік бірлестіктің «Аққу» бишілер тобы мен әдемі дауысты ару Меруеш Башайдың, Гүлбану Серіктің, Ержан Найманбайдың, Дәуренбек Әркеновтің, домбырашы Балқан Смағұлдың өнерін азаттық аңсаған ардагерлер мен олардың үрім-бұтақтарымен бірге арасы бес жүз шақырым Кония, Недия қалаларында оқып жүрген қазақ өренжілері (студентері) де тамашалады. Мың шақырым алыстыққа қарамастан осы мейрамға Станбул мен Анкарадағы қандастарымыз да қатысты. Ресмияттан құтылысымен алтайлықтармен әңгімелесуге асықтым.

Бір кезде азаттық іздеген көштің жауынгері, қазіргі тоқсанға тақаған кейуананың (...?) қасына барып отырып, сыр суыртпақтадым. Ескінің соңғы екі тамшысының бірі осы анамыз.

Өттең атын ұмыттым. Жаулықты аналар мен келіндердің жел қакқан жүздерінен иман нұры еседі. Түрік пен қазақ құдандаласып кетіпті. Түрік жеңгейлермен де сөз қағыстырып үлгердім. Қайын мен жеңгенің әзілін түсінеді екен. Шешесі пакстандық Сұлтан Махмұт Секпан деген қатарласым осы науырыз мейрамы үшін сонау Станболдан келіпті. Түрі – түрік, тілі – қазақ, молланың баласы болғандықтан да иманы ауызында. Еркін сөйлесіп, жөн сұрасып, жай-жапсарға қанықтым. Ол мені Алтайкөйде ең бірінші салынған үйге алып барды. Қаңырап бос тұр. Мұндай үйдің қатары біразға дейін созылады екен. Ауқаттылары қызыл кірпіштен үй көтеруге ауысыпты. Бізге жақсы таныс Әбуақап Қара да Станболдан осында келіпті. Мұстафа Шоқай туралы кітап шығарған, Нұрғожа батырдың жазбасын баспаға дайындаған машһұр ғалым. Осы ауылдың аз оқыған түлектерінің ішіндегі көп оқығаны. Қазақ арасына аты бегілі азамт. Қариялар аз. Азаттықтың көшін бастаған батыр әрі шежіреші Әтейхан атты ақсақал бар екен. Қалайда жолықтыруларын өтіндім. Бірақ: естуі қиын, сөзден қалды, жүре алмайды, қаізр шамасы жоқ десті. Соған қарамастан Сұлтанмахмұт екеуміз құлшынып едік, кететін уақыт болды десті. Амал қанша, наурыздың көжесін ішіп, Алтайкойдің дәмін татып, асығыс тез аттандық.

Біз орнымыздан қозғалғанда ауыл мұхтары (әкімі) әлгі ақсақалдың үйіне қарай кетіп бара жатты. Демек, Әтейхан ақсақалдың сәлем аларлық шамасы болғаны ғой. Шежіреші, сауатты, парасатты, әділ адаммен ақыры кездесе алмадық. Әбуақаптың жездесі екен, естелігі болса бізге жеткізуді аманаттап тапсырдым.

Недия қаласының кіреберістегі үлкен көшесінің біріне Абылайдың ескерткіші орнатылыпты. Алтайкөйге келген кониялық студенттер қайтып кетті. Ауылдағылар қалаға уақытында жете алмады. Недияда бозқұрттардың сайлау алдындағы митингісі өтіп жатыр. Сондықтан да университеттегі көрерменнің шырқы келмеді. Қытай елшісінің хатшысы Пекиндегі ұлттар университетінің профессоры, декан Жан Дин жиңнің досы екен. Менің онда сабақ бергенімді естіп, біраз шүлдірлестік. Өзі түрікшеге ағып тұр. Ол зиялы он қытайдың біреуі білетін «Дударай» әнін айтты. Елші Бағдат ағамыз шүлендік танытып, дастархан көңілді аяқталды.

Бүгінгі олжа Асанқайғы әулиенің шоқысы. Екі өкініштің бірі – Әсемкүйкке түспеген жол, екіншісі – Алтайкөйде аяқталмай қалған концерт пен Әтейхан қарияға берілмей қалған сәлем болды.

24 науырыз. Недия – Ережли – Қарапынар – Кония – Афион – Ұшар – Салихлы. Бизан мен Түркияға қатысты әскери жорықтардың қанды жолы болған, тарихтың таңбасы мен ат тұяғының тебінінен, жүздеген мың әскерлердің жүздеген рет ары-бері сарсылуынан тықырланған осынау ойпатты көктей өту ойымызда болған шығар, бірақ түсімізге кірген жоқ. Енді, міне, Қайсарыға жонымызды беріп, өзіміз мың рет үңілген картаға қайта-қайта үңіліп, әр шақырымды санап келеміз. Арысы жыл қайыруымыздан бұрынғы ҮІІІ ғасырдағы «ишгуз Ишпакайдан» бастап, Селжүк, Бейбарыс, Қараман, Османлы, Ақсақ Темір, Баязид, Махмұд дәуірлеріне дейінгі барлық жорықтар осы ойпатта шешімін тапқан. Оның қайсыбірін тәпсірлеп тауысасың? Ойдым ойпаттың алдынан оқыстан жұдырықтай түйілген жұмыр шоқылар шыға келеді. Не алыстан мұнарланып иықтасып отырады. Өйткені соны айнала жүресің. Оңтүстікте тарихтағы тағдыры бұлтаң, бірақ күні бүгінге дейін тұздығын сақтаған Қараман хандығының байтағы Қараман қаласы Ережлиден жүз шақырымдай екен. Тауды етектей мұнар жамылып қалып барады. Қараман – ғазынауилердің де, селжүктердің де, монғолдардың да, яғни, әскербасы Кетбұғаның да, мәмлүктердің де, яғни, Бейбарыстың да, османлылардың да, арабтардың да көңілін тауып дербестігін сақтап қалған сұлтанат. Қазір де қарамандықтардың тәртібі мен ұстанымы өзге түріктерден оқшау. Сұлтанаттық дәстүр қатты сақталған. Қайсары, Недия, Қарапынар, Конияның түрікшілдігінің тумысы бөлек. Әйтеуір осынау ойпаттың жер бедерін жанарыма сиғызып, жадымда ұстауға тырыстым.

Түнемеліміз – батыстағы Маниса уәлаятының Салихлы қаласы 800 шақырым. Кешкі сағат жетіге үлгеруіміз керек десті. Аспанмен ұшатын емес, Ал жүргізуші сағатына 80 шақырымдық жылдамдықтан асса, айып салынады. Айыппұл екі жүз доллардан кем емес. Ойпатты ойсырата отырып, еш бөгелместен Қарапынарға көз қырын ғана салып, Конияға бет бұрдық. Жолбасшысы Асқарға: «Дегеніңе көнейік. Ораза ұстайық. Бірақ Конияға соқпай, Мәуланаға тәу етпей, Қожанасырдың бейітін көрмей, аттап баспаймыз. Не Бекарыс екеуімізді қалдырып кет» дедім. Бұл сөзге Асқардың уәж табуы қиын еді. Өзгелер де қосылды. Бүкіл Түркияны үш рет көрсен де Конияны көрмесең Түркияны көрмедім деп есептеу керек. Тарихи оқиғаларды былай қойғанда, Конияда барша түркі жұртының түп-тұқиянынан бастап өзіне дейінгі барлық тұқымының түбірі табылады. Сауылдап келіп жатқан ұлы көшпелілердің бәрі осы қоңыржай белдеуде орналасқан Конияның

«Даналық ойдың ұйытқысы» Мәулана (Руми) және османлы ханымының суреттері.

қолтығына тығылған. Софылықтың, яғни, түркі даналығының ұйыған мәйегі. Ойымды қалай жеткізерімді білмей тұрмын. Бұл – аңызға айналған паша Аладдиннің, Мәулана атанған Жалаладдин Румидің және ... өзіміздің Қожанасырдың отаны! Енді оған бас сұқпай өтіп көр. Өзіңді өзің өмір бойы кешірмей өтерің хақ.

Түркияның барлық үлкен шаһарлары сияқты Конияда да көлік кептелісі бар. Бірақ бүгін сайлау алдындағы жиналыстар көшеге шыққан күн екен. Ортада тұрған Аладдиннің сарайтөбесін төрт айналып, есік пен төрдей жердегі Мәулананың мавзолейіне әзер жеттік. Екі тұтам көшеге екі сағат уақыт кетті. Бекарыс пен Асқар бұрын көріпті. Жол бастады. Соның өзінде қақпаның алдына тоқтаған көліктен қақпаға жетіп үлгергенше үш адам сәлемдесіп, жөн сұрасты. Ноғайлардың алдыңғы көшімен келген қыпшақтар, ноғайлының екінші көшімен келгендер, кеңес тұсында көшкен ноғайлар... Бәрі де өздерінің ең жақын туысы қазақтар екенін біледі. Сол үшін де тоқтатып сәлем беріп, жөн сұрасып тұр. Сөздері де сондай түсінікті. Ауылына, үйіне шақырады. Домбыралары да бар көрінеді. «Түріктендік, бірақ ноғайлығымызды ұмытқамыз жоқ», – дейді. Міне, қаншыл деп ноғайларды айт! Сөйтсек, Конияда тұқымы жоқ түркі елі жоқ екен! Жә!.. Мәулана! Мәулана! Мәулана!

Мәулана – ісі түркі дүниесінің көркем ойлау жүйесінің отаны. Ән, әуен, сөз, сурет, би, сәулет өнерінің ұйытқысы. Он сегіз мың ғаламның сырын білген «толық адамдардың» даналық ұясы.

Барлық софылық ой тоғысқан тоғыз тарудың өрім басы. Қазақтың Абайға дейін де, Абайдан кейін де нәр алған тұнығы. Нақшбанди, Яссауилердің тассауыптарының тамыры. Жалаладдин Румидің тұсында Конияға жиналған софылар өзінің көркем ойлау жүйесін бүкіл түркі жұртына түркі тілінде таратқан. Сөздің әр харпінен, музыканың әр тактісінен, әр саусақтың қимылынан, әр суреттің сызығынан мағына іздеу және мағыналандыру осы Мәулана деңгейіне көтерілген Румидің даналық мектебінен бастау алған. Ойға ұйыған кезінде бір орында екі сағат шыр айналып билеу олар үшін қалыпты көрініс. Өзгені былай қойғанда, сол көп софылардың бірі Қожанасырдың көркем ойлау жүйесін алыңызшы. Өзі теріс біткен бұтақты теріс отырып кесуі қандай қисынсыздық! Иә, ол сол арқылы мынау бетін теріс берген, жалғанын жарыққа қалдырып, ақиқатын ішіне сақтаған жалғанды мазақ қылып тұр емес пе? Ауласына кіріп, құран оқыдық. Ал ішіне кіргенде ... дымым шықпай қалды. Даналықтың мысы басып, өзінді ойға жетелейді. Мәулананың өзінің қабірі оң қапталда, биік алып тас қабір. Қабір тасының барлығы ғұсни хатпен жазылған. Бас жағында үлкен екі сәлденің сұлбесі қойылған. Өзгелерінде бір-бірден. Ұзына бір сарын естіліп тұрады. Егер уақыт қыспаса мен осы күйі үш күн, үш түн тізерлеп тағзым етуге пейілді сияқты көріндім. «Яссауи» ән тобына арнап Светқали бауырым аударған Мәулананың «Мәңгілік өмір ағашы» туралы:

Ей, бақыттың иесі! Болсын сенің тілеуің,
Екі жол тұр алдында, таңда, қане, біреуін.
Бірі – фәни дүниеде жасыл желек жамылып,
Бар тіршілік жетеді жемісінді сағынып!
Екіншіс – Жәннатта, дәмің тілді үйіріп,
Дарақ болып тұрасың, бұтақтарың иіліп!».
Ұстын сонда зар етті, мас қып шаттық шарабы:
«Болайын, – деп, – мәңгілік Ақыреттің дарағы!».
Ғафыл қалма, біл, таны, ей, адамның ұрпағы,
Кемсің бе осы ағаштан, айналаңнан сыр таны.
Жансыз ағаш зарлайды, көрсем деп Хаһ дидарын,
Халифасы құдайдың, қайда сенің иманың?, –
деген өлең жолдарын еске түсірдім.

Мавзолейдің ішінде мауланалардың кітаптары, қолжазбалары, ғаламды түсіндірген сызбалары, би мақамын білдіретін саусақтардың сызбалары, ең соңында пайғамбардың бір тал сақалы сақталыпты. Алтын жалатқан кітаптарға біз түгілі еуропалықтардың өзі бас көтермей қарап қалыпты.

Асыққан Асқар сүйрегендей етіп шығарды. Ал Қожанасырдың ауылы: «Ақшаһар» деп аталады. Зираты қияға қойылып, еңіске қарай құлап бара жатқан қабырғасының жоғары жағынан сүйеу қойылған. Есекке теріс мініп тұрған мүсіні, «Өлген қазан», «Алтын құмалақтайтын есек» туралы тәмсілдер бейнеленген айкелдер бар. Жыл сайын мында дүние жүзіндегі қожанасыртанушы ғалымдар келіп, ғылыми конференция өткізіп тұрады. Кония университетіндегі көне түркі ескерткіштерінің көшірмелерінің өзі де бір тарихи галерея, дегенді естуіміз бар еді. Оған уақыт мұрша бермеді.

Осыдан кейінгі жол Станбол мен Анкараның арасын еске салды. Қайтадан үстіртке көтеріліп келеміз. Бір төбенің астынан – қар, келесі қойнауда – жаңбыр, үшінші асуды асқанда – бұршақ жауып, келесі тұмсық құп-құрғақ болып, алмасып отырды. Ойпат бітіп, асуға шыққан соң, алдымыздағы – теңіздің, артымыздан – шөлейттің ауасы аңғарда тоғысып, арпалысқан ауаның майданынан айналды. Қайшыалысқан ауа райымен осылай арпалысып әйгілі ақ мәрмәрдің отаны Афионнан өттік. Афионы да, мәрмәрі де Шығыс Рим мен ежелгі Бизан заманында аңызға айналған. Мәрмәр оймаларының шеберханаларын жол шетінен шолып келеміз. Әскери ұшқыштардың қосыны орналасқан Ұшар қаласының қызылды-жасылды оттары да қыр желкемізде қалды. Он екі сағат аяқ жазбай жүріп келеміз. Салихлыдағылар да тынышсызданып жатыр. Мен де жағаласып оларға тапсырма беріп жатырмын. Қойшы, асу-асу белдерден асып Салихлыға да түнгі сағат онда жеттік-ау! Менің меншікті «пәледием» Шүкірәли тосып алды. Бірден: «Тапсырма орындалды ма?», – дедім. «Салихлыдағы бар термосты жиып, ыстық, қызыл, қою және тегін шәй дайындап қойдым», – деді. Жеделдете құшақтаса танысып, табысып, дәмханаға кірдік. Аялдайтын несі бар, бірден төрге озып: «Ал, күй!..», – дедім. «Аққулардың» да таңдайлары қаңсып қалған екен. Меруеш пен Дәуренбек, Ғазиз: «Ағамыздың қасына өзіміз де бір отырайықшы», – деп жайғаса бастады. Дәуренбектің көзі қысылса, ар жағында не дейтінін білем, білем. Бес минуттың ішінде бес термостың да түбі көрініп шыға келді. Көпшілікті сусатқан самауырда арман не? Бізді тау ішіндегі арасанға орналастырды. Арасанның суы бойды балбыратып, буынды босатып, сыздаған балтырды тыныштандырып, ұжымақтың ұйқысының құшағын кіргізе берді. Бекарыс көкем қазір үрдің қыздарының ортасында жүрген болуы керек, рахаттана пысылдайды.

25 науырыз. Салихлы. Бесағаш. Таңғы салқынмен ерте ояндым. Тау іші, өзен сарыны. Сайраған бұлбұлдар. Таңғы азан дауысы жаныңа жағымды-ақ. Өзен бойын араладым. Айналаны қоршаған сұлу шоқылар. Соның ішінде ұшар алқымдағы бес бәйтерек шайқалып тұрған ғимаратқа көзім түсті. Шіркін, таңдап-ақ салған екен! Таңды елден бұрын қарсы алып, күнді елдің ең соңынан шығарып салатын құдайдың қандай сүйген құлы екен? Әр есіктен әркім басын көрсетіп жатыр. Бір араба боп Шүкірәли, Рамазан келді. Ішіндегі аса шаққан, өзімсінгенге өкпесін емес, бауырын ұсынатын, шоқша сақалды, мырза киімді, екі бетінен қаны тамған «тақиялы періште» сиқтанған қария : «Бауырым!» – деп бас салды. Мен де онша қиналмай бауыр баса қалдым. Сөйтсем, Түркияға келгеннен бері «шайтанқұлақтан» тегін сәлем жаудырып жүрген Шүкірәли мен Рамазанның әкесі Көксеген ақсақал осы кісі екен! Шүйіркелесе кеттік. Әуеліде арыдан бір шалып, беріден бір шалып шашыраңқырап кетсек те, сәлден соң әңгіме жүйесін таба бастады. Суыртпақтың ұшы табылды. Мен: бүгін осындағы қарияларға сәлем беремін, Қалибек кәкім мен Қамза Ұшардың үйіне құран оқып шығамын, зират басына барамын. Елмен араласамын, – дедім. «Пәледилерім» келісті. Тек орталық мәдениет майданындағы тігулі киіз үйге бәрі келеді екен. Сонда бір-екі ауыз сөз сөйлеген соң тізгінімді босататын болды.

Көксеген қария: «Бәрі де дұрыс. Түркі елі жер бергенде Қалибек хакім осы араны таңдады. Екеуіміз тура осы арасанның анау тұсына күрке тігіп, ем-дом алдық. Хакім ағамыз он төрт жасымнан мені қасына алды. Содан бері үйірінен шыққам жоқ. Көрегенін айтамын. Сонда; «Ей, Көксеген! Түбі түркі жұртына да ес кіреді. Жер тараяды. Күнде кеңшілік жасалмайды. Дәл қазір осы арасанның бойынан жер алайық. Сен де жан басының санын көбейт. Әр қайсың әр түрлі сой алыңдар» деді. Сөйтіп осы арасанның бойынан жер алып, үй салдық. Анау текшедегі бес терек егілген үй сонда алынған жерге салынды» деді. Тура таңертең өзім қызыққан үйім! Енді сатуға бейім сияқты. «Ағайындасқанымыз рас па, менің бұйымтай сұрауыма бола ма?» дедім. Қауқылдасып қалды. «Онда ана ағаш егілген текшеге Бесағаш деп ат қоямын. Сол ағаштың біреуін маған қиясыздар ма? Онда қисаңыздар ол ағаш мәңгілік менікі, баламның баласына мұра болып қалады және ешқашан сатылмайды. Менің ықтиярымсыз сатсаңыздар халықаралық сотқа беремін. Өйткені, ел өседі, көшеді. Жер мәңгілік қалады. Жерсіз қалсаңыздар – отансыз қаласыздар» дедім. Көксеген ақсақал:

*Көксеген ақсақал
Бесағаш төбесін
көрсетіп тұр.*

*Салихлыдағы наурыз
мейрамы кезінде:
Көксеген қария,
Тұрсын Жұртбай,
Мәлік қажы,
Хадиша апай,
Бәтима Ұшарқызы,
Бекарыс ақын.*

«Уәде!» деп қос қолын ұсынды. Төс қағыстырып сөз байластық. Бұл әңгімені біздің қыз-жігіттер қуаныса қабылдады. Сонымен, Салихлының таңы мені «помещик» жасады. Ой сала жүрсін дегенім ғой. Әйтпесе... Дегенмен де, меншіктің аты – меншік, уәденің аты – уәде емес пе. Үрім-бұтағының мұны да ескере жүргені жөн. Шіркін, балаларыма бір көрсетсем-ау!

Салихлының өзі де сергек қала көрінді, соған орай адамдары да, ондағы қазақтар да сергек екен. Қалалық мәдениет майданына келгенде әлем-жәлемденген, Түркия мен Қазақстанның жалауы асқақ желбіреген, салтанатты киінген, екі қазақ үй қатарласа тігілген, ақ шатырлы шаңқан алаңқайға тап болдық. Дуылдасқан қазақтар мен түріктер аралас-құралас, әзіл-қалжыңмен айқараласып жүр. Көз қуанады. Салихлыда Қазақ ауылы бар. Ауыл дегеніңіз болмаса бәрі де екі-төрт қабатты үйлер. Қаумаласа амандастық. Қамза Ұшардың қызы Бәтима апаймен Алматыда танысып ек. Сол кісі Қалибек хакімінің бәйбішесі Хадиша апайға қарай жетеледі. Бекарыс екеуміз солай ойыстық. Керей мен найманның дәстүрін араластыра ізет жасап (ол кісілер үшін бұл аса маңызды дәстүр), қолдарын маңдайыма бастым. Екі қайтара жауаптасқаннан соң-ақ

әңгіме жөніне көшті де еркінсіп алдым. Көңілін де, тілін де тауып тұрсаң, иімейтін ана бола ма? Келісті, сөзі де орнықты, Абайдың немересі Ақылия апайды еске түсіретін нағыз ел анасы екен. Астарлы сөзді қалай түсініп, қалай бабымен жауап береді десеңші. Сөзге деген қыбым бір қанып қалды. Қарттар да қатарласа қалды. Жедел сұхбаттың жауабы да тез қайырылып отырды. Азаттық аңсаған көштің бұйдасын ұстаған Мәделім қажы, Көксеген, Мәлік сияқты ежелгі қарт жауынгерлердің әңгімесінің ұшығын тыңдағанда осынау шағын жұрттың қаһармандық рухына таң қаласың. Салтанатты науырыздың көтеріңкі көңіл-күйін түсіргім келмей, Бекарысты таныстырғанып, ауылдың алты ауызын сылтауратып, дауыстарыңыз құлағымызда жүрсін дегендей уәжге көштім. Қолымды қыса ұстап отырған Халибек хакімнің жамағаты, тоқсан екі жастағы Хадиша кейуана кенет:

*Ауылым – Қызыл өзен, жар басында,
Алтайдың жылқы жайдым қырқасына.*

Тең болып терезесі, білімі де,

Керейдің таңдап тидім мырзасына, – дегені. Атақты айтыскер Бекарысқа емеуірін танытқанымызда Хадиша анамыз:

Қалдың-ау, амал бар ма, мекенім-ай,

Қалдың-ау, керей, найман екі елім-ай.

Өлеңді енді айтып не қылайын,

Жасым келді тоқсанның екеуіне-ай, – деп Бекарысқа қарап өлеңдете жөнелгенде, айтулы ақынымыздың өнебойы шымырлап қоя берді.

Еруліге қарулы қайырып, батасын алды. Аз уақытқа созылған, бірақ ұмытылмайтын сәт болды. Асықтай үйіріліп ығына жығылып, идіріп-тартып: «Қай партияға дауыс бересіз? Қай сайын башқанды жақсы көресіз», – дегенімде оң қолын көтеріп, бас бармақ пен ортан теректі, шылдыр шүмекті бүге қойып, сұқ саусақ пен кішкентай бөбекті шошайта қойды да: «Башқандардың ішінде Мендерес пен Тұрғыт Өзалға жететіні жоқ. Мендерес жазықсыз атылды. Нағыз түрікшіл сол еді. Ал партияға келетін болсақ, өз басым бөріліктен жаңылмаймын. Ағарған мыналар ағара берсін», – деді. Бәріміз күлдік. Сөйтсек, бір үйдегі бірнеше адам әр партияның өкілі екен. Мысалы, Хадиша апайдың төркіндері «Ақ партияға», балалары «Бозкұртқа», тағы бір туысы демократтарға мүше екен. Бауыры Шүкірәли осы Салихлы қаласының Веледиесіне (мәслихатына) «Ақ партияның» атынан сайлауға түсіп жатыр. Соны мекзегені. Сонымен, қазақтар да демократияланып-ақ тұр екен. Мәслихатқа

*Салихлының уәлиі Қазақстан елшісі Бағдат Әміреев пен
«Түріксойдың» бас директоры Дүйсен Қасейінов бастатқан
қазақстандықтарды ресми қабылдады.*

қазақ ілінбеген кез жоқ көрінеді. Бұл да амал! Сайлау қарсаңы болғандықтан ба, жоқ, жөн білгендері ме, қазақтың наурызына қаланың әкімдері, барлық партияның басшылары, «Түріксой» мен «Түрік дүниесінің» өкілдері, көпестер, Измірдегі қазақтар мен қазақ студенттері келіпті. Барлық «веледиелер» қазақтармен құшақтасып көрісіп, қал сұрасып жатты. Демек бір-бірін жақсы біледі, қазақтардың қадірі бар деген сөз. Мұнда да маған таныс өренжілер – өрендер кезікті. Кейде дәріс бергеннің де пайдасы бар екен. Әкімдер де, біз де сөйледік. «Аққудың» концерті де көңілден шықты. Әсіресе, Алтайдың әнін Меруеш тамылжыта жөнелгенде қарттардың жігіт шағы, әжелердің қыз кезі есіне түсіп, аһыласып-уһілесіп қалды. Еркін сөйлесіп, арқамыз жазылды. Анда-санда Көксеген ақсақалға тауды нұсқап: «Бесағаш осы жақта ма еді?», – деп қоямын қуланып. Көңілді тарқастық та біз қалалық зиратқа бет алдық.

Салихлы – жиырмасыншы жылдардағы еуропалық басқыншыларға қарсы майдан өткен жер. Жалпы теңіз жағалауының бәрі де майдан даласы болған. Сонда Салихлы деген жас жігіт ерлікпен қаза тауып, қала соның есімімен аталыпты. Мұнда ұлт үшін құрбан болған шәһиттер жерленеді екен. Сондықтан күтімі де ерекше. Бас қақпаның сол қапталындағы Қалибек хакімнің зиратына құран оқып, орынымнан тұра бергенімде ... төбе құйқам шымырлап кетті. Қара таста жылы көрсетілмеген «Хасен Оралтай» деп жазулы тұр. Бұл қалай? Көзінің тірісінде өзінің жер бесігін дайындатып қойған ба? Сонау Мюнхенде жүрген адамның бұл hareketіне қалай қарасақ екен? Түсінемін. Түсінемін. Қайбір еріккеннен

дейсің. Оның себептерін тереңдеп сезінген сайын түнде ғана сөйлескен Хасекеннің кеудесіне толған шердің ащылығын ұғып: «Осы мен орынсыз шымшымалап жүрген жоқпын ба?», – деген ой да келді. Бірақ бір сәтке де жымыспен жұбаныш сыйласам, соның өзі дертіне дауа емес пе? Енді мүләйімсігенім болмас. Кейін шешесінің үйінде телефон шалдырып, әріден орағытып отырып сөз арасында: «Көрдім... көрдім» – дедім. Одан артық сөз айта алмадым. Тамағыма жас тығылып қалды. Сонда да сөздің артын әкесі марқұмға аударып, жаймашуақтатып жібердім. Қамза Ұшардың басына да бардық. Бұл кісінің хаттарын кезінде кітапқа жариялап едім. Содан шығып Қалибек хакімнің үйіне келіп, шешем аттас Хадиша апаймен қайта көрісіп, дастарханынан дәм таттым. Айқын есімді «Бозғұрт» баласы бір уыс белгіше әкеп берді. Хадиша апай екеуіміз тәп-тәуір ақтарылды. Ол әңгіменің көлемін «Күнделік» көтермейді. Жеке желінің арқауы. Тек: «Гималайдың ыс тауынан асқаннан кейін әйелдердің барлағы да бала көтере алмай қалды. Мен де алты жылдан кейін ана атандым», – деді. Осының өзі-ақ осынау аналардың жан қасіретін көрсетеді емес пе. Ақыры шешесі мен ұлының қоштасқанындай көңіл-күйде, «Көкбөрінің» белгісімен саусағымызды шошайтып тұрып қоштастық. Балалары: «Токсан екідегі шешемізді ұшықтап кеттіңіз. Сіз келіп едіңіз мейрамға да барды, дастарханға да отырды, қонақ шақыртып та үлгерді. Бір сергіді», – десті. Оған біз де марқайып қалдық. «Қызбала қаншыл келеді. Мәселе іздеп келген бауырға байланысты» дедім.

Әрине, ол жай сөз. Бәрі де көңілден. Одан шығып Көксеген ақсақалдың қоржасына бардық. Шүкірәлидің тон тігетін шеберханасы бірінші қабатта, ал қалған ұлдарының үйі екінші, үшінші қабатта екен. Өз шаңырағы өзге үйде. Әдепті келін, тәрбиелі қыз, өнегелі ұлдың ортасында отырып ұзақ әрі қанып шай іштік. Көксеген ақсақалдың әңгімесін тыңдадық. Айтқандарының барлығын қағазға түсіріп үлгере алмайтын болғандықтан да, үш айдың ішінде қағазға түсіріп жіберуді аманаттадым. Оған уағда берді. Ажал ауызынан өткен тағдырдың таңдаулылары ғой дегеннен басқа теңеу табыла қояр ма екен. Екінтіде Салихлының әкімі Бесағаштың басындағы мейрамханада дәм берді. Бағдат Әміреев пен Дүйсен Қасейінов Анкараға барып, келгені осы. Ендігі тізгін өздерінде. Биіктен қаланы тамашаладық. Көк көл мен шоқының арасындағы қыратты жерге орналасыпты. Мұндағы қазақтардың әкімі жалтақ емес, өзгелермен тең сөйлеседі. Бәріміз

де сөйледік. Көксеген ақсақалдың сөзі көңілге қонды. Кешкі концерттің де уақыты болып қалды.

Алтай мен Салихлы ауылына өнерпаздарды еліміздің елшісі Бағдат мырза мен Дүйсен мырзаның бастап жүруі, олардың тілек-ниеттерімен танысуы мерекенің ғана емес, аймақтық, қалалық, аудандық әкімдердің алдында жергілікті әкімшіліктің тізгінін ұстаған, мәслихатқа сайлауға түсіп жатқан Мұстафа мен Шүкірәли сияқты азаматтардың да мерейін өсірді. Арқа сүйер елің болғанға не жетсін! Елші мырза бастауыш класқа дәріс беретін мұғалім жіберуді, оқулықпен қамтамасыз етуді өз мойнына алды. Сөйтіп, бұл наурыз мейрамы тойлай жүріп ойлай білген, орайлы істің ұйытқысы болды. Кешкі концерт «аққулатып», «гаккулетіп» өтті. Станболдан келген Салихлының бір серісі бір сағат концерттің соңынан концерт қойды. Ол да жарасымын тапты. Маниса уәлаятының әкімі келесі бір шоқыдағы мейрамханада дәм татырды. Жанболат Әуіпбаев: «Станболда бір кафеге шәй ішуге кірсек, Станболдың әкімі көптің бірі боп сонда отыр екен», – деп таң қалып келгені бар. Мұнда да «пәледиелер» көпшілікпен араласып жүре береді екен. Ал біздің әкімдердің ғана емес, жай шенеуніктердің алқымы ісініп, иіле алмай жүретіні бар. Үйренетін үлгі. Кеш қайтып, арасанға түсіп, сүйегіміз балқып, көңілден шыққан күнге деген ризалықпен жастыққа бас қойдым.

26 наурыз. Салихлы – Измір – Селжүк – Эфес – Шанаққала (Троя) – Станбол. Бұл күнді аңызбен аралас өткен күн десе де болады. Мың шақырымға жуық жол жүрдік және қандай жол десеңші. Кеше Измір арқылы Трояға соғатынымды естіген талдықорғандық қыз бала: «Ізмірге Эфес, Селжүк қалалары жақын. Мария Магдалинаның құжырасы бар», – дегенді естіген соң қалайда баруға тырысып, Рамазанға жолдың жөнін біліп алу туралы тапсырма бергем. Адамзаттың бүкіл тарихын көз алдыңнан өткізіп шығатын мұндай сапардың сәті түсе бермейді.

Енді, міне, ертелетіп аттанып барамыз. Измірге дейінгі аралық Кония мен Салихлының арасы сияқты ауа райы құбылмалы жер. Көріністі шоқылар, орман-тоғайлы. Асудан асқанда әуелі көк теңіз, содан кейін Эгей теңізін жағалай орналасқан Түркияның қонысты қаласының бірі Измір иегіміздің астынан шыға келді. Халқы төрт миллион төңірегінде. Мүйіс-мүйісті, қолтық-қойнауды, бұғазды, түбекті қуа қанат жайған қала. Көне шаһардың күмбезді мешітінің мұнарасы мұнартады. Көкжиектен кемелер ғана көз

тоқтатады. Басы қайсы, орталығы қайсы, аяғы қайсы, белгісіз. Бір жақ шеті тау, бір жақ шеті теңіз, ортасы ой. Биік шоқыны асып түссең алдыңдағы сәулетті қала тағы да Измір болып шығады. Сөйтіп, Қаратұмсық, Алтынтүбек деп кемерлеп кете беретін, етегін кең жайып бара жатқан шаһар екен. Жарды, жағалауды жағалап, бірде жаңбыр, бірде бұршақтатып, кемпірқосақты жетелеп жүре бердік.

Қалайда «Одиссей» мен «Илиаданың» оқиғасының ізі бар, жыл қайыруымыздан мың жыл бұрын іргетасы қаланған Эфес қаласы өркениеттің басы болып есептеледі. Ұмытпасам жыл қайыруымыздан жеті жүз жыл бұрын Мәди бастатқан скифтер ат басын тіреген, жеті кереметтің бірі – Артемис храмы да осы бұғазда болуы тиіс. Ол сонымен қатар XII ғасырда Селжүктер ат басын тіреген жер. Рамазан бауырым жүйткітіп-ақ келеді. Теңізге тірелген мүйістер қандай сұлу. Таңдайымды қаға-қаға құрғап кетті. Бір кезде көздің ұшындағы ұшар биіктен сымбатты қорған көрінді. Бұл – жай қорған ғана емес, теңіздің бағдар шырағы (маяк). Қолтыққа кіре бергенде төбенің үстін тұтас жауып, қонған құстай қомданған тартымды көне ғимарат көз бен қоса қолқамызды қоса тартты. Аңғарды екіге бөліп тұрған бәйгетөбенің бауырындағы Селжүк қаласының үстінен төніп тұр. Қабырғалары да құсқанатты, бағаналары да жеңіл топшылы, текшені тұтас бауырына басқан алып самұрық сияқты. Тура кіретін жол жоқ, айналып артынан кіресің. Жөн көрсеткендер – Селжүк қорғаны деді. Түркияның үлкенді-кішілі шаһарларына тән тар көшені сыналап Айдыноғлы әулетінен шыққан Исабей 1375 жылы салдырған мешітке тірелдік. Еңселі қақпасы мен кірер бетнің қабырғасы ысқыланған мәрмәрдан өрілген. Төрт бұрышты ауланың ортасындағы қауызды бойлай қойылған ұстындар Эфестен әкелініпті. Қабырғаларды жағалай тізілген ғұсни жазулы құлпытастар. Сәлделерінің өзі өнер туындысы. Тиянақтап оқыса адам аттарын анықтауға болады. Мешіттің іші кең. Көне заттай мұралар қойылыпты. Тізерлеп отырып құран оқыдық та, қол созым жерде тұрған бағанағы төбедегі қорған мен Селжүк сұлтандарының құтты қонысына қарай-қарай Эфеске беттедік. Алда мың шақырымдық жол бар, Троя қаласына ерте жетуіміз керек. Сондықтан қарбаласпыз.

Жолдың екі кемеріндегі бәйтеректермен жарысып, үш шақырымға созыла қаз-қатар тізілген, ежелгі үлгіде мүсінделген арыстан айкелдердің жол көрсетуімен маң төбенің – Айасұлық

шоқысының бауырына бауырын баса салынған көне Эфестің қақпасына тірелдік. Енді бұл әсерді қалай жеткізуге болады? Неге осыншама қиғаш жол жүріп келдік? Ол үшін монография да аздық етеді. Мектеп қабырғасындағы ежелгі тарихтан бастап бүгінгі күнге дейінгі адамзаттың өркениетіне шолу жасауға тура келеді. Сондықтан да мені осында алып келген Геродоттың «Тарихында», оның ішінде біздің «Дулыға» атты еңбегімізде қамтылған скифтерге, «ерапаларға» – амазонкаларға және Геростратқа қатысты есімде сақталған, көрген кезде ойға оралған екі-үш оқиғаға ғана тоқталамын.

Жыл қайыруымыздан үш мың жыл бұрын жан-жағын теңіз қоршап жатқан Айасұлық – Айсұлу бұғазындағы аралға арзауандар Апас деген атпен астаналарының негізін қалайды. Геродоттың мәліметінше, элладалықтардың Кіші Азияны отарлауы осы Эфестен басталған. Афин ханзадасы Андроклосқа көріпкел: «Сіздің астанаңыздың қайда салынатынын балық пен қабан көрсетеді», – дейді. Афиныдан неғұрлым алыс кетуді көздеген ханзада оған мән берместен кемеге отырып ашық теңізге шығады. Телегейде теңселіп жүріп бір бұғазды аралға тіреледі. Жағалауда балық пісіріп отырғанда өрт кетеді де тоғайдың тасасына қашқан қабанды қуып жүріп олжалайды. Сол кезде көріпкелдің айтқаны есіне түсіп, өзінің астанасын осы арада салуға пәрмен береді. Міне, осы арада ханзада көшпелілер әлемімен, ер апалармен – амазонкалармен тоғысады. Эфестің іргетасын олардан бұрын скифтердің жауынгер қыздары «ерапалар» қалаған екен. Амазонкалардың Эфесті өз астанасы ретінде өте аялай қорғағанын Страбон да, Пausаниас та жазып қалдырған. Сөйтіп, ер жүрек жауынгерлер мен қыз жүректі жауынгерлер армиясы осы арада махаббат армиясына айналған-мыс. Сол махаббаттың белгісі ретінде «ер апалар» – амазонкалар Артемис храмын тұрғызуға бәйге жариялайды, сөйтіп, аралтөбеде әлемнің жеті кереметінің бірін тұрғызады. Міне, біздің кіндігіміздің Эфеске байланған бірінші түйіні. Әрине, бұл арқылы: «Эгей теңізі» – «ағай теңізі» дегеннен шыққан, демек, бұл аға баласы арғынның атына қойылған», – деген ағаларымыздың сандырағын қайталағымыз келіп тұрған жоқ. Бірақ та «ерпалардың» махаббатымен бекітілген тағдырлы тарих тоғысын сыртқа да теппейміз. Ал амазонкалардың көшпелі қыздар армиясы екенін, оларды скифтер «ер апалар» деп атайтынын Геродот дегдар да, Страбон да жазып кеткен. «Ер апалардан» бас тарта қоятындай біздің қандай құқымыз бар?

*Көне дүниенің
куәсі Эфестің
үлкен
театрының
орыны.*

Араға ғасырлар өткізіп барып біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда скифтер акинақтарын беліне байлап, садақтарын қарына іліп, жиендерін «іздеп барады». «Жиендерінің елдіктен кеткеніне» ыза болған қара теңіздік кемерлер мен скифтер «ер апаларының» отауы – Артемисті жермен жексен етеді. Бұл туралы «Дулығада» жазған едім.

(Осы арада жанр шартын бұза отырып, атақты ғалым және ақын Каллимахтың «Артемидаға» арнаған мадақ жырындағы скифтердің кіші Азияда жиырма сегіз жыл үстемдік құруының қарсаңын бейнелейтін:

«... Содан кейін сен қасиеттейтін жерге (Эфеске) кең сарай салынды; таң шапағына бөленетін одан асқан сұлу, одан асқан салтанатты сарай жоқ; ол Пифоннан да керемет. Сондықтан да томырық Лигдамис (скифтердің патшасы – Т.Ж.) оны жермен жексен еткісі келіп, бие сауатын кемерліктердің қаптаған қолын әкелді, олар Инақ бұғазында өзгелерден оқшау тұрады. О, бишара патша, қалай қателесті десеңші! Оның өзіне де, басқаларға да, Кайстр өзегін арбамен қоршағандардың барлығына да Скифияға қайтып оралу жазылмапты, себебі, сенің жебенді Эфестің өзі жебейтін еді» деген жолдарды жақша ішіне алып кіріктіре кетуді жөн көрдім).

Каллимахтың жазғанындай, скифтер кері қайтпады, «қымызын ішіп жүріп» осы өлкені жиырма сегіз жыл биледі (Айтпақшы, Түркиядағы бірден-бір қымызхана да осы Измірде, Хасен ағамыздың Шеризад атты қарындасы қазір де бие бау ұстап отыр екен). «Махаббат майданының» белгісі болған Артемис храмын тас-талқан етеді. Заман ауысқан тұста тағдыры скифтерге жанаса

калыптасқан Ликияның Кроисос патшасы б.д.д. 560 жылы қаланы басып алып, аралтөбедегі әлемнің жеті кереметінің бірі – Артемисс храмын қайта жаңғыртады. Сәулет өнерін дамытады. Бұдан кейін бұл бұғазға қазіргі қазақ даласына бірі басын қалдырып, бірі абыройдан айырылып қайтқан парсы патшалары Дарий мен Кир де ат басын тірейді. Тура Ескендір Зұлхарнайын туған күні түнде «атымды жер өртеп қалдырамын» деп Герострат Артемисс храмын өртеп жібереді. Сөйтіп, ол өзінің атын тарихта мәңгі қалдырды. Ескендір Зұлхарнайын Артемиданы қалпына келтіруге ұмтылғанда тұрғындар: «Бір құдай бұзған храмды, екінші құдай қалпына келтіруге болмайды», – деп ризашылықтарын бермейді. Оның есесіне Эфес шаһарын көркейтті.

Міне, аңызға айналған Эфестің дәуірлеу кезеңі содан басталады. Қос өркешті Аясұлықтың – Айсұлудың етегінен басына дейін сатылана қаланған мәрмәр мен әктастан қаланған ғимараттар, етегін белдеулей шаршылана созылған құдіретті колонналар, мәрмәр көшелер, Цельсу кітапханасы, бүкіл бір қыратты алып жатқан 24 мың адам сиятын үлкен ашық театр, кіші театр, мемлекеттік салтанат алаңы, мәңгілік от жанып тұратын сарай, сұлулықтың тәңіриясы Афродита мен Дионистің, Геракльдің, Герместің ұстынды мүсіндерімен өрнектелген қақпалар мен ғимараттар, арасан монша, «көпшілік үйі», сенат сарайы, стадион, гимназия, Мариям ана шіркеуін аралағанда ежелгі дүние ертегісінің ішінде жүргендейсің. Майданнан қайтқан жауынгерлер әптігін басатын «Көпшілік үйін» көрсетіп тұрған мәрмәр тақтадағы әйелдің табанының суретінен бастап Артемисстің мүсіні орналасқан киелі ошаққа дейінгі көне ескерткіштерді көріп, әр қайсысымен танысып шығу үшін апталап жату керек шығар. Ал мұндағы «ер апалардан» бастап Артемиске, Клеопатраға, Мария Магдалинаға, түркілік Аясұлуда қатысты әсіреәфсаналар мен ескеркіштердің, ғимараттардың тарихы исі өркениет тарихшылары жазып тауыса алмай келе жатқан ұлы жыр. Эфес – сол оқиғалардың мәрмәрмен жазылған дастаны. Ал Селжүктің орталығындағы Эфес мұражайы соның оқулығы. Оны көріп барып көңіліңе түйе аласың. Өзім де қалам тартсам да, ежелгі дүниенің құдіретін дәл осы арадағыдай жақын әрі терең сезінген емеспін. Мына Аясұлуды – бір кездері теңіз шайып жатқан жағалау, сонау алыста мұнартқан Артемиданы (қазіргі Селжүк шаһары) – аралтөбе ретінде елестетіп, скифтік «ер апаларды», Лигдамис пен Мәди патшаларды, Камбисті, Дарий мен Кирді, Геростратты, Ескендірді, Цезарды, «Інжілді»

жазған Иоан әулиені, Еділ (Аттила) патша елшілік алысқан Юстинанды, Сүлеймен халифті еске алып шығудың өзіне де тәулігіңіз тар келеді.

Сонда да Иса пайғамбар кергіге қағылған соң, оның Құддыстан қуылған үмметін ертіп, осы Эфеске келіп, христиан дінінің негізгі хадистерін қалыптастырған «жеті жынның иесі», пайғамбардың көңілдесі Мария Магдалинаның мінәжат шіркеуі мен құжырасының орынына көрмей кетуге болмайтын еді. Мағдала қыстағынан шыққан Марияның табанды уағызының нәтижесінде ғана христиан діні қалыптасты. Осынау көпшіл әйел болмаса, әлемдегі ең көп таралған дін дүниеге келмейтіндігін барлық дін тарихшылары мойындаған. Мария – Исаның әйелі ме, көңіл-десі ме, жоқ, үмметі ме – деген сұрақтың жауабы ғана дүдәмал. Кейін жіктеліп кеткен Иса пайғамбардың тақуалары 431 жылы осы құжырада дүниежүзілік конгресс өткізеді. Үш айға созылған діни талас нәтиже бермейді. Сөйтіп Эфес діни көзқарастың ғана емес, діни бақастықтың да орталығына айналады (Қазір де жыл сайын осы Мария Магдалина шіркеуінің жартылай құлаған мінәжатханасында дүниежүзілік діни бас қосу өтеді екен). Сүлеймен халифа басқарған мұсылман сақабалары 716 жылы Эфестің мұнарасына пайғамбардың ақ туын тігеді. Селжүктер таудың атын – Айасұлық (Айсұлу) деп өзгертеді. Шіркеулер мешітке айналады. Эфес – Селжүк аталады. Скифтердің түпкі арманы орындалып, XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарында афиынданған жиеншарларының біреуін қалдырмай юнанға шығарып салыпты. Қазір олар тек саяхатшы ретінде ғана келетін көрінеді.

Селжүктің ортасында түріктің туы тігілген аралтөбеге қарай-қарай, Артемисс пен Геростратты еске алып, Эгей теңізін жеті жүз шақырым бойы жағалай-жағалай Трояға – Шанаққалаға аттандық. Қарамұрынды жоталап асқанда тура теңіздің үстінен төнесің, Алтынтүбекті кесіп өтіп, Сағыз өзенінен өтесің де Бұрыншықты (Мұрынды немесе Сіргелі) басасың, алдыңнан жолдың екі жағын кемпірқосақпен доғалата жалғаған Зейтінтал үстірті шығады. Бүкіл Түркияны және бізді де зейтінмен қамтамасыз ететін үстірт осы. Шандырлыдан Айбалыққа, Ақшайға теңізді жағалай ернеулеп Айуа бағына келіп, содан Езине, Лапсеке асуына көтерілесің. Ақиық ақберен Ғафакеңнің – Ғафу ақынның Бетпақдалада келе жатып:

Деме мұны асылық,

Сенбесеңіз, қараңыз.

Ұлытауға асығып,

Киік жегіп барамыз!, – деген өлеңін еске түсіріп, біз де Трояға асығып, Эгэй теңізінің кемелерімен жарысып келеміз.

Олар да қалыспай біз асуға көтерілгенде алдымыздан орағытып шыға келеді. Толқындар бірде көгілдірленіп аспанмен аста-сады, бірде ақ езулене көбіктеніп, бірде бұрқан-талқаны шығып, өзімен-өзі арпалысып жатқаны. Әрине, қар, жаңбыр, бұршақ, күншуағы араласып отырды. Шанаққалаға жарықта жетуіміз мүмкін еместігі біліне бастады. Дегенмен де ақшамға туралаған Рамазан арабасын жүйктіңкіреп жіберіп еді, жол полициясы ақ таяғын көтере қойды. Тура біздің «алатаяқтардан» айнымайды. Екі жүз доллар айып салды. Жарайды, Трояның садақасы!..

Міне, Эгей теңізіне қаратылған көне дүниенің қарауылы Бұлбұл тауындағы қарауыл қорғаны һам теңіз шырағы. Алыста жымындаған оттардың желкесінде Троя қаласы қараңғыға оранып қалып барады.

Бірақ садақамыз қабыл болмады. Езине асуындағы ойнаған найзағай мен кара нөсер ол үмітті сөндірді. Шатыр ете қап жарқылдағанда жарық көз қарықтырады. Бұл Түркияның қасіретті де қасиетті тарихы жазылған, жалғыз өзі мұқым еуропаның құрама армиясымен соғысы өткен майданды мойнақ. Ең талмалы тұс. Трояның да шабуылға ұшырып, «Одиссея» арқылы тарихта аты қалуы сол теңіз жолының торабында орналасқандығы. Ұлы жолдан бұрылудың мүмкіндігі еш болмады. Бүкіл Түркияны аралағанда маңдайымызды ұстаған Трояға бес шақырымдай жерден бетімізді бұрып өттік. Ол өзі шоқының үстінде, толық қазылмаған қала, түн ішінде күзет те кіргізбейді және мына найзағайлы нөсер ешнәрсе көрсетпейді. Өзегім шым-шым қызып, өкіне Эгей теңізі мен мәрмәр теңізін жалғастыратын мойнаққа келдік. Паромға отырып, он шақырымдай жерде жарқарап тұрған еуропалық қалаға шықтық. Содан Болғарияның шекарасын сызып отырып Тақыртас үстірті арқылы Станболға ... түн ортасында, сағат екіде жеттік.

О, кейуана! Түс ауа шайтанқұлақпен әлсін-әлі мазасыздана хабарласқан Ғалия апай ыстық, қою шайын демдеп, сорпасын дәмдеп, қабағынан мейірім төгіліп бізді күтіп отыр екен! Сонда ғана Хасекең еске түсті. Ол кісі де бірнеше рет хабарласыпты. Ес жиып барып, есеп бердік. «Жолдасын жолда тастамайтын нағыз жігіттің төресі екен» дедім, әрине, іштей. «Таңғы ырыс – Тәңірден»

деп Ғалия апайдың жайлы төсегіне жамбас тигіздім. Қаншама бойкүйезденсем де еріксіз «Күнделікке» самарқаулау қол создым. Түнгі сағат үш жарым екен.

27 наурыз. Станбол: «Түрік дүниесі» мен Станбол университеті. Ұйқым қанып ояндым. Ғалия апайдың сол баяғы бапты қою қызыл шайы. Өз басым шайға емес, мен ұмытыңқыраған ананың, туған апайымның мейіріміне сусындадым. Бұрыннан сыралғы Сыдықан ақсақал таң бозынан келіпті. Рамазанмен шүйіркелесе отырып, бүгінгі күннің жоспарын жасадық.

«Түркі тарихына қатысты кітаптарды іздестірсем...» дегенде Ғалия апайдың ауызына бірден «Түркі дүниесі» халықаралық қауымдастығы түсті. Жолдың сәті емей немене, осы үйдің бізге таныс қызы Садет қауымдастықтың белді бастығы екен. Рамазанның көне шаһарымен таныса, қысылыса-қымтырылыса жүріп Сыдықан аға үшеуміз «Түрік дүниесінің» кеңсесіне келдік. Бір кезде медіресе болған ескі үй зәулім ғимараттардың қолтығына тығылып тұр екен. Өзімізге шай құйып жүрген Садет қарындасымыз қарсы алды. «Түрік дүниесі» қауымдастығы шығарған, арасында О.Сүлейменовтің «Әліп пен акыны», Қ.Жұмаділдің «Соңғы көші», М.Шаханның өлеңдер жинағы бар, жалпы түркі әлеміне қатысты кітаптар көзіме оттай басылды. Таңдағанымызды алуға Садет қарындасымыз рұқсат берді. Іріктегеніміздің өзі екі қорап болды. Ал көңілге алған Алтынорда, Түркістан, Қазан хандарының жарлықтары мен хаттары көзге көрінбеді. Бұл бұйымтайымызды қайдан болса да тауып беруге ұмтылған Садет қарындасымыз Станбол университеті мен Османлы мұрағатына телефон шалып, іздестіріп жатты.

Сол кезде Түркістанда сабақ берген, Мұқағали Мақатаевтің поэзиясынан диссертация қорғаған, «Түрік дүниесінің» бөлім бастығы Мәтін Көше (KOSE) атты оқымысты келе қалды. Жолбасшылық жасап, жөн көрсетіп қоймай, осы басылымдарға қатысы бар ғалымдармен сөйлесті. Сол арада Илияс Топсақал мен Мұса Думан сияқты оқымыстылар келіп, іздгендерімнің бәрін көшірме жасатып, ертең дайындап қоюға уәде берді. «Тураушыдан туғаның болсын» деген осы. Дәмханадан дәм татырды. Сол кезде «Түрік дүниесінің» башқаны Туран Жазғанмен жүздесіп, ықыласты сұхбат құрдық. Шындығында да түркі дүниесіне ықыласы ерекше, жалпы түркі тарихы туралы тарихи әфсаналардың басын қосып жинақтар шығаруға мұрындық болған «сайын башқанымыздың»

өзі осы екен. Біздің де «Дулығамызға» ерекше ықылас білдіріп, Садет қарындасымызға қалайда табуға тапсырма берді (Кешкі қонақасыға келгенде Хасен ағамыз еріккенде оқысын деп алып келген «Дулығының» екі томын Садет қарындасыма бердім). Біз де қырықтан астам кітапты қалап алдық. Тегін берді. Содан кейін Көше мырза бізді Станбол университетінің сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміне ертіп барды. Деканмен кездестік. Сирек қордағы Катановтың 1914 жылы өткізген кітапханасы да сол күйінше сақтаулы тұр екен. Каталогін қарастырдық. Аты мәлім, бимәлім басылымдар бар, бірақ көшірме жасауға рұқсат етпеді. Қазынаның қайда жатқанын білгенімізге де риза болдық.

Бұл күннің нәтижесі, бізді, расында да «жолы болған жолаушы» ретінде сезінуімізге мүмкіндік берді. Әйтпесе, осы айтылғандардың әр қайсысы үшін жеке-жеке келіп, он күндеп жүруге тура келетін «бұйымтайлар» еді. Онда да істің реті келсе. «Түрік дүниесінің» септесуінің арқасында, бұрын Қазақстанда дәріс берген түрік ғалымдарының септігімен жұмысымыз өз-өзінен оңарыла берді. Соның нәтижесінде Осман империясының және Стамбул университетінің мұрағаты мен сирек қолжазбалар кітапханасының қорымен және каталогтарымен, «Түркі дүниясы» қоғамының кітапханасымен таныстым. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы құрастыруға кірісіп отырған «Қазақ жазба мұралары» атты 10 томдыққа қажетті XII-XX ғасыр аралығындағы Қазақстанға қатысты жарияланған 30-ға тарта ғылыми-зерттеу кітабын алдым.

Сондай-ақ Осман империясының архиві дайындаған аса сирек кездесетін және Қазақстан үшін өте қат, тек Осман империясының мұражай қызметкерлеріне арналған:

1. Топқапы сарайының музей архивтеріндегі Алтын орда, Қырым және Түркістан хандарының жарлықтары мен келісімшарттары. 1940 ж.; 2. Алтын орда дәулеті тарихына қатысты мәтіндер. 1941.; 3. Алтын орда хандарының хандығының құрылуы және даму кезеңдер. Мәтіндер. 1976 ж.; 4. Кеңес одағының құрамына қараған Алтынорда елінің мәтіндік зерттелуі және деректер. 1990 ж.; 5. Османлы мен Түркістан арасындағы жазба байланыстар (XVI – XX ғасырлар арасы). Анкара. 2004 ж.; 6. Осман империясының кеңсе қатынас құжаттары (құрылым жүйесі, жарлықтар, қатынас хаттарының мәтіндері, каталогтар, ғылыми сыпаттамалар). I том. 1988 ж.; 7. Осман империясының кеңсе

қатынас құжаттары (құрылым жүйесі, жарлықтар, қатынас хаттарының мәтіндері, каталогтар, ғылыми сыпаттамалар). II том. 1989 ж.; 8. Жарлық дәптеріндегі мәтіндер. 1993 ж.; 9. Османлы архивіндегі Қазан (Ноғай, Сібір, Аштархан) хандығы туралы мәтіндер). 2005 ж.; 10. Осман империясының жылнамасы (1299-1512). Мәтіндер. Ғылыми сыпаттамалар. Каталогтар. Станбол. 2000 ж., атты басылымдардың өзін немесе көшірмелерін алуға мүмкіндік туды.

Бұл аса құнды ғылыми қолжазба еңбектер «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының ғалымдарына библиографиялық тұрғыдан сараптама жасап, соның ішінде қазақтарға қатысты тарихи, мәдени деректерді іріктеп, ғылыми сыпаттама жазуға мүмкіндік беретіні анық.

Аз уақытты қамтыған сапар нәтижелі болды деп есептеуге толық негіз бар. Сондай бір қанағаттанған сезіммен екінті ауа Ғалия апайдың үйіне келдім. Бүгін кешке осы Станболдағы қазақтарды сәлемдесуге қонақасыға шақырыпты. Бір-екі сағаттық тынысты пайдаланып жол жүгі мен «Күнделігімді» реттедім.

Негізінен Ғалия апайдың үрім-бұтақтары, нағашылары, жиендері жиналды. Қайнысы Сыдықан аға, Мәделім қажы, оның күйеу баласы Рамазан Дөнмес қария, Құладай қажы, Мәди Шалышқан, Мәсәли Жәдік, Айымхан Тасбике, Әли, Мұстафа, түрік жеңгеміз Шатқар, түрік күйеу баласы Махмұд, қызы, біздің жарылқаушымыз – Садет, ұлдары – тіс дәрігері Тұран, әуежай инженері Ыбырайым жиналды. Ғалым Әбууақап Қара келді. Азаттық көшінің жауынгері, бұл дүниенің тозағынан шыққан Мәделім қажы мен осы үйдің құдасы әзілқой ағамыз Рамазанмен жалпылама қауқылдасып отырып, Мәделім қажының әңгімесіне ойыса бердім. Көзілдіріктің ар жағынан адамды өңменіңнен көздеп отырғандай сығалай бір қарап алып, шынтақтай жастыққа сүйеніп отырып Алтайдан азаттық іздеп шыққан көштің бірер үзiгiн айтты. Соның үш үзiгiн жазбасам қиянат болар.

Мәделім қажының әңгімесі: – Қаруды қайдан алдыңдар, көш қалай басталды дейсің бе? Қалибек хакім аңғарлы, сақ адам еді. Шығыс Түркістан республикасы қызыл қытайдың қарауына өтіп, армия таратылғаннан кейін «Шығыс Түркістан ислам республикасының халық батыры» деген атағы болса да кейінгі коммунистік мемлекет одан қауіптені берді. Қалибек хакім зерек, ширақ, мерген жігіттерді маңына жинап, бір ұлы сабылысқа дайындай бастады. Қолдағы қаруды жасыра бастадық. Қытай

басшыларды жиналыс ашса бір сойқанның басталатыны анық. Қалибек хакім сондай кеңестің біріне кеткенде мен бұрын кеңес өкіметінің әскери полкі орналасқан маңды шолуға шықтым. Бір шатқалдың басына өрлей бергенімде жаңа көмілген топырақтан шеті шығып жатқан тақтайды көрдім. Аттан түсе қалып жалғыз өзім әлгі ұраны аша бастадым. Сөйтсем, неғыласың, сол заманның ер жігіті армандайтын жап-жаңа бауы сарала винтовкалар шыға келді. Жәшік-жәшік оқ қораптары да жатыр. Таңдап отырып біреуін алдым да қалғанын қия беткейдегі шыршалы шағылдың ішіне көмдім. Ертеңінде тағы бір шолуға барсам бір қора қытай әскері шатқалды өрлеп келе жатыр. Тығыла қалдым. Тура жаңағы ұраның қасына келіп аттан түсіп, беткейде жатқан маған қарай жүрді. Әлгі әскерлер отын жинауға келген екен. Шыршаларды түбімен қопара бастады. Құдай қолдағанда шағылдың астындағы мылтықтарды байқамады. Олар кеткен соң атыма міне салып, қой бағып отырған жездемізге келіп, мән-жайды айттым. Тағы да бір екі сенімді жігітті алып барып екі жүзге тарта мылтықты оқ-дәрісімен қоса түйеге тиеп алып келдік те, қой қораның ортасынан ұра қазып, соған көміп тастадық. Үстінен қой жүргізіп жіберіп ек, тегістелді де қалды. Үсті-басым сарыала топырақ. Өзер жуып кетірдім. Әкеме айтпасқа болмады. Ол кісі Қалибек хакімге айту үшін мені алып барды. Мұны ести сала, Қалибек хакім түнделете келіп әлгі мылтық пен оқ-дәріні қаздырып алып, сыбанған жігіттерге бөліп берді. Мылтық атып үйретті. Тағы бір қарулы қойма табылды. Көп бөгелмей көштік... Сөйтсек, әлгі жиналыста кеңес өкіметінің әскери кеңесшісі, Әбдірахман деген майор: «Әй, Қалибек! Осы бетінде жөніңді таппасаң, сенің басыңа қатер төніп тұр», – депті.

Жол өте ауыр еді. Бізден бұрынғы, отызыншы жылдардың аяғындағы көштердің тәжірибесі болмаса, біздің аман-есен Гималай асуымыз мүмкін емес еді. Жанымхан Алтайдың үкіметке тапсыратын жұмысы боп әкесін аманаттап кетті. Ауғанстанға асуға қызылдар жолды тосады, Дунхуаң арқылы асуға қызыл қытай әскерінің тосқауылы бар, тура жүруге Такламакан шөлі жатыр. Тибет пен Гималай арқылы асудан басқа амал қалмады. Еріксіз Тибетке бет алдық. Мыңғырған мал, созылған көш, бақырған түйе, кісенеген жылқы, жылаған бала... Мың құбылған ауа райы. Ол азапты айтып жеткізе алмайсың. Он сегіз жігітті таңдап жер шолуға жіберді. Көштің қонатын жерін белгілейміз, жаудың өтін тосамыз. Жолда ақ қытайдың да,

кызыл қытайдың да қуғыншы жазалау әскерлері алдымыздан тосты, бүйірден қадалды, соңымызға түсті. Жаңғағы сарыала мылтық тұрғанда кісі елін жауға бере ме! Мылтығым – мылтық-ақ еді, шіркін. Сөйтіп, жыл көштік. Алдыңғы көштің адамдарына жолықтық. Солар ақыл берді.

– Қатты қиналған, елдің күйзелген тұсы қайсы? Гималайды қалай астыңыздар?

– Әр күнің – атыс, шабыс, бел шешіп жатқызбайды. Сонда да, қиынның қиыны және көштің қатарын ойсырата сиреткені Тибеттің үстірті болды. Мұндай сорақы жерді көрсемші. Артқа оралудан үміт үзілген соң, Тибет жотасын кесіп өтуге тәуекел еттік. Ол үшін тек қана сол жердің аңы мен малының етін жедік. Құлан қалың болады. Әлгі тақырды кесіп өттік. Ат тісіне басатын қылтанақ болсашы. Су дегеніңіз түске кірмейді. Он мыңдап қой, үйірлеп жылқы, тоғанақтап түйе айдап келеміз. Бірақ жеуге болмайды. Гималайдың ысына келгенде ішінді кептіріп, кекірік аттырып, табан астында кекіректетіп өлтіреді. Есекбатқан деген сорға жолығып, талай жылқы сортаң құйға батып қалды. Сонда аңның етін ақжем етіп жуып, астымыздағы атымызға береміз. Тура жоңышқаша күйсейді. Қан көрінсе жемейді. Бұған шыдамай өзіміздің малдан дәм татқандардың барлығы да ыста іші кеуіп өлді. Баласыз көшке айналдық. Аттың, баланың зәрі ем болды. Әйтеуір құтылдық-ау. Дүнген мен тибет әскері әбден титықтатты. Амал қайсы, тибет қосы кездессе, тұра шабамыз. Алдындағы малы мен асын тартып аламыз. Олардың діні бойынша жолаушыға тиісуге болмайды. Соны да пайдаландық. Олар да бізді аяған жоқ. Сулы жерге жолатпайды. Сөйтіп жүріп Гималайдан өттік-ау!, – деп бір демін алды Мәделім қажы.

Ақсақал сәл тынықсын деп одан көрі жастау Мәди қартқа:

– Сіз не істедіңіз сол кезде? Айта отырыңыз, – дедім.

– Осылардың барлығын аман алып шыққан мына менмін, – деді.

Дастархан басындағылардың бәрі де:

– Мұның айтқаны дұрыс. Иә, осының еңбегі зор болды, – деп қауқаулай күлді. Бұл күлкінің мәнін түсініпкірмей қалғанымды біліп:

– Мен онда мүшел жас мөлшерінде едім. Мыналардың барлығы шөңкелерін тосып, бір тамызшы деп жалынып жүретін, – дегенде мен де барынша сүйсініп:

– Нағыз ел бастаған Едіге Сіз екенсіз ғой!, – дедім шынымен риза болып.

Сөйтсем, бұл Мәди қариямыз әлгі зәрі – дәру, ысқа ем «әулие баланың» бірі болып шықты.

– Сол сарыала мылтықтың және мыналардың зәрінің арқасында көкпеңкөк мұздың үстіне киіз төсеп, жылқы мен түйенің табанына байпақ кигізіп, Гималайдан да астық-ау! Қой мұзды да тұяғымен алады. Алдымыздан Индия мен Пакистанның шекарашылары тосқауыл қойды. Артымызда қызыл қытайдың жасанған әскері ізімізді басып келеді. Үш жігітті шолғынға жіберді. Қалайда тіл табысып, саяси босқын екенімізді айтып, уақытша қабылдасын, содан кейін мұсылман мемлекетінің біріне өткізіп берсін, бұл тілегімізді үкіметіне жеткізсін – деген райда тілдесу, тіл алу. Үнділер жолатпайды. Баспақтап, оңтайын аңдып отырғанымызда үш әскер оңашаланып, намаз оқыды. мұсылман екеніне көзіміз жеткен соң бұқпантайлап барып әлгілердің ту сыртынан келдік. Ішінде командирі де бар екен. Бұйымтайымызды айтып, ана көштің қатын-бала, шал-шауқан екенін, артымыздан қызыл қытайдың өкшелеп келе жатқанын, біз дінімізді қорғау үшін жапа шегіп келе жатқанымызды баса жеткіздік. Олар: біздің бұл бұйымтайымызды жоғарыға жеткіземіз, ертең осы уақытта тура осы жерге келіндер – деді. Сөйтсек, олар пакстандық әскерлер екен. Үнділермен арасы дұрдараз көрінеді. Жауап кешігіп жетті. Үнділіктер: бар қаруларыңды тапсырсандар, содан кейін шекарадан өткіземіз – десті. Амалсыз мылтықты, оқ дәріні тапсырдық. Сол кезде өкшелеген қытайдың әскері де жетіп, қарусыз көшті қырып салуға беттеді. Біз жағдайды түсіндіріп, өзімізді өзіміз қорғауға мүмкіндік беруін өтіндік. Қалибек хакім таңдап отырып 18 мергенді бөліп алып, қару-жарақпен, оқ-дәрімен жарақтап, қызыл әскердің алдына тосқауылға жіберді. Екі жүз елудей тұрақты армия, пулеметі, гранатасы, автоматы сайлы. Сарыала винтовкамыз қолға тиген соң 18 мерген екі аңғарға бөлініп, тас-тасты паналап, көздеп атуға кірістік. Қытайлар пулеметпен, автоматпен сырылдатқанда қалқалаған жартастар уатылып кетеді, бұталарды баудай түсіреді. Орын ауыстырамыз. Көздеп атамыз. Үйірілген көш пен үнді әскерлері алыстан бізге қарап тұр. Неғыласың, бір тәулік атыстық. Екінші тәулікте қытай әскері барлы-жоғын тастап түнделетіп шегініп кетті. Белгі берген соң біз шекарашыларға қайтып оралдық. Бұрынғыдай емес, қадіріміз артып қалыпты, қаруымызды алғанда олардың да сескеніп тұрғанын сездік. Сөйтсек, біздің соғысымызды олар дүрбімен бақылап тұрыпты. Әскери өнерді қайдан үйренгенімізді

сұрап, табиғи мерген екендігімізді білгенде таң қалыпты. Бір батальонмен бір тәулік соғысқан 18 адамның бәрі тірі, тек бір адамның бетін оқтың екпінінен ұшқан тас тіліп кетіпті. Ал өлген әскердің саны жүз елуден асыпты. Майдан даласын көрген үнділік генерал таң қалып, менің әскерім болатын-ақ жауынгер екенсіндер десіп қолпаштап, көшті шекарадан өткізді-ау ақыры. Мұның сыры мынада, біз екі жыл қашып жүріп соғысып, кума соғыстың тәсіліне әбден тақыстанып алдық, ал мына қару-жарағына сенген әскерлер одан хабарсыз. Біз орынымызды ауыстырып, әр тұстан алды-артын орап ағыстық қой. Егер жергілікті дүнген мен тибет әскері болғанда 18-ақ адам екенімізді біліп қоятын еді. Сарыала мылтықпен сол арада қимай қоштастым.

Шекарадан өткеніміз болмаса, ел іші тағы да осындай асу бермес асқар шыңның ар жақ астында екен. Егер оншақты күнде асудан асып үлгермесек, онда бүкіл көш осы аңғарда келесі жазға дейін қалады да еріксіз аштыққа ұрынып өледі. Сол арада Қалибек хакім үкіметпен келісіп, ұшақ жалдады. Үш мыңдай адамның бәрін бір аптада тасып үлгере алмайды. Бала-шаға, қариялар, аурулар ұшақпен бірінші боп аттанды. Көшпен келген үш мың қойдың айырбас құны бізді ажал тырнағынан құтқарды. Сөйтіп, Үнді мен Пакстанның топырағын бастық. мұсылман қауымы жақсы қарсы алды. Өзгелері бауырға тартпағанмен, бөзек жасаған жоқ. Сол арада соңғы көш алдыңғы көшке қосылып, Американың елшілігі мен Біріккен ұлттар ұйымының көмегімен Түркияға бет алдық. Ендігі отырыс, міне, осы, – деп әңгімесін бір түйді Мәделім қажы.

Иә, азаттықтың азапты жолы қандай тауқыметті болса да, азат рухты өмір де сондай тәтті.

Осы арада Көксеген, Сыдықан, Мәлік ақсақалдардың, Хадиша әжей мен Ғалия апайдың әңгімелерінің басын қосып баяндап кетпекпін. Алдыңғы көштегілер мұсылман мемлекетін таңдап, араб еліне назары түсіпті. Америка елшісі қоштасарында долларды жыртып бір жағын – көшбасшыға беріп, бір жағын өзі алыпты. Егер сол белгі болса, бұл көш қайда барамын десе де, олардың орналасуына саяси босқын қатарында Америка кепілдік береді екен. Америка өкілі келіп, жыртық долларды беттестіріп, қиюы келген соң, Біріккен ұлттар ұйымы арқылы қаржы бөлдіреді. Қалибек хакім, Құсайын тәйжі, тағы да басқа көш көсемдері: Америкаға барсақ – жағдай жақсарады, бірақ ұрпағымыз кәпірленіп кетеді, араб еліне барсақ – қазақшылығымыздан айырыламыз. Қаны бір түрік жұртына жүгінелік депті.

Түрік елінің ол кездегі үкіметі қабылдамапты. Мендерес «сайын башқандыққа» сайланған соң арнайы өкіл жіберіп, бұлардың саяси босқын, тегі түркі, өздері мұсылман екендіктерін білген соң, мұхит арқылы кемемен алдырып, Станболға орналастырыпты. Хадиша апайдың Мендересті құрметтейтіні де сондықтан болса керек. Бір жылдың ішінде оларға жер таңдауды ұсыныпты. Үш жүз үй малға жайлы деп қазіргі Алтайкөйді, Қалибек хакім бастатқандар кәсіпке қолайлы деп Салихлыны таңдапты. Недия өңірі сазды, масалы екен. Егіннің жайымен таныс қазақтар тракторды несиеге алып, батпақты құрғатып, борми салып, егін егіп, үш-төрт жылда жонданып сала беріпті. Алғашында қазақ ұлтын естіп көрмеген түріктер қабағын шыта қабылдаса да (жерін біреуге әперсе, кім жақсы көрер дейсің) өкіметтің қорғауында болғандықтан, бойжеткендер мен бозбалалардың ашық-машықтық машахатынан әріге асқынбапты. Кейін ғашықтар да мақсатына жетіп, бара-бара бауырласып, қыз алысып, қыз берісіп, кәсіптесіп кетіпті. Недияның он мықты ауқаттысының бірі қазақ деп естідім. Ал теңізге жақын Салихлыдағылар салиқаланып-ақ қалыпты. Жасырмайын, қылмыс әлемінде «беделге ие кәсіби» сотталман да бар екен. Ал саясатқа араласып, әскери диктатура кезінде «Бозқұрттың» мүшесі ретінде түрмеге жабылған Ғалия апайдың ұлы Тұранмен тәп-тәуір әңгімелестім. Қазір «Бозқұрт» үкімет билігіне араласып жүрген ашық партия. Тура осы күні сайлау қарсаңындағы қарбаласта «Бозқұрттың» көсемі Түркеш Қайсаридің солтүстігенде тікұшақтан апатқа ұшырап, үш күн бой денесін іздестірумен болды. Ғалия апайдың үйімен аралас-құраласы бар. Сол көсеммен бір кезде бірге саяси тұтқын болған осы үйдің үлкен ұлы Тұран тіс дәрігері, қару-жарақ, оның ішінде әлемдегі ең үздік неміс пистолетін жасайтын кіші-гірім шеркеті де бар екен. «Тәуелсіз мемлекеттің өз қаруы болуға тиіс. Мен бұл жөнінде Қазақстанның тиісті мекемелеріне ұсыныс жасағамын. Тәуелсіздікке менің үлесім сол болар еді. Соны Сіз де жеткізіңіз» деп өтініш етті. Міне, ол тілегін де орындап отырмын.

Ғалия апайдың түрік күйеу баласы Махмұдпен әдебиет, оның ішінде қазіргі түрік ұлтының ішіндегі қозғалыстар мен ағымдар туралы пікір алыстық. Соның ішінде ең алаңдататыны түрік ұлтының ішкі өркениеттік ағымдары. Батысқа бетбұрыстың рухани сыпат алып бара жатқаны, түріктік құндылықтар мен тарихи оқиғаларға дөлмалық көзқарастың үстемдік

алуы, яғни, Айя София мешітін христиандық шіркеуге айналдыруға бейілділік сияқты беталысты тіксіне қабылдайтыны байқатады. Менің ойыма, «қазақстандық ұлт» құрамыз деп жүрген, біз түңілген ғылыми коммунизмнің утопиясын қайталағысы келетін біздің «жас қазақ идеологтары» түсті. Өмірінде бодандыққа мойынсынбаған Түркияның өзі «дөлмаланып» жатқанда, рухани тәуелділіктің қамыты алынбаған бізге не сорым десеңші?! Әбууақап Қараның жалғастыруымен Анкарадағы Мариям Қырымлымен сөйлесіп, үшеуіміз «Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы» туралы 5 томдық басылымды бірігіп дайындауға уағдаластық. Әбууақап осыдан үш-төрт жыл бұрын тура осындай уағда жасасқан Мәнсүр Тәйжінің де қолжазбасын дайындап жатқаны және оны бізге ұсынуға ықтисатты екенін білдірді. Бізден дұғай сәлем айтып, нәтижесін күтетінімді жеткіуді өтіндім. Ал Әбууақап пен Мариям Түркия мен Еуропа, Америка саясаткерлері мен ғалымдарының жазбаларын аударып беруге келісімін берді.

Сөйтіп, қойдың басы мен жамбасын мүжіп, құрт қосқан сорпа ішіп, қызыл қою шайды ұрттай отырып алты сағатқа созылған шүйіркелесу де тәмәм болды. Жастар жағымен жақын сөйлесудің, әрине, ыңғайы келмеді. Бірақ Рамазан мен Шүкірәлиден, осы сапарда көріп-білгенімнен, теледидардың хабарларынан аңғарғаныма сүйеніп, бүгінгі түрік қоғамы туралы: өркениеттер тоғысының бағдар шамы екен – деген ой санамда ұйып қалды. Мен бұл қонақтармен қимай қоштастым...

Отырыстың соңына ала Хасен ағамыз хабарласты. Сонау Мюнхенде отырып көрсеткен барлық сый-сияпатына, күтіміне, назардан шығармағанына алғыс айттым. Сонымен қоса біз туралы жақсы пікір білдіргенде: «Нағашылығынан басқа кемшілігі жоқ», – деген екен. Ерулісіне қарулысы сияқтандырып: «Жиеннен көрген бір қызығым болды» дедім астарлап. Шындығында да, Құдай қолдаған, ол кісі де, біз де риза болған бір сапар болды.

Ертең кешкі сағат жетіде елге қайтамын. Кітаптарды буып-түю, күнделікті толтыру да қысқа түннің біраз уақытын алды.

28 наурыз. Түркияға келіп, әлемдік сәулеттің озық үлгісі Топқапы сарайын, Айя София мен сұлтан Ахмет мешітін көрмей кету сауаттылыққа жатпайды. Бұрын да бір армансыз аралағанымыз бар еді. Осы жолы жеделтете шолып шықтым. Бұл өркениеттер тоғысының орталығының саяси, діни, ұлттық, тарихи,

сәулеттік маңызы туралы энциклопедия құрастыруға болады. Менің бұл жолғы назарым, Айя Софияның қайта өңделуі болды. Хрестиян мен мұсылман, оның ішінде түрік дүниесіндегі бір үлкен талас осы Айя Софияны жаңғыртып, әу басындағы шіркеулік сипатқа қайта келтіру мәселесі қозғалған. Түріктердің де өзі екіге бөлінген. Ақыры дұбаралық-дөлмалық шешім қабылдапты. Иса пайғамбарға, Мариям анаға арналған қабырғаларда қырылмай қалған суреттер қалпына келтіріліпті. Бірақ ішіндегі өрнектер, негізгі ұстындар аят пен хадис мәтіндері жазылған, мешіттік қалпын сақтайтын, сөйтіп, мұсылман үшін де, христиан үшін де қасиетті орын болыпты. Ал Топқапыдағы сұлтан тағына отырғаным бар еді. Сол әсерім де жеткілікті болатын.

Базарлықсыз жолаушы болмайды. Еуропа мен Азияны асырап отырған Станболдың қара базарына Рамазан ертіп барды. Күн жүріп тауыса алмайтын көлемді және біз кіретін жер емес екен. Жаннан өзгенің бәрі бар дейді. Бізге сол жанымыздың өзі олжа болғандықтан да, жоқты іздеп сабылғымыз келмеді.

Ғалия апайдың қою қызыл және тегін шайын қанып іштік. Ғалия апай мен Сыдықан ағамыздың үйіндегі Шатқар жеңгеміз бала-шағаға сәлем сауқытын берді. Бас тартуға болмайды. Бұл да дәстүр, Мен үшін немерелеріме арнап қазақтардың шеберханасына Рамазан тіккізіп берген тоннан артық құнды базарлық жоқ еді. Қимай қиналып қоштастым. Ғали апайдың мұңлылау жанарына көзім түскенде анам мен апайымның көз қиығы есіме түсті.

Қош, Зәйтүнбұрын! Аман бол, Ғалия апай! Сау болындар аз күн дәмдес боп, қалған ғұмырға кимастық сезімін силаған ағайындар! Амандықпен көрісейік, осы сапарға мұрындық болған «жаман жиендікті» жақсылығымен қайырған Мюнхендегі, Хасен аға! – деп арабаға отырдым.

Ой, Алла тағала! Шетте жүрген қазақтардың қашан Қазақстанның топырағын басқанша тілі де орыс, өздері де орыс бола қалатынын түсінбеймін. Қазақша жөн сұрасаң да түсінбегенсиді. Сауатыңа, мәдениетіңе болайын сол! Адам сүйсінерліктей келісті екі қазақ жігіті жолығып, жүгімді бөлісті. Екпінді екен. «Осындағы казиноға кеп үш күн ұйықтамай ойнадық. Бір жылдық рахат алып, айызымыз қанды. Костюм шақ келмей жүр еді, он-оннан алдық», – десті. Бажаларға сүйініп Алматыға да жеттім.

Үш сағат болса да мұндағы Алма мен Назымды иіскеп, Астанаға аттандым. Сұңқар қарсы алды. Немерлерімді иіскеп, шөлімді қандырып, «жолы болған жолаушының» жазбасын осымен тәмәмдаймын.

Сәуірдің жаңбыры қарсаңында аяқталған наурыз құт-береке-
нің басы болғай.

P.S. Астанаға келген соң сымсыз білгісаяр арқылы жіберген
осы сапардың мақсатына қатысты анкаралық доктор Мариям
Қырымлының хатын да келтіре кетемін.

«Аса құрметті Тұрсын аға Жұртбай!

Телефонда айтқаныңыздай, (1) Томас Лайырдың «Тибеттен бет
алғанда» деген кітабына қосымша, профессор Линда Бенсонның
(2) «Іле көтерілісі», (3) «Қытайдың соңғы көшпенділері» және
Жамес Милвардтың (4) «Тоғыз жолдың торабындағы Еуразия»
сияқты кітаптарында атам жөнінде (Қалибек хакім) бірсыпыра
мәліметтер баршылық. Бірақ, әрине, одан да басқа ағылшын
тілінде бұрыннан жазылған кітаптар, диссертациялар, мақа-
лалар да көп. Бірақ батыста «COPYRIGHT» деген бір пәле заң
бар болғандықтан (және мен жоғарыда тізімделген кітаптардың
авторларын тікелей танымағандықтан) сол кісілерден аударма
үшін ұлықсат ала білемін деп ойлаймын. Енді олармен хабарласу
керек. Сол себепті өзіңізден ресми хат күтемін. Аудару онша қиын
болмаса да заңды түрде жұмыс істеу үшін батыстық авторлардан
ұлықсат алмаса сотқа беріп үлкен проблема шығарады.

Өзіңізге телефон арқылы айтқанымдай, менде «Қазақ» газетінің
бір қанша саны баршылық. Әрине, және өкінішке орай, бәрі емес.
Осы хатқа қосымша сізге бір данасының фотокөшірмесін жолдап
отырмын (Басқаларын жіберуге mail-дің көлемі ыңғайлы емес
екен).

Сізге зор денсаулық пен жұмыстарыңызға сәттілік тілеп,
қарындасыңыз Мариям Хакім».

Қарындасымыз да сәлэмәт болсын. Осы мазмұндағы хатты
станболдық ғалым Әбуақап Қарадан да алдым. Алла жазса бұл
ғылыми жобаның басы қайырылса, онда қазақ руханиятының жел
соғып тұрған бір көбесі бүтінделеді деп ойлаймын.

*Станбол – Анкара – Недия – Алтай ауылы –
Кония – Афина – Салихлы – Ізмір – Селжук –
Эфес–Шанаққала – Троя – Станбол – Астана.*

ҚЫРЫҚ БУЫНДЫ ҚЫЗЫЛАҒАШТЫҢ ИІР БҰТАҒЫ

(Қытай күнделігі. 2 дәптер. 2012 жыл)

26-27.09. 2012.

Міне, тағы да дәм тартып, тағы да «күн бишілері» еліне жол шегіп барамын. Арадағы алты жылдың ішінде көп жайыт ұмытылып, көп сұрақ көктеп өсіп, мол үміт жетелеп барады. Әдетім бойынша ұшақта терезе жаққа отырдым. Адам саны шақ болғандықтан да қатар тұрған үш орындық еншіме тиді. Жер беті екен. Ереймен таудың жотасын жона ұшты. Бұйрат-бұйрат жондар бұқпантайлай бұйығады. Кей шоқының ұшар басын қылау мен қырау шалған. Кенет Ертіс алыстан кешкі нұрмен шұғыла шашып, ирелеңдей шұбатылып көрінді. Кең кеңістікте Шыңғыстау да бұлдыр тартады. Мен Алтайдың шыңына қашан ілігіміз деп отырғанда Тарбағатайдың Найзақарасы қылаң берді. Одан Құбының құмы шалынды. Демек әуелі Шәуешектің желкесін басып, содан Үрімжінің мойынынан бұрылып, шығысқа бет алған екенбіз. Енді Алтай тауы мен Шүлен тауының ортасындағы Қыши дәлізімен Бейжіңге тура тартамыз. Ұзын да ұзақ пәленбай мың шақырым аңғардың қары ғана көзге жарқырып, іле қараңғылық толық көз байлады. Анда-санда қызарып қала оттары жымыңдайды. Оның қай шақар екенін ажырату қиын. Ерігіп емес, еске алып, күнделік қатирамды алдым.

Сапар алдында Семейге барып, балалық шақтың қимас күндерін еске алып қайтқан жақсы әсерде жүр едім. Сол жолы Семей университетіне шетелдік профессор ретінде дәріс оқи келген түркиялық қарындасым Мариям Қырымлының ұшыраса кеткені. Шұрқыраса амандасып, жөн сұрасып қалдық. Орналасқан бөлмеміз де қатар. Дастархан да көбіне ортақ. Әлгі әсерімді айтып едім, мәз болып: «Оны еуропалықтар «Sweet heart» дейді» деп

катирама жазып берген. Сол жазу көзіме түсті. Сол арада айтылған аса алашжанды Заки Уәлиди туралы мына әңгімені асыға катирама түсірдім:

– Заки атамыз біздің Қалибек әкемізбен өте жақын араласты. Ол нашар жатқан кезінде әкем көңілін сұрап барып тұрды. Үнемі қымыз апарып беретін, не біреуден беріп жіберетін. Сонда қымыз ішкенде иіскеп тұрып: «Мүбәрәк қымыз!» деп барып ішеді екен. Бірде әйелі Назлия шешеміз рұқсат бермепті. Сонда: «Сен шәй қойып кел» деп жұмсап жіберіпті де, қымызды ыдыстың ауызынан ішіпті.

О, қандай ұлы аңсар! Заки Уәлиди қазақ даласын соңғы демі шығар ант мезгілінде де есіне алыпты. Сандырақтап, күбірлеп жатқанында әйелі Назлия құлағын тосып тындаса: «Бозқырдағы (Сарыарқадағы!) қазақтарға жәрдем етіндер!» деп жатып жан тапсырыпты.

О, қормалыңа болайын, Заки жарықтық! Бар түркі жұртының қайраткерлері Селебіде (Челябинскі) құрылтай ашып, башқұрттармен бірлесіп «Солтүстік алашорда» мемлекетін құру туралы астыртын құрылтайға жиналған тұсында Сібірдегі тұтқыннан қайтарылған Чехославак корпусының лаңы басталып, жаппай қуғынға ұшыраған. Сол тұста осы өңірдегі ең айбынды Башқорт республикасының армиясы қысымда қалған «Алашорда» үкіметіне әр түрлі арандатуларға ұшырап, үлгере алмай қалған. «Алашорда үкіметіне көмек көрсетуге ұмтылғаны ғой бұл. Өмірінің соңында да Самарқанда түркі республикаларының ортақ қолбасшысы есебінде астыртын жұмыс істеген. Бұл туралы «Қатираларында» қамтыла жазылған.

О, менің дегдар бабам! Көсемнің бәрі сен сияқты боздаласына адалдығын сақтаса, мына Сары дала сарғайып жатпас еді-ау!

Осы жолдарды қатираға түсіріп отырғанда ұшақ қызылды-жасылды от оранған Бейжіңге де жетті. Ұшақ Тынық мұхитқа тұмсығын тіреп барып, Тиянжиннің саздақ атыруынан оратыла бұрылып, демін ішіне ала ысылдай қонды.

Таныс-бейтаныс шәкірттер – бір ұл, бір қыз қарсы алды. Маған бекітілген ендігі менің «меншік баламның» аты – Ерзат, қызымның аты – Ғайни екен. Сүйкімді, қазақы өренжілер. Ғайни осы университеттің орыс тілі факультетінде оқиды екен. Баяғы көзтаныс ғимараттың он төртінші қабатындағы екі бөлмеге орналастым.

Әрине, себезгіленіп алып, ыстық-қызыл қою шәй іштік.

28.09. 2012. Бейжің. Бейжің олимпиададан соң көп өзгеріпті. Жаңарыпты. Сергіпті. Әлгі «ақжонқалар» жойылыпты, шайтан-арбалар азайып, көңке көбейіпті. Жүргіншілер мен жолаушылар да, тұрғындар да қарға аунаған түлкідей қунап түскен. Университетке барып, баяғы оқытушыларыммен жамыраса дабырласып, жайдары жүзбен қауыштық. Еш өзгеріс жоқ. Тек Маоның руына жататын бір қызды қабылдапты. Оны иероглифтің мағынасы бойынша «Күншуақ» деп атадым. Сыртқы істер департаментіне барып құжаттарымды реттедім. Ертең бізді – шетелдік профессорларды ұлы Қытай қорғанына қыдыртпақ екен. Келістік. Содан кейін он күн мейрам. Әуелі «қызыл тоқаш» мейрамы, содан кейін азаттық күні... Дәріс одан кейін басталмақ.

Түстен кейін «иір бұтақты қырық буынды қызыл ағаш бағына» – 3ы жы юань бақшасына бардым. Жаңа қақпа, жаңа құрылымдар мен орамдар қосылыпты. Ертеде көрген түсті қайта көргендей болдым. Күзгі бақ қашанда тусырап, саржағалданып, ойға шақырып тұрады.

Ерзатқа таныстырып жүрмін, өзім де ескі көзтаныс адамдарды іздеймін. Әнтөбедегі әншілерді өзге буын ауыстырыпты. Не үйеңселі, не о дүниелік болған. Енді бір бұрышта жастар тибет, монғол әндерін айтып жатыр. Ескі заманның әуені жүрегінді сыздатады. Бұрынғы сыбызғышыларды егде әнші, күйшілер ауыстырыпты. Балықшылар мүйісі де толысыпты. Бұрынғыдай маған ысырып орын беретіндер ғайып болған. «Қоңыр әулие», «Шаған», «Ақтас» деп атын қойып алған үңгірлі жартастар сол қалпы. Елді еске түсіретін осы бұрышты ерекше ұнатамын. Аспалы көпірден өткенде Бекзат шынтақ жақтаудың астына зерлене түсірілген:

Жете алмай сонау Жайыққа,

Жағада қалған қайықтай, – деген екі жол өлеңді оқып берді.

Бұл сонау жылдары менен дәріс алған Хамит пен Кенжебектің аңсары болса керек-ті. Ерзатқа Ыбырай айтыпты. Астары қандай. Оқуды бітірген соң Жайыққа бара алмай, Баркөлге қайтып бара жатқандағы қоштасулары ғой, жазғандардың. Биыл жазда монғолиялық ақын Сұраған Рахмет осында екі-үш ай жатып, бәйбішесі Раушанға ота жасатыпты. Баққа серуендеп келіп:

Асқазанға жерлеп қайттық жаңа біз,

Азу тісте қайтыс болған алманы, – деп «қолтаңба» қалдырып кетіпті.

Ал біз мұнда, Сы чи тайхуға деген махаббатымызды «жерлеп» кеткенбіз.

Кеш қарая қашанғы әдетпен бір топ өренжілер сәлем бере келді. Нұрбақаннан «тоқаш тойы» мейрамының жайын сұрадым. Сол кезде ол: «Ағай! Ол ұзақ әңгіме. Кейін айтып беремін. Абай болыңыз. Сіздің «Түркістандағы» күнделіктеріңізді оқып шықтым. Бір қиындау іс бар екен. Ана суреттегі барабаншы балалардың шекеліктеріндегі шытта және аспаптарының алдында «Қытай коммунистік партиясы жойылсын!» деген сөз жазулы тұр. Ол Тайваньнің студенттері. Сондықтан ол газеттеріңізді ешкімге таратпаңыз!» дегені. Сөйтсем, өзім ұсынған суреттер аздай, жаңағы суретті шақырайтып тұрып басып жіберіпті. Әдейі істелген арандату деп осыны айт. Дереву Дидрахмет Әшімхановқа бедеу хат жолдадым. Үш сағаттан соң хабары жетті. «Мына суретті дизайнер өзі қосып жіберіпті. Жауапты біз көтеріміз. Елшілікке мәлімдейміз» депті. «Тышқан ініне кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлапты» деген осы. Партком хатшысы Мұхтарға мәлімдедім, сыртқы департаментпен өздері түсінісіпті. Әйтеуір, Әшімханның «ақылдысы» Дидрахмет қу мені «қасымай» тыныш жүре алмайды!

Бұл да әзірше тындым тапты. Түбінің қайырын берсін. Кешке Гайнидің кеспе көжесін іштік. Қолы епті екен.

30.09.12. Бүгін ертелете тұрып Ұлы қорғанға шықтық. Шетелдік оқытушылар. Бейтаныс. Шүйіркелесе алмадық. Бір монғол жазушысы бар екен. Әйелі, ұлы үшеуі. Сонымен іліп-шалып, қақшып-қағып, ымдасып ойымызды түсіністік. Жорта, өзге амалым қалмай: «Мен – жалайырмын, Мұқылайдың тұқымымын» – дегенімде көзі жалт ете қалды. Одан Таян қағанға, одан Уаң ханға, одан Жошыға түстік. Әйтеуір мынау «тоқаш тойынан» кейінгі тағдырымыздың ортақ екенін ұғыстық. Қорғанның қылтасынан бөлініп кеткен бір үзігін бойлап, недәуір жүрдім. Жөнделмеген, тарихи қалпын сақтаған қабырғалар бұта-бұтаға кіріп кетеді екен. Ой, тәубә, кәдімгі итмұрын мен ошаған өсіп тұр! Бір құс көрдім. Ажырата алмадым. Қараторғай тақылеттес. Сыбызғы құрайдың бір талын үзіп алдым. Таныс та бейтаныс ұлы қорған! Түстікте монғолдармен табақтас болдық. Сергектеу күйде қалаға оралдық.

«Тоқаш тойын» осылай өткіздік. Бөлмеде Мұхтармен шүйіркелесіп отырып, кенет алдағы бір аптаның дәріссіз екенін білдім. Ерзатқа дереву Шаңхайға билет алып, мұсылман асханасына жақын қонақұйді тауып, таныс іздеуді тапсырдым. Интернет арқылы бір сәуле барын аңғартты. Кештетіп кассаға кетті.

01.10.12. Шаңхайдың жолы реттелді. Себезгіленіп, «қырық буынды бақшада» серуендеп, киімдерді қағыстырып, қырнап қалдық. Кешке Шанхайға аттанамыз.

02.10.12. Пекин-Шаңхай. Кеше кешкі 7.33-те аттандық. Орта жылдамдықтағы поезд екен (Мұндағы поездар үш түрлі жылдамдықта жүреді. Кәдімгі, орта, тез. Тез жылдамдықтағы поезд – Шаңхайға 6-8 сағат, орта жылдамдықтағы поезд – 12-13 сағат, ал кәдімгі поезд тәулік бойы жүреді). Таңғы 6.00-де ояным. Жолаушылардың үлкен-кішісі оянып, дайын көжесін ішіп, таранып, боянып, ышқырынып, пысқырынып алды.

Таң сәулесі жерге түсе көргенім – жолдың екі шеті шоқылы, ойпатты, үзілмейтін төбелі, алқапты өңір. Бұрын Қытай суретшілерінің суреттерін көргенде, ондағы көріністер әсіреленген бейне сияқты әсер етуші еді. Жоқ, табиғаттың өзіне барынша жақын екен. Төбе, төбе, шоқылар және төбе... Аспан ашық. Ал жердің бетін тұтас, бұта мен жатаған үйдің шатырын қоса көк белдеуленіп тұман басып тұр. Бұтадан биік діңі жіңішке бөрік басты ағаштардың басы ғана ашық. Содан кейін тағы бір көк белдеу тұман түскен.

Ұлы Шаңжияң өзенінен өттік. Ені 1 шақырымдай, кемелер біздің қайықтай болып қана көрінеді. Төбе біткенге мұнара орналасқан, не болмаса, бір қора биік ағаш қарауытады. Бейне жердің кекілі сияқты.

Бір қалаға келдік. Екі көршім түсіп қалды. Жөн сұрауға – тіл жоқ. Мылқаумын.

Вагон ішіндегілер түгел тұрып тамақтанып алды. Түнде жаппай жата қалған. Зады бұл жұрт мүдделі іске жанын салады. Бейне құс сияқты, керек жерге келгенде бұтақ талғамай қонады. Таң бозынан оянады. Күнмен бірге тұрып, күнмен бірге жатады. Түн қатып жүрмейді. Ал біз... кеш бата қонаққа жиналамыз, түн ауа жатамыз, түс ауа тұрамыз.

Соның дәлелі, әне, біздің қазақ тұяқ серіппей ұйықтап жатыр.

Шаңхайға үш сағат қалды.

Тұман айығып келеді. Күн – тура маңдайда. Не көп – көпір көп. Асты-үстің де, алды-артың да, қырат пен қыраттың, төбе мен төбенің арасы да көпір. Көліктің де, көпшіліктің де ығыры мен тығырын сол көпірлер сейілтетін сияқты. Көпірлері үйден биік. Тескентауға бір кіріп, бір шығамыз. Сол көпірлердің астындағы өскен ағаш пен егілген жемісті көрдім, жер үнемдеу үшін салынған ба, кім білсін.

Үлкенді-кішілі өзендер: көлденеңдеп күріштікке бұрылмай тұрғанда, тезінен мұхитқа жетіп алайық, дегендей Тынық мұхитқа асығып барады.

Тақта-тақта күріштік. Тарам-тарам тоған. Текше-текше егістік. Жұдырықтай түйілген оқшау шоқылар, қазылған, қазылып жатқан тау, салынып жатқан құрылыс. Ауылы – қалаға ұмтылған, қаласы – ауылға ұмтылған. Тоғыз жолдың торабы, жол жағасы болған соң солай шығар. Әйтпесе, анау көрінген көп шоқының бүйірінде тығылып жатқан бір қыстақ жоқ дейсің бе?..

Көпір және көп қабатты үй, завод – егістік – күріштік – көпір, көп қабатты үй, завод, күріштік... Тағы да қарауытқан шоқылар. Қазақтар оны – Үштөбе, Бестөбе, Жалғызтау, Ортау, Көк шоқы... деп айтар еді. Ал, бұлардың не деп айтатынын құдай білсін.

«Көпір – көп қабатты үй – завод – егістік – күріштік – көпір, көп қабатты үй, завод, күріштік...».

Таң қалатыным – осының бәріне электр қуаты қайдан келіп жатыр? Біздегідей түтінін боздатқан жылу станциялары көзге көрінбейді. Егер соған жүгінсе, мұншама тұтыну жүйесін камтамасыз ететін түтіндеткіштен көз ашпай, күннің көзін көре алмай қалатыны анық.

Соған қарағанда әр бұлақтың басына бір-бір су электр станциясын орнатып алған-ау дейсің. Бұлардың өлшемі бойынша түс ауып қалғандықтан да, біздің қазақты – Ерзат баламды ояттым. Алда – Шанхай. Әлденіп алмаса болмас...

...Қателесіппін, бұлақ сайын емес, арна сайын бір электр станциясын салады екен. Өйткені, мұнда қыс болмайды. Сондықтан жылу құбыры жоқ. Солтүстікте – бізде жылдың алты айы қалған алты айдың қамы үшін өтеді. Қыстық отын, шөп, ішім, тамақ үшін. Ал, мұндағы өмір тек тамақ табу үшін өтеді, яғни, тіршілік қамы 2-3 есе жеңіл. Өсіп-өну де оңай...

Таңертең біз өткен қала Қытайдың алты патшалығының және Шан кай шидің астанасы – Нанжиң екен. Бұл осы халықтың ең шешуші және қиын кезінде сүйенетін қорғаны. Шанжиян дариясының батыс жағасында.

Шанхайға 1 сағат қалды. Қаладан көз алмай келеміз. Жүруден тоқтау көбейді. Мызғып алмаса болмас. Алда ... ұлы жүріс.

10.03-те Шанхайға келдік.

Есбол Қожан қарсы алды. Уақ. Көне уақ. Заңгерлікті оқып жатыр. Өжеттеу, ұзын бойлы, талдырмаш, иықты жігіт. Орналасудың барлық қамы өзінде болды. «Иер шары» – «Жер шары» атты иесі қытай мұсылман асханасынан әлденіп алдық.

23 миллион тұрғыны бар Шанхайда бұл ең үлкен мәселенің бірі, жай қытай асханасынан ұшынып шығуың мүмкін. «Есек етінен тағам дайындайтын» аспұзылды көргенімде зәрем ұшқаны бар. Шанхайда 400-ден астам қазақ студенті бар. Айнұр атты көпес қарындасымыз осында тұрады деп естідік. Саудасы күсет болсын. Метролар жердің астымен де, үстімен де жүреді. Қонақжай – қайтатын вокзалға жақын екен. Өздері алып кетіп, өздері әкеп тастайды. Әрі арзан.

Метромен көне Шахайдың орталығына бардық. Бұл өзі XIX ғасырдың II жартысында балықшының қыстағы болған мекен екен. Еуропалықтардың отарлауына түскен соң, капиталистер жарыса банкі мен сауда үйін салып, дүниежүзінің ақша орталығына айналдырыпты. Ұлы Отан соғысы кезінде Германиядан қашқан банкир, бай жойыттар келіп, тіпті, ақшаландырып жіберіпті. Бүкіл қытайдағы саясат мұнда ақшаның күшімен жүргізіледі. Кейінгі 20 жылда ертегі қаласына айналған. Халқы – теңіздің дымқыл ауасынан дым сорып, үнемі буланып жүргендіктен, өңдері аққұба келеді екен. Шанхайдың тілін бейжіңдіктер түсінбейді. Өздерін жоғары ұстайды. Мұхитқа тікелей шыққандықтан, мұндағы порт – қытайдың сауда қақпасы. Порттың өзі ұшан-теңіз, алып құрылыстар мен кемеге толы. Кеудесін керген кемелер айдында асқақтап, көкжиекке көк тіреп тұр.

XX ғасырдың басындағы еуропалық және қытай үлгісіндегі Нанжиң көшесін араладық. Бейжіңде халық көп дегеніміз – жай сөз боп шықты. Мұнда нөпір, нөпір және нөпір. Жүргіншіден ине шаншыр жер жоқ. Шанхайдағы басты мәселе – адам кептелісі. Көлікке орын жоқ. Сондықтан да әскерилер сап түзеп, шеру құрып, бағдаршамның орнына қызмет етеді (Мүмкін, мереке болғандықтан да шығар). Мұсылман мешіті, пұтхана, шіркеу бар екен. Адам легімен ілесіп өзен жағасына келдік.

... Алдымыздағы мүйістен – аспанмен тілдескен әйгілі Шанхай Мұнарасы, 64 қабаттық үйлер шыға келді.

«Бұ дүң» – жаңа қала деген мағына береді. Жүргіншілердің легімен жағалауды аралап, айлаққа келдік. Қалың нөпір, ығы-жығы. Оң жағың, сол жағың, алдың, артың – қарайған бастар. Иегінді төмен түсірсең адамның шашына тиеді. Әйтеуір бойың қалыңқы болғанына шүкіршілік. Біріміздің төбемізді біріміз қарауылға ұстап отырып арал – мүйіске кемемен өттік.

Жерге жата қап аспанға қарасаң ғана ғимараттардың төбесін көресін. Манхэттенге еліктеп салынған «Бұ дүнді» көлікпен

араладық. Орамдары, жолдары, «шығыстың маржаны» атанған мұнара. ...түнгі оттармен безенгенде ертегінің ішінде жүргендейсің. Қысқасы, таң қалудың шекарасынан асып кеткендіктен де, таң қала алмай қаласың.

Нөпір...нөпір...нөпірден аралдағы метроға кіріп барып есімізді жидық. Мұнда Лу шыңның, Мао дунның мұражай үйі бар екен.

Шындығын айтқанда, жаңғырықтан ытқып шыққан сынадай нөпірден лықси отырып шықтық.

Қонақүйге келгенде не көріп, неге таңдандым, есіме түсіре алмадым. Енді әлгі нөпірге қайта бас сұқпайтыным анық.

03.10.12. Ұйқы мазасыз болды. Оянып-ұйықтап, таң атырдым. Неге екенін білмеймін, осы Қытайға келсем болды, дүниеден озған туыс, не жақын дос-жаран ылғи түсіме кіреді. Келген күні Алмас, Айымхан, одан кейін Төлеу, Құдакелді, одан кейін Оралхан мен Акселеу, Жәнібек кірді. Бәрі де бір көлеңкелі сұлдер күйінде көрінеді. Бүгін түнде Шанхайда да сондай көріністі түстер көз қамады. Әйтеуір, Ерзат пен Есбол ес болды. Қонақжай өз көлігімен вокзалға жеткізді. Мұнда ұшқыр көлікке отырдық. Әдейі жер көрейік деп ертеңгі уақытқа алдырғам.

Шанхай – Пекин арасында Сужоу, Нанжиң сияқты тарихи мекендер бар.

Су жоуды – «су елі» десе де болады. Ойпаттағы аңыздағы атызды қала. Әр үйдің өз өзені (арық емес), өз аралы, өз егістігі, өз бақшасы бар десе артық емес. Жылына 2-3 өнім алатын аралды, суы теңізге құятын атырау. Ұшқыр көлік сағатына 270-370 шақырым алады. Жақынды – суретке түсіріп үлгермейсің. Кілең көп қабатты үй, көп қабатты көпір. Жүргек поезд да көпір үстімен зулайды. Тақта-тақта күріш, көлшік, тоған, содан кейін 2-3 қабатты үйлер, содан соң көпқабатты үйлер. Олар табиғатқа сіңіп кеткен.

Егістіктің ортасында жатаған көне қытай үйі көрінеді. Жермен жексен бола бастаған. Бүкіл қытайдың тарихы мен ырысын осы жатаған үйлер бүгінге көтеріп келді. Енді оның еңсесін көпқабатты үйлер де көтере алар емес...

Ұшқыр поездің жолы – жүрдек поездан өзге екен. Шанхайға бара жатқанда таусылмайтындай көрінген дүние жүзіндегі ең ұзақ әрі суы мол, көлемді Шанжияң дариясы – өзіміздің Ертістей ғана болып көрінеді. Сөйтсек, 296 шақырымдық жылдамдық оны қысқартып жіберіпті. Екінші шетіне жеткенде әзер суретке түсіріп үлгердім.

Нанжиңге жете бере «Қыземшек», «Көктөбе», «Көкшоқы» сияқты шоқылар басталды. Күріштіктің біразы суда тұр, енді бір бөлігі орылыпты, енді бір тақтасы көгеріп, бас жарып келеді. Бұл – егістік науқаны үзілмейді, бір тақтасын орып, бір тақтасын егіп, бір тақтасын суарып, алғашқысының өнімін ақтап, базарға шығарып жатыр деген сөз. Яғни, диханның қамы қысы, жазы таусылмайды.

Омарта да байқалып қалды. Қасында алып завод салынып жатыр. Демек, қателесуім мүмкін. Ендеше не? Кәдімгі бармақтай-бармақтай құрт өсіріледі деуші еді. Сол ма? Кеше Шаңхай аспұзылынан көргем. Өзі дәмді келетін көрінеді.

Тескентаудан өттік. Бұл мұнда үйреншікті жай екен. Оңтүстік шығыстан солтүстік батысқа бет алып бара жатқандықтан да, осыдан былай қыраттана, жоталана, кожырлана береді. Үйлер де сиреп, қабаттары аласарып, арасы алыстап, шатқалданып, сайланып, алаңқайланып, текшелене бастады. Бұта, терек, дақылды, жемісті егістік молайды. Алыстан көгілдірленіп шоқы басы мұнарланады. Ескі жатаған қыстақ үйлері де молайды. Айтуларынша, Сычуань, Юннань, Гүйжу, Сэнчи, Шаньси, Гансу, Ниңча сияқты өлкелерге өркениет енді есік қақты деседі. Қырдан ойпатқа іліндік. Тағы да сол тақта-тақта дақылды, дәнді егістік. Жүгері, жіңішке шынар өсіреді. Сырғауыл ретінде сату үшін.

Ойпатты, сулы өңір елге құт екен-ау. Ал бізде сыпыра қырат, арқа. Бір бұлақтың көзіне телмірген шөлейіт. Соның өзін күтпейміз-ау!

Күң-зының туған өлкесі – Шаньдун шығыс беткейде екен, бізше, күнгей. Күнгей жақтағы қыстақтан Кун-зының биік ескерткіші көрінеді. Жолдан 300 мертдей жерде. Ғұлама ойпатты, егісті, бай өлкеде өсіпті. Бір белдің астында – Шаньдун шаһары. Бұл да бір мұқым дүниеге аты шыққан қасиетті мекен. Бұл ойпаттың негізі дақылы – жүгері көрінеді. Сағатына 302-317 шақырымдық жылдамдықпен жүйткігенімізде 30 минуттан астам жүрдік. Әлі жүгері үзілген жоқ. Сонда 250-300 шақырым көлемі тек жүгері алқабы болғаны. Төрт құбыла түгел жүгері. Арасында сарғыштанып күнбағыс көрінеді. Жатаған үйлердің арасынан кабатты үйлер шаң береді. Тақта, жол, көше, қыстақ, тоған, екпе шөптің аралары шынарлармен бөлініп тұр.

Егістікті кішкене комбайнмен орып, жинап жатыр. Бұл – екінші егіс болса керек. Әлгі көк ойпат әлі біткен жоқ.

Сүй-жу – таудың өңірін тесіп жатқан өзені бар өзенің ортасындағы қала. Шағыл, цемент, қарамай заводтары бар, көп

кабатты үйлер де салынып жатыр. Дөң, қырат біткеннің өкпесі тесік-тесік. Шүй жері – сулы жер десе де лайық. Бір ойпатты аңғарда Есілден екі есе үлкен бес өзен ағып өтті. Заводтар егіндіктің ішін аралап, басып-жаншып, төбелердің өңешіне сұғынып бара жатса, ал егіс алқаптары алып заводтардың тамағына қылтанақтай тығылып, қолтығымен шабына жабысып алған екен. Шоқы-шоқының түбі көмейін көкке созған, бұрқырата түтіндеткен алып мұржалар... Тағы да көлденеңдеп өзен жолықты. Алып ойпат. Алып тақталы (жүгері, бұрыш, күнбағыс т.б.), тізілген шынарлы жылы жайлы, заводты өлке. Асан қайғы көрмеді демесең, Жиделібайсын осы шығар.

Көлденең көп жол мен еспеде есеп жоқ. Онсыз да биікте ұшып келеміз (300 ш/сағат), түк білінбейді.

Қала мен даланың ортасындағы шоқыда пұтхана тұр. 7-8 қабатты. Жүгеріні пәкене трактор, пәкене комбайн, пәкене мото, шайтан арба, қоларба арқылы орып, жинап, пәлектеп, төбеге, аулаға сап-сары етіп кептіріп жатыр.

Тағы да тескен тау. Бұл бұқа мойын ұшқырың, төбені көрсе болды, мандайымен тесіп өте береді ғой деймін.

Ойыма оралғаны, біздегі ұсақ қалашықтарды дамытпай және олардың кіндігін ауылмен байламай, қазақтың қарыштауы қиын екен.

Сол жақтан мұнарлана үш шоқы көрінді.

Ей, Алла, кейбір төбелер жарты шеке болып қалыпты. Жартысы бар, жартысы жоқ. Шекіп тастаған. Терек молайды, қайың көріне бастады. Терек, қайың, шағын завод, 2-3 қабатты үй, терек – қайыңның қолтығындағы бір қабатты жатаған үйлер, тақта-тақта егістік, жол, көпір бірінен соң бірі қайталана береді. Біз солардың үстінен 298, 302 ш/сағат жылдамдықпен ұшып келеміз. Енді бір сағаттан соң Бейжіңге жетеміз. Анда-санда қойдың қозысын іздеп маңырағанындай ыңыранғаны болмаса, дыбысы да жүрісі де білінбейді. Бейжің мен Шанхайдың арасына Астана мен Керекудің арасынан бір жарым есе аз уақыт кетеді. Бұл уақытты жапондардың меңгергеніне 50 жыл өтті. Қытайға бес жыл. Еуропаға отыз жыл.

Тағы бір тескентау. Бұл ең ұзақ тескентау. Демек, ойпаттан жотаға көтерілдік. Тяньжинге тақадық. Темір шатырлы үйлер көріне бастады. Демек, солтүстіктің етегіне іліндік. Біздің Көкшетауға бара жатқанда – Сарыбелден, Алматыға бара жатқанда – Аңырақайдан асқанымыз сияқты, ауа райын теңшейтін көлденең жота осы арадан басталады.

Төрт тескентаудан өттік. Демек, үстіртке шықтық. Шанды, тозанды, заводты, түтінді Жинанға жеттік. Жуан дінгекті көпірлер. Биік үй. Бауырында бақша, жоталары жонылған. Көк шатырлы үй көбейді. Шаньдунь өлкесінің орталық қаласы экономикалық орталықтың бірі көрінеді. Десе – дегендей, шаң-тозаң мен түтіннен өң-түсі білінбейді. Өзінде қағыр жол бар екен. Тәп-тәуір екпінді. Соның өзінде де адам сейілмейді. Бір үлкен өзеннен өттік.

Бамбукті егістік басталды. Бұлар жиып жатыр. Енді еге қоймас... Үш-бес қабатты үйлер сап, жамау тамдарды құртып, ірілендірген сияқты. Қазаққа бұл келе қоймас.

Сағ 2.00. Лаң фаң деген қалаға тоқтадық. Қалайда солтүстіктің бір тынысы еседі. Үй арасы, егіс даласы кеңдеу ме... Әне, қой көрінді. Көзге жылы хайуан ғой. Соныкі ме? Егіс алаңын екпе ағаш – жіңішке әрі түзу көшеттен өскен көк шынар мен бамбук алмастыра бастады. Алыстағы тау көрінді. Әй, соның Жұпар тау ғой. Демек, осыдан екі мың екі жүз жыл бұрынғы біздің арғы түп-түқиянымыз тұрған шекара – Ұлы қорған сол арадан басталған ғой.

3-51. Бейжің. О,О! Сонда екі-ақ мың жылдың ішінде солтүстік белдеуді көтеріп, туу... батыстағы ендікке қалай шегінгенбіз?

О, тоба! Қаншама кең кеңістікке ірге көтергенбіз!

Бейжіңнің мұндағы вокзалына келгенде адамдардың кептелісі Шанхайға қарағанда жайлау сияқты көрінді.

Әр нәрсе салыстыру арқылы бағаланады-ау. Тынысым кеңіп сала берді.

Бұл да таңданатын құбылыс.

Жалғыздықты, оңашаны сағынып қалыппын.

Бөлмеммен жылап көрістім.

Ешкім келмесе екен.

Адамды көре...көре көзім қарықты.

04.10.12. Бұл күндерді «көз демалту» деп те атаса болады. Жолдың да, жүрістің де, таңданыстың да таты бар шығар. Бірақ басыңды иейін десең – иегіңе адам басы тірелетін, көз алдыңнан бастап көкжиекке дейін адамның басы – беті мен шүйде шашы қыбырлап-жыбырлап бара жатқаны көзімді қамап апты. Әрине, біз мереке күні бардық. Ондайда Астананың көшесі мен алаңында да қараң-құраң көбейеді. Дегенмен де...

Ерзат екі-үш күнге мұрсат алды. Алтайдан келген қарын-дасын қыдыртты. Сонымен қатар ішкі өлкедегі қазақ өрендері

(студенттері) жылына бір рет аяқ добынан жарыс өткізеді екен. Оны алтайлық Жеңіс деген жігіт бастап, оған «Ұштас» (Жалғас) деп ат қойыпты. Ұштасып, жалғасып жүрейік дегені. Дұрыс қой. Үзік-үзік боп үзіліп жүргенше, ұштасып, жалғасып жүрсең, өмірлік дос та, жар да ұшырасуы мүмкін, әрі рухани бірлік те ұйыйды. Өздері ойын-сауық қойды. Бұрын бітіріп кеткен «ағалары мен әпкелері» де қатысты. Ғалымбекті, Ыбырайды көрдім. Осында әр «торапта» (интернет жүйесінде) жұмыс істейді. Кейін Мәликені де көрдім. Қарбалас екен. Өзі де есейіпті. Өренжі кезінде ауылдағы бауырларын бауырына басып жүруші еді. Бәрін де ержеткізіпті. Жұрт та, өзі де риза. Ән айтатыны есімде қалыпты. «Қазия» әнінің шығу тарихы туралы тапсырма бергенім есімде. Олардың бұл «Ұштас» қозғалысы ұштасатын-ақ іс екен.

Бұл күндері маған Бейжің педагогикалық университетінің қытай әдебиеті факультетінде оқитын Тізімбек деген өрен қамқорлық жасады. Бұл – қытайдың ең үлкен университеті. Еуропа да, Америка да мойындайды. Дүние есептесетін алғашқы ондықтағы оқу орны. Қытайды апиыннан арылтып, төрт қарақшыдан (Ағылшын, Француз, Португалия, Жапония отарынан) құтқарудың ұйытқысы. Сун ят сен, Лу шың профессор болған қордалы, ордалы тарихи оқу ошағы. Қазір де қоғамдық ойға ықпалды. Демек, Тізімбек те таңдаулы тұлғаның бірі. Әлем, қытай, қазақ әдебиеті, қоғамдық ой, ұлттық идея туралы ой-пікірі орнықты. «Ұраным – Алаштың» 3 кітабын соған бердім. Әдебиеттің тамшысын алғаш таңдайына тамызған ұстазын білуші едім. Ол өте сауатты адам. Аңғарлы. «Жонда жортқан батырлардың» сыбағалы тамшысы. Ой мен пікір «ұштасып» жатсын дегенім ғой.

Ыбырай бастатқан, Ғалымбек қостатқан өренжі қулар келді. Барлығында – бір арман, бір мақсат. Өзектерін өртеген бір жалын. Ел! Қалай жетіліп, отауланып, ой жиып, елінің бір керегіне жарау, жарасына дәкі болып басылу. Реті келгенде айта кетейін, мұндағы ес жиған ересек өрендер (үшінші курстан бастап, оған дейін иероглиф әліпбиді жаттаудан ми да, көз де, ой да босамайды. Оны білмесең көп сауатсыздың бірісің) кітапқа, оның ішінде қазақ кітаптарына өте құштар әрі мұқтаж. Торап арқылы біздің кәдімгі мақаламыздың өзін оқып отырады екен. «Абай kz», «Сен қазақ» сияқты қоғамдық сайттардан бастап негізгі қазақ жарияланымдарының сайттарына көздері қарақтанып қалыпты. Мен 2006 жылы келгенде бұл жағы шабан еді. «Ұраным

– Алаштың» «Абай kz-ке» шыққан 1-2 кітабының түптемесін көрдім. «Біздің тарихымыз» атты әр түрлі сайтта басылған «Сера» деген қазақстандық тілшінің жазғандарын кітап етіп алыпты. Ең қуаныштысы: крилл, латын қарпіміздегі кітаптарды бір минуттың ішінде Байтұсыновтың төте жазуына оп-оңай түсіріп алады екен. Менің «Бесігіңді түзе!..» атты 35 баспа табақ кітабімді Ерзат 15-20 минутта қотарып болды. Әрине, бірен-саран қате шығады. Ал араб қарпінен крилл қарпіне түсіргенде «ұ» – «ү» боп түседі екен. Бұл, түбі жөнін табатын іс. Өйткені, жазу үлгісінде болғанымен, әдетте «ұ» мен «ү»-нің төбесіне түсетін дәйекше мен үтір қойыла бермейді. Араб қарпіндегі о, ө, ұ, ү – әріптерінің белгісі өте ұқсас. Крилл қарпінде жазған жастардың жіберетін көп қателердің бірі де осы. «Ы» мен «І»-де солай. Бейжіндік жастардың «Күлтегін», Шығыс Түркістандағы қазақтардың «Сен қазақ» атты сайттары, өздерінше айтқанда «жүріп тұр», яғни, өте танымал. Мысалы, мен Мұхтар Шахановтың жүрегі ауырып, ауруханаға түскенін сол «Күлтегін» арқылы білдім. Шіркін, соған қазақстандық жастар араласса ғой. Әй, қайдам...

Бейжіңде оқитын қазақ оқушыларының біразы мен жатқан ғимаратта жатады. Ол бозбастар мен шөпжелкелер көшеде жүрсе де сыраны еміздік етіп еміп, орысша боктасып, жоғары қабаттан шиша лақтырып, сондай бір арсыз, дарақы күлкімен төңірегіне жеккөрінішті боп жүр екен. Сөйтіп жүріп мұндағы қазақ студенттерін менсінбейді екен. Байқамай маған ұрынғысы келген бір-екеуін жерге қазық қып қағып жіберуге шақ қалдым. «Елге қайта алмай қаласың. Бұлар мың иттігіңе мың күн шыдайды. Бір күнде, бір сәтте «тоқаштың тойын» жасап, жусатып салады. Ұқтың бе, ей, ит» дедім.

Өзгені білмесе де, осы күндері аталып өтетін ұлы қытайды ұлы еткен «күлше күнін», яғни, «тоқаш тойының» мағынасын білетін болу керек, көзі бағжаң ете қалды.

Қазақтың – батысқа ойысуына, жоңғарға жолықтырып, жосуына себеп болған «күлше күнінің – тоқаш тойының» біз үшін де ұлы қасіреті бар. Қытайда Шыңғысханның әулетінің билігі шектен шығып, бүкіл қытай сартабан болған соң, бір өжет топ шығып, тоқаштың ішіне: «1368 жылы 30 қыркүйек күні түнгі сағат 12-де әр намысты қытай өзінің қожайынын өлтірсін. Сөйтіп, монғол хандығын жоямыз» деп хат жазып, наубайханадан тараттырады. Айтқандарындай, сол түні монғол нояндары қан жоса болады. Түнгі жосадан аман қалғандары

Монғолияға қарай жосиды. Содан, монғолдың өзі екі бөлініп: ішкі Монғолия – қытайға қарайды. Ал оған көнбегендері батыс пен батыс оңтүстікке, яғни, Шығыс Түркістан мен Тибетке, Байкалға ығысады. Араға екі жүз өткенде Батыр баһадүр мемлекет – қағанат құрап, Шыңғысханның ұлы ұлысының сарқыты – «Алтын Орданы» іздеп, Еділ-Жайыққа ұмтылады. Сөйтіп, «тоқаш тойы» – қазақ үшін «ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» ұштасты. Қасіретті ұштасу.

Міне, бір қазақтың бөзөкпесінің қитыққа тиуі, екінші бір қарт қазақты осындай ойға қалдырды.

Жас қой, енді ойлана жүріп, от баспайтын шығар.

Жә, әңгімеден ауытқып кеттік-ау деймін. Дегенмен өнегелі істі айтқан жөн-ау.

Бұрын бес ай тұрғанда және осы жолғы барыста байқағаным, мұндағы ұлдар – бауырмал, елгезек, қаншыл келеді. Ал, қыз балалар сондай әдепті, ұяң, бауырмал. Әдеп пен ұяттан еріп кететіндей. Бәрі де инабатты. Маған көрсеткен әдептері ме, жоқ, табиғаты мен тәрбиесі солай ма? Табиғи мінез болса, онда бұл балалардың алған жары шын бақытты. Алтын, Айдын, Бүрлен, Мерей, Еркінгүл атты қыз балалардың жүзінен сондай зиялы ибаны байқадым. Бүрленге – «Адал бала», ал Еркінгүлге – еркелетіп өзімнің немерем Күнікейдің атын қойдым. Үкінің балапанындай балалығы мен табиғи уыздығы, аңқаулығы арылмаған таза табиғи өнім. Өзім немерелерімді сағынып жүргенімде көзіме оттай басылды.

Ал осылардың ішінде Ерзат пен Ғайнидің – Ғайникамалдың аты аталмауы да табиғи. Бұл екеуінсіз менің жүріп-тұруым қиын. Маған бекітілген балалар. Тегін бөлінбепті. Бұл өткен жолғы Өмірбек пен Құрбангүлдің орынын толық басып тұр. Екеуі де қабілетті, әр нәрсенің жөнін білетін жас. Ерзат – тіл-әдебиеттің маманы. Қазақ жазушыларын өте жақсы біледі. Әлгі «Күлтегін» сайтының негізі белсендісі. Менің кітаптарымды былай қойғанда «Мықан ағашы» мен «Монғолия күнделіктерін» араб қарпімен кітапша етіп жасап алыпты. Қазақтың арғы-бергі әдебиетін, өнерін, тарихын, қайраткерлердің суретін білгесайырына топ-тобымен қаттап қойыпты. Әлемде не болып жатыр, білгесайры арқылы маған хабарлап қояды. Қолғанат деген осындай болады. Ептеп әзіл мен шымшымам бар еді (Әсіресе, Несіпбек пен Дидахметті, Қаржаубайды ашылап-тұшылап алатын), оған да

бойсынып алды. Аспұзылықты да меңгерген. Әсіресе, осы қиналып жүрген күндері «жүріп тұрды» (жарады).

Ал Ғайнидің жөні бөлек бала болып шықты. Әдебі де, өжеттігі де, үкілеген домбырасы да, шертуі де, жеңіл әрі еркін де ерке қимылы да сондай жанға жағымды. Алма мен Назымның орынын жоқтатар емес. Бұл өнердің барлығы шешесінен қоныпты. Мамандығы – қытай-орыс тілі. Орысшасы тәп-тәуір жатық. Жазда бұл екеуі Алматы мен Астанаға барып қайтыпты.

– Ой, келген соң Астананы сағынғаным-ай, – дейді Ғайни.

Осы сөз бәрін айтып тұр.

Мен де Алманы, Назымды, Күнікейді, сұлтан-Сейітті сағындым. Шайтанқұлақ арқылы олармен сөйлестім.

Футбол жарысы өтті. Онда Сүйінқарамен – Серікпен таныстым. Бұл кейін қорытып айтатын әңгіме. Сауаннан. Әнші, композитор. Біздің үлкенді-кішілі, арғы-бергі әншілерді жатқа біледі. Қысқасы сөз жарасты. Бірақ оңаша отырып тыңдауға уақыт жоқ, мұндағы қазақтардың тілінде оны «қарбалас» дейді. Шындығында да қарбалас көбейді.

07.10.12. Бүгін екінті ауа Әлімжан, Мұнай, Алғабек келді. Ұлттар баспасынан. Алғабек менің шәкіртім. Алты жылдың ішінде есейіп, середек тартыпты. Қуандым. Ал Әлімжан мен Мұнай – маған, мен - оларға көк бауырдай жабысып, ыстық тартып тұрушы ек. Бұл жолы да салмақ сол бауырға түсті. Ғайни мен Ерзат зыр жүгіріп күтіп жүр.

Таңғы жетіде Алғабек хабарласып: «Алтайдан жамбас келіп қалып, келін-шәкіртіңіз ағайға барайық деп сорпа дайындап қойыпты. Барамыз!» деді.

Сонымен таңғы сегізде жарты қойдың еті, жамбас-жіліктің сорпасы келіп, кедейсорпаланып қалдық. Сәлемші шәкірттер де мол. Ас та – ас та төк. Осында монғол жазушысымен танысып ем. Соны шақырдым. Ол да етсіреп жүрген. Келіншегі, баласы үшеуі сорпаланып шықты.

Түсте көз шырымын алдым. Бұрын менен оқыған, Астанада болған екі шәкірт қызым келді. Еркін әңгімелестік. Бамбук – қырық буынды қызыл ағаш бағын араладық. Қонақасы берді. Бұл екеуінің бірі – Камиза (биші), екіншісінің аты есіме түспей тұрғаны. Есейіп, кісімен араласатын, кісі күтетін дәрежеге жетіпті. Бір Несіпбектің хикаясын бір күн айтып тауыса алмадым.

08.10.12. Себезгінің тілін үйреніп алған соң суға еркін түсіп, шайынатын болдым. Бақшаға Ерзатпен қыдырып қайттым. Ертең «Абайтану». Бұрынғыдай емес, мұндағы өрендер де біздегі «кара орыстар» сияқты мингаухандана бастапты. Қазақ тілін осында оқуға түскен соң үйренген. Әдебиетке құмар, бірақ тереңдеп кетуге еркін тіл меңгермеген соң, жүрексіне береді. Егер Абайға деген «мейірімді оятсам, олар да мейірленіп оқыр еді» (Абай). Көп толғанып бір шешімге келдім...

Тәуекел. Нұрбақан докторлық диссертациясын жазып жатқандықтан да қозғағам жоқ. Тибеттердің 40 томдық «Гэсэр» атты дастанының бір томы көне түркілерге арналыпты. Бар құмарым соған ауды. Оның қытайша сөзбе-сөз аудармасы бар көрінеді. Сапасы күдікті екен. Ал тибет тілін білетін қазақ қашан шығады. Бұрын мәнжу жазуын білетін қазақ қашан шығады деуші едім. Қазір Бақыт Еженхан еркін оқиды. Біздің Еркін Сіләмханұлы оны үйрене бастады. Бұл қазақ үшін аса қажетті әрі қат мұраның көзін ашуға бет алды деп үміттенуге болады. Енді тибет жазуы мен тілін білетін, ынта қоятын қазақ табылса. Көршісі ғой, мүмкін Қалбан араласса...

Ендігі бар ықылас соған ауды. Әйтеуір ұшығы көрінді. Егер ол эпостың қытайшасы мен тибетшесін тауып, көшірмесін алсам – осы жолғы қырық күннің есебі толық толар еді.

09.10.12. Басталды, әрине, Абайтану дәрісі. Абайдағы: Ол да мені тырнағымнан таныды, Мен де оны құлағынан таныдым және:

Имансыздық намазда Қызылбастар салған жол, – деген жолдардың тарихи астарын баяндап бердім.

Дәрісте жартылай қазақша білетін өрендер, жоғары сатыдағылар, магистранттар, доктаранттар, білімін көтеруші мамандар, оқытушылар отырды. Ортақ тілін табу онша қиын болмады. Бұл – Абай ғой. Түсіндіре алмасам – маған сын, түсінбесе – оларға сын.

Ал әлгі «мингаухандарым» көзі жаудырап: «Біз сіздің барлық сабақтарыңызға қатысқымыз келеді. Ықыластымыз. Тек сіз емтиханда катал дейді. Төмен баға алудан қорқамыз» дейді.

Ұлы да, қызы да қиылып тұр. Жаным еріп кетті.

– Балам, сауатсыздар ғана баға үшін оқиды. Екінші, бұл сенің өміріңе қойылатын баға емес, талабыңа қойылатын баға. Нағыз бағаны өзіңе өзің ғана қоя аласың. Ал Абайдың сөзі құлағыңа сіңсе – жүрегіңе өзі жол табады. Абай айтқан: Ғылым мен білімді

мейірлене оқыса ғана, ананың сүті сияқты, бойыңа тез қонады. Ал ынтасыз оқысаң, өгей шешең сияқты, ол да сені жатырқайды. Қонбайды, – деп. Бәрі де өзіне байланысты. Баға қымбат па, туған анаң қымбат па? Өзің шеш, – дедім.

Айта кетейін, осы сөздерді өздері өзара талдап: «Жаңа дәрісте сөздің астарын түсін деді емес пе» деп, астарын түсініп, «Бізге ана қымбат» деп шешіпті. Келесі дәрістерде көздері жаудырып отырғандарын көргенде, мен де қуанып кеттім. Енді шыжымдап тартып, тұнықтан сусыны қанбайтындай етіп сусындатуым керек...

10.10.12. Бұл күн – менің және Әминаның өміріне ұлы қуаныш әкеп, мәңгілік қайғының тұңғиығына батырып кеткен Алмастың туған күні. Тірі болса отыз беске толатын еді. Әмина, Сұңқар үшеуіміз бір-бірімізге білдірмей өксіп келе жатқанымызға да тура отыз жыл! Олар құран оқытамыз деп еді... Отыз жыл түсіме кірмеген Алмас түнде тамағымнан иіскеп жүр...

О, езілген етбауыр!

Ерзат екеуіміз Ди жын жүй (Жер сілкінісіне қарсы мекеме) орамындағы патшалар заманы тұсында салынған дүңген мешітіне барып, құран оқыдық. Садака бердім. Өксігім басылғандай болды. Құран оқығанда екі-үш рет өксік тамағымға тығылды. Әйтеуір, жасымды сыртқа шығармай, ішке жұтып отырдым.

Бұл – патшалық дәуірдегі патшалардың бас сұғып кететін батыс қақпасы екен. Ежелгі аты – Жұң-гүң-сүн – кәрі әтектер ауылы. Патшаның гареміндегі әтектер мен канизактарды қартайғанша сарайда күтіп, қызметке жарамағанда, осында әкеліп тастайды екен. Қазіргіше айтқанда, әтек қарттар үйі. Күтімі жоғары әрі тегін. Олар қарап жатпайды, әр қайсысы өз кәсібіне орай өле-өлгенше жас әтектерді сарай ішіндегі әдет-ғұрыптарға тәрбиелейді. Әскери өнерді, жорық жосынын, іс-хатты, кісі күту рәсімін кейінгі әтектерге, жастарға үйретеді. Қызметі өткен сарай ханзадалары, уәзірлері кейде келіп, ақыл сұрайтын болса керек. «Патша мәзірі» атты сол кездегі сарай тағамдарын даярлайтын аспұзыл сақталыпты. Лао шэннің «Түйебайындағы» – Түйебай Бейжіңге осы қақпадан кіріп, түйесін сатып, итарба алған жері осы екен.

Содан аспанмен тілдескен, сәулеті жағынан Шанхайдағы «Будүннан» көрі адамға жақын Жұң гуан сұңды араладық. Бұл ғылым мен техниканың бар ғажайыбы ғимараттар арқылы сөйлеп тұрған орам.

Содан жер асты көлігімен Бейжің олимпиадасы өткен стадионға – «Құстар ұясына» бардық. Бейжіңге келген адамның – Тянь ань-миннен, Аспан асты қақпасынан, Орда үйінен кейінгі көретін жері осы болса керек. Бұл ғимараттың ғұмыры қанша боларын кім білсін. Аспан қақпасымен таласып мыңжылдықтарды басынан кешіре ме, жоқ па, бірақ, ғажайып тарихи ескерткіш. Айналасы кең, өзен-көл, алаңы барынша тынысты. Айдаһар басты жеті жұлдызды қонақ үй, ұлы жиындар өтетін күрең сарай, биік Мұнара.

Ал, «Құстың ұясы» – «құстың ұясы» десе дегендей екен. Бұрын теледидардан және суреттен көргенде, шырма-шату бір нәрсе сияқты көрінген. Жақыннан көргенде, шынымен де, құстың қырық бұтақтан құралған, айқыш-ұйқыш қиыстырылған, бір-бірімен жігі ажырамастай байланыстырылған, теректің басынан құлап түссе де бұзылмайтын құстың ұясының нақ өзі екен. Миллиондаған адамның көз сұғы қадалған, он мыңдаған адамның бағы сыналған, он мыңдаған адамның көзінен сорасы ағып, жүздеген адамның бағы жанған ұя. Біреуге – бак, біреуге – өксігі басылмас өкініш сыйлаған ұя. Солардың ішінде менің де отандастарым болды. Мен де көз айырмай көз қадағанның бірімін.

Тынысым сондай кеңіп қалды. Қайыра жер асты көлігіне бет алғанымызда, тура жанымыздан «Бейжің» халықаралық жарысына қатысқан «шайтанарбашылар» – велосипедшілер өтті. Түсінген адамға ақыл иелерінің бәсекеге түсетін бәйгесі. Түсінген соң, ұнатып қалған спортым осы. Кеше теледидардан үш сағат бойы көргем. Бір көрсем деп қиялдаушы едім. Кенет... «Астана» деген жазуды көргенде «Астана!» деп айқайлап жібердім. Көптің ішіндегі жалғыз қазақ басын көтеріп, бізге қарады. «Алға!» – деп айғай салдым ішімнен. Өйткені дауысым шықпай қалды. Қолымды былғай көтердім. Түсінгенін білдіргендей боп тепкішекті басып-басып жіберіп, зулай жөнелді. О, жөнді білген, қаныңнан айналайын сабазым-ай, зулай бер. Бетіңнен жарылқасын. «Астананың» екі шетелдік мүшесі жанымызға тоқтап суретке түсті. Бірдеме дегім келсе де – дей алмадым. Орталарындағы жалғыз қазақтың жаңағы ықыласын, өзімнің де бір қызып басылған қанымды, ыстық әсерімді суытқым келмеді. Сондай сергіп қайттым.

Кешкі дәрісті сонау есте жоқ ескі дәуірден бергі әсіреәфсаналардағы камшы туралы миф, аңыз, ертегі, әдет-ғұрып жырындағы аңыстарды бүгінгі күнге әкеп, балаларға – үйдің төрінде ілулі тұрған әкелерінің камшысын естеріне сап, мен жолға

шығарда ұйықтамайтын сұлтансейіттің қылығын айтып: «Баланы жолаушының камшысы көтереді» деген мәтелмен аяқтадым. Өттең осы лекцияны енді қайтып сөзбе-сөз айта алмайтыным өкінішті. Бірақ бұл дәрісті «Мықан ағашының» бір бұтағына айналдыруға болады екен деген ой салды.

Бұл – тіл табуы қиын лекция еді. Тілі табылды, құлақ күйі келді. Енді сол жүйеден айырылмай шүйкелей беру керек. Енді ертеңгі дәрістің жүйесін табу керек.

Ол – қазіргі қазақ әдебиеті. Дәстүрлі дәрісті – адам аттары мен кітаптың Мазмұнын айтып өткізуге болмайды. Өйткені олардың ішінде Сәбит пен Ғабиттің атын естімеген қытай тілді өрендер бар...

11.10. 12. Дәріс аяқталды. Тып-тыныш. Бір демімді алып, шынымен түсінбеді ме деп, дымым шықпай қалып еді. Сөйтсем, үнемі назарда ұстап отырған қытай тілді бір ұл мен бір қыздың көзі жасаурап отыр. Көңілім орныға бергенде орындарынан тұрып қолдарын ұзақ шапалақтады.

Бұл енді, Несіпбек пен Дидахметтің, тіпті, Әлібегін қосқанның өзінде, бұл үшеуінің қолы жетпейтін бақыт. Сол үшін де ғылымға кеткен жиырма жыл үшін өкінуге болмайды. Магистр, пейдж-докторды былай қойғанда, тыңдауға келген тісқаққан қулар да қуанып қалды. Кітапты жазып бітірген сәтте сәл демімді ішіме тартып: «Жарайсың Жұртбаев!» деуші едім.

Сол сөзді қазір де айтқым келіп келіп кетті. Айтса – несі бар.

Жарайсың, Жұртбаев!

12.10.12. Бүгін тыныс күні. Кеше факультет менің келуіме орай қарсы алып «ойнап қойды» (қонақ етті). Атақты түрколог академик Гың шы мин оқымысты менің «қызылшым» боп келді. Осыдан алты жыл бұрын танысып, табысып, «жүрек жалғасқан» едік. Оңаша сұхбаттасып, «көп құпияны» айтып, соңында: «Мен саясаттан қорқамын. Оған жолатпа. Менен бұрын: «Атом бомбасын қалай қағаз қалпақпен қағып алады?» дегені үшін кемпірімді қудалады. Сен жазып қойма, – дегесін екеуара сұхбатты осы күнге дейін жария етпеп едім. Оның есесіне, жас кезінде – елуінші жылдары зерттей бастап, қуғын-сүргіннен құтылған соң Германияда екі том етіп жариялаған көне құдам бітік (найман, кейін ұйғыр жазуы аталып кеткен) жазуымен VII-XI ғасырда хатқа түскен атақты «Маитри смит ном бітіктің» латын карпіндегі транскрипциясын және оның қытайша аудармасының

латын таңбалануын бізде екі том етіп жариялағанымызды айтып едім, қуанып қалды.

– Мен сені білемін (сенемін мағынасында), жақсы адамсың. Түсіндің бе. Кемпір өлді. Мен шаршап қалдым. Қазақ тілін ұмыттым. Алжыдым. Ес жоқ. Енді қорықпаймын. Жаза бер. Менің өлуіме аз қалды, – деді.

Расында да, тоқсан тоқыратпай қоя ма. Тоқсанға толмаса да, қажып-ақ қалыпты. Күлдіргім келіп Шыңжаң диалектісіндегі мақаммен: – Жігі лаухан – хау лаухан, – деп (Мына шал – қатқан шал деген мағынадағы қағытпа сөз) едім, кеңк-кеңк етіп күлді.

Қарындасы Шәуешекте тұрады. құлағы естімей қалыпты. Уайымы сол екен. Содан кейін әлгі көңіл-күйін одан әрі сергіте түсейін деп:

– О шы лаухан – хау лаухан (Мен де тегін шал емеспін деген куақы мағынада), – деп кеудемді соғып, сақалымды сипап едім, одан бетер кеңкілдеп Жан дин жиңге, Мұхтарға, Болашқа мені сұқ саусағымен көрсетіп:

– Бала! – деді.

Бәрі қарт оқымыстының көңілін көтеру үшін «қауқауласып» қойды. Екі қытай, үш қазақ Бейжіңнің таңдаулы мұсылман мейрамханасында отырып осылай қазақ тілінде қазақы қалжыңдасып (Жан дин жин қазақшаға судай. Біздің премьер министрлер мен кейбір кезекті министрлерді жаңылдыратындай шешендігі бар) кештің басын тез қайырдық. Ақсақалды шаршатып алмауға тырыстық. (Шындығында да бұл Ғың оқымыстының сырттан соңғы дәм татуы болса керек. Бір аптадан соң жүре алмай, қоларбамен қозғалатын боп қалды).

«Қазақ қолжазбаларының» Ғың оқымысты қатысқан 5-6 томы шыққан екен. Қолына сергек кезінде жеткізгенім жөн болар еді.

Бөлмеде шәкірттер күтіп отыр екен. Өзім де Күнікейді сағынып жүр едім. Үкінің балапанындай үрпиіп тұрған сүп-сүйкімді, кіп-кішкентай момақан бала. Тіпті, жанын қинатып оқуға кимайсың. «Сұлубайдың әнін» сондай балалық таза сезіммен айтты. Сүйсініп тыңдадым. Ерзатқа: бала кезінде тышқанды ертоқымдап ойнағанын, құс ұстағанын, перінің қыздарын көргенін; Тізімбекке – аң-құсқа жасаған қасапшылығын, зираттан түнде өткендегі қокыныштарын, Әйни-Ғайниге – қалай көпес болуға ұмтылғанын, мектепті қайта қалай бастағанын, Күнікейге – көршісінен қалай қорқып ержеткенін, Алтынайға – дәрігер әпкесінен қалай массаж жасауды «қорлықпен үйренгенін» айтқызым. «Мың бір түнге» бергісіз кеш болды.

26.10.12. Бейжің – Ләнжоу. Міне, күтпеген кеште Ләнжоуға жол тарттық. Одан әрі – түркінің дүние бесігі – Дүнхуан, одан – «Мың үй», одан – қытайдың соқыр ішегі сияқты бір бүйірінде, Қазақстаннан да, Шығыс Түркістаннан да жырақ жатқан, Тибеттің төсіндегі Ақсай қазақ автономиялы ауданы. Қайтарда Шианьға соғып, Узы тяньның ескерткіштер ассамблеясын көзден өткізбекпіз. Бұл өзі қазақ үшін ғана емес, жалпы дүние тарихын түсінсем-ау дейтін ынталыға көрмей кетпейтін жер. Біздің екі-үш мың жылдық тарихымыз тоғысқансқан өлке. Тибетке құмарым сонша ауып еді, жері биік, ауасы тығыз болғандықтан, көтере алмайсыз десті. Сонда да екі ұшты боп жүргем. Соны білген Мұхтар: бұл шалдың ындыны кеуіп жүр екен, болмас деді ме, аяқ астынан жұма, сенбі, жексенбіні пайдаланып, бір күнге мұрсат алып, батыс өңірге жөнеп бердік.

Бұл бір жайлы жол болды. Поезд. Купе. Астыңғы орын. Мұхтар келінімнен бетер кішіпейілділік көрсете күтті. Ойға салмақ түсірмейтін ойлы әңгімелер айттық. Сөзіміз сондай жұмсақ. Оқығанда есіме түсіріп отыру үшін көрген көрінісімді қатараға түрте бердім.

Хуанхэнің бас ағысы. Құмнан төбе жасап, қолтық-қолтығын текшелеп, тырмалап тастапты. Сары керіш төбелерді қиып отырып жол, үй, егістік тақта салыпты. Жырым-жырым, таңдайы кепкен, өкпесі тесілген Сарыөзен! Міне, тағы бір тескен төбеден өтіп барамыз. Өзекті көмейлеп өрлеген жол. Жұмыр-жұмыр төбе. Мыж-мыж мың шұңқыр. Сары керіш. Сары бөктер. Сары өзек. Төбелер сылап тастағандай жып-жылтыр. Өзек-өзек, қолтық-қолтық текшеленген атыз. Жүгері егеді екен. Топыраға топырақ емес. Қызыл жоса. Сумен шайып, бөктіріп барып тұқым себетін сияқты. Атызды ауыстырып, тыңайтып алады екен. Қаңбақ, жусан, бетеге көріне бастады. Жіңішке терек егеді.

Бау-бақша да кезіге бастады. Зады Ләнжоуға тақап қалған сияқтымыз. Егістік – заводты, завод – егістікті еміп тұр. Сарыөзекті көмейлете жоталатып Ләнжоуға да келдік.

Жалпы көрген дұрыс екен. Әйтпесе, менің көз алдыма мүлдем басқа көрініс келетін.

Жүгерінің сабағын шірітіп, балшық қып илеп, атызға ұғыт ретінде шашады екен. Сөйтіп сары жосаны тыңайтады екен. Басқа амал қайсы? Неткен жансебілдік! Бірте-бірте сары жон бұталана бастады. Жонға шығып келеміз. Шағылды топырақтың бетіне төсеп, ол тамырланып шөп шыққан соң, егістікке айналдыратын

сияқты. Неше жыл кетеді екен? Шағылға ағаш па, курай ма, бір нәрсе егіпті. Ол қашан сая береді? Құдай білсін. Жердің қаттығы осында ғой.

Лән жоуды араладық. Ғылыми сапардың мақсаты болған дунхуантану орталығына бардық. Жөндеу жұмысы жүріп жатыр екен. Кіруге мүмкіндік болмады. Оның үстіне бүгін құрбан айт. Дүнгені басым қала. Семейде 15 мешіт бар деп естіп ем. Қазір жетеуі бар. Мұнда ең сәнді және қаланың көркін ашатын ғимарат – мешіт екен. Хуанхэнің – Сарыөзеннің бастауында кеменің үлгісімен салынған мешітті көрдім. Бұл енді ғажайып. Сары өзенді тіліп, ағысқа қарсы исламның кемесі жүзіп барады. Енді аялдайтын несі бар, атақты аңызға айналған Дунхуанға жөнеп кетпек болып, вокзалға келіп, билет алдық.

Мұхтар Хы әулетінен шыққан сұлулар елінің бір қызының аспұзылына алып келді. Айтары жоқ, көз сүйінетін-ақ сылқым. Еркін мінезді, ержүрек сұлу келіншек еріне қарайламастан бізді бабына келтіре күтті. Қытайша иероглифпен атын жазып берді: «Біздің өлкенің қыздары – бүкілқытайға сұлулығымен даңқы шыққан. Бәріміз де сұлумыз» деді қымтырылмастан. Дунхуанға жүретін поезға әлі үш сағат уақыт бар. Мұхтардың тілі тәтті, жүрегі жылы, жөн білетін жомарт азамат қой. Бабымен әңгімелестік.

Такси жалдап, қаланы араладық. Сарыөзенді жүргізуші екі айналдырып көрсетті. Бірақ екі көзім көз алдымдағы мешітте болғандықтан, өзге ғимараттарға сүйініп қарай алмадым. Оған өкінбеймін.

27.10.12. Дунхуан – Мынүй – Аксай. Таңғы төртте оянып кеттім. Түнде сұлтан-Сейіт түсіме кірді. Алдыма көлденең түсіп жата қап жатыр. Сағынып жүр-ау! Иіскеп үлгермегеніме өкініп ояндым. Күнікеймен сөйлескенде шақыртсам ылғи: «Ұйықтап жатыр» дейді...

Түнімен жоталата отырып атақты Хыши дәлізіне көтерілдік. Жотаға көтерілгенде ауа қысаң тартады екен. Жолдың екі жақ шетінде көздері сығырайған үміт оттары көрінеді. Бұл шөлейітті тақыр ойпат. Екі жағы тау. Ортасы тасырқай тақыр. Жер таңдайланып жатыр. Батысқа бет алғанда – оңтүстікті ала жатқан тау – әйгілі Шүлен тауы. Сол жақта асқақтап барып биік шыңда қар мен мұз жалтырап жатқан тау – Күміс тау. Сол шыңның арғы бауыры – Шинхай үстірті. Алда – Дунхуан.

Темір жол мен май жол Хыши дәлізінің өзегін жарыса тіліп отырады екен. Енді оған ұшқыр поездың жолы қанаттаса салынып

жатыр. Жер тақыр, қағыр, шөлейіт болғанымен де тақта-тақта егістік. Міне, батысқа бет алған бір кездегі әскери бекет Жа үй гуаң. Аккорған. Төрт бұрышында төрт Мұнара. Қорғаннан батысқа қарай ұлы қорғанның сілемі созылып жатыр. Зады бұл осы Хыши дәлізіне көлденең салынған көне кездегі қорған болса керек. Демек, бір кездегі батыстағы көшпелілер мен шығыстағы қытайдың шекаралық кеден бекеті.

Екі жаққа кезек-кезек қарай мойыным талды. Біздің жыл қайыруымыздан үш жүз жыл бұрын көшпелі түркі тайпасы көкбөріні кие тұтып батысқа босқан. Мұны «үйсіндер көші» деп те атайды. Қытай тарихнамаларында Шүлен тауы туралы тарихи жыр да бар, ұлы қоныс. Ол осы арадан Алтайға қарай мойнын созып жатыр. Малдың қысқы өрісі сияқты. Ал сол жақтағы, яғни, оңтүстіктегі Күмістау – асқақ, ол Шинхай жотасы арқылы Гималайға қарай кеуделей биіктейді. Бір үлкен шың әуелі алдымыздан көлбей ағарып, кейін аспанға ұмтылған күйі алыстай берді. Бөктерінде самаладай жайылып шағын-шағын қыстақтар жалғасып жатыр. Жаңылысуым мүмкін, бірақ та сол жоталарда әйгілі үйсінтөбелер жатқан сияқты. Екі таудың арасын тасқын сулар жалғайтын көрінеді. Тағандары тасырқай, таңдайлары кеуіп жатыр. Жолдың шетіне құм мен қардан қорғау үшін терек пен тал егіліпті. Мұхтар жаңағы бір ауылдың атын Иін ма шуэн – Атсуаты деп аударды. Демек бұл арада тұщы су бар деген сөз.

Сенің келіп жағаңнан,

Бабам атын сұғарған, – деген сөзді ішімнен айттым.

Осы тау сағасымен осыдан екі жарым мың жыл бұрын батысқа босып көшкен бабаларымыздың біреуінің бір тамшы қаны бойымда бар екені анық қой. Сол үшін де осындай ұзақ сапарға жансебілдеп шыққаным.

Хыши дәлізі – қазақ ұлтының тағдырындағы шешуші Мазмұнға ие жер. Жоңғар хандығы құрылып, Тибет ламасы: «Ендігі бақытты батыстан іздеңдер» деп бата берген, солардың аттарының шаңы көтерілген ойпат. Ең соңғы қазақ көші – ХХ ғасырдың бірінші жартысында басып өткен жер. Солардың ізін іздеп міне, Ақсайға – Ақсай қазақ автономиялы ауданына келе жатырмын. Керей, найман, уақтың көш жолы, Күмістау арқылы Гималайдан асып, Кашмирге жеткен «бостандық іздеген көш» жолы.

Енді жер бедері өзгеріп, жондар жоталана, қылтанақтана бастады. Қағыр. Қараң-құраң қаңбақ, бұта көзге шалынды. Егістік

жоқ. Демек, су да жоқ. Қармен таңдайын жібіткен мұк қана өсетін сияқты.

Бұл ойпат – астан-кестеңі шыға қазылған, мұржалары сорайған қалың құрылыс. Желқағар қалқалары көп. Соған қарағанда өкпек жел, қара суық үзілмейтін өңір болуы керек. Тасты қара тақыр.

Екі қапталдағы таулар алыстап барады. Демек, біз құмды ойпаттың ортасына таядық.

Алла сақтасын! Мынау не? Әуелімде «тышқан қорық» па деп едім. Жоқ. Таудан лықсып келген лай төбелер. Кәдімгі қатып қалған лай. Құм деуге келмейді. Бұжырланып, жұдырықта-нып, тілімденіп, жыраланып кеткен. Көні қатқан тулақ. Мына құмнан адам жүре алмас. Әйтеуір он-он бес шақырымнан соң қайта қағырланды. Шағыл жайып тастаған дерсің. Әйтеуір, қос қапталда көгілдірленген тау мұнарланады. Сол ғана көзіңе демеу. Бетпақдала мынаның қасында орман.

Төбелер көріне бастады. Жер бедері де өзгеріп, бүрген, аксоран көбейіп, тау сілеміне іліндік-ау әйтеуір. Құмның ортасында көне күндерді күзетіп бір ботай (мұнара қорған) тұр. Бұл да өткен тарихтың жабылмаған бір беті. Демек, мына лайдың астында көне кент болғаны. Құмның астында қалған 36 қаланың бірі шығар. Тағы бір көне Мұнара көрінді. Зады осылар ат бекеті – ат ауыстырып мінетін бекеттер болуы мүмкін. Ал, бұл атой Мұнарасы екені даусыз. Жау келе жатса, Мұнараның басына қасқырдың құмалағын, жылқының қиын тұтатады. Бөрінің құмалағынан қара түтін шықса – жау келе жатыр, жылқының тезегінен көк түтін шықса – құрметті қонақ келе жатыр деген белгі.

Дунхаунға кіре берісте тағы да үш Мұнара анық көрінді. Жоғары-төмен орналасқан тесік-терезелері бар. Бау-бақша мен мақталықтың аралары терекпен бөлінген.

Вокзалы мен аэропорт қаладан аулақтау екен. Тұрақтың сыртынан көне қаланың қақпасы көрінді. Вокзалы да сол көне қақпаның үлгісімен ескі мәнерде салынған. Жолаушылар тез тарап кетті. Бізді аудандық оқу мекемесінің қызметкері күтіп алды. Мына сарытатырдан қиналмай құтылу үшін қайтар билетті қарастырып едік, жоқ болып шықты. Самолетке де солай екен. Амалсыз, тік отырып баратын вагонға Лэнжоуға дейін билет алдық. Одан Шианьға жетіп, Узы-Тяннің ескерткішін көрсек деген ойға келдік.

Ақсай – бұл арадан 70-80 шақырым жерде екен. Біз Дунхуанға кірмей, осыдан он бес-жиырма шақырым жердегі жер асты үңгір-сарайға бет алдық.

Құрғақ, құмдақ, керішті жер. Көктастар дөңкиіп-дөңкиіп жатыр. Бағана оңтүстікке ала көрінген Шүлен тауын бетке алып келеміз. Жол жақсы. Жіңішке ақ теректер, ешкітал жарасыммен тізілген. Осыдан екі мың жыл бұрын аталарымыз қоныстанған Шүлен тауының өкпесінен бөктерленіп барып қадала кіре бергенімізде, оң жақ бүйіріміздегі дөңнің бауыздар алқымынан керіш жар көрінді. Өзенге құлаған тік жардың беті тесік-тесік боп үңірейіп тұр. Бала кезде өзен жағалап жүргенімізде, жардан шұрық-шұрық тесік қарғаның, жарғанаттың ұясын көруші едік қой. Тура сол сияқты. Бірақ бұлар үлкен-үлкен.

Өзенді өрлей бергенде дүниені таң қалдырған, қазақтар «Мың үй» деп атайтын Дунхуанның жер асты тарихи үңгіріне жеттік. Шанхайдағыдай болмағанымен де, қарақұрым халық. Әрі ашық жер болғандықтан да таралып кетеді. Өзін келістіріп тұрып өндеген екен. Бүкіл керіш жар үңгір емес, сатыланған көп қабатты үйге ұқсап кетті. Жарды жанамалап саты салынған. Ол саты көлденеңдеп барып есікке тіреледі. Өзіміздің жалпы мағлұматымыз болмаса, ішкі құрылысын білмейміз. Сондықтан саяхатшы топтарға ілестік.

Өңделіп, қайта жарактанып, көлденең жолдар салынып, саяхаттауға лайықталған. Жардағы үйлердің ұзыны 500 метрдей. Көз қиығынды салғанның өзінде шаршап қоя бересің. Ал қарғаның, жарғанаттың ұясы сияқты мына үңгірлердің қайсысына кіресің, қалай тауысасың? Оның үстіне осыдан он сегіз жылдай бұрын Тұрпан ойпатындағы «Мың үйге» сұлтан Жанболат ағамыз ертіп апарған. Сол сияқты шығар деп елестеткем. Солы – сол мәнер. Бірақ... ішіне кіріп барғанымызда миыңның ішіндегі түйсігіңді төңкеріп жіберетіндей таңданысқа тап болдық.

...Табанының тағаны басталатын оң жақтағы кіші есікке кіргенде біз де «аһ» деп дауыстап жібердік. Бұл өзі кіре берісі ғана, шағын тік дәлізі бар, ал тура төргі бөлмесі биік, күмбезделген, қарсы алдында пұт құдайының мүсіні тұр. Зады бұл ақсақалды шал пұт сөзін жеткізуші дана болса керек. Содан кейін оны қоршап мүриттері тұр. Күмбез іші түгел пұт құдайына қатысты аңыздық оқиғалармен бейнеленген. Суретке сан жетпейді. Қаракөлеңке, қолшаммен жарық түсіріп көрсетеді. Мүсіндер бояулы, «Майтри смитті» баспаға дайындау барысында жеті қат көктегі, жеті қат жер астындағы 999 пұт құдайының – браһмандардың әрқайсысының міндеті мен ерекшелігін, жалпы мазмұнын түйсінгендіктен де, мен бізге көрсеткен күмбезді бұл

үңгірді – пұт софылары мен тақуаларына, ламаларына, солардың уағызын көшіріп, таратқан шәкірттердің қажырлы еңбегіне орнатылған ескерткіш деп түсіндім. Қабырғасындағы суреттерде батыстағы аз ұлттардың, яғни, түркілердің де бейнелері сызылған. Бұл жартасты үңгі салынған мықтың үйінің өзі де сол уағызды насихаттауға арналған.

Суреттер былай салынады: сары саз балшыққа сабанды талқандай ұсақтайды, содан кейін оны сары жабысқақ топырақпен араластырып, иін қандырып ашытады. Содан соң кәдімгі үн сияқты илеп, жайма жайып, сары керішке жапсырады. Арасына жіңішке түтікпен су жіберіп, сазбалшықты сар керішке сіңіреді. Әбден кепкен соң барып сурет салады. Саз балшықтың қалыңдығы үш елідей. Ал сары керіш ұсақ-ұсақ қиыршықпен біріге қатқандықтан да, кәдімгі цемент сияқты қатып қалады. Дегенмен де, сол қиыршық керішті үңгіп қазып, сол керіштен мүсін ойып, оған мыңдаған сурет салып, оны қабырғаға жапсыруға каншама еңбек кетеді десеңші!

Жағамызды ұстап бас қақпаға беттедік. Күңгірт табалдырықтан аттай бердік...

Астафир-алла! Алдыңғы лектегілер кіріп бара жатып «О! Уа!» дегенде, әсірешіл ұлттың ұшқыр сезімі шығар дегенмін. Табалдырықтан аттай бере, табанымды жерге тигізуді ұмытып, бір аяқпен тұратын қоки қазға ұқсап серейдім де қалдым. Басында түсінбедім. Қабырға да емес, үңгірдің төбесінен алып адам маған төніп тұр. Түу биікте және бүкіл аспанды оның беті жайлаған. Содан кейін барып бір көлеңке, бір жарық арқылы бет-пішіні айшықталған адамның мұрынын, ауызын, иегін, иығын, кеудесін, белін, тізесін, тізесінің үстіндегі әлденені меңзеп тұрған қолын, одан балтырын, одан аяғын көрдім. Көзім тірелген жердегі екі табанының арасында жиырма адам қуыршақтай боп тұрмыз. Бұрын бұл суретті адамның иегінің астынан түсірген кино оператордың шеберлігіне сайғам. Көз алдыңызға елестетіңізші: өзің үңгірге кіріп барасың, алдында ойылған қабырға, екі жағы сүйірленген, сөйтсең ол етікке ұқсайды, жиырмадан астам адам екі етіктің өкшесінің арасында шашылған асықтай боп тұр. Етіктің жұлығын иегінді көтеріп барып көресің, тізесіне жеткенде басыңды шалқайтасың, кеудесін бойлағанда мойныңды артқа қайқайтасың, ал басына келгенде... тура төбеңнен, 36 метр биіктіктен саған сондай бір асқақ, биік, ойлы әрі сабырлы кейіпте қарап тұрған көзді көресің. Сонда ғана оның аспанның өзінен ойып жасалған пұт құдайы

– Будда екенін түсінесің. Түйсіу, санаңдағы ұғымыңның өзін демімен сорып ап, мысымен басып тұрған мына жаратылыстың шын екеніне иланбасқа лажың қалмайды.

Тек ішімнен: «Бұл – Алла емес. Бар болғаны Будданың керіштен қашалған тұлғасы» деп тілімді кәлимаға келтіріп барып, енді сол алып үңгірдегі оймақтай-оймақтай 999 пұт пайғамбарының суретіне назар аудардым.

Сол сәтте кейінгі екі жыл бойы санамызды сарсаңға салған, Буддадан кейінгі келешек жаратылыстың иесі Майтри туралы екі томдық пұт сутраларын аудару барысында Еркінжан екеуіміз шеккен ой азабы миымды дызылдата жөнелді. Өйткені, неше ықылымның неше мың сатылары, неше мың түйсік иелері, неше мың киелер, неше мың брахмандар, неше мың таным баспалдақтары, мұсылман сенімі бойынша айтсақ 24 мың пайғамбардың әр қайсысының негізгі мағына-міндеті (мысалы: Сүлеймен – аңқұстар мен су иесі, Ілияс – сауданың иесі, Қызыр – құттың иесі, Даниал – дүние сыры жазылған кітаптың – ғылымның иесі деген сияқты) 17 килограмдық пұт мінәжатының түсіндірмесін Алғабек шәкіртім Бейжіңнен жеткізіп берген соң ғана түсіне бастағанбыз. Мына Будданы қоршап тұрған алып күмбездегі 18 мың ғаламның иелері бейнеленген, қазақша ұғымы мен жинақтап алғанда 999 пұт пайғамбарының әр қайсысының мақсаты мен міндетін, орынын түсіндіріп жатудың еш мүмкіндігі жоқ екенін түсініп қана өзіңнің талай ықылымнан беймағұлым екенінді ұғынасың. Бұл діннің сенім-нанымы адамның ақылының қабылдау мүмкіндігінен тыс, тіпті, миллиондаған ұғымды игерген ең күшті білгесайырдың (компьютердің) өзінің миы қызып кететіні анық.

Екі бұтының арасына және тізесінің үстіне, қос қапталдағы таушаларда пұт тақуаларының ұсақ-ұсақ (мына ұлы Будданың тұлғасымен салыстырғанда) мүсіндері орналасқан. Әрине, Таң дәуірінде (VI-VIII ғ.) ерекше басымдылыққа ие болған пұт Тәңірінің тұтас жартастардың бетіне, не бүтін бір төбеге тұтас ойылып қашалған бедерлі бейнелері Оңтүстік Азияда бар. Мына дәстүр де сол жақтан тамыр тартады. Осы мүсінді көріп отырып, Ұланбатырдағы өкімет үйінің алдындағы екі қолын тізесіне қойып отырған Шыңғысханның ескерткіші оралды. Мұндай тұлғалы мүсінді қандай шебер жасады деп таң қалғанмын. Сөйтсем, олар Будданың осы образын негізге алған екен ғой. «Бізге қазір жаңа пайғамбар керек. Оған тек Шыңғысхан ғана лайық. Рухы сөнген, сенімнен айырылған, ұлттық намысы көмескі

тартқан сорлы ұлтымыздың рухын солай ғана көтере аламыз» деген еді Довгой профессор марқұм.

Кезекті үшінші үңгірдегі көрген пұт құдайының мүсіні де тура жанағыдай алып. Бірақ тұлғасы төбеңнен емес, қарсы алдыңнан көрінеді. Мейірімі басым бейнеленген. Қызыл керіштен ойылып жасалған әлгі қосымша суреттер де қаптап тұр. Мұнда тек пайғамбар деңгейлес пұт тақуалары және олардың сол жолдағы жеңген қиыншылықтарының көріністері, аң, құс, піл, құбыжық сияқты ұғымдарды қамтитын мүсіндер ойылып қойылған. Әр қайсысының сипаттары дара-дара, жеке мағынаға ие.

Төртінші үңгірдегі мүсін де таңғажайып. Екі құлаш қана есіктен үңгірге кіре бергеніңізде әлгі 36 метрлік Будда басын оңтүстікке беріп, екі қолын басының астына қойып, көлденеңнен ұзынынан ұзақ сұлап жатыр. Жүзінде сондай бір маңғаз тыныштық бар. Рахаттана ұйықтап, сәтті түс көріп жатқан адам сияқты. Әуелде солай ойлағаныммен, бұл Будданың о дүниеге аттанғаннан кейінгі рухы ұжмақтың төріне қонғандықтан, 72 періштенің алғауында бейіштің ләззәтін кешіп жатқан сәті екен. Мүсіннің әр мүшесінен бейіштің нұры төгіліп тұрғандай. Мынадан кейін өлудің бақытынан артық бақыт жоқ екен ғой деп ойлайсың. Шындығында да солай. Мәңгілік рухтың әлдіі – пұт сенімі үшін дүниенің түпкі мақсаты.

Айтпақшы, ұмытып барады екенмін, әр үңгірдің есігі мен мүсіннің арасында қысқа дәліз бар, ені – 2 метрдей, ұзындығы – 3 метрдей. Екі жақ қапталы сурет және сутра уағыздары. Олардың мағынасы сол үңгірдегі мүсіннің мағынасын ашып береді.

Үш жүз алпыс екі үңгірдің бәрін қарау мүмкін емес. Таныстырушы қыз тағы да екі-үш үңгірдегі діни хикаяларға құрылған мазмұнды мүсіндерді көрсетті. Онда: қашан о дүниеде тыныштық тапқанша, жол бойы қоянға, қарсаққа, тағы да басқа сүйкімсіз мақұлыққа айналған рухтардың тозақ пен азап жолы, жұмаққа жетуі суретпен баяндалған. Шешесін, әкесін, әйелін өлтіргендердің, зинақорлық істегендердің о дүниедегі көретін азабы бейнеленген.

Жартасты жанамалай салынған баспалдақты жолмен біресе өрлеп, біресе табандап ең шетіне беттедік. Таныстыру аяқталып келеді. Мұхтар екеуміз алаңдай бастадық. Дунхуанның атын әлемге жайып, аңызға айналдырған, дүние тарихының мүлдем жаңа бетін ашқан, түркологияны дүние ғұламаларына мойындатқан, он мың қолжазба табылған үңгір қайда?

1900 жылы 57 жастағы Уаң даушы деген тақуа осы үңгірлерді тазалап жүргенде, бір қабырға қопсып қоя береді. Түрте-түрте үңгірге тап болады. Ашып қараса ... қаттала үйілген орамдағы жазуларды көреді. Не істерін білмеген ол, өзі сауатсыз болса да, әкімге хабарлайды. Олар мән бермейді. Сөйтіп жүргенде, тегі мадияр Стеин деген келіп, сатып алып, сандыққа салып, 36 түйеге артып Еуропаға әкетеді. Мұны естіген Олденбург бастаған Ресей ғалымдары да жетеді. Ал Козлов деген қарақшы-саяхатшы соғыса жүріп тағы біразын күймеге тиеп әкетеді. Еуропалықтар соларды оқып, 1921 жылы өзара келісе отырып, ежелгі түркі хұдам бітік-найман жазуына – ұйғыр жазуы деген ат береді. Соның ішінен «Майтри смит ном бітік», «Алтын ярук» сияқты ұлы қолжазбалар шыққан.

Енді сол дүңгіршекті сұрауға ұмтылғанымызда, табандағы шеткі №72 үңгірге бастап әкелді. Ішіне кіре берістегі оң жақ бүйірдегі қуысқа жарық түсіріп қойыпты. Міне, қолжазба табылған әйгілі қуыс – тауша осы екен. Суретке түсуге, түсіруге болмайды. Сатымен көтеріліп таушаның ішіне үңілдік. Үш рет шығып, үш рет түстім. Үңгірдің ішіндегі мүсіндер тарихи тақуалар жолын білдіреді екен. Оған онша тұрақтағам жоқ. Шығыстанушылардың, оның ішінде Еркінжан екеуміздің екі жыл миымызды божытып, ашытқан дүңгіршекке... қарай бердім.

Әйгілі тақуа Уаң даушы, қолжазбаны 36 түйеге тиеп әкеткен Марк Стейн және француз Поль Пеллио.

Әй, Уаң даушы! Әй, сауатсыз Уаң даушы! Әй, бақытты, сауатсыз саудагер Уаң даушы! Уа, ебін тауып шетелге өз тарихын, ақылын сатқан Уаң даушы! Сен бұл үңгірді таппасаң, оны Стеинге сатпасаң, мынау ұшан теңіз түркі мәдениетінің мұрасы шіріп кетер ме еді. Жоқ, қытай мұражайларының бірінде мәңгілік сақтауда қалар ма еді? Кім білсін.

Тура үңгірдің ауызын суретке түсірді Мұхтар. Үңгірдің тең жартысы әлі ашылмаған. Талай-талай құпияны сақтап жатыр-ау.

Тарихи мәліметтерден түсінгенім – пұт мінәжаты осы арадан Орта жазықтағы қытай жұртына тараған. Әсіресе, Таң патшалығы тұсында ерекше дамыған. Несін айтасың, қарсы алдындағы шағын мұражайға, судың арғы бетіндегі қазба айғақтары мұражайына аялдауға мұршамыз жетпеді. Мынадай әсерден соң мидың тітіренуі де мүмкін емес. Осыны сіңіріп алсақ та жанға олжа, ақылға қонақ.

... Осынау бір жарқабақ шатқалдан – қытайдың ішкі өлкесінде жеке Ақсай қазақ автономиялы ауданын құрып отырған, ұзын саны үш мың қазаққа бет алдық.

Жол ортасындағы «Жеті қақпа» атанған Дунхуан шағын да емес, ірі де емес, Семей, Қызылорда, дәлірек айтқанда Ақтаудың мөлшеріндегі қала. Сәулетінде қытайдың үлгісіне өте-мөте басымдық берген. Көне шекаралық дәстүр сақталған. Қалада бізді Ақсай қазақ ауданының оқу-ағарту бөлімінің бастығы Ли шың сиян (мағынасы – Періште текті жігіт) қарсы алды. Кетеркеткенше оның қамқорлы қарамағанда екенбіз. Былдыр-былдыр қазақшасы бар. Кейіннен барып айтқанын түсінетін дәрежеге жеттім. Ашық мінезді, қазақты түсінуге бейім, жүргізуші де сол мекемеден. Біздегі ғылыми қызметкер Қалбанды сұрап едім, біледі екен. Қалбан бұл арадан қашқандай болып кеттім дегенін еске алып, ол туралы әңгімені бұдан әрі дамытпадым.

Мен көз алдыма елестеткен Ақсай былай емес, сенгір-сенгір таулардың ортасында сияқты көрінген еді. Құмды үстіртке көтерілгенде бұйрат құмдар басталды. Шүлен тауының тұмсығын Алтынтау деп атайды екен. Соған қарай тұмсықтатып келеміз. Қағырлы, сары құмды, бұйра жолды бұйраттар. Біраздан соң елді мекендер үзілді. Бәсе, қазақ жайлаған жер сондай шүйгінді, тегіс болмаса керек еді. Ұзақ жүрістің әсерінен талығып қалғып кеттім. Көзімді ашсам Алтынтаудың тұмсығы жақындап, құм таулар, керіш таулар жоталанып, сары дөңге ұласты. Іле Байтұрсыновтың әліпбиімен «Ақсай қазақ автономиялы ауданы» деген қазақша жазу көзіме оттай басылды.

Содан бастап әр мекеменің, жол айрығының, ұрандар мен саяси нұсқаулардың барлығы да бірінші қазақша, екінші қытайша жазылған сөздер үйреншікті болып кетті. Автономиялық республика дәрежелі Іле қазақ автономиялы облысында қазақ тілі мұндай ресми дәрежеге жеткен жоқ. Тіпті, біздің шығыс және солтүстік аймақтардағы қазақ тілінің бұрыштан сығалағанынан гөрі мынау еңселі.

Сенсеңсіз де, сенбесеңіздер де, шындық осы.

Соны растағысы келегендей ең басты көшенің тірелген жерінде айлы Мұнарасы аспанға ұмтылған, көк күмбезі көз ұялатқан, ақ мәрмәрдан өрілген «Ақ мешітті» көргенде, қазақ тілінің неге иығы көтеріліп тұрғанына сенгендей болдық. Екі бүйірінде: қазақ ұлттық мұражайы мен қазақ мектебі орналасыпты. Мұражай мен мектепті мешіт қолтықтап тұр. Неткен жарасым. Сөйткенше, шекесінде

«Ақсай» мейманханасы деп жазылған, алдына еңселі, туырлығы оюлы қазақ үйі салынған ғимаратқа келіп тоқтадық.

Сол арада сонау Бейжіңнен шыққанда арнайы бетке ұстаған, осы ауданның бұрынғы әкімі, жазушы Әпетай мырза қарсы алды. Мұхтар құшақтасты, екеуміз қол қусырысып қана амандастық. Әпекең ақсары, көзі сынай қарайтын, бірақ көзінің асты өңін күлімсіреп көрсететін, тез мінезді жігітке ұқсайды. Әуелі өз адамдарымен шүңкілдесті, содан кейін Мұхтармен қауқылдасты. Бұл кісіге менің атым ешқандай мағына бермейтінін ұқтым. Т. Мамашевті қарсы алғанын, қажыға барғанын айтты. Неге кібіртектеп бірден тіл табыса алмағаныма өзім де таңмын.

Жақсы орналастық. Себегізіленіп алдық. Кешкі асқа беттедік. Сонда табанымның астындағы шаршы қара мәрмәрдағы асау жылқының, арқардың, қыранның, түйенің көші бейнеленген суреттер мен ұлттық түйе жарысы туралы сөздерді оқып, таң қалдым. Біздің асфальттердің беті түгілі, мекемелердің беті қазақ тілінсіз дүрегейленіп тұрады.

Кешкі ас қытай дәстүрінде өтті. Мұхтардың курстас қызы Қамажан келіп, қатар отырып, жамбасы жылып қалды. Әңгіме жөнін таба бастады.

Әпетай мырзаның айтуынша, бұл өңірге алғашқы қазақ көші отызыншы жылдары келіпті. Шүлен таудың тұмсығы – Алтынтауды мекендепті. Шүлен асып, Шиңқай үстіртінде жасап, дүнген мен тибеттің етегін баса отырыпты. Содан тыныштық кетіп, гоминдаң мен гунсаң араласып, ел бөлініп-бөлініп кетіпті. Алды Гималай мен Бұланай асып, Кашмир арқылы Түркияға қонақтап, соңы осы Ақсайға тұрақтапты. Негізінен керей, найман, уақ.

Елісқан, Сұлтаншәріп, Құсайын тәйжіге ертеректе еріп келген көштің тұякүзерлері 1954 жылы сәуірде Ақсай қазақ автономиялы ауданын құрыпты. Содан бері бұл аудан ұлттық дербес құрылым. Әкімдері қазақ, негізгі тілі – қазақ, қазақ мектебі – тіл ұйытқысы.

Киім үлгісі – сол баяғы қазақ дәстүрі. Біз ұмытып кеткен бұшпақ тымақ, күләпәрі, тақия, камзол киген қарттарды қала көшесінен көріп таң қалдым. Қазақтардың саны үш мың. Жалпы аудандағы адам саны 10-12 мың. Мемлекеттік тіл – қытай, қазақ тілі. 1997 жылы аудан орталығы бұрынғы түйе жайылымының орынына көшіріліпті. Себебі: бұрынғы тау ішіндегі орталықтың үш түрлі кемшілігі болыпты-мыс. Біріншісі – таудың суында күкірт пе, сынап па, әйтеуір денсаулыққа зиянды бір металдың құрамы көп екен. Екіншісі – сол арада жер сілкінісінен пайда болған

жердің жарығы бар-мыс. Қала жер астына түсіп кетуі мүмкін. Үшіншісі – қаланың көлемін кеңейту мүмкін емес. Қия мен шатқал қоршап тұр-мыс.

Сондықтан да түйе тақырды күреп, қала салып, мал отарларынан басқа тұрғындардың барлығын осы араға – қалаға көшіріп әкеліпті. Түп-тұқиянымен көп қабатты үйде тұрады. Бәрі де жаңа ғимарат. Аудандық мекемелер құрылымы түп-түгел осында. Таудың қырат-қыраты мен қолтығында малшылар ғана тұрады екен. Олардың да қалада үйі бар. Жүн мен ет қымбаттаған соң олардың да тіршілік деңгейі жоғарылапты. Мектеп пен бала бақшасы бар. Мәселе... мәселе сол мектепте оқитын балалардың тәлім алатын тілінде. Әпетай әкім мен Қамажан абыстайдың қабағы кіржие қалып, мұңая күрсінетін тұстары да осы оқу тілі екен. Еңселі мектеп те, сәнді балабақша бар, тұрмыс та сергек. Тек ондағы оқитын балалардың саны күрт азайып барады әрі бірден қытай тілінде оқиды екен. Өзге амалы жоқ. Саясат солай. Шыңжаңға қарағанда мұнда ұлттық мәселе қалыңқы деңгейде ашық қойылады, тізгіні бастау. Сондықтан да бақшаны қазақша ұстауға, оқудан тыс қазақ әліпбиін оқытуға, төртінші сыныпқа дейін қазақ тілінде саутын сындыруға тырысып, қарманып жатыр екен. Жалпы қазақтардың жан саны да, бала саны да, Ақсайда қалатын жастар саны да жыл өткен сайын азайып бара жатыр екен. Шыңжаңда оқып жүргендері бар. Бейжіңге енді бет бұрған. Қазақстанға қоныс аударғандар да бар. Бар уайымдары осы. Оның үстіне бұрын бұл ауданға ішкеріден лақпалардың еркін келуіне шектеу болыпты. Қазір «есік емін-еркін ашылған».

Мыс оймалар мен құймалар жер бетінде ашық кездескен аса бағалы төрт кені бар 31 мың шаршы шақырым өңірге мыңдап жұмысшы тартылған. Түтінін аспанға боздатқан зауыттарда тек лақпалар жұмыс істейді. «Бұрын атқа мініп жүргенде біз қожайын едік. Қамшымызды үйіріп көшеде шауып жүретінбіз. Көңке мен қыбыр көбейген соң түнде есік алдына босағадан сығалап шығатын болдық» деген қаңқудың шынға айналған түрі бар. Сондай-ақ, саны белгісіз еңбек армиясы мен қорғаныс армиясы тағы бар. Дүнхуаңға нетелеп келген қалың желқағар қуат көздерінің қалақшалры ертең мына үстірттен құлағын қылтитса, үш мың қазағыңыз құмның астынан сығалайтын болатыны анық. Осы арада Мұхтар да Қамажанды: «Өзің төрт баланы тауып алып, құшағың суығаннан кейін туытты шектеп, Фың хұң жеңгейге айналып кетсең, қазақ қайдан өседі» деді. Қамажанның қабағы сәл

жиырылып, әдеппен: «Саясат солай ғой. Ешкімнің шаранасына зиянымды тигізгем жоқ. Сақтық насихатын жүргіздік. Амал қайсы. Қазір оның тізгіні босады, енді кіндік шешей болуға пейілміз. Біздің кезімізде туытқа тосқын жоқ, еркін еді. Аттың басын еркін жібергеніміздің арқасында, қазір Ақсайдың іші қараң-құранға айналды емес пе. Қазір жастар машина, үй аламыз, қаражат жиямыз деп онсыз да туытқа мойынса болмай жүр» деп уәж қайырды. Сөйтсем, «Бір үйде – бір бала» деген бүкіл мемлекеттік саясатты осы аудан бойынша бақылайтын әйелдер мекемесінің аудандағы бастығы осы Қамажан екен. Шындық бетке шыққанымен жаныңды шыңғыртады. Ли шың сиян – Періште жанды оқу бөлімінің бастығы шала қазақшасымен қалжыңға ауысты. Біз де Қамажанның көңілін аулап, керейдің қызыл бас қойының басын мүжуге кірістік. Әнші ел емес пе, екі-үш ескі ән естідік. Ертең де күн бар. Ұзақ әрі әсері екі-үш сапардың жүгін көтерген күннің күнделігі де ұзаққа созылатын шығар. Ел тағдыры Әпетайдың «Киелі көш» атты көлемді кітабында барынша кең қамтылған екен. Сондықтан да оның Мазмұнын бұл арада қайталағаным жараспас.

28.10.12. Ақсай – Дунхуан. Таң сыз бере ояндым. Тез киініп, көшеге шықтым. Оңтүстік пен батысты белдеулеген көгілдір таулар. Қабат-қабат мұнарланып, қаттаса Шинхай, Тибет үстіртін, Гималайды асып, Кашмирге барып бір-ақ үзілмек. Ана Алтынтаудың астында атақты Хайзы үстірт жазығы бар. Бір кезде сол тақыр жазықта қазақтар таутекемен бірге өріп, жусап, ақыры аласапыранға жолығып, қызыл қан боп қырылып, қос жарылған. Сондағы алпыс мыңға тарта жаннан қазір дүние жүзінде он мыңға жетер-жетпес сарқынды қалып отыр. Сондықтан көшені аралай жөнелдім. Қала үстіртке орналасқандықтан да Алтынтаудың шоқылары иықтасып, аңғарлар төмендеп, асу-асу белдер шымылдықтанып, көз қармайды. Батыста – Шығыс Түркістан...

Қала жап-жаңа, құрылыстары сәулетті, сергек, оймақтай ғана жұтынып тұр. Мандайшаларындағы қазақ жазуларынан-ақ жаңылыспай жол табасың. Тіпті шағын дүңгіршектердің өзіне қазақша ат қойылған. Жүргінші аз. Кенет қиылыстан асыға аттап бара жатқан басына күләпәрә киген, аяғына қазақы етік, шапан киген қазақты көріп қалдым. Қуып жетіп үлгермедім, бұрыш айналып кетті. Кешегі аңдар мен тарихи түсініктер ойылып жазылған табан астындағы шаршы тақталарды қуалай үлкен даңғылға түскенде...

тоқтай қалдым. Көшенің екінші басында көк күмбезді мешіт көк тіреп тұр. Бір жағында үлкен қазақ үйі үлгісіндегі ғимараттың мұражай, қасындағысы мәдениет үйі, қарсы бетіндегі мектеп екені анық білінеді. Сүйсінетін-ақ көрініс. Қараң-құраң көбейді. Қазақша сөздер анық әрі көбірек естіле бастады. Ерлі-зайыпты екі адам аспанға шарықтай ұшып бара жатқан аққудың жарасты әппәк әйкелінің қасына аялдай қалғанда амандаса кеттім. Ертелетіп Дүнхуаңның базарына асығып барады екен. Шүйіркелесіп барып түсінгеніміз, мазалайтыны түндегі уайым ғана екен. Базар бағып қалдық десті. Жолынан қалдырмадық. Балалар мектепке асығып барады. Екі-үшеуі қазақша шүлдірлескеніне мәз болып кері қайттым. Мұхтар да жұтынып тұр екен. Таңғы дәмді Әпетай әкімнің үйінен татпақ екеміз. Көп қабатты үйдің арасында қалың қазақтар топырлап жүр. Сөйтсек, бір егде адамның жаназасы шығарылмақ екен. Олардың киімдерінің дені қазақы үлгіде. Тіршілік деген осы.

Әпетай құрдасымыздың үйі жинақы, жиһазы аз, дастархан жерге жасалған. Бауырсақ, сары май, құрт, кілегей, сүзбе, ірімшік, күлше, тары, жент, тағы да атын біз біле бермейтін жеміс-жидек самсап тұр. Әрине, елдің өзінде жиі кездесетін басыртқы емес, оның үстіне айлап ұмытқан дәм. Суық ет, суық бас, жамбас та жарыса келді. Ырымын жасап, шәйға ұмтылдық: «Ыстығы – ыстық, тегіні – тегін, бірақ қызыл емес. Біз жортуылға үйренген ел емеспіз бе. Шәйді қызартып, қызара бөртеп ішіп отыратын уақыт қайда. Етті де кесек турап, жөткі береміз» деп құрдастығын білдіре қалжыңдады Әпетай әкім. «Е, керей жапырақтатып турап, әлемтапырақтата береміз де» іліп әкеттім еруліге-қарулы етіп. Шындығында да, үйюлі табақ еттің жұқанасы қалып еді, қалған сүйек атаулының барлығы осында отырған бес-алты қазақ пен қытайдың ауызында тұрған. Жамбасты Періште бастық кіршіп жатқан. Емеуірінді түсінген Мұхтар мен Әпекең жымыды. Құрдасымыз еселеп ет қойды. Біз қуырдаққа бет бұрдық. Шәйді құрдасымыз қызылдатып-ақ жатыр. Қайтсын, үйренген өлшем шәйнектің көмейінен қызыл тамшыны шым-шымдап шығарар емес. Әпетай үрім-бұтақты, Қазақстанда да отауы бар. Өрісің кеңейе берсін, құрдас! – деген батамен қаланы көруге аттандық.

Ең алдымен ақшаңқан қазақ үйінің үлгісімен салынған мәдениет сарайын көрдік, жұтынып тұр. Шаңырағы көтеріңкі, іші жарық. Үлкен сауықтар өтеді. «Ұлттық намысына» көлеңке түсіріп алудан сескенген Шыңжаңдағы қазақтар қазақ күресінің

Дүниежүзілік біріншілігі өткізуге жүрексінгенде, ақсайлықтар салтанатпен осында атап өтті. Дәл қасында орталық мұражай. Ашығын айтайын, мұндай заттай айғағы толысқан, Мазмұнды мұражайлар біздің облыс орталықтарында жоқ. Ал ішкі Мазмұны жағынан республикалық мұражайлардын асып түсетін заттай мұрағаттар дәбіраз. Ең бастысы қазақы рухы мен дәстүрлік бұйымдары ерекше. Мысалы, Бурылтоғайдан әкелінген 64 метрлік ұзын сырмақ дүниежүзілік рекордтар кітабына еніпті. Ал мұразаттардың бәрі де барынша табиғи. Мұражай әрі тарихи, әрі жағырафиялық, әрі этнографиялық сыпат алғандықтан да, өте Мазмұнды. Әтейбек құрдас өзі әкім болып тұрғанда Қабылбек екеуі барын салып, ұлттық қасиеттеріміздің жойылып кетпеуіне кепілдік беретін ғимарат деп жоғарғыларды көндіріпті. Жарғақ құла ғы жастыққа тимей жүріп жиыпты. Сонымен қатар қазақтардың осы өлкеге орналасуы мен «жондағы жорықтардың» бар аласапыранын тірі куәләрдің көзі барында жинақтап, «Киелі көш» атты кітап жазыпты (Кейін оқып шығып, дүрбелең мен жанкешті көштің тарихына қанықтым). Алтын тау мен Шүлен тауын ғана мекендейтін көкбұйра тау ешкісі бүкіл Ақсайдың мақтанышы екен. Бұл мұражайды сүйсіне көріп, сүйініп шықтым. Мешітке де кіріп, осы жондағы арғы-бергі шейіттерге арнап құран бағыштадық. Әттең, жұма күні болмаса, адам сирек жиналады екен. Өздері ұлттық сыйлықтарды, киімдерді, қолдан жасап сатады екен. Іске бейім. Бұл тіршіліктері ұнады. Түстіктен соң қала сыртындағы үлкен жасанды сауық көлінде серуендеп, бәрімен сол арада қош айтыстық.

Қимайсың. Қайта оралып көре алатыныңа сенбейсің. Қайта айналып келгенше кім бар, кім жоқ. Мына ат төбеліндей аз қазақты ертең не күтіп тұр. Ақсайда келешек бар ма? Миллиардтың ішін ойып тұрып автономия алғанына қуанасың, миллиардтың ішінде тамшыдай боп сіңіп бара жатқанына жүрегің сыздайды. Дауасы белгісіз дерт бұл. Көп сұрауға жауап таба алмай, мұң аркалап аттандық.

Дүнхуанның вокзалына келсек ығы-жығы құжынаған нөпір. Тең-тең қап көтерген, күнге жүзі тотыққан еркек, әйелдер, балашаға. Дабыр-дұбыр. Сөйтсек, бұлар осы өңірден макта теруге кеп, енді маусым аяқталған соң ішкі өлкеге қайтып бара жатқан «лақпалар» екен. Өзінен он есе үлкен қапты аркалап бара жатқан құмырысқа сияқты. Шидііп аяғы ғана қылтияды. Күштері қай жерден шығып жатыр. Алаңымыз алдымыздан дәл шықты. Біздің

көпшілікқолды вагонымызға олар да кірді. Кірген жоқ, нығыздала тиелді. Әйтеуір, Мұхтардың күшімен орындығымызды таптық. Алдымыз да, тізіміз де, төбеіміз де, кірпігіміздің алды да – кенеп пен шикі мақта, қоңырсыған тер, күнге тозған күлімсі шәш. Терезені перзент қаптар бітеп тастады, енді ол аздай, адамдардың өзі ығыса-ығыса тізімізге жайғасты. Әйтеуір мұрынымның астына байлауыш тартқан жас дүңген келіншегі иектепті. Қаланған кірпіш болдық та қалдық. Біраздан кейін жүретін жолға жата-жата кетті. Мұхтар бажылдап жүріп жамбасымызға саңлау әперді. Айналаны қараған қайда, тыныс алу мен тыпыршудың өзі мұң болып, кептеле шайқалып, түнді өткіздік. Дүңгендердің автономиялы қаласына, Ләнжуға келгенде сәл сейілді. Қойшы, Орталық жазықтың он үш патшалығының көне астанасы Шианьға жеткенде сілікпеміз ғана қалды.

Еске алуға болмайтын күннің қалай өткені қазір де есімде жоқ. Қалың халықтың жалғыз күнкөрісі – мақта жинау. Амалсыз күнкөрістің қамы. Мүмкін, өмірдің күресін сезіну үшін көрген де дұрыс шығар. Дәл осы отырғанда да күн сіңген шәштің, қолаңса ащы тердің, кенеп дағардың иісі мұрнымнан кетер емес.

Түн ішінде қонақүйді тауып, себезгіленіп, ес жиып, ұйқыға кеттік.

29.10.12. Шиань. Бұл арғы, беркі түркі дүниесінің мәйегі мың ұйып, мың іріген, екі мың жыл бойы көшпелілер тағдырын қақпақылдай ойнатқан көне шаһар. Түркі тегіне қатысты қай жіпті суыртпақтасаңыз да осы ұлы қорғанның басталар тұмсығына келіп түйіншектеледі. Жыл қайыруымыздан бұрынғы Мөде мен кешегі Шыңғысханның ұлысына дейінгі тарихты қойнына басып жатыр. Көк түркі қағанатын құрған Бумыннан бастап, Тоныкөгіңіз бен Күлтегініңіз, Білге қағаныңыз осы шаһарда тәрбиеленіп, лек-легімен ат ойнатып, шеру құрған қала. Осыдан алты жыл бұрын екі тәулік бойы еркін аралағамын. Бұл жолы, қытайдың аңызға айналған Таң империясының соңғы патшайымының бірі, менің: «О, ай ни Сычи тайху, О, айни Узы тянь» – «О, Сы чи тайху ханым, О, Узы тянь патшайым, мен соларға ғана ғашықпын!» деп қытайларды бас шұлғытып жіберетін, орыс тарихындағы Екатерина, ағылшын тарихындағы Мария Стюарттан кем орын алмайтын құзырлы патшайымның қабірстанына барып, түркілерді ұршығында үйірген патшайымның құдіретінің

белгісін көзбен көрмекпін. Біздің бабаларымыздың бір ізі қалса, содан табылмақ.

Орта жазық десе – орта жазық. Сарыөзенге бауырын сорғызып, дымдатып қойып, маңқиып созыла береді. Шаһардың у-шуын айтпай-ақ қояйын. Шыға бере ту алыстан аспанмен тілдескен бір көк шоқы көгілдір тартты. Жетпіс-сексен шақырымның мөлшері. Көзімді содан алмадым. Бара-бара қыземшектеңіп асқақтай берді. Бір сағаттай жүріп бауырына жеткенімізде мына ғажайыпқа таңырқамасқа амалым қалмады. Екі шоқының арасында емшектің ұшы сияктанып екі мұнара тұр. Табанынан басына дейін пәленбай жүз баспалдақ. Ұсақ төбелер де томпияды. Солардың астының бәрі де мүрдекөмбе, бізше айтқанда, мықтың үйі. Біз бауырдағы жер астындағы Узы тяньның өзі мерт еткен ұлының, қызының жер астындағы қабірстан-мұражайын араладық. Оған қатысты оқиғаны Тұрсынхан «Мәңгі тас» романында дененді түршіктіре отырып жазғандықтан да мен оған тоқталмаймын.

Бұл қатын патшайымның ақылына, қайратына, зәндемілігіне, қытайды – қытай еткен билігіне және кекшіл махаббатына сүйініп, күйініп күннің екінті ауғанын білмей қалыппыз. Содан кейін барып арнайы саяхат көлігімен Қыземшек төбенің тура ортасына шығарып, тізгінімізді емін-еркін жіберді. Құдай-оу, дүниенің төрт бұрышы алақынымыздың алдына жайыла қалғаны! Көз көрімнің бәрі сайрап, жарқырап тұр. Алты миллионнан астам тұрғыны бар Шианіңіз тостағандай ғана! Аспан асты шексіз, көкжиек те шексіз. Жер ортасындағы Көктөбеде сен ғанасың! Атақты Тан тайзұңның қабірі сәулет өнерінің көрмесіне айналыпты. Үлкен ескерткішті екі жағы самсаған кісі бойы мүсіндер. Патша мен патшайымға көңіл айта келген бекзадалар мен елшілердің тірі кезіндегі тұрықтары тұла бойымен қашалыпты. Кімнің қай елдің өкілі екендері арқасына жазылыпты. Есті-дертіміз түркі елшісін іздеуге ауды. Өйткені, пұт заманында ма, жоқ, мәдениет төңкерісі тұсында ма, барлық әйкелдердің бастары қағылыпты. Содан сүріне-қабына тура әкемнің кісесінен аумайтын кісе таққан, оқшантайы, қыны, ілдіргесі, күмістелген тағасы, сүйір қайыс үшi айнымай беліне бедерленіп түсірген мүсінді бас салдым. Мұражайдағы Құнанбайдың кісесін әкеп, беліне таға салғандай, тіпті, күміс оюларының өзі де құйып түсіргендей. Бұдан кейін самсап тұрған өзге мүсіндер көзге ілінбей қалды.

Америкадағы – Арлингтон, Санк-петербургтағы – Новодевичье, Волгоградтағы – Мамай қорғанындағы мемориалды да көрдік қой. Бірақ та Аспан астын алып жатқан Көкшоқының ұшар басындағы Узы тяньнің мына салтанатына олардың ешқайсысы жетпейді. Ал патшайымның өзінің мүрдесі сол Көкшоқының ұшар басындағы емшектің үші сияқтанып биікте оңаша тұр. Үйілген тастың астында екен. Әлі ашылмапты. Кезінде зеңбірекпен атып, бұқатастарды қопара алмапты. Оның астындағы қазына кісінің түсіне кірмейтіндей мол екен-мыс. Бұл ұлы қытайдың ұлы қазынасы. Аспан астын жамылып, төрт құбыланы тең шолып, алыс-алыс көкжиектерге көз тала қарап, бір сағаттай отырдым. Мына мың-мың баспалдақты басып сонау етекке түскенше кеш қараяды. Қытайға барған адам Узы тяньның мемориалын көрмесе, бекер барғанға есеп екен деген ой түйдім.

Түркі тарихына ынтасы ауған адамның мұны қалт жіберуі – үлкен қателік. Онсыз біз аспан асты империясынын көтерілген мысын мәңгі түсінбейтіміз аян.

Қанша кезбе болса да адам ұясына оралады. Біз де Бейжіңге бет алдық. Бұл бір қайырлы да, зайырлы, ұмытылмастай сапар болды. Қытайды енді түсіне бастағандаймын. Бұл тарихтың жабылмайтын ұлы бетінің бірі екені анық. Біздің де тағдырымыздың кісеменен байланып тұрғанында да бір емеуірін бар. Соған да шүкір.

12.12.2012. «Қытай күнделігінің» арасы бір ай үзіліп қалды. Балалар Алмасқа ас бергелі жатыр екен. Сол бір шикіөкпені олар да ұмытпаған ғой. Тірі болса, отыз жасқа келер еді... Виза да кешігіп шығып, ойлағаннан көрі кешігіп келдім.

Келе емтиханға дайындыққа кірістім. Ерзат пен Тізімбек «Күйесің, жүрек... сүйесінді» және «Мықан ағашын» университеттің баспасынан шығарып қойыпты. Бұл да тосын сый. Кеше Түріктер туралы тибет эпосын іздеп Тибет орталығы мен «Ұлттар баспасына» бас сұқтым.

Енді сирек кітаптар бөліміне бүтіндей ден қойдым.

Көшірмелері алынған қолжазбалар мен кітаптардың қысқаша сыпаттамасы: Ұлттар университеті кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры. «Шыңжаңды тыныштандыру жорығының картасы». 16 суретке патшаның өз түсіндірмесі беріліп, мөрі басылған. Мұхтар толықтай фотоға түсірді, Дихан арқылы елге жолдадым. Фотоальбом және кітапхана директорының мақаласын алдым.

Бұл суреттерден сол замандағы манжу империясының орда рәсімі, киімі, әскери шеруі, жорығы, соғыс тәсілі, қару-жарағы, елшілік қабылдауы, қазақтардың киімі, шеп құруы, мал-жан, түйе-копсы, шабуыл үрдісі (әрине жеңілген сәттері), тұтқынға алынуы анық байқалады.

13.12.2012. Бүгін Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына Ілебай (Тәліпжан) мен Даригүлді ертіп бардым. Олар аударуға көмектесті.

Қысқаша сыпаттамасы: Ұлттар университетінің кітапханасы, сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры. «Шыңжаңды бағындыру туралы құжаттар мен жазбалар жинағы. 38 том. Бейжің. Шүян баспасы (оқулық 2009 ж.).

Орталық ұлттар университеті. 1985 жоба. Жұңғо аз ұлттарының тіл, мәдениет, оқу-ағарту, шекара, тарих, жағырафия зерттеу қоғамының қоры. Жоба жетекшісі – Шың Лин. Құрастырушысы – Ли ды лүн.

Шығыс Түркістан тарихы мен қазақтарға қатысты деректер мыналар:

I том. №1 мәлімет: Гуан чи патшаның 21-жылындағы астық бағасы мен ауа райы туралы Гуан чи патшаға жолдаған мәліметі. 17-бет.

№2 мәлімет: Баркөл қаласының әскербасы Жан Хуай үйдің ханға жолдаған құзыреті (41-46 беттер).

3-бөлім, №1 Іле манзу базасындағы әскерлерді астықпен қамдау туралы жарлық (308-317 беттер).

3 бөлім: №14 құжат. Дихуа (Үрімжі) аймағы қаласының батыс оңтүстігіне үй салу туралы мәлімет. (431-434 бб).

IV-том. 4 бөлім: №2 құжат. Құттыбадағы шегіртке апатына көмек (жылу) сұрау туралы хат (259-262 бб).

VI-том. 4 бөлім: №3 құжат. Іле-Тарбағатай орынбасары генералының жазған жарлығынан үзінді (295-298 бб).

VIII том. 3 бөлім. №9 құжат. Іле жамбылы және Жемсары қаласы құрылыстарына қаражат сұрау хаты (345-350 бб).

XI том. Шыңжаң, Іле, Қорғас қаласындағы Мәнзу қаласының жамбылы. Әскерлердің жататын үйіне қаражат сұрау хаты (37-48 беттер).

XI том. Іле Россия елшілігіне қорғаушы әскер жіберу туралы жарлығы (241-252 бб). Россиядан елшілікті қорғайтын 200 әскер келген. Гуан чидің 26-жылы. Гуан чи – 1875 жылы таққа отырған.

XI том. Іле-Тарбағатай бекетіне жолдаған хаттардан үзінділер (59-62 беттер).

XV том. 1903 жыл. Қытай застала шекарасындағы қазақ тұрғындарының жасырын өтуін басқару (реттеу) туралы құзырет (99114 беттер).

XVI том. 1903 жыл. Қытай застала Тарбағатай шекарасындағы қазақ тұрғындарының жасырын өтуін басқару және жайылымды бөлу туралы құжат (51-64 беттер). Тарбағатайдағы төртуыл 4 тайпа елдің шекарадағы қонысы, жайлауы туралы.

XX том. Қобда сәнзан (аймақ мекемесінің) ұлығы То мин Баудың хаты (182-185 беттер).

XX том. Үрімжі дужыңы Шың хы Жудың әскери районға 6 бет жазған хаты (247-250 беттер). Қаражат сұраған.

XX том. Шыңжаң әскери районы Іле генералы Шың хы фуға жазған хат. (266-269 беттер).

XX том. Үрімжі футыңы Жиңға жолдаған хаттар. Екі құжат. Әскери қаражат сұраған (382-386 бб; 393-396 беттер).

XXI том. Шыңжаң ішкері районы Іле генералы Шаңға жолданған хат (99-100 беттер). Жеңіс күнін құттықтаған (7-бет).

XXI том. Шыңжаң әскер районы ұлығы Жиңға жолданған хат (101-104 беттер). Батысқа жорық әскерлерінің жергілікті қалаларға баруының барысы туралы әскери жорық туралы.

XXI том. Шыңжаң әскери районы Іле генералы Жиңға жазылған хат. Соғыста еңбек көрсеткен әскерлерді сыйлау туралы тізім. Осы сөйлемді қарау керек. 8 бет (155-162 беттер).

XXI том. Іле қаласының бекетіне жолданған хат. 17 / XII-12. (229 бет).

XXI том. Іле генералына хат. Мәнжу әскери бекетіне астық сұрау туралы (245-бет).

XXI том. Баркөл қалашық бекеті қатарлыларға әскердің қысқартып, жаңа (жас) әскер алу жұмысын бітіру туралы (271-272 беттер).

XXI том. Іле генералы мекемесіне сыртқы істеріне жауапты мансаптылырдан жұмысынан мәлімет (298-бет).

XXI том. Іле генералы мекемесіне: сыртқы істерге қатысты істі бір жақты етіп бітіру туралы мәлімет (310-бет).

XXI том. Тарбағатай қаласы орыс консулына жаңа жылдық құттықтау хаты (312-бет).

XXI том. Тарбағатайдың орыс консулын жаңа жылымен құттықтау хаты (313-бет).

XXI том. Іле жол бекетінің бастығы Лиге хат. Төрт түрлі жұмысты (міндетті) жақсы атқарғаны үшін алғыс (321-бет).

XXI том. Тарбағатай қалашық бекетіне. Шет ел саудагерлерінің елдеріне қайтуы туралы (322-бет).

XXI том. Тарбағатай қаласының бекетіне. Патшалықтың «қызыл ақшасын» айырбастау жөнінде (324-325 беттер).

XXI том. Іле қалашық бекетіне. Ауыру әскерлерді босатып, жаңа әскер алуды кешіктіріп атқару туралы (326-бет).

XXI том. Іле генералына. Мәнзу қаласының азық-түлікті өздері бір жайлы ету туралы (364-бет).

XXI том. Іле орыс консулы мансаптысы Фейдің (бей – ?) жаңа қызметке келуін құттықтау хаты (373-бет).

XXI том. Іле әскер бастығы Шүнға. Жаңа қызметін құттықтау (377 бет).

XXI том. Іле қауіпсіздік мекемесіне. ... қытайға тәуелді ме, орысқа тәуелді ме, соны орыс консулының анықтауы туралы (445-бет).

XXI том. Іле орыс консулы Бей...? (Фей...?) -ға жазған хат. Ат ұрыларын (барымташылар) өлім жазасынан кешірім ету және бұл істі одан әрі қуастырмау туралы (457-58 беттер).

XXII том. Орыстан келген қазақ мұсылмандарын орналастыру жөнінде және мұсылман қазақтардың егіншілік жерге орналастыру туралы (14-бет).

XXII том. Іле қалашық жол бекетіне (18-бет).

XXII том. Іле генералына хат (103 – бет).

XXII том. Іле генералына хат (271-272)

XXII том. Іле генералына хат (325-бет).

XXII том. Төңкеріске қатысқан генералдар Ілеге келіп бағыну туралы (351-352 беттер).

XXII том. Іле генералына хат (380-бет).

XXIII том. Іле генералына хат. Жаңа мансапқа тағайындау туралы (385-360 беттер).

XXII том. Іле генералына хат. Орыс әскерін шегінту туралы (496-501 беттер).

XXIII том. Іле генералына хат. Шекараға жаңа әскер қабылдау және оның каражаты туралы мәлімет (22-24 беттер).

XXIII том. Іле генералына хат (166-бет).

XXIII том. Іле генералына хат. Шекарадағы әр жердегі қорғаныс жағдайлар туралы (185-бет).

XXIII том. Іле-Үрімжі әр қайсы мекемелерінен – ұрылар-кашқындар батысқа қарай қашты (Гуншидің 21 жылы 24/X – күні жедел хат). 1899-жыл-? (499-бет).

XXIII том. Іле генералы: қосынымыздағы қорғасын оқ аз қалды. Сіздерге 10 мың оқ жіберу туралы.

XXIV том. Іле генералына. Жаңа әскер қабылдау жағдайынан мәлімет (19-бет).

XXIV том. Үрімжі генералына. Мұсылман қылмәскерлері туралы. Іле мекемесі жолдаған Гуаншидің 25 жылы 6 айда. (1910 жылы)-? (403-бет).

XXIV том. Үрімжіге Құлжадан. Орыстар қылмыстыны «біздің адам» деп қорғауы туралы. 17 бет. (456-460 беттер).

XXIV том. Үрімжі генералына жедел хат (498-беттер).

XXV том. Үрімжі генералына орыстардың қазақтарды қайтарып беру туралы мәліметі. Гуаншидің 25 жылы 5 айда (343-бет).

XXV том. Үрімжі генералына. Орыс консулы әскер шығарып шекараға орналастырғаны туралы (382-386 беттер).

XXV том. Үрімжі генералына. Орыс шекарадағы әскерін молайтты (439-бет).

XXV том. Министр мекемесіне. Орыс қайтарған қазақтарды қабылдау туралы телеграммасы туралы (447-бет).

XXV том. Үрімжі мекемесіне. Іле орынбасар генералының қызметін ауыстыру туралы мәліметі (83-бет).

XXV том. Үрімжі мекемесінің бастығына. Орыс шекарасына қару-жарақ орналастыру туралы (94-бет).

XXV том. Үрімжі мекемесінің бастығына. Іле-Тарбағатай істері туралы жедел хат (1916-жыл туралы болуы мүмкін.)

XXV том. Үрімжі мекемесіне. Орыс шекарасына зеңбірек орналастырылды (243-бет).

XXV том. Үрімжі генералына. Орыс шекарасына зеңбірек орнату оқиғасын тексеру туралы (262-263 беттер).

XXV том. Үрімжі генералына. Іле консулының Шыңжаңның жалпы жағдайы туралы мәліметі. 1916 ж. болуы мүмкін (266-бет).

XXV том. Үрімжі генералына. Консулдың жер майлау жұмысын қалай бітіру туралы нұсқау сұрау хаты (312-бет).

XXV том.. Үрімжі мен Іле генералының Үйсіндер ісін бітіру туралы хаттар. Гуаншидің 26 жылы. (1911 ж). (362-бет, 363-бет)

XXV том. Іле. Ұзақ жауған қар жағдайына (жұт жылы) байланысты Үрімжі генералына хат. Орыс консулы генералы

мекемесі ауласына жер майлауға рұқсат сұрау хаты (435-438 беттер).

XXIX том. Іле генералына – қатарындағы Алтай қазақтарының қашуы көбейді: шекара бос қалып, ішкері де бос қалды. Тарбағатай генералынан (41-48 беттер).

XXIX том. Жайықтағы қазақтардың Тарбағатайға бүтіндегі қайтарылуы. (жедел хат) (59-бет).

XXIX том. Іле генералы Ма гиннің әлі жетпеді. Гуанши 28 жыл 8 12/PV (63-бет).

XXIX том. Шыңжаңдағы 400 млн. айыпқа байланысты құжат (69 бет).

XXIX том. Жер сұрау оқиғасын қалай орналастыру. Қазақтардың босу оқиғасы. Гуанши 28 т 7/TV 1912 ж. (125-бет).

XXIX том. Қазақтарға жол ашып, оның жолбасына азық-түлік беру Гуанши. 28 т 23/V – 1912 ж. (207 бет).

XXIX том. Қазақстаннан көшіп келген қазақтарға жер бөліп беру, орналастыру – Г.ши. 28 жыл. 7 6 /5 – 1917 (221-222 беттер).

XXIX том. Қазақтардың ...жерге қатысты – Гуанши – 28 ж. 9 XIX/2. 24 бет (311-бет).

XXIX том. Россияның шекарасындағы қазақтардың өтуі – қуаңшылық пен жұтқа байланысты (491-492 беттер).

XXX том. Жұңғо мен Россия шекарасындағы мәселені шешуге қолбасылардың кешігіп келуі туралы (297-302 беттер). Шет-елдіктердің қару-жарақтары, Памирдегі оқиғалар туралы (125-бет).

XXX том. Шетел қару-жарағын үйрететін тәрбиеші және Памир үстіртіндегі қақтығыс. Гуанши 23 ж. (302 бет).

XXX том. Памирдегі қақтығыс (303 бет).

XXX– том. Памир үстіртіндегі қақтығыс. 26 бет (306-308 беттер). XXX\T том. Іле, Тарбағатай жағалауындағы қашып оңтүстік Шыңжаңға қарай қоныстанған (ел?) туралы. 26 бет. Гуанчидің 28 жылы. 1912 (483-488 беттер).

XXX том. Бұл деректерді жинаған Чиян лиң ги қайтыс болған соң, оқырмандармен кездесе отырып, кітаптың құндылығы жоғары екенін айтқан. Көптеген тарихи оқиғаларды толықтырады. Деректерді жинап бергендер: Лин яо хуа мен Чан мин су. Олар қолжазбаны кітапханаға табыс етті. Ұлттар университетінің профессоры Чэнь Лидің жетекшілігімен Ли Ды Ло, Ли Тин қатарлылар жүйелеп, баспадан шығарған.

Бұл деректердің қазақ тарихына қанша сәуле түсіретінін білмеймін. Бірақ та XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX

ғасырдың басына дейінгі, дәлірек айтсақ, манжу империясы құлағанға дейінгі Шығыс Түркістандағы қазақтардың ата мекені Іле, Тарбағатай, Алтай аймақтары мен шекарадағы жағдайдан мағлұмат берері анық. Әсіресе, 1911-1912 жылғы «ақ қоян» атанған жұтқа ұшыраған қазақтардың босқындары туралы мағұлматтың құндылығында дау жоқ. Қаншама адам тағдыры тәлкегіне ұшырады, қанша қазақ аштан бұратылып өлді, қаншама ағайын ата қонысынан іргесін ажыратты. Сол босқындардың әлі де ел-жұртпен табыса алмай жүргені қаншама? Екі империяның арасында қақпақылға айналған сорлы жұртты манжу мен орыс қалай «жарылқаған»?

Міне, осындай жайдан хабар беретін болғандықтан да, қажет беттерді фототаспаға түсіріп алдым. Электрондық нұсқасы да бар екен. Оны неге бұрын айтпады? Енді онсыз да ділгір қаражатты қауалап қайтем. Төрт айдың ішіндегі табысымды, іссапардың шығынын, балалар қосқан қаражатты түгелдей «Отырар кітапханасы» үшін жұмсаппын. «Бидайық ханның» қолжазбасы үшін Шәйкенге 3 000 доллар тағы қарызбын. Мұның барлығын университет әлі төлемей отыр. Төлемей қойса қайтемін? Осыншама күйінді боп қайтемін деп те түңілем. Бірақ әлдебір ішкі намыс мәжбүр етіп, алмасыңа қоймайды? Әлде керек адамның біреуіне сатамын ба?

18.12.-12. Бүгін түске дейін Нұрғиса Құрманжанұлы «Халық торабына» (интернет, мемлекеттік ресми торап) сұхбат алды. Қозғалған жайлар: Балалық шақ. Жетімдік. Полигон. Абай. Әуезов. Бүгінгі қазақ. Бүгінгі жастар.

Тура бір сағат әңгіме-дүкен құрдық. Ол бір тосын әңгіме айтты. Ол оқиғаға «Адасқан қаз» деп ат қойдым. Ішінде шымшыма тағдыр бар.

Нұрғиса осы ұлттар университетінде оқып жүргенде, қытайдың солтүстік шығысынан келген, өзінің ұлтын «қазақ» деп көрсеткен (қытай иероглифіндегі басқы «к» қазақ дегенді білдіретін әріп екен) бір қызбен танысыпты. Ол қыз Нұрғисаны жақын тартып, бауыр басуға ұмтылыпты. Құжатын көрсетіп, өзінің ертеңін қазақтармен байланыстырғысы келетінін айтып, мүмкін болса, қазақ жігітімен таныстыруын өтініпті. Университетті бітірген соң да бұған жиі хабарласып, өтінішін еске сала беріпті:

– Мен оны ұлтының басқы әрпін әдейі өзгертіп алған қу қыздардың бірі екен деп, амалын тауып әрең бойымды аулақ

салдым. Содан ұмытылып та кеткендей еді. Осыдан біраз бұрын орталық теледидарды көріп отырсам, жүргізуші қыздың өңі сондай таныс көрінді. Астындағы ілеспе жазуды оқысам, әлгі қазақтың деген қыз! Ой Алла, сонда таңқалғаным-ай.

Сол сәтте менің ойыма өшкен күннің елесіндей болып тағдырларын тарих шешкен, өмірден орын алған екі оқиға келе қалды. Сол қыздың тағдырына тарихтың бір ұшығы байланып тұрғандай көрінді. Оның туған әкесі болмаса да, атасының, не бабасының бірі қазақ болуы әбден мүмкін-ау! Ал сонай шығыс солтүстік те, бізше айтқанда, қиыр шығысқа саяхаттап кеткен қандай қазақ? Жадымның жапырағын беттедім.

Тарихқа жүгінсек, XIX ғасырдың ортасында бір рулы ел солай көшкен екен деген аңызды естігемін. Екіншіден, ұлы отан соғысы кезінде сонда қалып қойған қазақтар да бар ғой. Қайран, ата, баба аңсары-ай десеңші!

21.12.12. Бүгін бір оқиғаға бай күн болды. Танертең ерте қазаққа бір ғұламадай еңбек сіңірген, осы ұлттық университеттің ашылуына тікелей себепкер болған және қазақ кафедрасын құрған, көптеген қазақ шәкірттерін дайындаған, түркология саласындағы халықаралық сыйлықтың (Германия) лауреаты Гың шы мин ғұламаны жерлеу, дәлірек айтқанда, күлін құтыға салу рәсімі өтті. Таңғы сегізде көлікке отырдық. Қаланың батыс шетіндегі крематорияда тәнін күлге айналдырған екен. Тәннің өзін емес, құтыға салынған бір уыс күлге тағзым еткендіктен бе, адамдардың өңінен еш налыс байқалмайды. Гың ши миннің қызына көңіл айттым. Басын изеп, көз жұмарында Жан дин жиң қолымен мұқабасын сипатып, ризашылығын алған «Майтри смит ном бітіктің» екі томдығына рахметін айтып, көзіне жас алыпты. Сыртқа шықсам осы дүйім жұрттың ішінде біздің Тоқтабүбі – Тоқанның көзі боталап тұр екен. Әрине, қазақ пен қырғыздың өлікті жоқтап шығарып салу салты еске түсті ме екен?

Мұнай қуға жолықтым: Тибеттің «Гэсэрин» қолыңызға тигіземін. Айтсаң, бітті, – деді.

Бұл інімнің уәдесіне сенуге болады. Көлік алыпты. Түстікке шақырды. Зады тақымының қызуы әлі басылмаса керек, апарып тастаймын деп лыпып тұр. Кейін ерқашты болған соң, жонын көрсетіп кетері анық. Оны да көрерміз.

Үйге кеп бір тынығып алып, осыдан алты жыл бұрын бұлдыр елес ішінде көргендей болған Лао шэннің мұражайына бардым.

Кезекші еркекті мен таныдым, ол да есіне түсірді. Бұл жолы Лао шэннің өліміне қатысты деректерге назар аудардым.

О, саяси жәдігөйлік-ай десеңші. 1960 жылы ұлы асыраушы барынша ашық, ажарлы күлкімен құшағына алып суретке түсіпті. Ал 1968 жылы оны «қызыл жүгірмектеріне» итше талатыпты. Қыстыға құса болған намысшыл мәнжу дегдары таңертең ерте үйден шығарда немересіне:

– Атаңа қош деп айт, – деп бүлдіршінмен бақұлдасыпты.

Содан Бейжіңнің батысындағы Тайпиң көлінің – тайпаң жағасына барып, өзі қаламымен тұншықтырып өлтірген «Толғанай» бикештің жазмышын қайталап, қараңғы үйірілгенде түн жамылып тұншығып өліпті.

Кейін оны Дэн сяу пиң ақтапты. Екі саясаткердікі де мекерлік.

Осы арадан Лу шыңның мұражайының мекенінің адресін алдық. Уақыт өткізбей оны да көрдік. Аралары онша қашық емес екен. Мазмұнды. Егер Лу шың болмаса қытай руханияты мен бүгінгі төте әрпі қазір ХІХ ғасырдың етегін жаба алмай жататыны анық еді. Ұлтының өшкенін жандырғандар осы ғұламалар. Мен осынау дегдардың шығармаларын ертеректе сүйініп, тұшынып оқығаныма қуансам да, оның ұлт өмірінен алатын орасан орынын енді ғана түсіндім.

Кешке Тбилиси мемлекеттік симфония оркестрінің (дирижері италиялық Джорд Лука) концертін тыңдадым. Репертуары: Россини. Севиль шаштаразы. Бетховен. Жетінші симфония. «О, менің күнім», «Бүгін ешкім ұйықтамады». Шуберт. «Сегізінші симфония». Яу ұлтының би музыкасы. Авторы – Лю те шань, Лао юань. 8. «Үміттің атызында», «Шань ду – Теңіз асқабағы». «Қызыл бөрікті қыз» – «Қызыл телпектен» үзінді. Россини. Штраус. Желдірме.

Шынын айтайын, Бетховеннің «Жетінші симфониясын» толық тыңдағаным осы. Толық сіңірдім деп айта алмаймын. Алайда бұл композитордың құлағы бүтіндей естімей қалған кезінде, өзінің таланты өшкені туралы ғайбаттарды естіген соң, қыстығып жазған ызаға толы шығармасы екенін білетінмін. Бір ұлы буырқанысты, содан кейін күдіретті дауылдың дүмпуі (бас барабан) мен дүбірін (кіші барабан), содан кейін скрипканың қыстыға сызылған үнін, сыбызғының (свирель) нәзік ерке ырғағын, іле тосын дабыл даусын естіп, мазасыз көңілден туған музыка екенін ұғындым. Осындағы қатты дыбыстырды музыка сыншыларының бірі: Бетховен керең тартқан соң дыбыстардың тактысын мөлшерлей алмай,

тым даңғырлатып (барабан), далаңдатып (үрлемелі жуан дауысты аспапта, атын білмеймін, әйтеуір мойыны ұзын, басы саңырау құлақтың басындай қалпақ бас) жіберген; екінші сыншылар: – Жок ол дүбір наразылық дүбірі, буырқаныс пен бұлқыныстың тегеуіріні – десіп, композитордың жүйкесін шүйкелегенін еске түсіреді. Қасымда отырған прозашы Ерзат балам: «Симфония – романы екен ғой» деді. Бұрын симфонияны оркестрде толық тыңдамаған, әсіресе, қытай сияқты тұйық кеңістікте дамыған ортада ержеткен жігіт үшін үлкен пікір. Шындығында да, «прозаның романы».

Бір еркек «О, күнім менің», бір әйел «Теңіз асқабағын» (қытай әншілері) айтты. Қалыпты «Қамажай».

Ал қытай композиторының шығармасы 1923 жылы жазылып, аяқталмай қалыпты. Әуен мен ырғаққа толы әуен. Әсіресе, скрипкада қытай ырғағы қанық шықты. Көрермендер түсініп тындады.

Ең соңындағы Шуберттің «Желдірмесін» маэстро Лука бүкіл денесін қимылдатып, тіпті арасында бөксесін былқылдатып жіберіп орындады. Жұрт көңілді тарқасты. Шығып бара жатып дирижер Луканы, Тблиси филормониясының директорын құттықтадым. Лука қуанып қалды. Ал директор: Алматы мен Астана филормониясының директорларын білетінін айтты. Ал мен білмейді екенмін.

Түн ортасына дейін «Парасатты» оқып отырғанда ойға оралған «Ұйытқы ойды» кітаптың жиегіне жазып қоюмен болдым. Бұл да ермек.

Лао шэ – өмірі кедейөзек боп күн кешкен, ең көп иероглифті қолданған. Тақтан төңкерілген манжу ұлтынан болғандықтан да қағажаудан езуі босамаған бүгежек жазушы. Ол жазмыштың азапты да тауқыметті талайының тақсыретін тартса да жан жылуын суытпай, көңіл сәулесін саф қалпында сақтаған өзегі таза жанкешті жазушы. Өзінің өлермендікпен шұғылданған шығармашылық кәсібі туралы «Шындықтан басқа еш нәрсе жазушыға қасиетті емес. Мен тек шындықты жаздым. Сол үшін сазайымды тарттым» деп күйіне жазған.

23.12.12 ж. Бүгін 6.30-да тұрып бой жаздым. Содан кейін Ерзат пен Нұрбақ Бейжіңдегі өренжілер ұйымдастырған «Күлтегін» сайтына сұхбат алды.

Кешке Болат дәмге шақырды. Енді соған бару үшін Мұхтарды күтіп отырмын. Ерзат пен Ғайни үйге базарлық алу үшін

базарға кетті. Саудасы күсет боп ораласа игі. Айтпақшы, менің дәрісіме қатыспаған Нұрбақ – Абай, Жаратушы, алаш туралы әңгімелесуге оңаша қалыпты. Оспан батыр туралы сауалнамаға Шығыс Түркістан қозғалысы туралы кітаптағы мақаланы оқытып қойдым. Әлі төргі бөлмеде отыр.

Нұрдаулеттің мәліметінен: Үрімжіде ұйғырдың 280, дүнгеннің 230 мешіті бар екен. Бір қазақ мешіті жоқ. Оның есесіне «Батырлар», «Баян батыр», «Көшпенділер», «Қара жорға», «Алтын дән», «Алтын адам», «Үйсін», «Нұр Астана», «Алматының алма бағы», «Қыран» деп аталатын ойын-сауық шарапханалары бар. Солардың алдында қазақтың «көшпенділері», «Баян батыры» бастатқан «батырлары» мен «алтын адамдары» «Алматының алма бағы» мен «Нұр Астанада» «алтын дәннің» буымен «қырандай» шалқып, «қара жорғаны» билеп, қарсы алып, шығарып сап «орналастырып қойып», «ойнап қойып» «құрмет көрсетіп», «кішіпейілділік» танытады-мыс.

Біз де ұрттап-жалап, «батырсынып», «қырандай» шалқып, «шала баланы» билеп дәурен өткіздік-ау! Жоғарыдағы мешіт санымен салыстырғанда Алматы мен Астанадағы он шақты мешітті көпсініп жүргенімізге ұялдым. Мұның өзі Қазақстандағы мешіт санының ширегіне жуық! Бір қалада – тек ұйғыр мен дүнгендерге тиесілі « құдай үйі» қаншама.

Сонда қазақтар баласын сүндетке отырғызбай ма, неке суын ішпей ме, ораза айтта, құрбан айтта намазға бармай ма, ата-бабасына құран бағыштамай ма, қазақ өлмей ме, жаназа шығармай ма, жетісін, қырқын, жылын бермей ме? Сонда олар марқұм Абай айтқандай «терін сатпай, телміріп көзін сатып», иманды дүнген мен ұйғырдың мешітінде несиеге оқыта ма? Несие намаз бен жаназаны Алла тағала қабыл ете ме? Бұған кім намыстанады?

Тағы да сол Абай айтқандай: қазақта өзге бір ұлт сияқты Алланың тең жаратқан пендесі ғой. Ендеше, осылай қашанғы «телміріп», несиеге «иман» сұрап жүреміз. Әлде дүнген мен ұйғырға берілген дағуа қазаққа берілмей ме? Әлгі зейінді зиялылар қайда? Бәлкім қаражаттан қағылып жүр ме? Онда неге сауға сұрамайды? Жоқ, мұның жөнін білсе, жиналатын қаражат көзі де табылатын сияқты.

29.12.12. Емтихан да, сынақ та аяқталды. Балалардың сынақтары таң қалдырды. Әсіресе, миф пен Абай туралы шығармалар мен күткеннен көрі шынайы әрі ойлы жазылыпты. Риза болдым.

Ли ханымға арнап лифтіде әзіл өлең шығардым. Бәрі де әдеттегідей тосын басталды. Топырласып 14-қабаттан түсіп бара жаттық. Нұрбақан: – Артыңызда Ли ханым тұр. Шын қазақ болсаңыз бір өлең шығарыңызшы, – деді. Заңгер ғалым, «тік қабақты, аққұба, ашық тұнық жайтаң көзді, қараторының құралайы. Бұрын танысып: «Сіз Шыңғысханға ұқсайсыз», «Ендеше сен Құланның айнымайсың» дескеміз. Өзі де: Менің әкем де қазақ сияқты тік қабақ, ат жақты болатын. Біздің өлкеде сондай тұқым бар. Арғы тегіміз солтүстік ұлысынан болуы да мүмкін – деді. Әрине, Лиді көктүріктің тұқымына жатқызып қойғамын. Тіпті, мені «Қызыл сарай түсіндегі» канизактардың сарайына да апармақ болған. Ертең қайтамын. Көңіл көтеріңкі. Екіұшты емеуірінен сурып сала жөнелдім.

*Айналайын, Ли ханым,
Саған құрбан жиганым.
Келерімде қуанып,
Кетерімде қимадым.
Мен – Шыңғысхан болғанда,
Сен, Ли ханым, Құланың.
Сағынған сайын сағынтып,
Ұнаған сайын – ұнарың.
Көзімнің отын талдырып,
Жүрегімді жандырып.
Қытайдан кетіп барамын,
Махаббатымды қалдырып, –*

дегенде лифт те тоқтады, Нұрбақан да аударып үлгерді. Дүңгіршектегі қазақ, ұйғыр, қытай, тибет, монғолы аралас оншықты ұл-қыз ду қол шапалақтап, шуылдасып кетті. Ли ханымның беті бал-бұл жанып, ұяла төмен қарай берді. Сондай бір қимастықпен қоштастық. Бұл менің осы сапардағы қытай елімен де қоштасу рәсімім болды.

Көріскенше, күніміз көңілді өтсін! (Қытай мәтелінің жолма жол аудармасы). Тәмәт тәмәм.

2012 жыл, желтоқсан.

БЕЙЖІҢ МЕН ШЫҢДУ, ҚАШҚАР, ҚҰЛЖА, БАРЛЫҚ...

(Қытай күнделігі. Үшінші дәптер. 2013)

1-2 мамыр. 2013 жыл.

Бейжің.

Тағы да дәм тартып Бейжіңге келдік (Орыс танскрипциясын ұмытып, өзінің халықаралық ныспысымен атап жазған дұрыс шығар). Үш айлық мұрсатым бар. Еркінжан Сыламханұлы 18-мамырға дейін Тибет тіліндегі төрт кітаптан тұратын «Ежелгі ер түрік елінің қарулары» атты «Гэсэр» эпосын тікелей аудару үшін тибет тілін үйренуге келді. Үйреніп қалған жол болғандықтан да еш қиналыс болмады. Алтай, Еренқабырға тау шыңдарының үстінен өткенде дірілдеген ұшағымыз жайлы қонды.

Бізді Ерзат пен Ғайникамал қарсы алды. Сағынысып қалыппыз. Таңғы беске дейін шүйіркелестік.

Таңертең басым зеңіп, сағат онда ояндым. Жол ма, ауа ауысқандық па, жоқ, буынды буып бара жатқан «кәрі құда» ма?

Факультетке барып, Болашқа, Мұхтарға, Жан дин жиңге жолығып, сабақ кестесін анықтадым. Бұл жолы, бірінші-екінші курс болғандықтан да, жалпыласқан жүйесі бар абайтану мен қазақ әдебиетінің тархына шолу пәніне тоқтадық. Жоспары, оқулығы, сұрақтары дайын.

Нұрбақанға айтып Еркінжанға бір тибет магистр қызын (мен оны есімінің мазмұны бойынша «Жайнажұма» деп атап кеттім) тауып, дәрісі үйренуін бастап кетті.

Түстен кейін халықаралық бөлім арқылы құжаттарымды реттедік. Күнікей – Еркегүл көмекші. Кешке Мұхтар екеуміз қырық буынды қызыл бамбук (нарқамыс) бақшасын серуендеп қайттық. Менің тасқа ойып жазған қолтаңбам өшпепті. Бақша көгеріпті.

Гүлдер енді қауыздарын ашып жатыр. Тұңғық гүлі әлі жапырақ жаймапты. Сондықтан да көлдің беті қоймалжыңданып тұр. Биыл көктем кеш келіп, күншауықтың түскеніне екі-үш күн болыпты.

Жан дин жиң, Мұхтар, Болаш, Нұрбақан қонақасы берді. Үйде – Тізімбек, Бүрлен, Алтынай, Ерзат, Ғайни күтіп отыр еді. Ерте қайттық. Алтынай белімді мытып берді. Шипа болғай.

04.05.13. Таңғы жетіде өренжілерді ертіп қытайдың жапонға қарсы соғыс майданы басталған ескі қамалға бардық. Көрме – гоминдаң мен гунсанданның бірігіп Жапонияға қарсы жаппай көтеріліс жариялағанына арналған. Ресми соғысқан – гоминдаң (Чан кай шы), ал гоминдаңның көрсетілімі басым қойылыпты. Жеңгеннің дегені деген! Ол қасіретті – қытайдың екі жарылуын – ешқандай құрбандық ақтай алмайды.

Бұл атыс Ю мин өзеніндегі тосқауылдан басталыпты. Ал бұл көпір 1179 жылы салынып, Канши мен Тянь лунның заманында жаңартылыпты. Төселген тастар арбаның ізінен ойылып кетіпті. Ұзындығы – 500, ені – 7-10 метрдей. Көпірдің шынтактілеріндегі әр бағанаға арыстанның күшігінің мүсіншесі салынған. Бұл өткелден кейін Бейжіңге табиғи тосқауыл жоқ. Бұл көпірден Шыңғыс ханның, Құбылайдың бас қолбасшысы жалайыр Мұқылайдың әскері де өткен.

О, мына ойылған таста солардың да ізі жатыр-ау! Базарынан күміс жамбыны көрдім. Асықтай жеңіл. Әй, қалайы-ау. Алмадым.

Балалар көңкесімен қалаға қайтты. Мұхтар екеуіміз Мұнайды күтіп қалдық. Ол өзінің көңкесімен келіп алып кетті. Майраның қызыл күрең шәйін «тегін» іштік. Демалдық.

Кешке Тәліпбай (Ілебай), Су басы – тұнық, Сүйінқара – Серік және Думан деген егде докторанттар қонақасы берді.

Тізімбекпен біраз әңгімелесіп, кеш жаттым...

05.05.13. Бүгін Ғайникамал мен Ерзаттың оқу бітіруіне орай Тянь минь ань алаңына барып ескерткішке суретке түстік. Одан дүние жүзіндегі «Қытай кереметі» атанған, атақты Кан ши патша «Юань мин юань» деп атаған «Ашық көңіл» бақшасына бардық. Адамзаттың басталу тарихынан бастап сол дәуірге дейінгі еуропалық сәулет өнерінің барлық жетістіктерін ескере отырып, әшекейі мен үшекейін одан асырып салған, жанға жайлы серуен сарай бақшасы. Балдауы мен салдауынан бастап шынтактілеріне дейін гүлмен көмкеріліп, оюлары алтынмен апталған. Қолдан

жасалған жұмақ. Алайда төрт қарақшы тұсында (Ағылшын, француз, америка, жапон) қиратылып, алтын жалатқан тақтайшалар қырылып, ұнтағын қалдырмай тонап әкеткен. Эмиль Золя «Еурапалықтар өркениеттің соңғы жұқанағын қарақшылықпен жойды» деген мағынада памфлет жазған. Ол сөз де қашалып жазылыпты. «Төрт қарақшының» жауыздығын әшкерелеуші айғақ ретінде қайта жөндеуді қажет деп санамапты.

Иә, бұл бір орайы үйірілген мәдени серуен болды.

12.05.13. Шындығында да, әлгі жалайыр Мұқылай атам өткен Таскөпірді көрген соң, жолымыз ашылды ма кім білсін, осы «аспан асты еліне» ат басын бұрған көп жылдардың ішінде сәті түспеген, бірақ көкейде қыжылдап жүрген бір сапардың орайын Мұнай бауырым қиыннан қиыстырғаны. Көңкесі жаңа, көңілі кең, «керейлескен көкбауырымның» «хаухауымен» осыдан үш жарым ғасыр бұрын Абылай ханның елшілері келіп түскен, оның ішінде менің алты жыл бұрын Гугында өз қолыммен ұстаған хатты тапсырған Дәулетбай атамыз да бар, ақ туырлықты киіз үйлер қазір де самсап тігіліп тұр, көрдік-міс дегенді естігелі маза кеткен патшаның астанадан екі жүз шақырым мөлшеріндегі жазғы жайлауы Шындыға таң бозынан тұрып, Мұхтар, Мұнай үшеуміз тартып кеттік.

Бейжіңнен мойнымызды шығарысымен аспан кеңіп, ауа тынысы ашылып, самал бетті аялап, жол тақтайланып, ойлы-қырлы, шатқалды, аңғарлы, өзен-сулы, тоғайлы, көкмайсалы кеңістіктің құшағына ене бердік. Мәнжулер де көшпелі жұрт, киіз үйді, ақсарбас қойды, ақ боз атты киелі санайды. Үйдің есігін шығысқа қаратып тігеді. Өздерін «қарға тамырлы туыспыз» деп есептейді. Мұсылмандықты қабылдаған соң біз кесіп тастаған тұлымды әлі де жібереді. Үйге кірген жыланға ақ құйып шығарады. Бөріні кие тұтады. Олар да «жең ұшынан жалғасады». Андалықты қатты ұстанады. Тіліміздің түпкі түбірі де тамырлас. Ал құрылымдық ішкі заңдылықтары, зат есім, сын есім, бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш сияқты морфологиялық, синтаксистік жүйелері бұтақтас. Оған Дәулетбай бидің мәнжуше аударылған хатының мәтінін оқығанда анық көзім жеткен. Мәнжу, қыпшақ тіл жүйесіне жататындығы да сондықтан. Алты ай жаз жайлауда өмір сүреді. Шетінен саяткер, аңшы. Аттың құлағында ойнайды. Өздері ірі денелі келеді. Тек орта ғасырда өзі билеген елдің, қытайдың үрдісін ұстап, тілін алып, тегінен

жерініп кеткен. Ұзақ жылдардан бері аңысын асықпай аңдып келе жатқан осы суыртпақты суыру үшін емес, алғашқы қазақ елшілерінің сонау Сарыарқадан келіп, ат басын тіреген патша жайлауын көруге ынтызарым қатты ауғандықтан да, осы сенбіні соған арнадым.

Бейжіңнен жүз шақырымдай алыстаған соң Кеңсай деп аталатын көк жайлау басталды. Аңғар-аңғардың ортасын жарып жоғары қарай көмейлейді де отырады екен. Жер барған сайын жасаңданып, салқын самал есіп, шоқтығы көтеріле бастады. Шынды өзені де иіріліп, мың бұралады. Үлкен тоспа салыныпты. Шоқылары таң қалдырады. Шалқасынан керіліп жатқан келіншек, қақиып тұрған қазық, жүк сандық сияқты, былайша айтқанда, Бурабай мен Баянауылдың Окжетпестері мен Жұмбақтас, Кемпіртас, Келіншектас, Ұйқыдағы батыр тастарының неше түрлі кейпін қайталаған көріністер. Міне, кең аңғардың қойыны ашылып, Шынды да алдымыздан шыға келді. Биік ғимараттар көл жағалай мойынын созыпты. Ханның жаздық самалдық сарайына ат басын тіредік. Алыста, тау баурайында елуге тарта аппақ киіз үйлер сөреге жайылған ақ құрттай болып самсап тұр.

Біз шығыс өкпедегі негізгі қақпадан кірдік. Каншидің өзі 1711 жылы салдырған самалдық сарайдың маңдайшасына «Жанға жайлы, ойға көрік беретін сарай» деп жазып қойыпты. Абылайдың елшісі 1754 жылы батыс жақтағы «Раушан орта дарбазасы» деп шағатайша жазуы осы күнге дейін сақталған орта қақпадан кірген. Мұнай, Мұхтар үшеуіміздің оны ежіктемей-ақ оқуға сауатымыз қаптал жетті. Айта кететін жайт, самалдық сарай 1754 жылы, яғни, қазақ елшілігі келген жылы қайтадан жаңғыртылыпты. Ал мәнжу патшасы мен қазақ хандығының өкілетті елшісі Әділ сұлтан қол қойған келісім шарт «Майбұлақ» уағдаластығы деп аталады. Демек, қазақ елшілігін осы сарай бақшасынан бір шақырымдай жоғары тұстағы Батыс өңірі мінәжәт сарайында, қазір де ақшаңқан үйлер самсап, қаз-қатар тізіліп тұрған айрықта қабылдаған. Демек, елшілер жатқан бұл бұлақтың аты – «Майбұлақ» болғаны.

Самалдық сарайдың дәрежесі – Бейжіңдегі тақ сарайымен тең. Салтанаты, қабылдау рәсімі, бұйырық күші, күтімі, канизактар мен сыпайлардың саны бірдей. Самалды ләнму деген ерекше берік ағаштан салыныпты. Едені – мәрмәр тас. Маңдайшаларында Канши патшаның 80, 87 жаста өз қолымен жазған өлеңдері әлі сақталып қалыпты. Сиреннің қош иісі аңқиды. Бақ іші салқын, өзен айналып

өтіп жатыр. Ұлы қорғанның мүйісі тұмсығын тірей тоқтапты. Мұражайын араладық. Алтын, күміс, жауһар, қас тасы, әшекей-үшекейлер, сауыт-саймандар, қару-жарақтар, канизактің киім үлгілері... Кенет Мұхтар қатты дауыстай қуанып: «Ой, ағатайым! Арманыңзға жеткіздім сізді. Міне, міне, нақ өзі, жүріңіз, көріңіз» – деп дедектете жөнелді. Шыны сөренің ішінде Сы чи тайхудың дәрет құманы, ғұсылданатын астауы, шылапшыны, сүлгісі, әтір майлары, әсуәсі, башмағы, түнгі кебісі, бәрі-бәрі көрмеде самсап тұр. Неғыласың, «ағам баласының» менің қалімді ойлап жүрген мұндай қамқорлығынан айналмайсың ба?!

Бейне бір өзім де жаңа ғұсылданып шыққандай мәз болып, патшаның саят шоқыларына бет алдық. Қарағайсыз, бұталы, жыныс орманды келеді екен. Елік, марал қылаң береді. Биіктен төмендегі ақшаңқан киіз үйлерден көз алмаймын. Биік қос қоржынды шоқының тура ортасында бас бармақтай аспанға шошая кадалып табиғи жалғыз тас ерекше ұмтылып тұр. Атын ешкім де атай алмайды. Мен «Бас бармақ» деп қойдым. Тура соның иегіндегі «Іле пұтханасының» мейманасына қазақ елшілері келіп түсіп, бел суытып бір ай жатқан. Біз де сол араға барып Мұнайдың үйіндегі «құм қуырдақтың» маманы келініміз қамдап берген дәмнен ауыз тиіп, осыдан үш жүз елу жыл бұрын Әділ сұлтан мен Дулетбай атамыз қандай ойда болды екен? деген қиялға батып кеттік.

Мың естігеннен, бір көргеннің әсері мың есе артық екеніне тағы да бір көз жеткізіп, екінті ауа Бейжіңімізге қайттық. Әсер ұшан теңіз, ал біздің мүмкіндігіміз өлшеулі.

24.05.13. Жан дин жиң іссапрадың ақшасы төленбейтін болды – дегеннен кейінгі қытай қоғамы туралы мынадай ой келді. Кун зының (Конфуцийдің): «Ақ мысық болсын, қара мысық болсын, бәрібір, тышқан ауласа болды» деген тәмсілі болушы еді.

Бұл – қытайдың басынан өткен қырық жылға байланысты толық қолдануға болатын және тегіне қарамай тап жауын іздеген дәуір болды. Қазір есікті (жабық қоғамды) ашып жіберіп, қара мысықты да еркіне қоя берді.

Ал енді, есікті тормен қайта жауып алды. Қазір қара мысық та, ақ мысық та, тіпті, тышқан да жоқ. Ол баяғыда тесіктен де, есіктен де шығып кеткен. Сонда қараңғы бөлмеден енді не іздеп жүр? Яғни, социализмді сыртқа шығарып жіберді. Бірақ, жоқ жерден социализмді іздеп жүр. Іздеген жоқ, іздетіп қойды.

Яғни, Абай айтқандай, социализмнің «табытын қағып» жүрген жоқ па?

Қарасын жоғалтқан қара мысыққа қараңғы түнде тордан шығып кеткен, ізі де жоқ тышқанды іздетіп, ендігі қалыптастырмақ «коммунистік шындықтың бетін бояп», өздері «шымылдың сыртында тұрып», партиялық номенклатураның – окшантайлардың, яғни, жаңа парықтағы үстем таптың мүддесі үшін жанығып, заң, қаулы, нұсқау шығарып, соны – саясатты сауу арқылы «орналастырып» жатқан жоқ па?

Шындық – қайрақ. Сол қайрақ менің санамды жанып отыр.

«Сы чи тайху» – шымылдық сыртынан билеу деген сөз, міне, осы. Мен, расында да, Сы чиді емеуірін етіп жүріп, «шымылдық сыртынан билейтін» қоғамға тап болыппын.

Енді, дәрісті қай «қырынан» өткізем? Шындықпен салыстырып айтам ба, жоқ, «жалғандықпен көңіл жібін жалғаймын» ба (Абай).

28.05.13. Міне, таңғы сағат бесте «Қытай күнделіктерін» реттеп бітірдім. Бүгін соны бір жүйеге түсіріп, жазылмаған, әр түрлі қиымдары ретсіз тілшелерге түскен тұстарын, бөлек қатталған қатираларды жинақтап, түбірлеп аяқтауға кірістім. «Ауы мен бауы бар еді» деп жүрмей, тәмәмдап тастасам, бір сергіп қалар едім. Елге тастүйін ғып апарсам, онда мүлде жаңа жұмысқа, бір жыл кейінге ысырылған ойдағы және көкейкесті өмір қорытындыларына алаңсыз кірісуге жол ашар еді. Осы «Күнделіктің» өзі бір жылға жүк болды-ау!

P.S. Әлқисса, бұл «Күнделік» бір жылға емес, бақандай екі жарым жылға жүк болды. Тура сол күні «бөлек қатталған қатираларды жинақтап, түбірлеп аяқтап, «ауы мен бауын қалдырмай» тәмәмдап, бір сергіп қалып едім. Қандай албасты басқанын білмеймін, неше түрлі суреттерді кірістіріп, енді құрысқан бойымды жаза бергенде, әлгі мәтіндерім көз алдымда тұрып, біреу ауамен сорып алғандай, ғайып болды да кетті. Содан төбе шашым тікірейіп, бүкіл Бейжіңнің, одан Қазақстанның ең үздік шеберхана орталықтарына апарып көрсеттім. Бәрі де басын шайқап: «Ғарыштан сорылып алынған. Амал жоқ» деді.

Содан бері де бір жарым жыл өтті. Өткен күндер елесі жадтан жойылды, әсері басылды. Күнделікке қайтып қарауға жүрегім дауаламады. Бір жазғанымды қайталап жаза алмаушы едім. Сондықтан да бұл жолы тек қатираға асығыс түскен мәтіндер қарабайыр қалпында тасқа басылды. Басқа амал қайсы. Мәтқапылық деген сол.

20.05–05.06.13. Сөйтіп, «Күнделіктен» көңіл қалды. Университеттің кітапханасының сирек қорына барып, аса сирек кездесетін «Шыңжаң қазақтарының Гансуға көшу естеліктері» атты үш томдық қолжазбаны бір апта парақтадым. Шәкірттерімді ертіп апарып, аудартып, мазмұндарын баяндаттым. Ақыры мұндағы Ли доктордың, кітапхана директорының тілін тауып, фотокошірмесін ақша төлеп алуға қол жеткіздім. Неткен жанкешті едім. Ол қаражатты маған кім төлейді? Жарайды, елге қажетті дерек. Қазақтың бір керегіне жарар. Сонымен...

Қолжазбаның ғылыми сыпаттамасы: аты – «Шыңжаң қазақтарының Гансуға көшу естеліктері». Авторы Жың зэй Ие. 1898 жылы Жы жияң өлкесі Чужи деген жерде туған (Шаңхай жақ).

Жапонға қарсы соғыс кезінде 8-әскери майданының генерал-майоры міндетін атқарған. Кейін Гоминдаң партиясына мүшелікке өткен, Әскери комитеттің генерал-лейтенант кеңесшісі, өкілі қызметін атқарған. Гансуға көшкен қазақтарды орналастыруға қатысып, нәтижесі көрнекті болғандықтан, мәнсабы өскен. Жұңго азат болған соң 1954 жылы Орталық ұлттар институтына кеп қызметте тұрған. 1959 жылы қайтыс болған. Жерленген жері – Бабаушань тауы (Гың шы мин жерленген қабірстан).

«Шыңжаң қазақтарының Гансуға көшу естеліктері», Қолжазба. I том. Жұмыстың жоспары, ескертулер, Мазмұны, бөлімдерді толықтырулар.

Бұл естеліктер Минзудің (Ұлттар университетінің) тарих факультетінің деканы Вын ту жияңның 1951 жылғы 9 айдың 12 күнгі бұйрығы бойынша қабылдап алынған. Бұған қарағанда Минзуге ораналаспас бұрын қағазға түскен. Сол нұсқаға ескертулер жасалып, өңделіп, толықтырылған. Бірінші томды негізінен қаражазу (черновик) десе де болады.

II том: 22-931/4-2. 209059-61. Шыңжаң қазақтарының шығысқа көшу естеліктері. 1-дәптер.

Кіріспе. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы туралы. Монғол шапқыншылығы. «Ақтабан, шұбырынды». 1731 жылы Ресейге қосылған. 1759 жылы Қытайға қараған. 1936-1939 жылдары арасында қазақтар Гансу мен Шинхайға босқан. Жайылым іздеді. Онда Ма буфаңның жаугершілігіне ұшырады. Қырылды. Шың сы сәйдің да зорлығы өтіп кетті. Тибет. Индустан, Пакстан қашты.

Бірінші тарау: Қазір қытайдағы қазақтардың жан саны 510 мың. Тибеттегі Ласадағы мешітте тұрады. 40 00-нан аса адам Индия – Пакстан арасында босып жүр. 90 пайызы сауатсыз.

Екінші тарау: 1936 жылғы қоныс аудару туралы. Мөлшермен 35 мың қазақ көшті. Жерлері – Гансудағы Жаң Ие, Шинхайдағы – Гуң хы ауданы, батыста – Гас, Құмкөл, оңтүстікте – Лхаса, солтүстікте – Тибет үстірті, көшу себептері.

Үшінші тарау: экономикалық себеп, экономикалық байланыс.

Төртінші тарау: адам факторы. 1936 жылы Мазуң вын аттың жалына қасым еткен. 1928 жылғы бірінші көш тарихы. Атшыбай. Екінші көш тарихы. Керейлер мен мәмбет-төртуыл. Кесте берілген. Онда жан саны көрсетілген. Ксерокске көшіріліп алынды. Елісханның Ма бу фаңға қарсы шыққандығы айтылады. 1940-1944 жылдары қазақтар сайлауға қатысты. Бұл кезең үлкен өзгеріс кезеңі. 1945-1949 жылдары арасында көп өзгеріс болмады. Қай ел кімдікі екенін айыру қиынға соқты. Үндістанмен арадағы шекара жағдайы. Жүздей адам Үндістанға барып келген. Көш жайы қозғалған.

Бірінші бөлімнің екінші жартысы ксерокске түсірілді.

№2 дәптер. Ганьсуға көшіп барғаннан кейінгі жағдай. Ма бу фаң жақтағы жағдай. 1936-1940 жылдары қазақтар Ганьсуға келгенде Вый чу жүнмен келісуі (бір жағдай ету мәселесі көтерілген).

№3 дәптер. Өндіріс арқылы өзін құтқару. Үшінші бөлім толықтай ксероға алынды. Нұрбақан түсірді. 03.06.13.

22.831.51./1=3/. III том. Қазақ тарихының материалдары: қазақтың ежелгі дәуірі туралы баяндар. Қазақтың шығу тегі. 1931 жылғы саны 3 миллион 100 мың. Қытайдағы қазақтардың саны 440 мың (1954 жылғы санақ бойынша). Құң жиңнің «Таңнама: түрк тарауындағы» «хыса» – деген осы қазақтардың баламасы. «Қазақ» атауы ХҮІ -ХҮІІІ ғасырларындағы қытай деректерінде кездеседі (1-бет).

Қазақтардың атауы: «ақ қаз», қашқындар, руынан бөлініп бөлек шыққандар, еркін адам. Түрік, монғол нәсілінен (2 -бет). Қазақты құраған тайпалар: қытай (қыдан), қаңлы, монғол, үйсін, найман, қоңырат, жалайыр, керей т.б. (3 -бет). Шыңғыс хан. Дешті қыпшақ. Қазақ хандығы. Дағдарыстар. Үш жүз. Ресейге қосылу. Қазақ пен мәнжу байланысы.

II тарау: бергі өңір. Қазақ пен мәнжу байланысы. Шыңжанға кіруі. Шинхай, Гансуға келуі. Жоңғарияда 150 жылдан аса тұрды. 1745 жылы жоңғар бүлінді. Әмір сананың қазаққа қашуы. Тарбағатайда, екіншісі Іледеде (Давашы). 1754 жылы Әмірсана шиң империясына бағынды. Банди генерал Әмірсанамен бірге Ілеге шабуыл жасады. Давашы Ошқа қашып барды. Ұсталды. Бейжіңге әкелді. Кешіріп, Уаң атағын берді.

Олар хандықты қайта құруды армандады. Қазақпен одақтасуға ұмтылды. Әмірсана Бандиді өлтіріп, Ертіс арқылы қазақтарға кетті. Сөйтіп, мәнжуді өштестірді. Сол қол қазақтарымен мәнжу соғысты. 1755-1757 жылдары Маншың – Абылай арасында соғыс болды. Бір бірін жеңе алмады. 1757 жылы Мәншың қалың қолмен Абылайға қысым түсіріп, Әмірсананы ұстатпақ болған соң Ресейге қашып кетті. Абылай хан Шың өкіметіне бағынатынын білдірді.

1758 жылы ұлы жүз Әбілпәйіз (Әбілез) дұрыс істеді. Билікті үш батырдың қолына берді. Төле бидің (Тулыбайдың) билігі ең күшті болды. Сол бастап мәншіңге бағынды. 1763 жылы кіші жүздің бір бөлігі мәншіңге қабылданды. Мәнжің қазаққа жұмсақ саясатпен қарады. Бірақ оларға сенбеді. Оларға жалған саясат ұстады. Керісінше, қазақтар, олар қытайдың экономикасы мен мәдениетін қабылдады. Бірақ ешқандай нәтиже бермеді. Қазақтар мәншіңнің территориясына кірмеді. Төтелей байланыс та жоқ. Бұл ұйғыр мен монғолға деген позицияға мүлдем Бды.

ІІІ тарау: Қазақтардың Шыңжанға көшуі. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Қалқаш көлінің батысы шекара болған. Мәншің өкіметі қазақтарды өзінің бос жеріне көшіп келуге рұқсат бермеген. Ертіс, Іле жайлау болғандықтан, тосқын қоя алмады. ХҮІІІ ғасырдың аяғында, ХІХ ғасырдың басында Балқаш көлінің шығысына көшті. 1767 жылы Абылайханның 300 адамы Тарбағатайға көшіп келді. Бұл – бірінші көш. 1864 жылы Қытай – Ресей шекарасы сызылған соң Алтайдағы тайпалар да көшті. Бұл екінші көш. 1877 жылы Таңғыт руы көшті. Оған мыңбасы атағын берді. 1885 жылы турал (төртуыл) рубасы Құлынбай (Қолынбай) көшті. Бұл төртінші көш. Оған да мыңбасылық берді.

1895 жылы маңкүт (мәмбет – ?) руы Тарбағатайдың Барлық тауына көшті. Келісім бойынша он жылда Ресейге қайта көшуі керек еді. Қазақтар қайтпады.

Іле генералы тұрған қарауылы ерекше мақсат ие. Текес өзенінің жоғары ағысында көшіп жүреді. Ресейге сызылып кеткен екінші реткі бөлісте 1883 жылы қызай тәйжисі Құдайменде қатарлылар Іленің шығыс солтүстігінен 20 неше рубасы 3 000 түтінді бастап Ресейдің Бороталасының солтүстігіне көшіп келді. Шахар (монғолдың бір руы) қоластында болды.

1900 жылы қызайдың рубасы Күнболат Тарбағатайдың сыртына қоныстанды. Ресей – Қытай шекарасы сызылғанда Ресейге қосылды, жүңгоға өтті.

Үшіншісі – Алтай. Бұлар Қобда уәлиіне тән, Шыңжаңға тәуелді емес еді. 1767 жылдан қазақтар мекендеді. Қарауылдың ішіне 1864 жылы ресми көшті. Әлең уаңның атасы Ажы 12 керейді ішке (шығысқа) көшірген. Ажы Алтайдың Сауырын қоныстады. Ішкі Монғол, Ниң-шан, Алашань (алшын), Шаржынтоғай (Шағантоғай – ?) ауданынан мың қазақ Цян луннан 22-23 жылдары Алашан (алшын) ауданына көшіп келді (Шыңжан мен монғолдың арасына). 1767 жылы 300 адам еді. Көкадай ханның туысы келді. Жалпы саны 83 500. Ал Ілеге (1867 жылы) қарасты найман тайпасы (қызайлар) 88 мың 429 адам. Алтайда лең уаңда 13 мың түтін, 53 мың адам.

«Доңыз жылдың» төңкерісіне (1911 жылдан бұрын) Шыңжаңда 225 мың қазақ болды. Монғолдан жер алды.

ІІІ бөлім: қазақтардың Ганьсу, Шинхайға көшуі.

2-дәптер: «Шыңжаң қазақтарының тұрмыс, тіршілігі».

3-дәптер: Қазақтың шығу тегі туралы. Қаңлы, үйсін т.б. Алтынорда (орысшадан аударылған конспект болуы керек).

22. 93. 6 /с/. II том. Авторы Жиң зэй.) Қазақ ұлтының тарихи деректері. Орта ғасыр. Темір империясы. Өнері. «Қыз жібек». Алтынорда. Қазақ ұлтының қалыптасуы. Түркі тектестер. Құрамы. Монғол шапқыншылығы.

22. 931.1. / 1/. Авторы Жу шу лян. Қазақ және қаңлы тарихы туралы зерттеу (Бұлар бізге белгілі деректер).

Міне, қазақ тарихына қатысты үстірт бір қарастырғандағы қолжазбалардың қысқаша мазмұны. Бір керекке жарар, біреу болмаса, біреудің назарын аударар деген қапермен мазмұндап, ішінара ксероға көшіріп алдым. Әсіресе, шекараға қатысты және қазақтың әр кездегі Шығыс Түркістанды мекендегендерінің жан саны туралы салыстырмалы зерттеу жүргізуге жарап қалады. Екіншіден, мұны жазып отырғандар сол оқиғаның өз ішінде жүрген генералдар. Қытай мүддесі де қатты ескерілген. Оны біз де қаперге ала бағамдауға тиіспіз. Үшіншіден, олар сүйенген деректер біз сүйеніп отырған осы деректерді пайдаланушылардан бұрынғы хатталған мәліметтер. Сонысымен де құнды.

Бұл да бір біткен шаруа болды. Көріп тұрып ескерусіз қалдырмағаныма шүкір. Шіркін, түбегейлеп отырса, бұдан да құнды деректер шығар еді. Мен мұндағы ағайындарға ол сөзімді өткізе алмадым. Бәрі де күнделікті күйбеңмен қарбалас. Өкінішті.

07.06.13. Міне, Нұрбақан екеуіміз енді Ішкі Монғолияның сонау қиыр шетіндегі Тұңяу өлкесінің Найманши ауданына жол тартып келеміз. Бұл да бір тосын сый. Өткен демалыста монғолдардың көктемгі ұлттық мерекесі болды. Біздің төлтойымыз сияқты. Монғол өренжілерінің сауығын қызықтайын деп Ілебай (Тәліпбай) екеуіміз бара қалдық. Ойын-сауық, сый-сияпат, би. Бір кезде Ілебайымның көзі күлімдеп: «Мыналар сіздің туыстарыңыз. Сәлем беріңіз» деді.

Найманшидің – сегіз өзен екенін мен де білемін. Найманши ауданының халық жыршысы, халық әншісі, халық зергері дегенге елең ете қоймадым. Осы жолғы Бейжіңдегі сауықты сол аудан мойнына көтеріпті. Бізге де үйреншікті жайт. Бір уақытта: «Найман-монғол жазуы» орталығының директорының орынбасары көне монғол-найман жазуымен шығарылған кітаптарын ұсынады» дегенде атып тұрдым. Тағат таппай жаңағы жас келіншекті қалың думанның ішінен іздеп тауып алдым да бірден: «Сен – монғол найманы, мен – қазақ найманы. Жақынбыз» деп қысқа қайырдым. Ол да орнына атып тұрып менің білегімді ұстай алып, барлауымды саусағымен басып: «Жақыны, жақыны» – дегені. Бар жоғы екі сөз айттым, екеуі де екеуімізге түсінікті болды. Ол – «мен» және «жақын» деген сөздер: «Найманши – наймандардың жиын отырған найман ауданы деген сөз, 262 мың найман бармыз. Таян хан мен Тататұнғаның мұрасын өлтірмейік деп найман-монғол жазу орталығын ашқамыз. Найман жыр, дастандары мен халық әндері, найман шежіресі, найман жер аттары сияқты оншақты жинақ шығардық. Ал керей, қоңырат, жалайырлар Құрымбел өлкесінде жиын отыр. Ажыраған туыс екенбіз. Келіңіз. Танысайық. Ресми шақырамын» деп құрақ ұшты. Шайтан-құлағы мен электрондық почтасын жазып алдым.

Нұрбақан сөйлесіп, тілжағын айырып, міне, мың жарым шақырым қиыр солтүстікке бет алып барамыз. Алты жыл бұрын Көкоттағы профессорлар күмілжіп қалып еді, іштерін тартқан болды. Бұл, қазақ түркологиясы үшін үлкен жаңалық болмақ. Сәтін салғай.

Тұңияудан өттік. Енді Найманши. Мәнжурия мен Харбинге жақын. Жоталатып келеміз. Наймандар да, наймандарды білетіндер де, керей мен қоңыраттардың құда, қайнылары да кездесе бастады. Енді жаңылыспағанымызға сендік. Түн ортасын ала жеттік. Перронда Сайын қыз бен Найман ауданы ауылшаруашылық даму банкісі директорының орынбасары, кеңсе мең-

герушісі, найман-монғол тіл, жазу, зерттеу ұйымының төрағасы, «ық найман» – ақ найман Пурле бауырымыз қарсы алды. «Уаң хан» (Даян ханның және осындағы найман хандығының лауазымдық атағы) мейманханасына орналастырды. Себезгіленіп, сергіп алдық. Ертең таңғы жетіде оянабақпыз. Жүріс тығыз.

08.06.13. Сайын хуа (Сайынгүл) мен Пурле бізді бірден көне ғимаратқа алып барды. Сөйтсек, бұл найман ханының сарайы екен. Шыңғысхан өзінің Дайгүңбұл деген немере қызын Даян ханның немере ұлы Мандухайға ұзатыпты. Сонда немере қызы: «Мен Шыңғыс қағанның немересі бола тұрып, найманның тұтқын келіні боламын ба?» депті. Жөнге жығылған қаған күйеу баласын «найман хандығының ханзадасы» деп жариялап, төрт қатарлы қоршаулы (Бейжіңдегі ұлы хан сарайы тоғыз қоршаулы) хан ордасын салдырып, сонда ұрпақ қуа тұруға пәрмен беріпті. 1863 жылы Гуанши император Найманши ауданын ресми әкімшілік ретінде бекітіпті. Соңғы тақ иесі Сүшік батыр хан 1924 жылы апиыннан өліпті. Қазір сол ханның соңғы тұқымы тірі екен, жетпістен асыпты. Бұған дейін жиырма бір хан өтіпті. Мұнда наймандар: ақ найман және аухан атты екі бұтақтан тұрады екен. Екеуінің де өкілімен кездестім. Қасиетті өзендері – Бұқа. Бұл біздегі наймандардың да төтемі (Кетбұқа, Келбұқа, Есенбұқа т.б.). Өздері: біз Қансудың (солай атады, Гансу өлкесі) бас қайнарындағы қазіргі алшын өлкесіндегі сегіз өзеннің құйылысынан XVI ғасырда хандық тегім бұйырылып осында келгенбіз деседі. Бұл тарих бір кездегі төртке бөлініп кеткен екінші түркі қағанатының сұлбасын елестетеді. Шыңғыстың дәрегіне көшкен найманның Бұйырық ханы да сілем тартады. Ал ұйыса отыруына Мұқылайдың әскербасылығы, «тоқаш тойы» қатты ықпал жасаған іспетті. Құбылайдың атын әнге қосып, сұқ саусақ пен шынашықты көкке қадап тұрып «Мартыкөй!» – «Мәңгілік!» деп ұрандап жібергенде, көздерінен жастары ыршып кетеді. Найманшидің Ішкі Монғолия бойынша иек көтеріп тұрғаны қолөнер мен жазу өнері екен. Өзара үлкен селбестік пен туыстық бар. Жалайыр, керей, қоңырат, қыпшақ ұйысып отырған Құлынбелге арқа сүйейді. Найман жазуын қайта тірілтуге ерекше ынталанып, өздерінің намысты мәселесі ретінде қарайды екен.

Жә! Неге найман жазуы – әуелі монғол, содан кейін ұйғыр жазуы атанды, соны тереңдетіп таныстыру үшін ғылыми пайымдауға кезек беремін.

Мен осы сұраққа орай өзіме мәлім қосымша бір деректі назарларыңызға ұсына кетейін. Ол талан-тараждың түпкі пигылы бүгінгі ғаламдық мүдделердің тоғысы мен соғысына алып келеді екен. Еуропалық үстемдік бағыттың екпінін күшейту үшін бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңы мен барысында, Дрейфустың сотталуы мен Палестинаны «қайтарып алу» туралы Теодор Герцльдің кітапшасынан кейін қос жарылған капитал иелері нысаналы мақсатпен ерекше қарбаласыпты. Азия құрылығындағы ең оңтайлы плацдарм Түркістан деп шешеді. Аса қысталаң дүниежүзілік және азаматтық соғыс жылдарында (1917-1922) Түркістан кеңістігін игеру мақсатында Англия, Франция, Италия, Геркия, Ресей т.б. арнайы қаржы қарастырылды. Дунхуаң өңіріне ғылыми экспедиция жасақталады. Оның басты мақсаты: сарыұйғыр тілін зерттеген болып, түбі көшпелі жойыттардан тарайтын, маздақтардың көтерілісі тұсында мұсылмандықты қабылдаған, қазақтар, жалпы түркі текті қауымдастық сарт деп атайтын тілі – түркі, діні – мұсылман, тегі – семит нәсілді көпестер қауымына мұқым түркінің мәдени және тектік мұрасын телу (қайдағы бір көшпелілерге скифтің, ғұнның, түркінің мұрасын иемдетіп қою – болашақ әлемдік бөлісте үлкен мін болмақ, сондықтан ерте бастан оны жалған жолға салып жіберіп, оларды өркениеттің ұлы олжасынан ада ету) болды. Сөйтіп біз, 1922 жылғы түркітанушылардың бірінші құрылтайында бекіттіріп, түркітану мен түркология ғылымының атауларын, тұжырымдарын мүлдем өзгерттіріп жіберген С.Маловтың «шидем шекпенінінің» қаусырмасында қалдық. 1916 жылы Мюллер ғылыми хабарлама жасағаннан кейін барып бұрынғы көне сирия қарпінің негізінде түзілген наймандардың «хұдам бітік» аталған сүйретпе жазуына «ұйғыр жазуы» деген жанама ат берілді.

Осыдан келіп, қытай мұрағаттарындағы түркі, соның ішінде қазақ руханиятына қатысты фольклорлық, эпостық, әфсаналық, діни (буддалық) рауаяттық колжазбаларды іздестіру, жинақтау, көшірмелерін алу, аудару бағытының міндет, мақсаттары келіп туындайды.

Әңгіме арқауы ұзап кетпеу үшін «Найман энциклопедиясындағы» мағлұматты қысқаша ғана баяндап берумен шектелеміз:

Найман ауданы ҚХР-ның Ішкі Моңғол Автономиялы ауданына (республика дәрежелес) қарайды. Орталығы Түңияу қаласы. Жан саны 400 мыңнан асады. Соның 262 мыңы таза наймандар. Бұлардың барлығы да ежелгі наймандардың ұрпағы.

Наймандар Хань дәуірінде оғыздардың бір тармағы болған. Таң дәуірінде оғыздар мен сиянбилердің құрамында болған. Лияу, Жин дәуірінде (б.д 907-1234 жж.) наймандардың жан басы қауырт өскен және «Найман хандығы» шаңырақ көтеріп, дербес ел болған. 1204 жылы найман мемлекеті Шыңғысхан тарапынан құлатылды. Көп сандысы моңғол ұлысын құрайтын тайпалардың құрамына енді. Мандухай – Таян ханның немересіне тиген Шыңғыс әулетінің қызы. Хандықтың сақталып қалуына сол қыз ерекше ықпал етіпті.

ХУ ғасырда Таянханның иелігіндегі жер – «Найман Ытоқ», ал 1636 жылы Цин патшалығы орнағаннан кейін «Найман ордасы» болып аталды. Оларға Уаң хан атағы берілген (Найман-шидің орталығындағы біз түскен ең үлкен мейманхана да «Уаң хан» деп аталады). Содан бері 17 хан сайланыпты. Хан әулетінің 19 ұрпағы бар, қазір жасы жетпісте екен. Тіпті Мұқылайдың да тікелей ұрпағы Байынғолда тұрады екен. Бір ғажабы сол «Найман ордасының» хан сарайы сол күйінше сақталып қалыпты. Хандық құлағаннан кейін біздегі сияқты әр түрлі мекемелер иемденіпті, қазір ол – найман моңғол мұражайы деп аталады. Сол хандардың суреттерінің түгелі өздері ұстаған бұйымдарымен коса көрсетілімде тұр.

Ұлттық жазуы – найман жазуы. Сол жазумен мынадай кітаптар мен зерттеулер жарық көріпті: 1. Найман ауданының шежіресі. Энциклопедия. Құлынбер. 2. Найман ауданының тарихи материалдары. ІМР Тұңияу, 2009. 3. Найман халық әндері. ІМР, Тұңияу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 3. Найман ауданының жер аттары сөздігі. ІМР, Хохот, халық баспасы, 2008. 4. Найман аңыз-ертегілері. ІМР, Тұңияу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 5. Найман ауданының жер аттарының түсіндірме сөздігі. ІМР, Хохот, Мәдениет баспасы, 2012. 6. Нонжиа. Әңгіме мен өлеңдер жинағы. Хуасия. 2009. 7. Найман ауданынан шыққан әйгілі адамдар (моңғол тілінде). ІМР, Хохот, Халық баспасы, 2011. 8. Найман ордасы (альманах), 2 кітап. ІМР, Тұңияу. 9. Найман көркемөнері (журнал), 2 кітап, ІМР, Тұңияу. 10. Бухүшүн (журнал). ІМР, Тұңияу, 2013, № 1-2 сандары.

Бұл кітаптарда найман ордабасының шежіресі және мұрагерлердің кестесі берілген. Сонымен қатар Юань, Миң, Цин патшалықтары дәуіріндегі моңғолдың құрамындағы наймандар жөнінде тарихи деректер баяндалған. Көптеген деректер Цин дәуіріне тән. Мысалы, «Найман ауданының жер аттары

сөздігінде» «Бұқа (Өкіреш) өзенінің» ежелден наймандардың тотемі болып табылатыны және ол тотемдік нысананың бүгін де сақталып келе жатқаны дәлелденген.

«Баян төбе», «Қара төбе», «Қарағанды», «Қада сай», «Баян дала», «Сары дала», «Сайқан дала», «Ад су (ат су — көл аты)», «Сары дала», «Тарғын», «Қашаты», «Сары сор» сынды жер аттарына тарихи деректермен түсінік берілген. Қазіргі Найман ауданындағы наймандардың арғы ата тектері кестемен көрсетілген. Мысалы, олардың аттары – татар, найман, баяғұт, сартағылы, дал, ордос, жақыр, сақалды, даршын, өжет, ұтыр, маңғыт, гүңгір, қалшықұт, жүркүт. Монғол тілінің 45% түркі түбірінде. Жергілікті Убау (Дүрго, Үзенгі) ғұлама: «Отызыншы жылдарға дейін арбаны «қазақы арба» дейтінбіз. Сонда: «Қазақтың арбасына отырып, былғары етік кисек арман не» деуші едік. Асан пай (бай, би, абыз – ?) бізде термин боп кеткен тарихи атау. Өте ежелгі кезеңдегі ықылым дәуірдің заманалық белгісі. Асан пайда әулиелік белгі бар (Біздің Асан қайғымызда әулиелік белгі бар ғой)», – деді бізге. Оқымыстының мағлұматы бойынша: Шиань өзенінің (Киянь өзені) басында 8 өзен бар. Бұл араға наймандар сол Шахар деген жерден көшіп келген. Оны бастап келгендер Ык наймандар, яғни, ақ наймандар. Қазір олардың аты қытайша Бэй деп жазылады. Шаһар – Көкөттың шығыс солтүстігінде (Түрік қағанаты күйрегенде оңтүстікке кеткен 4 топтың бірі болмас па екен?). «Аға жыры» («Аға него», «Агаан дуу») деген жыр бар. Сөз арасында мына сөздерді аудармашысыз түсіндім: Тарғын – өзен, өзен аты, шаар – шығар, шайны шаар – шәйді шығар, иет – сүйек, білік – ақыл, ойын – ақыл, ой, сайын – ерекше, батыр, кең, құдық – құтых, арыслан – арыслан, тарғын – тарғын, мәңгі – мыңқ, мәңк, орық – құрық (ұстайтын), бригулыкшы – төр, төре, төреші, тірулікші – төреші, тленгут – төлеңгіт, хатын – қатын, тау – тау, аң – аң, аңхына – аңға шығу, аң қарау, таала ел – дала елі (ауылы), кігіт – көгет, аиік – аяқ (шыны-аяқ), алтын – алтын, жұрық – жүрек, шірік – шерік (әскер), бұғдат – бидай, мяң (мыңх) – мың, түң – түмен, он мың, жо – жүз, жетік – жетіген (саз аспабы), шаға (шаха) – сақа.

Міне, түйіншегі табылмас деген тектің бір суыртпағы осылай ұшығын ұстатты. Сәтін салса, алдағы уақытта Алшын мен Құлынбер аймағына да жол түсер. Ал енді осыдан кейін де С.Маловтың сөзіне сеніп, өз жазуымыздан өзіміз бас тартып, жатбауыр тартамыз ба.

Түсіндіре таратуға көлемі көтермеген, бірақ жоғарыдағы түркітанудағы түйткілді емеуірінді шалықтаулардың салқыны

тиген тұстарды еске сала отырып, зиялы қауымның назарын аударғым келген мақсатты түрде жазылған жатбауыр тартқан етбауырлар туралы баяндамаға әзірше осымен нүкте қоямыз.

15.03.2013 ж. Бейжің – Үрімжі – Қашқар. Дәріс аяқталды. Енді қайырылып қытай жұртын емін-еркін аралауға мүмкіндік туа ма, жоқ па, жас та келіп қалды, жүріс-тұрыс қиындамай тұрғанда, әрі жақын, әрі алыс көрінген Қашқария ойпатын аралап барып елге қайтуды ойластырдым. Бейжіңнен тіке түсетін болғандықтан да, жергілікті виза да қажет емес десті. Таяуда Бейжіңге келген жамағатымыз Әмина да мойынса болды. Елге қайтарда Үрімжіге аялдасақ, кемінде бір апта қонақшылап жүруге тура келеді. Сондықтан да талтүсте түсіп, бесін ауа Қашқарға жол тартып кетеміз дестік. Үрімжіге қайта соқпай, содан әрі мұздауанды асып, Құлжа мен Шәуешекке соғып, әрі қарай елге шығып кетеміз деп уағдаластық.

Ұлы да жанкешті сапарға серік болуы үшін Мұхтардан сөзі аз, іскерлі, жөн білетін бір дос тауып беруін өтінгем. Сол айтқан Бақыт Тайырұлы мен шәкіртім Діلمұрат қарсы алды. Жол жоспары белгіленді. Сұлтан ағаның қолтығының терін бір иіскеп, маңдайымнан бір иіскетіп алып, жеңгемнің бір кесе ыстық шәйін ішіп тез аттандық. Үйінде Алпысбай ағамыз (бұрынғы Тарбағатай уәлиі және өте бір құзырлы мекеменің төрағасы болған сыйлы қарт), Бақыт жеңгей – Мұқаметқали үкірдайдың қызы (Қабдеш ағамыздың қарындасы) отыр екен. Оңаша айтылған екі қарттың әңгімелерін кеттім-ау деймін. Сұлтан ағамыздан досым, «Егемен Қазақстанның» бас редакторы Жанболат Әуіпбаевтің осында келе жатқанын, Қашқарға бармақ ойын, Шоқанның ізін суыртпақтамақ екенін білдім: «Оны білгілерің келсе абстракты сөйлендер. Қашқар дамып кетіпті тегі» деп «көтере соғуды» ұсынды. Емеуірінін түсіндік.

Әмір құданың үйінде 15 минут отырып, 30 ауыз жөн біліп, нанның шетінен үзіп ауыз тиіп шықтық. Құдағиымыз «ойнап» (қыдырып) кетіпті. Монғолиядағы атақты акын, демократ Сұраған Рахметұлы мен молқы Раушан Үрімжіде екен. Соларды Бақыттың үйіне шақыртып, бес-он минут көріп, кәукілдесіп қалдық. Раушанды дәрігерге көрсетуге келіпті. Жақсы екен, қуанып қалдық. Айдар Міркамалды да шақырттым. Осы екеуміздің құдалығымыз «Алтын көмбенің» 10 томына жеңгетайылық етумен аяқталды. Бақыттың әйелі Мүнира – Тобықты, Көкше екен.

Мұны Бекен мен Сәлім ағаның үйіндегі жеңгей арқылы нақтылап білуге болады. Өзі дәрігер.

Ділмұраттың арқасында жүкті тура Қорғасқа, ондағы Бірлік деген шәкіртіме жібердік. Кешкі жетіде Қашқарға аттандық. Батысқа жүретін автовокзалда – басында ала тақиясы бар, сәлде ораған, қаба сақал, беліне белбеу ораған, ал әйелдері неше түрлі ұлттық киім киген жолаушылар қалың екен.

Сонымен, автобустамыз. Богда – солда, Наньсаң – оңда қалды. Дауаннан асып оңға бұрылды. Ымырт үйірілді. Ештеңе көрінбейді. Шалқалай жатып ап ұйқыға кеттік.

Таң ата Тоқсыннан өттік. Оң жағы – тақыр тау, сол жағы – құм. Бірімен бірі егіз. Ақсуға тақағанда екі жағы да тақыр төбенің ортасына кірдік. Татыр аңғар. Құдық. Қараңдаған құжыралар қалып барады.

Көріністерді ұмытпайын деп көргенімді қатірама түсіріп отырдым. Оң жақта мұз шыңдар. Тянь Шяньнің Боздөңінен өттік. Суы сарқылмаған, табаны дым тартқан өзен бар. Жаңбыр жауып өткендіктен де торғай таңдайына тамызатындай су бар. Ақсуға 53 шақырым қалғанда қарлы шыңдар көрінді. Елді мекендер басталды. Жіңішке шынарлар егілген, қайтарда осы асулардан Үрімжіге асамыз.

Ақбекет. Оң жақта – ойпаң мен жердің арасын бөліп тұрған үзілмейтін таулы көкжиек. Сол жақтағы құм да жасыл. Көл. Теректер мен шынарлар, қаламұш шынарлар.

Ақсуға да келдік. Жасыл қала. Алма, өрік бақшалары бар. Аласа жаңа үйлер. Құмдауылға шыдас береді. Көп қабатты үйлер де бар.

Тарым дариясынан өттік. Тағанның бетін жалап ағып жатты. Бір сандықтөбеден өткенде құм жағымыз тегіс қапталған әйнек боп кетті. Сөйтсек, күн батареясы екен.

Жолда көлденең бел көрінді. Айқыш-ұйқыш. Аялдауға тура келді. Тоқтаттым. Құдай-ау. Мынау тау емес, қатып қалған қиыршық тасты лай ғой. Керіш деуге келмейді. Біздің Нарын сияқты. Бірақ қара керіш. Бір жағы түйетайлы, бір жағы тік. Жаңбыр тамшылап тұр. Елді мекен жоқ. Жолдың әр жерін су шайып кетіпті. Кей жерде лай жолдан қара жолға түсіп-шығып отырдық. Жердің асты да керіш. Жаңа ғана жаңбыр бүркіп өтіп еді. Көк лайсаң, су лайлана аға жөнелді.

Бұл суреттер Маралбасыға дейін өзгермеді. Өткінші жауып тұр. Жаңағы қиыршықты қара керішті тағы кесіп өттік. Құжат тексерді. «Екі қарт жата берсін» депті Бақыт. Әмина жатып өтті.

Мені тексерген жоқ. Суық су алдық. Жүргізуші: «Су көп ішмаңіз. Тағы да тоқтатасыз?» деді. Мен «Шал ішін сумен жуып отырмаса, гап шығады. Алланың суын аясың ма?» деп ем, үндемей қалды.

Аспан бұлыңғыр. Бұлт басты. Жер лайсан. Лай жолдың үстінен су сарқырай ағады. Сол жақтағы сортаң, тақыр құмның беті май жалатқандай жалтырап қалды. Неге Маралбасы аталды? Ол жерде ұйғырлар тұра ма, қырғыздар тұра ма?

Жол шетінде шағын қарамай кәсіпшілігі бар екен. Жолды өңдейді. Қолайлы. Бізге де сондайлар керек.

Шекеркөл. Тәңіртау деген жазуы бар бекетке тоқтадық. Таулар қат-қат, жік-жік, тілім-тілім. Өмірі бір тал тамыр бітіп көрмеген шығар. Асты сар топырақ, қоңыр, күлгін, кара қабаттар, содан соң шоқыланып кетеді. Таудан сарқылып аққан лай су ойтпатқа жайыла тарамданып, қақ көлшік құрайды.

Жолда жайылма су мол. «Кеттайлак» деген жерден екінші қабаттағы келіншек түсіп қалды. Мұны білгенде жердің неге бұлай аталғанын сұрап қалар едім ғой.

Біз Атушқа жақындап қалдық. Бұл – Қызылсу қырғыз автономиялы ауданына қарасты. Зады қырғыздардың өзі таудың ішінде тұратын шығар. Демек, Өзбекстанның – Әндіжан, Қырғызстанның – Ош облысының тұсы. Ферғана ойпатының оңтүстік етегі. Қоқан хандығының бұрынғы жәнәбі. Атушқа жақындағанда таудың биік екі аңғарындағы қысаңнан өзен ағып өтті. Осы Шекеркөлге құяды. Ал құм жақ жарқырап жатыр. Зады суы тұщы болса керек.

Атушқа келдік. Қызылсудан өттік. Екі тақыр жардың арасынан ағатын өзен екен. Атуш – шағын жолдың екі қапталына жағалай орналасыпты. Жарма мен Шәуілдірдің көлеміндей. Осында Богра сатықтың (қарақанлылар хандығының) зираты бар. Атуштың шетінде, Мәтқапы боп көре алмадық.

Енді Қашқарға қарай – оңтүстікке қарай жүрдік. Екі жотаның ортасын көмейлеп отырады екен.

Қырғыздардың мазарын көрдім. Тура Ыстықкөлдегі мазарлар сияқты. Күмбезді. Жер ойпаттанып, қолтықтанып кетті. Оңды-солды көпір. Тал теректі қолтық. Тау бөктерінде көп қабатты үйлер бар. Қоршалған. Онда кімдердің тұратыны белгілі (әрине, әл-ауқаттылар). Жолдың екі жағы теректер.

«Қайыңнан» өттік. Құмды керген төбелер. Оштың да жері осындай болатын. Батыс беткей кеңіп, тау көз ұшынан алыстай берді. Жолдың екі жағы үзілмейтін үйлер мен биік ғимараттар. Зады Қашқардың шетіне іліктік-ау деймін.

17.06.13. Таңғы 6.00. Тұрдық. Әуелі Аппаққожаның мешітіне бардық. Салынғанына 500 жыл болған. Сартопырақ пен борды араластырып салған. Әлі бүп-бүтін. Міне, тағы бір көл. Мешіттің төрт бұрышы да көл. Осы көлдің аясында уағыз айтылады екен.

Аппаққожада 72 адам жерленген. XVII ғасырда Азим Мұхаммед Қашқарға келген. Қабіріне қызыл гүл қойылған – Аппақ қожа. Мазар 1640 жылы салынған. Жанынан кіріп, күмбезді айналып шығуға болады екен. Оң жағының ең төрінде бүкіл қытай империясы канизактарының қызғанышын оятқан Жұпар ханым жатыр. Ертоқым сияқты түйетайланып қызыл торғынмен жабылған. Жұпар ханымның сүйегін сонау астанадан әкелген, бетіне құран сүрелері жазылған ағаш табыт қасында тұр. 1795 жылы Цян лун жөндеткен. Аппақ қожаның 55 немересі жерленген. Қабірстандағы зираттар жер сандығы сияқты. Күмбез біреу ғана. Онда жөндеу жүріп жатыр.

Келесі барғанымыз – Ядгар мешіті. Оны Зулфия деген әйел қажыға аттанып, бірақ жете алмай қайтып келген соң 1442 жылы салдырған. Өзінің күйеуі, баласы жоқ екен. Ескі қорған. Атақты Жанаң көшесі сол алаңда. Шоканның жазуынша, Шлагин-вейттің басы сол арадағы қорғанның батыс қақпасына ілінген-міс. Васнецовтың суреті арқылы дүниені шіміркендіретін «Кәлләмұнара» да сол жерде болыпты. Мен соның жанындағы ескі қаланың шетінен кәдімгі сағатқа қойылған ескерткішті көрдім. «Кәлләмұнара» сол ара тұрған сияқты көрінді де тұрды.

Ескі шаһарды араладық. Бір есіктен кірсең, мың есікке тап боласың. Бұрма-бұрма, иір-иір баспалдақ. Қабырғаласып, қабаттасып салына берген. Ескі үйді бұзып, иесі қандай үлгі ұсынса, сондай етіп қабырғасын тұрғызып береді екен. Әрлеу, сәндеу өздерінен. Ескі есіктерді сақтауға тырысады екен. Қарттар қамкөңіл, жастар түсіністікпен қарайды.

Бұдан шығып Қасқажып Баласағұнның зиратына бардық. Алыстан көз тартады. Еңсесі биік. Ауласы кең. Қаланың ортасында. Көгілдір қыштан өрілген. Әуелгі нұсқасын алпысыншы жылдары хуңбиндер құртқан. Кейін қалпына келтіріпті. Биіктігі бұрын 44 метр екен, қазіргі нұсқасы 22 метр. Жүсіптің өзі 1019 жылы Баласағұнда – қазіргі Шу өзенінің басқы ағысында туған, 1085 жылы Қашқарда өлген. 67 жаста дүниеден озған. 1069-1070 жылдары аралығында «Құдатғу білікті» жазған. Қабірі көгілдір торғынмен көмкерілген.

Қабырғасында өлеңдер жазылған. Кезінде бұл қараханилер патшасы желенген зират екен. Мына күмбезді Абдулла хан 1665 жылы салдырыпты. Дүниежүзі тәу ететіндей, түркі дүниесі үшін ең қасиетті жер.

Енді Қашқардан недәуір алпыс шақырымдай алыстағы әйгілі Махмұд Қашқаридің мазарына келдік. Төбенің басында. Шындығында да әулие мекендейтіндей қияметті жер. Барлық өмірбаяндық аңыздар көрсетілімге қойылған. Мазардың аты да, заты да Махмұд Қашқаридың нәмін ұлықтап тұрғандықтан да дымым шықпады. Мен өзімді осыны көріп, көз жеткізу үшін ғана келген адаммын деп сезіндім. Өйткені, Махмұд Қашқаридің тура осында жерленгенін бір де бір тарихи жазба растамайды. Кейіннен жорта жерленген, шындығын айтқанда, жорта атақталған деп есептеледі. Бұл мазардың астында әйтеуір бір ғұлама жатқаны анық, тие берсін.

Талтүс әлетінде Қашқардың екінші қарама-қарсы бетіне өтіп, қырық шақырымдай қашық Атуш шаһарындағы түркі тархындағы ең даңқты әрі құпиясы көп қараханилер хандығының 3-ханы сұлтан Сатық Бураханның (Бұғра хан) мазарына бардық. Ол – 901-956 жылдары өмір сүріп, 55 жасында Атуш мешітінде қайтыс болған. Ұстазы – Әбунасыр Самани, Иран жұртынан, мұсылмандық аты Абдукарим. Бұл мазардың өрнектері ағылшын мұражайларынан табылған. Соған қарап отырып қайтадан өңдеуден өткен. Жалпы 15 рет өңделген, соның бәрі де бұзылған. 1944 жылы жермен жексен етілген. 1954 жылы үкімет қайта өңдеген. Одан «мәдени төңкеріс» тұсында жойылған. Соңғы жөндеу 1996 жылы жүргізілген. Жасалған. Сұлтан Сатық Бура ханның тұсында 2 тайқазан пайдаланылған.

Қасында тек мұсылман діни ғұламаларының зираты бар. Мазардың ішінде ескі қыш ою үлгілері бар. Сұлтан Сатық жастанып жататын тас жастықтың аты – Текірташ. Кіндікташ – сия сауыт. Қасында үлкен, жаңа мешіт бар. Мұнарасы бұрын құлатылған екен.

Көгілдір ою қабырғаларға кептер қонақтап жүр. Олар Бура ханның тұсынан бері мекендеген кептерлер екен. Ешқайда кетпеген. Бұзып тастағанда да сұлтанның қабіріне қонақтап жүріпті. Мұны естіп Бақыт: «Кептердің мойнында Алланың аяты бар деген» деді. Тілімізді тістей қойдық. Оның ар жағында үлкен діни әфсана мен тәмсіл бар. Таратып жіберсең бүгін тауыса алмайсың.

Содан шығып Қашқарға, оның ішінде танертең өзіміз қыдырған «Ядгар» мешітіне қайтып оралдық.

Бұл – Қашқардың ежелден Жанан көшесі деген атакты көшесінің ең тоғысқан тұсы. Қазір де солай. Ескі қаланың ортасы. Бұрын да, қазір де тоғыз жолдың торабы. Сол арадан Шоқан кірген батыс қақпаны іздестіруді ойластырдым. Алаңның қақ ортасында тұрып төрт құбылаға сұғына қарап: Мұның қай бұрышында Шлангвейтің бас сүйегі ілінулі тұрды деп көз алдыма әр көріністі елестетіп тұрғамын.

Әмина мен Бақыт кешкі астың қамымен тыныш, кең аспұзыл іздеп, қасымыздағы еңселі ғимаратқа бұрыла бергенде, түрі бізге таныстау, бір көзін сығырайтып сөйлейтін жас жігіт:

– Сіздер қыпшақсыздар ма, қазақсыздар ма? – деді.

– Ой, екеуідеміз. Сен кімсің? Қырғызсың ба? Күні бойы іздеп таба алмадық қой сені. Мында не іздеп жүрсің? – дедім өзімсіп.

– Әр түрлі кәсіп істеймін, анау-мынау. Көне заттар.... Қас тасын саудалаймын. Біз мұнда қыпшақтың титі руынанбыз, ноғай қыпшақ, қаңлы қыпшақ, найман қыпшақ... Әйтеуір жеті қыпшақпыз. Ош та қыпшақ. Және Өзбекстанда, Башқұрстанда, ұйғыр да қыпшақ бар... , – деп шұбырта жөнелді.

Оның әңгімесіне бір егде ұйғыр кеп қосылды. Екеуін бірдей әңгімеге тартып, қалжың айтып, ақыры ұйғыр ақсақалдан:

– Шөкен бар ма?, – деп сұрадым.

Қаркылдап күлді. Қалжындап тереңдете түсіп ем:

– Мен бір жаққа барып келейін. Осы арада тос. Ертіп апарам. Құнын өздерің келісесіндер, – деді.

– Шөкен жеңгем бар еді. Қоқанның Уәлиханы тұсында келген Әлімбай деген алған. Әлгі кәпір немістің басы ілулі тұрған кезде, бір жарым ғасыр бұрын келген, – дедім.

– Ой, мен азаттықтың алдында туғамын. Сауатсызбын, ес білгелі басымыз көтерсем болды, тоқпақтай берді. Отыз жыл бұрын басымды бірақ көтердім, – деді.

– Ал ескі Қашқардың батыс дарбазасында тұрған. Қазір бар ма?, – деп ем, қырғыз қыпшағы Қайрат:

– Қазір де бар. Осы Жанан көшесінің батысында, бес жүз метрдей. Қорған да тұр, дарбазада бар, – деді. Ұйғыр ақсақалы:

– Қашқардың да төбесін тоқпақтатып, пашағын шығарды. Бірақ бар, – деді.

Ой, қуанғаным-ай. Ұйғыр қартымен біраз парандасып, «қайыр, хош» айтыстық. Қыпшақ Қайратпен біраз сөйлестім. Манасшы Юсуп Мамайды айтып ем: «Мен де ескі өленді білемін» деп оқи жөнелмесі бар ма.

– Шақпағымды шақтым-дүр, оғымды тұтаттым-дүр. Қып-шақтың жүйірігін міндім-дүр – деп бастап, тоқтамастан: – Қыз он беске келгенде тиымды болады, тиымды болмаса – қиынды болады – деп, соңын:

Дәйім менің мінгенім қасқа атымды,

Арықтаса мінемін басқа атымды.

Қыздар ұят болса да мен айтайын,

Қыздан жақсы көремін жас қатынды, – деп Несіпбек айтатын қара өлеңді суылдата жөнелді.

Әбдуали «Ас кеп қалды» деген соң көп күттірмей қоштас-тым. Бірақ қимадым. Өлеңдерін жазып алмағаным, оған мүмкіндік болмағанына өкіндім. Үшінші қабаттағы самалдықтағы аспұзылдан Ядгар алаңы түгел көрінеді екен. Қаптап жүрген сейілдеген, думанды жұрт. Көз қуанады. Асығып Дағаршы көшесімен батысқа жүрдік. Көше бойы қырғыз Қайратты іздедік. Таптырмады. Соған қарағанда қума алыпсатар болуы керек.

Содан бұрма-бұрма, иір-иір ескі шаһарды, бұзылып-жөнделіп жатқан маһаллаларды аралап, Домалақ иол көшесінің қиылысындағы, мұны және Қытай базары дейді екен, шағын алаңға келдік. Сәтін салғанын қарамаймысың, тура ескі дуалдың – биік, қабырғасы қалың, шикі кірпіштен соғылған көне қорғанның қимасына тірелдік. Іздегеніміз осы. Екі қапталын көмкеріп тастапты. Дауалдың сыртын жағалап жүріп суретке, бейнетаспаға түсірдік. Жаңа қытай базарының табанын тегістеп, бетін жауып, дуалдың сыртындағы бұрынғы бүркемелерді жұқа кірпішпен қаптап жатыр. Енді бір айдың мөлшерінде мына дауал көрінбей қалмақ. Сөйтіп келе жатқанымда Әмина: «Ананы қара!» деді. Басымды көтеріп қалсам, сол қапталдың түп жағында... қақпа! Дарбаза! – тұр.

Қақпаның дуалының қалыңдығы бес метрдей, маңдайшасы үш метрдей, әбден қаңсығы шыққан ағаш салдау, есігі қаңсыған, неше түрлі затпен айқыш-ұйқыштала бастырылған, жақтауынан ескі ою-өрнектің нышаны байқалғандай. Тозаң емес, топырақ басқан. Бір кезде тоғанақты түйе керуендері боздап жеткен, сәлделі-сәлдесіз саудагерлердің бірі – Шамнан, бірі – Шыңнан шаңдатып келген «дүние дарбазасы» осы. Меңіреу, топырақ пен тозаңға көміліп, үйіндінің астында жасырынып қалған. Көзден таса. Жан-жағымызды Шоқан жазған «Күнделіктегі» куәлікпен ойша салыстырдық. Ана дарбазаға кіре берістегі «Жаңа қытай базары» деп аталған алаңқайда Шлагинвейттің бас сүйегі сырыққа

ілініп тұрған. Демек, Шоқан осы қақпадан өткен. Ал ішіне енді ешкім де кіре алмайды. Өйткені, бұл ескі дуал-қорғанның іші кейін түрменің қоршау дуалына айналыпты. Сондықтан да қызыл кірпішпен қабырғасын жапсыра қоршап жатыр екен. Енді екі-үш айдан кейін мүлдем көрінбей қалады. Жанболат Қашқарға осы үшін келемін деп жүр еді. Еркін жүре ала ма, жоқ па?

Алдындағы шағын алаң да қайта жасақталып жатыр. Өттең, кеш үйіріліп, көз байланып кетті. бұдан әрі қызықтай алмадық. Әбдуәли мен Бақыт тайсақтап көшенің арғы бетінде қалған. Әминә екеуіміз ішкерілік қытайлармен дабырласып жүріп тартылған жіптен аттап кетіппіз.

Еріксіз кері бұрылып, такси ұстап, Әбдуәлидің үйіне кеп, осы күнделікті жаздым. Бүгінгі көргенімнің өзі бір басқа жетіп жатыр. Ертең Мұздауан арқылы Құлжаға жүреміз.

18.06.13. Таңғы тоғызда Қашқардан шықтық. Көлігіміз бұрынғыға қарағанда жайсыздау. Құлжаға ертең кешке жетеді екен. Мұздаудан да аспайтын болды. Көлік Ақсу арқылы жүреді. Енді Нылқы мен Күнестен күндіз өтсек жарады. Көлікте қырғыздың екі жас жігіті отырды. Мені шырамытты. Соған қарағанда торапты қарайтын болды ғой. Оның өзі үлкен насихат құралы екен-ау. Өзі оқуды Бішкектен бітірген. Режиссер. Құлжаға жақын Ыстықкөлдің қырғыздары. Нарын арқылы өтіп, Қашқарлатып еліне келе жатыр екен. Сөздері оралымды.

Күн ашық. Салқын. Бұрын мұнардан көрінбеген тауларды, Тарымды көрдік. Қат-қат, қабат-қабат, арса-арса тау. Жаңбыр жауса қиыршықтар еріп, пора-порасы шығып кетеді екен.

Кеше жағырафиялық карта алып ем. Сол жақсы болды. Қай жерден өткенімізді біліп отырдым әрі ермек. Ақсу қаласы – Хантәңірдің тұсы екен. Тура жүрсе үш жүз шақырым. Ортада мұзарт. Сондықтан 2 500 шақырым айналып Құлжаға барамыз. Үрімжіге таяп барып қайыра қайқаямыз. Мақсатым – Мұздаудан асу, Күнесті көру, Нылқыны көзбен шолу еді.

Сол жақта Тянь-шань сілемдері. Ауа райы да өзгеріп сала берді. Оспанбұлақ деген жерге тоқтап еді. Аспұзылдары әлі төселмеген, тамағы жақпады. Ауыл, қала – құмға қарай, ойпатқа бойлай салынған. Шынар мен көктеректің көлеңкесінен биік қабатты үйлер де көрінбейді. Тауда жаңбыр жауыпты. Жер лайсаң. Су сіңбей көлкіп жатыр. Құмдауыт болғандықтан да, қазір шайылып кетеді екен. Бұрынғы жал-жал тоспа бөгеттер жырым-жырым.

Жер аттары – Түмен дария, Қызылсу, Қаттайлақ (кешегі Кеттайлақ деп оқыған жерім), Түллік, Қызылбайрақ, Көксу, Ақсу, Шекер көл, Маралбасы, Тарым, Шамал, Шал, Шылан, Байкөл, Тойлық, Енсу, Құмбаш, Қаратал, Жам, Үшқат, Токсу, Көрлө, Бағраш көлі...

Осы Бағраштан Балғұнтай арқылы Наратудан асып, Күнесті жанап өтіп, Нылқыны оң жақта қалдырып, Құлжаға барамыз.

Ақсу – үлкен, жасыл, өнеркәсіпті қала. Хантәңірден бастау алатын Құмшарық өзені қиып өтіп, бір ойпаттағы көлден – Ақсу, одан құмға бет алғанда – Хотан дариясы атанып, Тарымға сіңіп тынады екен. Таң қалғаным – 5 қабатты үйлер көк теректің белінен ғана келіп тұр. Тау сағасындағы барлық өзендер осы Ақсудың ойпатына – Аралға, Тоқайға, Қараталға тоғысады екен. Тяньшанның бауыры болғандықтан суы да мол. Тіпті күріш тақтасын байқап қалдым. Осы Ақсудан Такламаканды тура кесіп өтіп Хотанға баруға болады. Ең тура жол сол көрінеді. Жасыл егін, бау-бақшалы. Шәй да өседі. Бұл осы ұйғырдың алып шаһарының ішіндегі ең жасыл ойпат. Жасылдатып тұрған жаңбыр. Ал жаңбыр – Хантәңір мен Ыстықкөлден ұшқан бұлтпен келеді. Ал ол бұлттарды жел Сарыарқадан қуып әкеліп, Алатаудан асырып жібереді.

Міне, мені бағанадан бері сергітіп, мұнартқан таудан көз алмай, батып бара жатқан күнге, одан бұлтты жарып шыққан сәуледен көз алдырмай жасаурап қаратып келе жатқан ұлы күдірет – осы. Құдай біледі тура осы күн дәл қазір Қазақстанға нұрын құйып тұр. Ақсуда – Такламаканда – сағат жетіден жеті минут кеткенде күн Тяньшанға, яғни, Алатауға иек сүйеді. Ал Алатау – Алматының шаңырағы емес пе. Ал Астанадағылар енді жұмыстан шықты. Күн батқанша әлі төрт жарым сағат бар. Ендеше, мына батып бара жатқан күн – Қазақстанның үстінде тұр.

Күннің аумасын, күнім менің, Қазақстаным!

Ақсайдан 50-60 шақырым өткен соң сонау батыста биік аспанда қар басқан биік шыңдар сілемі көрінеді. Тұспалдап Хантәңірі десем де болар еді, бірақ оның шығыс желкесінде биіктігі 7 443 метрлік Темір (қытай картасында) шыңы бар. Ал Хантәңірі – 6 995 метр. Сол Темір шыңы Боздөңнен көрінеді екен. Сол тұста тау да батысқа қарай ойыстап кетеді екен.

Ей, Алла! Мұндай да күдіретің бар-ау! Бірақ, танданған, сағынған мен ғана. Әркімнің өз сағынышы өзінде-ау!

19.06.13 ж. Таң ата тау ішіне ендік. Биік жартас, терең шатқал. Сайды қуалап жотаға шықтық. Ой, Алла бір бүйірден үш қазақ үй көрінді. Тау өзеніне тоқтап, бел босатып, бет шайдық. Одан көк жайлау, көк асу басталды. Жол сақшылары тоқтатты. Наратуды қар басып қалыпты. Тоқтаған жеріміз бүркеген жаңбыр. Бұлт етегі түрілгенде жүруге рұқсат берді.

Бір кішкене дөңге көтерілгенде қырбақ қар басталды. Иіріліп көтерілген сайын қалындай берді. Жер де, көк те аппақ. Суретке, бейнетаспаға түсіруге келмейді. Көксоқта қарға айналды. Қарсы машиналар екінші жаққа шығып кетіп, жол бөгеді. Содан тосылып тұрдық. Мұндай көксоқтадан біздің жүргізушілер онша қиналмаса керек еді. Ауыр жүк машинасы жолды көлденеңдей жамбастапты. Қар тобықтан келеді. Еріп жауып тұр. Ана жүргізуші бір өлермен екен. Жүре алмайтыны бар, өңмендеп несі бар.

Ақыры бос зерігіп тұрмыз. Осы Нарату асуынан жол салған әскерлер көлденеңдеп тұрған бір төбені жармақ болыпты. Жергілікті шалдар: «Бұл арада жыланның ордасы бар. Төбені айналып өтіндер» депті. Оған әскери жолшылар көнбепті. Жарғыш дәрімен атқылапты. Шынында да жыланның ордасы бар екен. Аспанға атылғаны атылып, атылмағаны әскердің өзін шағыпты. Түнде коста жатқандарды да шағыпты. Жиыны 114-тен астам әскерді шағып өлтіріпті-міс. Тау қопарылғанда өлді ме, жоқ, жылан шақты ма, әйтеуір, олардың қабірі Нылқының Атас жайлауында тұрғаны рас. Мұны маған Бақытбек айтты.

Асудан бес иіріліп төмен түскенде жылқы, қой, қодас үйірін көрдік.

Асудың ұзындығы 35-40 шақырым. Өзен бойлай қарағай, қаптаған киіз үй, көзге ыстық. Тіпті шашылған құрт сияқты. Өзен молая берді. Іле молаяды, Ілесе молаяды дегеннен Іле шықпады ма екен? Іленің бастау бұлағынан су ішіп, бетін шайған Қазақстандағы аз қазақтың бірі шығармыз. Ұзақ құлдиладық. Нарат ауылы артта. Аралтөбе, міне. Таза қалашық екен. Екеуін де жайлау қала десе болады. Таңжарықтың Күнесті мен Текесті көз ұшында.

Етекке түскенде шайтанқұлақ та қосылды. Бірі – Америкадан, бірі – Астанада. Алматыға келіп, балалар бізді күте бастапты. Бәрін де сағындым. Күнікей: «Сені сағынып келдім, ата!» деді. Назым мен Алманың келгеніне тіпті қуанды. Мен де қуандым.

Еркінжан мен Данагүл хабарласты.

Міне, Күнесті даласы басталды. Шатқал – жазыққа ұласады. Оң жақта Таңбалытас қалып барады.

Жап-жасыл жазира. Қарлы шың, қарағайлы тау, бұлтпен белін буып алған. Бидай, қара бидай, жүгері, көктөттің бар түрі бірінен кейін бірі тақталанып жатыр. Су мол. Жұмақ емес. Жер бетіндегі жаннат. Бірақ оған кім ие?

Күнес сол қолда. Онда Танжарықтың зираты бар. Аллаһу ақпар! Одан басқа не шара. Жол кесімді, мұрша шамалы, мүмкіндік шектеулі. Әйтпесе, 10 шақырымға бұрылып, зиратқа құран оқып шығуға болар еді. Жаңа Еркінжан: «Нарат жайлауында «Баянжүрек» обасын көрдіңіз бе. Қазақ жігіті қалмақ қызына ғашық боп, құрбан болған» деді. Ол да он шақырым жолдан тыс қалды. Тоғызтарау жайлауын, Үйсінтөбелерді айтты.

Е, оған мұрша қайда. Маңдайшадағы жазулар қазақша жазыла бастады. Бірақ таңбалы жазудың мысы басым. Зекті деген қалашықтан өттік.

Жер аттары: Ақдөн, Аққой, Темірлік.

Танжарықтың Күнесі сол жақта тау жиектеп қалып барады. Күнес – Нарат сайының көмейінде екен. Сол жақтағы тау – Абыралы, одан кейін Мыржық екен. Одан әрі Нылқы, сол жақтағы сілем кең алқапқа айналды. Сол алқаптың Хантәңірі беткейі – Тоғызтарау жайлауы. Алыстан мұнартып көгілдір таулар көкжиектеніп көрінеді. Тамаша жер дейді. Сенесіз. Мына жердің бітісінің өзі сендіреді. Көгілдір шымылдыққа оранып тұр. Көкбауыр ақ бұлттар аспанға астасып кеткен. Қырсық қылғанда бейнетаспаның майы бігіп қалды. Жазық талтайып барып кең аңғарға айналды. Алды – ашық, екі жағы көгілдір тау, көк шоқылар.

Күнес десе – күнес екен. Алақандай ашылып, күнге алақанын жайып тұрған жер екен. Бірте-бірте кеңейе беріп Құлжаға келеді екен. Кең шуақ дала, күнгей, Күнес! Басында – қарлы жел, орта белдеуі – күз, көмей тұсы – көктем, Үрімжіге қарай – жаз. Төрт мезгілді бірдей бастан бір күнде кешесің.

Нағыз қазақ пен монғолдың мекені екен. Өттең, жеке көлік болса, көз сусынын қандыратын-ақ жер.

Алтай мұндай жасыл, сұлу, биязы емес.

Бұл жер – бұлт сауып отырған жер екен.

Нылқы жақ беткейі – тақыр, бетегелі, бұталы. Ал Күнес беті – қарағайлы. Бұлт емген шоқылар мен қар сауған қарағайлар. Ортасы жасыл жазира. Тоғызтараудың асты – Текес. Одан Хантәңірі...

Міне, Көксу, Текес, Күнес үшеуі – Ілесу атанды.

Асанқайғының түйесінің аяғы ілініп қап, содан «Іле» атаныпты-мыс.

Нарат – Шығыста, Құлжа – батыста. Сонда асудан түсе батысқа қарай беттейсің. Іле осы жасыл жазықты тіліп отырып Жаркентке беттейді. Бүкіл жазира аңғарды суарып отырған ұлы су көмейі екен.

Күнес пен Нылқының арасын ұзыннан созылып, қарақошкылданып Абыралы тауы бөліп тұрады екен.

Тоғызтарау – Іле аңғарының батысында, Нарат-Күнеспен тұтасатын Сексенбел деген ұзына созылған қарлы шыңы бар таудың бөктер текшесі екен. Жайлау. Төменгі ел де көрінеді.

Бағанағы Нарат асуынан шығысқа кететін жол – Талқы асуы, одан Нылқыға түседі. Сол Нарат жотасында бір су – батысқа, бір су – шығысқа қарай қайшыласып ағып жатқан. Шығысқа бет алғаны – Қас өзенінің, батысқа бет алғаны – Күнестің бастау көзі екен. Екеуі екі аңғарға – бірі Нылқыға, бірі – Күнеске түсіп, Іле өзенінде, Құлжаға жақын жерде бас құрайды екен.

Езужиар әңгіме. Бір шал:

– Қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман осы, – депті.

– Бұта, бүргеннің түбінің бәрі бинтуан (шекаралық еңбек әскері) болып кетсе, бозторғай қойдың үстіне жұмыртқаламай, қайда жұмыртқалайды, – депті екіншісі.

Сол айтқандай, Іле аңғарының тоғайы мен қамысын бинтуан (еңбек әскері), етекжиегін – қазақ, қырғыз, монғол, ұйғыр мекендейді екен.

Қас өзені құйылатын Қас ауылына келдік. Аңғараяқталды. Батыс та, шығыс та ашылды. Алдымыз – Құлжа, одан әрі... Қарағайлы, Шалкөде, Іле, Жаркент, Қорғас.

Қас дариясынан өттік. Суы қара көк түсті. Ылайланған. Бұл аңғарды – Көкөзек дейді екен.

Құлжаға келдік. Бекеттен Ысырайыл қарсы алды. Құныпияның шәкірті. Менің де батамды алған. Осындағы университетте ұстаз. Мейманханаға орналастық. Кешке профессор Үрімжібай бастатқан әріптестер қонақасы берді. Әттең, халық бақшасындағы Шығыс Түркістанның азаттық қабірстанына тәу ете алмадым. Ертең Шәуешекке аттанамыз. Мұнда тоқтап, кездесу өткізсек, дәріс өтсек – ұзақ уақытқа бөгіліп қаларымыз анық. Бәріне рахмет.

20.06.13. Құлжа – Шәуешек. 9-00. Автобуспен Шәуешекке аттандық. Іле бойы қалың тоғай. О, ана көгілдір таудан да кеше қарлатып асып өттік-ау. Сол жақта – Жаркент, Сарыбел бұландайды. «Қазан» шыңы сағымға мұнарланады. Ал біздің алдымызда – Талқы, Сайрам шоқысы.

Сайрам көлі – аспан ойылып жерге түскендей тұнық көл десетін. Асудың жан-жағы қарлы шың, жасыл жайлау, оңтүстігі – қарағай. Бұдан кейін сұлу жер іздеп қажеті жоқ шығар, сірә. Алмалысайды, Кеңсайды көмейлеп, екі тескентаудан, екі аспанға ілінген көпірі арқылы Талқының кезеңіне шыға қалғанда ойылып түскен аспан – Сайрам көлі шыға келді. Жиегінде, шоқылардың етегінде төңкерілген кесеге ұқсаған қазақ үйлері көз тартып, жүрек жылытады. Мұны Тәңіртау дейді. Батысы – Қазан шоқысы, Жаркент, Сарыбел, Белбұлақ. Көлден асқан соң үлкен Жоңғар ойпаты басталады. Сол жағың – шекара, он жағың – тау. Тау көмейі біртіндеп ашыла береді. Тіпті, кеңбайтақ көк жазыққа айналады. Жайлауда қыстық қоныс жоқ. Сондықтан да бұл үстірт қыста суық, жеміс өспейтін болуы керек. Әрине, көгілдір таулар алыстап, жақындап, бүйірлеп, көлденеңдеп отырады. Бір жерде – бұршақ, бір жері ашық. Аспан мен жердің ортасында бұлтқа оранып, жаңбыр бүркеніп отырасың.

Бұраталамен жүреді екенбіз. Алакөл көрініп тұрады дейді.

Алдымыз кеңіді. Тәңіртау шығыс оңтүстікке қарай бұрылып, Қарамай мен Үрімжіге бет бұрды. Батыс жақ шоқыланып, жатағанданып, ойпаттанып кетеді. Іле Алатауының терістігінен 2 күн жүріп едік, енді Жоңғар Алатауының, Алакөлдің, Барлықтың желкесін қасып келеміз. Біртүрлі таңсық, біртүрлі ынтық, біртүрлі қимастық бар. Неге? Кімге? Әттең, кей тұста көгілдір мұнар шымылдықты ысырып жібергің келеді. Айтпақшы, Қабанбай шоқысы Тоғызтараудың желкесінде, Сексенбелдің басынан қарап тұр екен. Оны кеше аңғармаппыз.

Қазір жол екі айырылады. Бұратала, Қызылтүз, Ебінұрды басып, Барлықтың желкесінен Толыға барады екенбіз. Бұл – тура жол. Жоңғар Алатауының желкесі – қазақ үшін ең құпия, ең аңыз, жұмбағы мол, зерттелмеген жер. Қазан шыңы – Жаркент, Талдықорған, Текелі, Сарқанның шұйдесі. Одан – Арканкерген, Бұғылысай, Жоңғар қақпасы, Жарбұлақ... Мен бала кезімнен аңсарым ауған көгілдір таудың ар жағындағы жұмбақ өлке... Бұдырлы, емшек шоқылы, бүркітбасты, төбелі, ақтасты, сұртасты, сай-салалы үстірт. Ертегі еліне бара жатқандықтан ба, көңіл көтерілді. Қанша айтқанмен де Алакөлді, Тарбағатайды бетке алып келе жатырмыз ғой. Осы Жоңғар қақпасында ... албасты бар деп еститінбіз.

Артымызда – Тәңіртау – Үрімжі – Дунхуаң – Лянжау – Шиань – Бейжің, яғни, жалпақ Жұңғо. Қолдан сусып шыққан сабындай сусып шығып келеміз...

Бораталадан да өттік. Жондағы жазықтағы қала. Алыстан белдеуленіп батыста Жоңғар Алатауы көрінеді. Оның ар жақ беті –Алатау, Жоңғар Алатауы, тұмсығы Үшарал, Алакөлге тіреліп тоқтайды. Желкесі жоталаған жұмбақ таудың түк құпиясы жоқ екен, болса – қайда? Маған жадағайланып кеткендей болды. Қолдан егілген терек пен шынар жер бедеріне оң беріп тұрғандай. Оң жақта шығыс-оңтүстікті ала Жоңғар ойпаты, қарсы алдыда – Жоңғар қақпасы. Боратала – сол қақпаның тұтқасы.

Солтүстіктегі көгілдір таудан көз алмаймын. Оның астында Отаным бар! Үлкен Отаным да, кіші Отаным да, сол жалғыз Отаным! Мен ол жерде жолаушы емеспін. Отанында жүрген адам жолаушы емес. Өз елінің, өз жұртының азаматы! Сондықтан да мен өз Отанымда жүріп жолаушы болмаймын.

Жап-жазық желке жотамен түп-тура Алатау сағасына – Алашанькоу, яғни, Достыққа маңдайлап келеміз. Оң жақ ойпатта – Ебінұр көлі, оның арғы беті – Қызылтұз. Ертеде қазақтар содан тұз тартса Меккеге барып келгендей болушы еді.

Ұмытып барады екем, автобуста қазақ аз, жартысы – ұйғыр, дүнген, қалғаны қытай.

О, о! Алыстан көлденеңдеп Барлық тауы көрінді. Тұмсығы – Алакөл, желкесі – Толы. Одан биік тау жоқ, таусылмайтын тау шоқысы, тау шоғыры сияқты көрінуші еді. Енді, міне, ұзын бойын созып көлденең жатыр. Кешегі Нарат, бағанағы Сайраннан... бәрібір биік! Бәрібір асқақ! Алакөлден қарағанда көкпен астасып, аспанды иығымен көтеріп тұрушы еді. Міне, тура сол иығының қарын ала қарсы келе жатырмын. Сиырқұймышақтанып Жоңғар ойпатына құйрығын соза тастапты.

Міне, Алатау сағасы, яғни, Жоңғар қақпасы.

Барлықтың құйрығы мен Ебінұрдың арасы, шамамен 70-80 шақырым, ұзыннан созылған ақсортаң дала, біреу осы жазықты – сағаны әкпен ақтап қойғандай. Біз Боратала бетін сағалап Алакөлге келеміз. Сол арадан кері бұрылып қайта Барлықты сағалап, құйрығын басып, желкесін айналып өтіп Толыға, одан Шәуешекке, одан оралып қайта Алакөлге – Шағантоғайға келеміз. Барлықтың батысын бауырлап, Алакөлді жағалап баратын да жол бар. Бірақ рұқсат, көлік керек. Ол – шекара бойы.

Екі таудың ортасынан тура өтуге ақсортаң алқап мүмкіндік бермейді екен. Міне, Қазақстанға баратын темір жол қатарласты. Алашанькоуға келдік.

Шекара күзеті тексеретін болар. Тексерді. Жіберді.

Барлық тау бар болмысымен ұзынасынан көрінді. Белдеу-белеу күнгей.

Міне, Үшаралдың Жабық, Тоқжайлауы. Әмина қыз кезінде Алматыдан осында Ғалия екеуі жазғы демалысқа келген. Ғалия сонда байға қашып кеткен. Жоңғар қақпасын қақ бөліп желқалақтар өткен. Тегін қуат көзі. Рахат. Бастарын бұлғақтатып айналып тұр. Жаңа поезд өтті. Алакөл көрінер ме екен?

Алатаудың сырты қарақоңыр. Оны «Қарабауыр» дейді екен. Алакөлдің тұсындағы Достықты жанап, Жалаңашкөге тақап, Үшаралдың тұмысығын сүйкеп, Алакөл мен Аралтөбені, Арасанды көріп, Бүргентекшеге бұрылып, үлкен Әдік пен Кішіәдікті, Тақыртасты басып өтіп, Қазантапқан мен Теректіні, Түйебасты (Қабанбайдың түйесі шөккен жер) түйреп, қайтадан Барлықтың желкесіне қарай жүрдік (Мұның барлығын Бейжіңде отырып-ап шайтанқұлақ арқылы Мұнай таныстырып отырды).

Барлық – Алатау мен Тарбағатайдың ортасындағы ұзын арал сияқты тау екен. Ебінің басталатын Желдіқарасы да алда. Оны да көрерміз.

Қарабауыр – изенді қылқанды тақыр. Қиыршық. Бүгін сондай тыныш. Моп-момақан. Қара жусанның иісі шығады. Артымызда аппақ соран – ақ тұзды тастап, Барлықтың тұмсығына жеттік. Енді Үшарал да, Алакөл де, Арал да, Арасан да, Жарбұлақ та алақандағыдай көрінді.

Барлықтың батыс беті күнгей. Күнге алақанын тосып тұрады екен. Қыста жылы болатынының себебін енді түсіндім. Тарбағатай жағынан – Құлыстайдың, Боратала жақтан Ебінің желі соғып, екі капталдан қар қалдырмай әкетеді.

Міне, Барлықтың тұмсығын айналып ішіне кірдік. Теректі сай қалды.

Ой, Алла! Тура Алакөлдің үстінен, көмір кенінің төбесінен түстік. Қарай-қарай, төбе-төбелетіп, биіктеп келеміз. Жарбұлақ – Қабанбай иегіміздің астында қалды.

Тастаудың ішіне кірдік. Тас, бетеге, қылша, қызылтас, изен, бүрген, бұта...

Жаңа Бейжіңнен Мұхтар мен Мұнай хабарласты. Мұнай – шағантоғайлық. Осы Барлықтың таутекесі. Бәрін қолымен қойғандай айтты. Қайтейік, әйтеуір ирелеңдеп, өрлеп тауға шығып келеміз.

Бүкіл дүние тағы да төмен қалды. Барлықтың басына бөктерлей шығып келеміз. Соған қарағанда Барлықтың мойнын орап, желкесінен шығатын тәріздіміз.

Әне, Барлықтың басы Шүршіттің шыңы – Қазантапқан. Ол сол жақта басындағы ақша қарды сәлде етіп тартып алып, биік тұр. Биікке көтерілгенде жасыл шөпті жасаң, жасыл жайлау – Керейсазы басталды. Теректі бұлағы осы екен. Барлықтың желкесі жасыл жайлау. Өзінде қар жатыр. Салқын, жасыл жайлаудың өзі. Отарлы қой. Қабанбайдың Ақбас бурасы шөккен жер. Көлшік, бұлақ, саз, киіз үй, қыстақ басталды. Жайлауды бөліп тасатаған баған, сым белгілер.

Бұл – Қоңырабасаз, Итемірдің жайлауы. Жер төресі. Үлкен Ақтас – Қаршығалы, екінші Ақтас – Демежанның Ақтасы. Содан кейін – Майлы. Майлы, Барлық деген осы екен. Мына өзен – Айрық. Мұның барлығын Бейжіңнен Мұнай шайтанқұлақ арқылы түсіндіріп отырды. Төбе-төбенің қолтығы киіз үй. Ақшоқы көрінді. Ол – Әлімғазының жайлауы. Төрежайлау – Барлықтың арғы бетінде.

Демек, ойдағы жерді тостағандай төңкеріп қойып көрдім. Әминаның да арманы жоқ шығар.

Мына Ақшоқыдан Толыға қарай бөліне ұмтылған Майлы – Барлықтың етегі болды. Оның тірелген тұсы – Толы.

Жолда «Күн» ауылы. Дүнгендер де түсті. Мал ұстайтындар екен.

Міне, Толыға жеттік. Алыстан, Тарбағатай көгеріп көрінді. Шәуешекте – Нұргүл, ал жолда тағы бір тортуыл күтіп тұр. Ендігісін бара көреміз.

Қалғаны ел іші ғой.

Тәмәт-тәмәм.

ЖАТБАУЫР ТАРТҚАН ЕТБАУЫР

(Ішкі Монғолия)

«Түбі бір түркіміз» деген ұғымның мағынасын ашу барысында, бір ғана тарихи тұжырымдамалық мәселеге назар аударғымыз келген еркін пайымдаудың алдында, қасаң ойлау жүйесін жалаңаштап, ой қыздыру мақсатында мынадай жалпылама риторикалық шалықтауға саналы түрде ерік бергіміз келеді. Оған себеп те бар. Себебі, қаншалықты қайрат жиып, қалайда тәуелсіз жадты жаңғыртып, дербес пайымдауға ұмтылсақ та, қазақтың тарихи ойлау жүйесі мен санасын жадылап алған жат тұжырымдарға басыбайлы мойынсалықтан арыла алмай-ақ қойдық. Жатырқаған көзқараспен, сыртқа ысыра салып, өздерінің мүдделі тақырыптарын зерттеу барысында кезіккен, еріксіз мойынсынуға алып келген ғылыми нәтижелерді біз малташа езіп жүрміз.

Солардың негізгі зерттеулерінен тыс, екінші, үшінші қатардағы ғылыми нәтижесі болып табылатын (В.Томсон сияқты угрофиннің сына жазуын оқып отырмын деп, ақыры амалсыз әрі ықылассыз мойындаған көне түркі жазба ескерткіші сияқты) қорытындыларының басын жиып тұжырымдама деңгейіне көтере құлшынудан жазған емеспіз. Бичурин, Томсон, Пеллиот, Фон Габайн (Мариям апай), Севортян сияқты іргелі ғалымдардың еңбектерінің әбден сықпасын шығардық. Қазан төңкерісіне дейінгі еуропалық және орыс ғалымдары ұсынған түркітану саласындағы аса ірі жетістіктерді ысырып тастап (тұран мәдениеті, жазуы, Алтай мәдениеті мен алтайтану ілімі, алтай тіл жүйесі, Тұран тілі, Тұран жазуы, скиф тілі, сақ тілі, ғұн (хұн) жазуы, көне түркі құдам бітік жазуы, ұлы найман мемлекетінің жазуы, тот монғол жазулары деген тұрақты ұғымдарды – мен сол ғасырда қалыптасқан ғылыми терминді тырнақшасыз қолданып отырмын) ғылыми айналымнан шығарып тастап, ариилік нәсіл теориясына

ыктатып әкелген Миллер қалыптастырған «ирантілдес нәсілдер» деген қисынсыз қисынын теориялық тұғыр етіп қалап қойдық. Бартольд сияқты түбірлі ғалымдардың тамырын солкылдатқан, өзінің атағын дүниеге таратқан түркі жұрты туралы зерттеулерінде – отырықшы түркістандықтарды өркениет иесі, көшпелі түркілерді – «тарих сахнасынан тыс тағылар» деп екіге бөліп қарауға емеуірін білдіріп, тұтас түркіні «нәсілдік жіктеу» арқылы мүшелеп тастауға ырық берген еуропалық үстемдік бағыттың екпінін күшейту үшін бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңы мен барысында Дрейфустың сотталуы мен Палестинаны «қайтарып алу» туралы Теодор Герцльдің кітапшасынан кейін қос жарылған капитал иелері нысаналы мақсатпен ерекше қарбаласыпты.

«Қасиетті жерге» қайтып оралуға мүмкін беретін плацдарм жасау үшін Оңтүстік Африка, Родезия (алпауыт Родостың атынмен аталған), Грекия, Кипр аралын таңдайды. Азия құрылығындағы ең оңтайлы плацдарм Түркістан деп шешеді. Аса қысталаң дүниежүзілік және азаматтық соғыс жылдарында (1917-1922) ғаламдық алпауыттар дүниежүзілік капиталды, яғни, шикізатпен өнеркәсіптік аймақты қайта бөлісіп, бүгінгі экономикалық ғаламдастырудың ұлы жоспарын жасау үшін «жеті алпауыт» 1922 жылы аса құпия бас қосады (олардың бұл жоспарын білу үшін Гитлер 1922-1924 жылдары арасында кітапханада шүйіліп тұрып отырған, мұны тарихшылар «Гитлердің әйгілі оқымыстылық кезеңі» деп атайды. Ал сол алпауыттардың мұрагерлері, ішінде сол кездегі АҚШ президенті кіші Буш бар, екінші рет 1992 жылы «әлемнің бүгінгі капитал бөлісу моделін жасаған. Араб дүниесіндегі аласапыран сол тұста жобаланған). Соған идеологиялық негіз ретінде, яғни, аса мол шикізат қорына ие Исі Түркістан кеңістігінен – Шығыс, Орта, Солтүстік және батыс Түркістаннан (Англия, Франция, Италия, Геркия, мұқым Балқан түбегі елдерін біріктірген құрама армиялардың сол жылдарғы Түркия мемлекетіне шабуылы сол жобаның бір парасы ғана) массондық нәсілдік құрамға жататын тек табу мақсатында арнайы қаржы қарастырылды. Әуелі массондық бағыт ұстанған уақытша үкіметтің, содан кейін кеңес үкіметінің қолдауымен Дунхуан өңіріне ғылыми экспедиция жасақталады.

Оның басты мақсаты: сарыұйғыр тілін зерттеген болып, түбі көшпелі жойыттардан тарайтын, маздактардың көтерілісі тұсында мұсылмандықты қабылдаған, қазақтар, жалпы түркі

текті қауымдастық сарт деп атайтын тілі – түркі, діні – мұсылман, тегі – семит нәсілді көпестер қауымына мұқым түркінің мәдени және тектік мұрасын телу (қайдағы бір көшпелілерге скифтің, ғұнның, түркінің мұрасын иемдетіп қою – болашақ әлемдік бөлісте үлкен мін болмақ, сондықтан ерте бастан оны жалған жолға салып жіберіп, оларды өркениеттің ұлы олжасынан ада ету) болды. Сөйтіп біз, пиғылы жат, арнайы тапсырмамен көне түркінің барлық жазуын ұйғыр жазуы деп қорытынды шығарып, оны 1922 жылғы түркітанушылардың бірінші құрылтайында бекіттіріп, түркітану мен түркология ғылымының атауларын, тұжырымдарын, мүлдем өзгерттіріп жіберген С.Маловтың «шидем шекпенінінің» қаусырмасында қалдық. Бұрын айтса сенбейтін, бірақ соңғы жылдары ғана құжаттарды оқып жағамызды ұстаған, дүние капиталы мен жағырапиясын, экономикалық даму бағытын анықтап, бүгінгі күндегі «американдық мүдде», «еуропалық мүдде» дегенге идеологиялық негіз қалаған сол «жеті алпауыттың» жоспары мен жобасына Ленин (!) де қатысыпты. Бұл тектік арандатуы Сталин одан әрі өршітті.

Сөйтіп, көшпелілер өркениеті, түркі дүниесі, қазақ тарихы тұйықталған иірімнің үйірімін айналсоқтауға мәжбүр болды. Салынды сананың сарсаңымен ешқандай нәтиже бермейтін салбурын күй кешіп, жанығуды ғылыми зерттеудің әдіс-тәсіліне айналдырып, оған сондай бір тақыстанған можантопай кәнігілікпен бейімделе бауыр басты. Кеңестік тұсты былай қойғанда, тәуелсіздік рух басын көтерген ширек ғасырдың ішінде көшпелілер өркениеті, түркі дүниесі, қазақ тарихы қақында қандай да бір заман мен заман, қағанаттар мен мемлекеттер, ұлыстар мен бірлестіктер, ұлы қоныс аударулар мен құрама хандықтар алмасқан, тектік тамырлар ажырап, жат тамырлар шорланған тұстар туралы қазақ тарихшылары шынмашындық, араби шығыстық, еуропалық, славяндық тұжырымдарға қандай тұжырымдық өзгеріс, не қандай түбірлі ғылыми жаңалық әкелді? Бар жетістігіміз, «Мәдени мұра» бағдарламасы тұсында сол етжемі шығып тозған, әр дерек көздерінде шашыранды түрде кездесетін жазбалар мен пікірлерді біршама топтастыра жинақтаудың орайы түсті. Соның негізінде пайымдалған ең батыл пікірлер мен болжамдардың өзі ғұн, скунһа, сақ, (скиф), көк түрк қағанаты, қыпшақ бірлестігі, жоңғар шапқыншылығы жөнінде қалыптастырған ырықты елдердің ықылымсыз, яғни, тарихи уақыт шындығы мен тектік тамырлардың ажыратылып, өгей тамырлардың қабатталып

өрілуін ойтөте болжайтын, мысалы керей, қоңырат, алшын, найман, жалайыр, уақ (оңғұт) мемлекеттерін монғол тектілерге жатқызатын еурпалық, славяндық, арабтық (бұған парсы жазбалары жатпайды) жазбалар мен зерттеулердегі бопса пікірлерге ұя басып, ықтасындап пайымдаумен шектелдік. Оның есесіне қалай таратсаң да бес жүз жылдан ары бармайтын қазақы шежіреден көшпелілер тарихын жасауға, Шыңғысханды қалай да қазақ етіп шығаруға шәт-шәлекейіміз шыға, ақылға симайтын абыройсыздықпен бетімізді сала жанталасып жатырмыз. Анығы – Шыңғыс ешқашанда қазақ болмайды және ешкім оны қазақ деп мойындамайды. Бұл – халықаралық сайқымазақтың сахнасына айналуда апаратын жол.

Керісінше, қазақ хандығы, яғни, қазақ мемлекеті – Жошы ұлысы, Алтын орда, Ақ орда, Боз орда арқылы бүгінге жеткен Шыңғыс империясының алтын үзігі, құрамдас бір бөлігі болып табылады деп қарастырсақ – сөзсіз түпкілікті де, тыңғылықты да ғылыми нәтижеге жетеміз. Өйткені қазіргі қазақ ұлтын ұйытып отырған тайпалардың Шыңғыс қағанатынан тыс дербес өмір сүрген бір де біреуі жоқ. Мұны мойындау – қазақ мемлекеттігін мойындаудың басты кепілі. Еуропалық, арабтық, славяндық тарихи жазбалардың ырқымен Шыңғысханның мемлекетін көшпелі өркениет пен көшпелі ұлыстарға ата жау етіп көрсету: Эллада мен Римді – еуропалықтарға, халифатты – арабтарға, Орталық мемлекетті (Жұң гоны) – шынмашындықтарға жау етіп көрсетумен бірдей, яғни, өзіңнің мемлекеттік, тектік тегіңнен бас тарту.

Дүние жаратылғаннан бері жер шарының тарихын асты-үстіне сапырылыстырып, жағырапиялық құрылымын өзгерткен үш ұлы қоныстанудың үшеуіне де басты себепкер болған көшпелілер өркениеті. Сол аласапыраннан Шыңғыс қағанатының екпіні мен араласымы анағұрлым жойқын болды. Тынық мұхиты мен Атлант мұхитының арасын жалғастырған сол сойқанды сапырылыс өзінің соңына ұлыстар мен тайпалардың басын біріктірген қуатты дербес құрама мемлекеттерді мұрагер етіп қалдырып отырды. Бұлар – біз үшін тегі мен ділі (менталитеті), діні мен тілі мүлдем адаланған (славяндар қауымына жататын түркі текті болгарлар, христиан дініндегі австро-венгриялық мадиярлар, еврей текті түркі тілді қарайымдар, тегі құбақыпшақ пен кеңгереске жататын православие дініндегі славяндардың қатарын толықтырып, XX ғасырда ғана орыс ұлтының құрамына

ресми енген казактар, ирандағы бұрынғы қызылбастар, қазіргі кашкайлар, Ауғанстандағы «өзбекпіз» деп жазылып жүрген он жеті мыңға жуық Кетбұғаның тұқымдары, Ирактағы жалайырлар, Мысырдағы мамлүктер, өзін гунндардың тұқымы ретінде карастырып автономия сұрап жүрген еурпалық мемлекеттердегі провинциялардың тұрғындары, Монғолия мен Ішкі Монғолиядағы алшын, қоңырат, уақ (оңғыт), керей, жалайыр, найман, қыпшақ ұлыстары, бұлардың қатарына өзбек, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, алтай қауымының негізін құрайтын тегі түркілік тоқсан секі баулы тайпа мен руларды жатқызбай-ақ қоялық) жатбауыр тартқан етбауырлар. Оларды тек ретінде ішбауыр тартқанмен, ұлттық бірлестікке зорлап та болса қоса алмайсың (Кейбірі қазақ деген ұлтты білмейді, казактар сияқты білгісі келмейтіндері де бар).

Өйткені оларды өзара тұтастырып тұрған тектік, яғни, түркілік тұжырым емес, мемлекеттік ұғым. Бүгінгі күні: негізінде түркілік тек басым парсы жұрты – «Иран ислам жамиғаты», Ауғанстан – «талиб (мұсылман үмүмі)», түркілік тектер аралас орналасқан Ресей – «славяндық православие (оның түбірлі идеологиясы еуразиялық идея болып табылады) үмметі», бұрынғы көшпелілер өркениетінің шығыстық шалғайын басып отырған Қытай – «орталық мемлекеттіктер (Жұң го)» деген ұғымды мемлекеттік тектік идеологияға айналдырып отыр. Мұндай тектік-идеологиялық қысыммен ыдырата шоғырландыруды Түрікменстан мен Өзбекстан сияқты бауырлас елдердің биліктегі топтары да ырықсыз жүргізіп отырғаны және анық (Өзбекстан өздерінің тарихын түркілік тамырдан алыстатып, ирандық тамырға бау есіп жабық күйде жанығып жатыр. Әрине, ол жол исламға карімді емес, карими исламді тұйыққа тірейтіні анық).

Ұшы түте-түтесі шыққан, қайта өрсе қамшы шықпайтын тарамыс сияқты тектік шашасынан шашылған түркі қауымы, соның ішінде қазақ ұлты, сонда қай еуропалық, арабтық, шынмашындық тұжырымдар арқылы өзінің тарихын тұжырымдамақ, қалай өрмек? Аталған кеңістіктегі түркі қауымының құрамында казакты ұйытып отырған рулардың барлығы бар. Дүниенің төрт бұрышындағы «жабайы», «көшпелі», «тағылар», «ат үстіндегі маймылдар» туралы деректерді жинап, мың том етіп бастырып шығардык дейік, сонда соның ішіндегі қазақ тарихын белгілі бір тәуелсіз тұжырымсыз қалай суыртпақтап аламыз? Текті былай қойғанда, көшпелі өркениетке тиесілі заттай қазба айғақтарды (мысалы,

скифтік зергерлік мәнерді) ирандық, сол арқылы таяушығыстық, сол арқылы арийлік, сол арқылы бабылдық (мысырлық өркениет Орталық азиядан тарайды, сондықтан да Самарканд, Бұқара, Арқайымдағы айғақ қазба мұралар Таяу шығысқа тиесілі немесе Алтай – славяндар іздеген Ақсу (Беловодье, яғни, славяндардың Жиделібайсыны мен Жерұйығы) деп Арқайым мен Алтайдағы Ақсөре шыңын славяндардың жер кіндігі ретінде ғарышкерлердің белсенді түрде қатысуымен ресмилеп алғанын ескерсек, тектік тамырды «шолақ байталдың құйрығындай шолтандаған» (Әуезов) қазақы рулық шежіремен (тіпті Шыңғыс хан шынымен де қазақ болып шыққан күннің өзінде), ол тарих – қаншама құлашымызды керіп, өңешімізді созып қабақат қаусырғанымызбен де, қазақтың құшағына симайды.

Сондықтан да, тарихи текті тұтастандыратын түйінді, буынды тұстарды тауып, жалпы көшпелілер өркениетінің даму сатысын тоғыстыратын, тәуелсіздік, басыбайлылық тұсында да біздің ұлттық мүддемізді қозғаған мүдделі мәселелерді қамтитын тұжырым жасалуы тиіс. Онсыз біз жат жағалауда, жаттың қайығының ескегін есіп, белгісіз жат бағытқа қарай салынды тұжырымдарды шырақ етіп, жеткізбейтін, не мүлде ол бағытта жоқ қарауылды іздеп жүзе беруден жазбаймыз. Анау – алай ғой, мынау былай ғой дей көрмеңіз, біз де ану – анадай, мынау – мынадай деп екі том кітап жазып, жекеден жалпыға қарай жаймалап пайымдауға ұмтылғамыз. Өкінішке орай, ондағы пікірлер мен деректер етжемі болып мүшеленіп, ақыры, өз пікіріміз өзімізді адастырып кетті.

Ал, енді, осындай белгісіздіктен құтқаратын, қазақы рулық шежірені тарихи дерекпен ұштастыратын сенімді тектік нүктелер бар ма? Аз. Бірақ бар. Ол үшін тектік ұштасулар мен ажырасуларды заман заманымен қаттап, қандық (ДНК) бояуының қою-сұйықтығына байланысты сұрыптап, түбірін сүзіп отыратын жағырапиялық карта жасалса, мүмкін, қалыптасқан қасаң пікірлер тың тұжырымын табар ма еді, кім білсін. Бұл тектік картаға әсіреәфсанадан бастап топырақтың құрамын анықтайтын ілім саласына дейін белсене қатысып, күдікке саңлау тастамайтындай тастүйін қорытындыны ресми түрде өресі өктем оқымыстылар қауымына мойындату қажет.

Әйтпесе, хұндарды – монғолдар мен мәнжулер, көне түркі қағанатын – ұйғырлар (бейне бір олар түркі қауымына жатпайтын сияқты және өткен жылғы Бейжіңдегі халықаралық конферен-

цияда: біздің сарт деген атауымызды қайтару қажет, өйткені ұйғыр жазуы десек – ол жазуды түркілер шығарған болады, ал олардың жазу-сызуды ойлап табатындай сауатты деңгейге көтерілмегені белгілі – деген пікір айтылды) «ирантілділер» деген тексіз нәсілге жатқызылды, қазір скифтерді славяндар ата тегі ретінде қарастыруға көшті. Енді олар бізге көшпелілер өркениетінің заттай айғақтарының жұрнағын да ұстатпайды. Қытай түркологиясының атасы Гың Шымин ғұламаның: «Қазақ ғалымдары мүмкіндік туған орайды шұғыл пайдаланып, көне түркі мұраларына иеліктерінді зерттеп алмасаңдар, одан айырылып қалу кезеңінде тұрсыңдар. Сол пікірімнен ұзақ жылдар бойы таймаған менің өзімді саясатпен тұқыртып тастады, тіпті шәкірттерімнің өзі сынға ала бастады. Неге сонша марғаусыңдар. Тектеріңді батыстан емес, шығыстан іздендер. Тектік қағандықтарыңды еске алыңдар. мұсылманды қабылдағаннан кейін түпкі тамырларыңнан беттеріңді бұрып әкеттіңдер. Сенім өз алдына, ал тектік тарих бір басқа. Менің осы сөзімді жеткізіндерші» деген сөзіндегі терең астар, ойлантарлық пікір соны аңғартса керек.

Әсіресеәфсана (миф) демекші, Түркия сапарында тектік танымдық тамырды танытатын оқыс аңыздық желіні естігенімізде жағамызды ұстағанымыз бар. Анкарадан шығысқа қарай атақты Қайсары үстіртіне бет алғанымызда Ақсарайдан өте бергенде басына бұлттан сәлде ораған мұнарлы қарлы шоқыны жүргізуші «Хасан ата» деп таныстырды. Демек: Асан ата, Асанқайғы тауы. Сол тауды екі сағат бойы шыр айналдық. Әуелі иықтасты, одан кейін желкемізге шықты да көз ұшында ағараңдап отырды. Недияға келген соң білдім, оның жөнін сұрағанымда университеттің професорлары: «Ежелгі заманда түркілерге жақсы жер іздеген Асан әулиенің ақ маясы бұлтпенен араласып келіп осы таудың басына шөгіпті. Асан әулие де сол шоқыда дүниеден қайтыптымыс. Біздің, түріктер сол әулиеге ілесіп ат басын кіші Азияға тіреген екен» деп түсіндірді. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында Қалбан Ынтыханұлының аударуымен «Фолиант» баспасынан жарияланған қытай ғалымы Гайшан Лидің «Иньшань (Бағылық) оңғыттары» атты зерттеуінде: XII ғасырда Асан ата әулие ханға сәлем беру үшін бес жүз ісек айдап Көкөтқа келді» – деп тасқа ойылып жазылған тарихи дерек бар. Ал «Юаньнамада»: «Шамамен 14 ғасырда Оңғыт жерінен Асан деген оңғыт ақ түйеге мініп, бұлғын, сусар терілерін теңденіп, мың ісек қой айдап Сирамөрен өзенін бойлап Қаракорын қаласына қарай өтіп кетті. Жол бойы

*Ғұн тәңірқұтының
тәжесі.*

айырбас саудасын жасаған, теріге мал алмастырған» деп жазылыпты. Сонда, күншығыста қытай қорғанынан басталған Асанқайғының сапары бүкіл Орталық Азияны көктей өтіп Кіші Азиядағы Қайсары жотасындағы Асан ата шоқысында үзілген боп тұр ғой. Қандай ұлы желі.

Міне, тектік тұжырымға жетелейтін мифтік сарын дегеніміз осы. Мұның өзі кез-келген тарихшы үшін үлкен жаңалық. Енді соны тереңдей негіздесе, дау тудырмайтын тұжырым жасалары анық. Бұл алтын өзек сарынды Адам атамыздың зәңгі болғандығын дәлелдеп берген еуропалық ғылыми әдістеме мен қандық саралау жүйесі толық дәлелдеп береді. Бүкіл адамзаттың шығу тегін қан құрамы (ДНК) арқылы анықтап берген ғылыми зерттеудің нәтижесі бойынша түркі тектілердің ең ертедегі ата қорымы қазіргі Бейжің (Пекин) шаһарынан оңтүстігіне қарай бес жүз шақырымдай жерден табылыпты (!). Содан бастап түркітектілердің қонысы біртіндеп батысқа ойысыпты (Түркілердің қандық құрамның негізінде жасалған тектік карта мен кестені Ж.Бейсенбайұлы таяу мерзімде аяқтамақ). Сонда қазақтың әр руының тектік қоныстануы кезең кезеңімен белден бел асып ұлы қазақ даласына ат басын қай кезде тұрақты тірегені анық көрсетілмек. Әрине, күтпеген нәтижелер де бар. Арии текті тұран тұрғындарының түпкі қазығы Беказы қорғаны болып шыққаны, арғын тайпасының шығу тегі Қиыр Шығысқа қарай емес, Тұран ойпатына қарай ойысуы тосын ғылыми нәтиже. Тарихшылардың жұмысына «қол сұққан» Жарылғапты менсінбеуге болар, ал еуропалықтар анықтап отырған мұндай нақты ғылыми дәйекті қалай жоққа шығарасыз. Асан қайғы туралы миф пен түркі тектілердің кеңістігі бұл арада бірін бірі толықтырады. Осы бір «алтын жылғаны» өзектей бүгінгі күнге дейін іресе қазақы шежіренің түйіні де шешілер еді.

Демек, шағын шалықтаудың бірінші «жылғасы» тектік жағырапиялық карта мен кесте жасауға саяды. Табан тірейтін нүкте – солтүстік шығыс Қытай болмақ. Ұшығын ұстайтын бір суыртпақ осы. Содан қиыр шығыстағы мәнжу-шүршіт (бұл атауды олар орта ғасырда қабылдаған) қорымдарына, Монғолияның Ханүй жазығындағы ғұндардың обасына, Ордос жазығы мен Шиань

өлкесіндегі көмбелерге, содан кейін Тәңіртауды бойлап Алтай мен Алатау сағасы арқылы Хорасанға (бұрынғы қызылбастар мен қазіргі қашқайлар), Қайсары жотасына (Медея тұрғындары мен селжүктерге), одан Мысырға (мәмлүктерге), Сарыарқа – Ырғыз арқылы батысқа қарай Қырым мен Кемер бойына қат-қатымен, қабат-қабатымен тектік белгіні анықтайтын қан құрамына (ДНК) сүзгілер жүргізіліп, салыстырыла зерттелсе, ұлы және даусыз мойындалатын ғылыми тұжырым жасалатынына сенім кәміл. Сол картаны әсіреэфсаналық желімен, тілдік түбірмен әдіптесек, кәдімгідей жүйелі тұжырым шығады. Қазірдің өзінде жекелеген аймақтар мен өңірлердегі зерттеулердің нәтижесі белгілі. Біз сондай тұжырымға жүгінбесек, скиф, сақ, ғұн, массагет, түрк арғы атамыз дегеніміз құрғақ аңызқты емген құр дәме болып шығады.

Нәсілдік тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да, ататек қонысы тұрғысынан да түп тамырымыз Қиыр шығыста. Мәнжу мен монғол тарихы мен шежіресіне мұрын шүйіре қарау – ғылымдағы можантопайлық. Мүмкін артық, мүмкін кем, бірақ та қалай да назар аударып, ой салу үшін айтылған шағын шалықтауға дәйек ретінде түте-түтесі шыға шүйкеленген тектік жүйенің ішінен өзімізді де таңдандырған бір тал суыртпақ деректі дәйек ретінде ұсынғымыз келеді. Түп-түкияннан қазбай-ақ, жоғарыда айтылған Ханүй жазығындағы ұлы қорғанның теріскейіне қарай 60 шақырымдай жердегі Ханүй мен Хұни өзенінің тоқырауынындағы Шивэтіұлан (Қызылқорған) жотасының үстіне 682-жылы қойылған, ұлы көк түрк қағанатының негізін қалаған тайпалардың ойылып жазылған 56 таңбасының ішіндегі өзіміз таныған қыпшақ, найман, керей, алшын, жалайырдың кейінгі таралу тегіне ғана қатысты пікір қозғайықшы. Олардың Шыңғыс қағанатына дейін жеке мемлекет болғаны анық. Ұлы қаған оларды бір ғана «алтын ноқтаға басын сұққан бір ғана алтын тізгінге» айналдырды, яғни, бір мемлекеттің құрамына кіргізді. Сол «алтын жүгеннің тізгінінің» түйінделген бір бауы қазақ. Ең өкініштісі, әлгі түркі хандықтарының бір ханының ордасы не тұқым, әулеті сақталмапты. Иә, сақталмапты. Елұйдашыны тақтан ауыстырған Күшлік ханның сарайына билік еткен Өкіреш (Бұқа) атаның тұқымын (сүйегі Самарқандтың маңындағы «Өкіреш ата» қабірстанында жатыр) наймандардың төресі-міс деп қарастырып, тіпті, Ақсақ Темірді содан таратқан шағатайлық деректерді де назарға ілмейміз. Тек қиыршығыстық (шүршіттік, мәнжулік) және монғолдық текке көз сұғын қадаумен шектелеміз.

Сонымен, «қарға тамырлы қазақ», «киіз туырлықты үйде бір туғанбыз» деген тікелей тектік түйінді білдіретін тұрақты тіркес, Бұлақ көлінде (Бұлақхоли) аққу (пері) қыздан туған ұлдан таралу (Абайдың қазақты «ақ қаздан» таратуын еске алыңыз), өзенге ағып келе жатқан нәресте және оның әуелі – би, кейін хан сайлануы, қобыздың әу баста үйеңкеден шабылуы, киіз үйдің есігінің шығысқа қарауы, хандықтың «алтын орда», керегенің – керу – керегу деп аталуы, «ақ сарбас!» деп ұран шақыру, ақсарбас қойды құрбандыққа атап, ақ боз ат сойып баталасу, үй иесінің мүшелерінің кіреберістегі оң босағаға қарай жайғасуы, үй иелерінің төсегіне дейін оң жаққа салынуы, барлық мүліктің оң босаға жақта (ыдыс-аяқ, шидем, кебеже, саба т.б.) орналасуы, кенже баланы қара шаңырақтың иесі деп тануы, қамшыны кие санап, керегенің басына іліп қоюы, жең ұшының кең пішілуі («Жең ұшынан жалғасу үшін», яғни, құпия белгі арқылы саусақ ұшымен сөйлесу) сияқты аталы ұғымдар мен дәстүрлер көшпелі қауымның ес жия бастаған сатысында қалыптасқаны анық. Сол ұстынды ХХІ ғасырға дейін үш-ақ тек, мәнжу (бұрынғы аты – шүршіт, одан кейін жеке орда тіккенде мәнжу аталған, ол «мен жұртпын», «мәңгі жұртпын», яғни, «мәңгілік елмін» деген көне түркілік емеуірінді білдірсе керек), монғол, қазақ ұлттары ғана ұстанып келді. Тіпті, ағайынды екі адамның аңда жүріп бірі екіншісін өлтіріп алып, өзін өзі жұбататын «Бөкенжарғақ» күйі туралы аңыз да (бұл аңыз 905-916 жылдары қидан жазуымен қағазға түсіпті, сөзіміз сенімді болуы үшін бір үзік келтірейік:

«Брат брата убил на охоте, О, брат мой! Из шкуры марала твой малахай, не распознал и пустил стрелу. Если батюшка спросит, «Ошибся», скажу. Если матушка спросит, Загляделся, скажу. Если брат меньшой спросит, Обознался, скажу!») деген аңыз бүгін де мазмұнын жоғалтпай, монғол, мәнжу, қазақ руханиятына айналып отыр.

Көк түрк қағанатының шығыс қанатын құрайтын, кейін қидан, шүршіт, мәнжу, монғол атанған ұлт пен бертінде қазақ ұлтын құрған қыпшақ, керей, найман, жалайыр, оңғыт (уак), қоңырат, алшын ұлыстары сол заманда да, қазір де араласып, құраласып, құдаласып отыр. Біз, яғни, түркістандықтар (шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік, орталық Түркістан кеңістігі), соның ішінде қазақ ғалымдары мәнжу мен монғолды жау әрі жат тұқым ретінде жатбауыр санап, менменси, тыжырына қабылдаймыз. Бұл – екі көзі тұмшаланған, бірақ бір ізінен жазбай тиірменнің тасын шыр

айналдыра беретін жегінді аттың кебін келтіреді. IX-X ғасырдағы Құнан қыпшақ бастаған шығыс көшпелілерінің ұлы қоныс аударуы тұсындағы мемлекеттік түзілімнің құрамында осы үш тұқымның үшеуі де бар. «Токсан екі баулы» қыпшақ (қыпшақ – бұл арада Кеңес одағы деген сияқты ұлыстар бірлестігінің атауы ретінде қолданылып отыр) деп аталуы да сондықтан. Сонау Қиыр Шығыс пен Карпаттың алқымындағы гагауздар мекендейтін өлкедегі түркі тектестердің құрамында (Венгрлердің құрамындағы қыпшақтар, қоңыраттар, мадиярлар, оңғыттар, угрлар сияқты) жоғарыда аталған тектің бәрінің үрімі бар, қазір де солай аталады.

Сол ұлы қоныстанудан кейін ата қоныста қалған ұлыстардың «алтын тізгінін», «алтын жүгенін» ұстаған «алтын ұрықтар» «алтын орданың» уығын көтерді. Қидандардың да, шүршіт-мәнжулердің де, наймандардың да, керейлердің де, қыпшақтардың да, оңғыттардың да (уак), жалайырлардың да, қоңыраттардың да хандықтары мен мемлекеттері бірінші және екінші көк түрк қағанатының орынында және бір дәуірде пайда болыпты. «Алтын аймақтағы» ата жұртта қалған кидандар мен шүршіттер (мәнжулер), монғолдар «алтын орда» құрып, өздерін «алтын патша» деп жариялады. Кең кеңістікке қанатын жайды. Тағы да жонданып кидандардың (кедендердің) тақ мұрагері Елүй Дашы тақ таласы барысында елу адаммен ордасынан қашып шығып, жолай жоғарыда аталған түркі текті рулардан аса жойқын әскер жиып, әуелі Шығыс Түркістанда, содан кейін Самарқанда гүрхан атанды. Егер тектік және тақтық мұрагерлік мүдде болмаса, өздері дәуірлеп келе жатқан тұста «қашқан жауға» нөкер қоса ма? Ол тұста Темужин әлі дүние есігін ашпаған. «Алтын тізгінінің» ұшы, «алтын ұрықтың» тұқымы болмаса, кейін өзінің тағын найманның тақ мұрагері Күшлікке бере ме? Қидан, шүршіт (мәнжу) хандықтарының тарихы кейінгі бошықты – богдыхандардың тапсырысымен хатқа түсті.

Батысқа, шығысқа, оңтүстік батысқа босқан қағанаттың жұрты Шыңғысханның тұсында қайта қосылып, аз рулар жүздік пен мыңдықтың, ірі тайпалар түменнің, тектік бірлестіктер, мысалы түркі текті рулар армияның құрамына кірді. Мемлекет – ұлыс, мемлекет құрушы ұлт – монғол аталды. Қағанат төртке бөлінген соң Жошының қосыны Еділдің бойынан» екінші «Алтын орданың» іргесін көтерді. Бүгінгі қазақ ұлтының тектік құрамы сол ордада ұйыды. Ал Жошының, Шағатайдың, Үгедейдің, кейін солардың

тізгінін ұстаған Құбылайдың, Құлағудың, Мөңкенің, Өзбектің, Ақсақ темірдің, Тоқтамыстың, Мамайдың, арғы Әбілқайырдың әскері бір тектен тұрмаған. Сол тұстағы саны алпыс мыңға таяп қалатын өзін «монғолмын» деп есептейтіндер қағанаттың қабырғасын жаппайтын. «Ясы» заңы бойынша үйленген, артында ұлы бар еркек қана әскерге алынады. Сонда баласынан жиырма жыл бұрын әскерге алынған әкесі – Едігенің, інісі – Тоқтамыстың, баласы – Ақсақ Темірдің, немересі – Мамайдың, немере аталасы сонау шығыстағы Арғудың (Арғын) әскерінің құрамында соғысып, өлгені – өліп, өлмегені – жаңа жүздік, мыңдық, түмендік шерік құрды. Әр әскердің құрамындағы атасы мен немересі, әкесі мен баласы, ағасы мен бауыры «Алтын орданың» ыдырауы тұсында бір-біріне қарама-қарсы майданда болып, танитындары қылыш қағыстырып қана өткені Ілияс Есенберлиннің «Алтын орда» ұштағанында басты көркем идея ретінде желі тартқан. Демек, «Алтын ордада» жүздік тек болған емес, болуы да мүмкін емес.

Бұл – қазақ хандығы құрылып, сыртқы дұшпанға қарсы жер ыңғайына қарай жасақталған тайпалар мен рулардың әскери бірлестігі. Еділдегі, Шам мен Бағдаттағы, Қырым мен Аградағы, Орал мен Ауғанстандағы алшын мен керейдің, наймандар мен жалайырлардың, меркіттер мен қоңыраттардың (біз қағазға түскен және мақаланың соңында айтылатын тақырыбымызға тікелей қатысты деректегі ру аттарын ғана алып отырмыз) әскері – Бағылық пен Шұғай тауындағы, Хуанхэнің (Иә, солай) өр ағысы мен Ордос жазығындағы, Құрымбел жайлауындағы, Ханғай мен Мәнжу үстіртіндегі ағайындарына қайтып қосылуы мүмкін? Бүгінгі қытай мен монғол елінде XX ғасырдың ортасына дейін хандық құрып келген жоғарыдағы руларды қай жүзге жатқызамыз? Ал осының бәрінің басын біріктіретін көне түркінің көк түрк қағанатының «Тәңір текті тәңірден туған» тұқымдары қайда кетті? Шынымен де олардың үрімі үзіліп тынды ма? Жоқ. Олар бірінші «алтын орда» іргесін көтерген атажұртында әлі де «алтын тізгінді» ұстап отыр.

Сенбейсіз. Осыдан алты-жеті жыл бұрынғы Сыртқы және Ішкі Монғолияны оңды-солды шиырлаған іздестіру сапарымыздан кейін біз де күдіктен арыла алмағамыз. Сыртқы және ішкі Монғолиядағы ғалымдармен пікір алысып, кейбір тарихи жазбалардың мазмұнымен танысып, Хохоттағы (Көкөт) Монғолтану ғылыми орталығының бөлім меңгерушісі, ғылым докторы,

профессор Жырғалдың (Жырғал, жырық – өжет, батыр деген сөз екен. Демек, «Қабанбай батыр» дастанындағы Өтеке жырық – Өтеке батыр): «Түркі сөзін білмей монғол жазбаларын түсіну мүмкін емес екен. Соны аңғарғанда ғана барып еңбегіміз алға жылжыды» деген пікірін естігенде бұл саладан біз мүлдем беймақұрым екенімізді мойындауға тура келген. Профессор Жырғал «Түрк-монғол тілінің байланысы», «Түрк-монғол тіліндегі түбірлес сөздер», «Манжур-монғол бұтағындағы монғол, дағұр, тужут т.б. тілдердің салыстырмалы сөздігі» атты зерттеулердің авторы. Ғұн заманындағы тілдік қолданысты тарихи тұрғыдан зерттеуді қолға алыпты. Ішкі Монғолияның солтүстігінде қоңырат, найман, керей, меркіт, уақ тайпалары бар екенін естігеміз. Ал Көкөт – Шыңғысханның күйеу баласы оңғұт, яғни, уақ ханы Алақұстың астанасы екен. Ол туралы Гай Шань-Линнің «Оңғұттар туралы зерттеуі» Қ.Ынтыханұлының дайындауымен «Фолиант» баспасынан жарық көрді. Домбыра – арху, кобыз – кобыз деп аталады. «Ақсақ құлан» күйінің сарыны сақталған «Жетім бота» атты күй де бар екен. Көне жазбадағы «тағ», «күндік», «түндік», керегу – кереге, көк – Көк, көк – от, яғни, жасыл шөпті жер, көк – аспан, Көк – Тәңір деген сөздерді монғолша аударыпты, ал оны қазақшалаудың еш қажеті жоқ. Сол сапардан кейінгі ғылыми салыстыру жұмыстарының нәтижесінде – біз өзіміздің тарихымыздың тамырын монғол, мәнжу, шүршіт ұлттарының тарихымен салыстыра зерттемесек, батыстық көзқарас пен деректерге бойсынған жай ғана түркі деген сөзбен ешқашанда тектік нысанымызды таба алмайтынымызға анық көзім жетті.

Ойды ой қуып екшей келгенде, шүршіт, мәнжу, монғол, ең соңында жоңғар шапқыншылығы туралы тарихи деректер санамызға үйіріле берді. Қалайда бір тектік байланыстың барлығына барған сайын сенім күшейе берді. Сонымен, былтырғы-биылғы Шиань мен Гансу өлкесін, Дунхуаң мен Шұғай тауын, Ішкі Монғолияның қиыр шығысын аралағанда барып ақыры бір суыртпақтың ұшы қолға тиді. Бұрын шашыранды, кездейсоқ сияқты көрінген деректер нақты заттай айғақ – ханның орда сарайы ретінде және қазақ ұлтының бүгінгі мәйегін құрайтын аталған тайпалар «ру-руымен қолға түсті». Бір мәселенің ұшығын шығара кетейік, түркілердің түбірін үзген қауіптің барлығына шығыстағы қытай империясы деп қараймыз. Түркілердің демеуімен құрылған Таң дәуіріндегі патшалық пен «тоқаш тойынан» кейін таққа отырған Мин патшалығынан басқа 1912 жылға дейін қытайды

билеген императорлардың барлығы да көшпелілер әулеті, яғни, «алтын ордалықтар». Мәнжу де сол «алтын ұрықтың» тұқымы. Құлағудың Бейжіңге шабуыл жасаған әскерін жалайыр Мұқылай (Мұқили) басқарған. Оның әскерінің құрамындағы негізгі рулар – алшын, жалайыр, найман, меркіт, қоңырат, керей, оңғұт (уак). Шыңғыс ханның қас дұшпаны Таян ханның ұлы Күшлік пен меркіт ханы Тоқта бек шайқаса жүріп батысқа ауды. Ал оған дейін «Таян (Байбұқа) хан мен Бұйрық хан тәж бен таққа таласып, найман мемлекетін екіге бөлген» болатын («Жамиғат ат-тауарихтағы»). Әрине, Таян ханмен одақтас болудан бас тартқан, сол үшін Шыңғыс қызын берген Алақұс пен Бұйрық хан және Шыңғысты мойындаған не оған бағынған жалайыр, қоңырат, алшын, меркіт тайпалары Мұқалидің қосынына қосылып, Бейжіңді (Пекинді) алды. «Тоқаш тойынан» кейін, яғни, таза қытай әулеттері монғол әскерін кері шегіндіргенде, олар қазіргі Ішкі Монғолияға жаппай қоныстанды. Сонымен, бүгінгі Қытай халық республикасына қарасты Ішкі Монғолияның бес ауданының негізгі тұрғыны ретінде ірге тепті. Көкөтта – оңғұттар (уактар), Алышын ауданында – алшындар, найман ауданында – наймандар, атакты Құрымбел жайлауында – жалайыр, қыпшақ, қоңырат, меркіт, керей рулары мекендейді және бұлар шашыраңқы емес, жұбын жазбай отыр. Міне, Бартольдтан бастап Гумилевке дейінгі ғұламалардың осы тайпаларды «тегі монғол» деп сондай сеніммен айтуының себебі осында. Сырт көзге және ресми құжаттарда, әрине, олар монғол деп есептеледі. Енді олардың қайтадан түріктенуі мүмкін емес. Одан дәмәтудің де ауылы аулақ. Бірақ өздерінің шыққан тегін ту етіп ұстайды әрі тамырын тануда бізден көрі ілкі түсіп жатқан тұстары да бар екен.

Сәті түскен кездейсоқтық шығар, Пекин ұлттар университетіндегі монғол институтының студенттері жыл сайын ұлттық мерекелерін өткізеді. Сонда бара қалғанымызда «найман ауданының халық әншісі», «найман ауданының халық жыршысы», «найман ауданының халық би ансамбілі» дегенге сүлесоктау құлақ түріп отырғанымызда «найман-монғол жазуының ғылыми зерттеу орталығының директорының орынбасары Сайын қыз сөз алып, ол найман-монғол жазуымен басылған кітаптарды сыйға тартқанын көргенде кәдімгідей таңданып қалдым. «Сайын! Мен жақынмын. Таян хан, Тататұнға. Қанымыз бір» деп қысқа қайырып үлгергенімше Сайын қыз жүгіріп келіп: «Мин джахыны, джахын» деп білеу тамырымды ұстай алып, өзінің тамырын

көрсетті. Алғашқы үш сөздің үшеуін (мен – мин, жақын – джақын, сайын – сайын) аудармашысыз түсінгенге қатты қуандым. Қалайда Тұңяу өлкесіндегі Найман ауданына баруға бекіндім. Араға апта салып аға оқытушы Нұрбақан екеуміз Найман-шиге жол тарттық. Әңгіме арқауы ұзап кетпеу үшін «Найман энциклопедиясындағы» мағлұматты қысқаша ғана баяндап берумен шектелеміз:

Найман ауданы ҚХР-ның Ішкі Моңғол Автономиялы ауданына (республика дәрежелес) қарайды. Орталығы Тұңлияу қаласы. Жан саны 400 мыңнан асады. Соның 262 мыңы таза наймандар. Бұлардың барлығы да ежелгі наймандардың ұрпағы. Наймандар Хань дәуірінде оғыздардың бір тармағы болған. Таң дәуірінде оғыздар мен Шиянбилердің құрамында болған. Лияу, Жин дәуірінде (б.д 907-1234 жж.) наймандардың жан басы қауырт өскен және «Найман хандығы» шаңырақ көтеріп, дербес ел болған. 1204 жылы найман мемлекеті Шыңғысхан тарапынан құлатылды. Көп сандысы моңғол ұлысын құрайтын тайпалардың құрамына енді. Мандухай – Таян ханның немересіне тиген Шыңғыс әулетінің қызы. Хандықтың сақталып қалуына сол қыз ерекше ықпал етіпті.

XV ғасырда Таянханның иелігіндегі жер – «Найман Ытоқ», ал 1636 жылы Цин патшалығы орнағаннан кейін «Найман ордасы» болып аталды. Оларға Уаң хан атағы берілген (Найман-шидің орталығындағы біз түскен ең үлкен мейманханада «Уаң хан» деп аталады). Содан бері 17 хан сайланыпты. Хан әулетінің 19 ұрпағы бар, қазір жасы жетпісте екен. Тіпті Мұқылайдың да тікелей ұрпағы Байынғолда тұрады екен. Бір ғажабы сол «Найман ордасының» хан сарайы сол күйінше сақталып қалыпты. Хандық құлағаннан кейін біздегі сияқты әр түрлі мекемелер иемденіпті, қазір ол – найман монғол мұражайы деп аталады. Сол хандардың суреттерінің түгелі өздері ұстаған бұйымдарымен қоса көрсетілімде тұр.

Ұлттық жазуы – найман жазуы. Сол жазумен мынадай кітаптар мен зерттеулер жарық көріпті: 1. Найман ауданының шежіресі. Энциклопедия. Құлынбер. 2. Найман ауданының тарихи материалдары. IMP Тұңляу, 2009. 3. Найман халық әндері. IMP, Тұңляу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 4. Найман ауданының жер аттары сөздігі. IMP, Хохот, халық баспасы, 2008. 5. Найман аңыз-ертегілері. IMP, Тұңляу, жасөспірімдер баспасы, 2008. 6. Найман ауданының жер аттарының түсіндірме сөздігі. IMP, Хохот,

*Найман шалының
портреті.*

мәдениет баспасы, 2012. 6. Нонжиа. Әңгіме мен өлеңдер жинағы. Хуасия. 2009. 7. Найман ауданынан шыққан әйгілі адамдар (монғол тілінде). ІМР, Хохот, халық баспасы, 2011. 8. Найман ордасы (альманах), 2 кітап. ІМР, Тұңляу. 9. Найман көркемөнері (журнал), 2 кітап, ІМР, Тұңляу. 10. Бухұшүн (журнал). ІМР, Тұңляу, 2013, № 1-2 сандары.

Бұл кітаптарда найман ордабасының шежіресі және мұрагерлердің кестесі берілген. Сонымен қатар Юань, Миң, Цин патшалықтары дәуіріндегі моңғолдың құрамындағы наймандар жөнінде тарихи деректер баяндалған.

Көптеген деректер Цин дәуіріне тән. Мысалы, «Найман ауданының жер аттары сөздігінде» «Бұқа (Өкіреш) өзенінің» ежелден наймандардың тотемі болып табылатыны және ол тотемдік нысанының бүгін де сақталып келе жатқаны дәлелденген (Келбұқа, Кетбұқа, Есенбұқаларды анекдотқа айналдырып алдық).

«Баян төбе», «Қара төбе», «Қарағанды», «Қада сай», «Баян дала», «Сары дала», «Сайқан дала», «Аду су (ат су – көл аты), «Сары дала», «Тарған», «Қашаты», «Сары сор» сынды жер аттарына тарихи деректермен түсінік берілген. Қазіргі Найман ауданындағы наймандардың арғы ата тектері кестемен көрсетілген. Мысалы, олардың аттары – татар, найман, баяғұт, сартағылы, дал, ордос, жақыр, сақалды, даршын, өжет, ұтыр, маңғыт, гүңгір, қалшықұт, жүркұт. Монғол тілінің 45% түркі түбірінде. Жергілікті Убау (Дүрго, Үзеңгі) ғұлама: «Отызыншы жылдарға дейін арбаны «қазақы арба» дейтінбіз. Сонда: «Қазақтың арбасына отырып, былғары етік кисек арман не» деуші едік. Асан пай (бай, би, абыз – ?) бізде термин боп кеткен тарихи атау. Өте ежелгі кезеңдегі ықылым дәуірдің заманалық белгісі. Асан пайда әулиелік белгі бар (Біздің Асан қайғымызда әулиелік белгі бар ғой)» деді бізге. Оқымыстының мағлұматы бойынша: Шиань өзенінің (Киянь өзені) басында 8 өзен бар. Бұл араға наймандар сол Шахар деген жерден көшіп келген. Оны бастап келгендер Ык наймандар, яғни, ақ наймандар. Қазір олардың аты қытайша Бэй деп жазылады. Шаһар – Көкөттың шығыс солтүстігінде (Түрік қағанаты күйрегенде оңтүстікке кеткен 4 топтың бірі болмас па

екен?). «Аға жыры» («Аға него», «Агаан дуу») деген жыр бар. Сөз арасында мына сөздерді аудармашысыз түсіндім: Тарғын – өзен, өзен аты, шаар – шығар, шайны шаар – шәйді шығар, иет – сүйек, білік – ақыл, ойын – ақыл, ой, сайын – ерекше, батыр, кең, құдық – құтых, арыслан – арыслан, тарғын – тарғын, мәңгі – мыңк, мәңк, орық – құрық (ұстайтын), бригулықшы – төр, төре, төреші, тірулікші – төреші, тленгут – төлеңгіт, хатын – қатын, тау – тау, аң – аң, аңхына – аңға шығу, аң қинау, таала ел – дала елі (ауылы), кігіт – көгет, Аиік – аяқ (шыны-аяк), алтын – алтын, жұрық – жүрек, шірік – шерік (әскер), бугдат – бидай, Мян (мыңх) – мың, тұң – түмен, он мың, жо – жүз, жетік – жетіген (саз аспабы), шага (шаха) – сақа.

Бізге бұл деректерді беріп, мән жайды түсіндірген Пұрла – Найман ауданы ауыл шаруашылық даму банкісінің директорының орынбасары, кеңсе меңгерушісі, Найман-монғол тіл, жазу, зерттеу ұйымының төрағасы; «Өз ағамды таптым. Іздеп келеді дегенге тебірендім» деп қарсы алған Темірлі Чиемірлі – Аудандық халық құрылтайының төрағасының орынбасары, депутат; Сайын хуа – Сайынгүл көркемжазу ұстазы. Міне, түйіншегі табылмас деген тектің бір суыртпағы осылай ұшығын ұстатты. Сәтін салса, алдағы уақытта Алшын мен Құрынбел аймағына да жол түсер. Ал енді осыдан кейін де С.Маловтың сөзіне сеніп, өз жазуымыздан өзіміз бас тартып, жатбауыр тартамыз ба.

Түсіндіре таратуға көлемі көтермеген, бірақ жоғарыдағы түркітанудағы түйткілді емеуірінді шалықтаулардың салқыны тиген тұстарды еске сала отырып, зиялы қауымның назарын аударғым келген мақсатты түрде жазылған жатбауыр тартқан етбауырлар туралы мақалаға әзірше осымен нүкте қоямыз.

МАЗМҰНЫ

АЛЕКСАНДРИЯ КІТАПХАНАСЫ (Мысыр).....	3
«АҒА!...» (Иран)	15
ТАҢ БИШІЛЕРІ ЕЛІНДЕ (Қытай күнделіктері)	25
АРҒЫ АЛТАЙ, ӨР ҚАҢҒАЙ МЕН ОРХОН, БАЙКАЛ (Ғылыми экспедицияның күнделік – есебі)	126
ТАЙҚАР ТАС ПЕН ТАСЫРҚАЙ АРАСЫНДА (Монғолия жеріндегі екінші ғылыми экспедицияның күнделігі)	155
ЖОЛЫ БОЛҒАН ЖОЛАУШЫ (Анажұрт күнделігі).....	191
ҚЫРЫҚ БУЫНДЫ ҚЫЗЫЛАҒАШТЫҢ ИІР БҰТАҒЫ (Қытай күнделігі. 2 дәптер. 2012 жыл).....	253
БЕЙЖІҢ МЕН ШЫНДУ, ҚАШҚАР, ҚҰЛЖА, БАРЛЫҚ... (Қытай күнделігі. Үшінші дәптер. 2013).....	302
ЖАТБАУЫР ТАРТҚАН ЕТБАУЫР (Ішкі Монғолия).....	333

ТҰРСЫН ЖҰРТБАЙ

Жолы болған *жолдаушы*

*Ғылыми экспедициялардың
күнделіктері*

Редакторлары *Қанат Қайым, Төлен Қайырғазы*
Көркемдеуші редакторы *Кенжеғазы Айтжұманұлы*
Суретші *Нұрмұхамбет Наурызбаев*
Беттегендер *Қуаныш Әділғазин, Ставер Римма*

ISBN 978-601-217-661-2

Басуға 24.10.2019 ж. қол қойылды.

Қалыбы 84x108¹/₃₂. Басылымы офсеттік.

Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты баспа табағы – 18,48.

Таралымы 5000 дана. Тапсырыс № 757.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009.

Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.

E-mail: priemn1@dauir.kz, zakaz@dauir.kz.